

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Nedžib M. Prašević

FRANKFURTOV KOMPATIBILIZAM –
ODGOVORNOST I ALTERNATIVNE
MOGUĆNOSTI

doktorska disertacija

Beograd, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Nedžib M. Prašević

FRANKFURT'S COMPATIBILISM –
RESPONSIBILITY AND ALTERNATIVE
POSSIBILITIES

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Podaci o mentoru i članovima komisije

Mentor:

Vanredni profesor, dr Drago Đurić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Docent, dr Aleksandar Dobrijević, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Docent, dr Mašan Bogdanovski, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

FRANKFURTOV KOMPATIBILIZAM – ODGOVORNOST I ALTERNATIVNE MOGUĆNOSTI

Rezime

Cilj ovog rada može se izraziti pitanjem: da li na Frankfurtovom misaonom eksperimentu može biti zasnovan argument kojim bi se uspešno dokazalo da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni?

Moj odgovor na ovo pitanje je afirmativan te je u skladu s njim formulisana i sledeća teza čije se važenje u radu želi dokazati: Frankfurtov kompatibilizam predstavlja uspešnu kompatibilističku strategiju kojom se dokazuje da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni, zato što kauzalni determinizam, bilo da onemogućava postojanje alternativa ili da konjunkcijom činjenica prošlosti i prirodnih zakona uslovljava subjektovo postupanje, još uvek ne podriiva osnov na kome se temelji procena moralne odgovornosti.

Frankfurt je skicirao poznati primer kako bi pokazao da je tradicionalna rasprava o kompatibilnosti kauzalnog determinizma sa slobodnom voljom i moralnom odgovornošću počivala na pretpostavljenom važenju principa alternativnih mogućnosti (PAM), kojim se tvrdi da subjekt može biti moralno odgovoran jedino ukoliko je mogao da postupi drugačije. S obzirom na to da je sintagma 'mogućnost da se postupi drugačije' (MPD) predstavljala sinonim pojma slobodne volje, PAM-om se zapravo tvrdilo da subjekt može biti moralno odgovoran ukoliko poseduje slobodnu volju. Međutim, u Frankfurtovom misaonom eksperimentu zamišljena je situacija u kojoj subjektu nije omogućen pristup alternativama, pri čemu ove okolnosti niti osujećuju subjekta u nameri da postupi na željeni način, niti ga prinuđuju na činjenje. Budući da faktori koji onemogućavaju alternativno postupanje ni na koji način ne utiču na ono što subjekt atuelno čini, Frankfurt je zaključio da su oni irelevantni prilikom procene moralne odgovornosti, te da ona mora biti utemeljena na uslovima koji su prisutni u aktuelnom scenariju. Na taj način problematizovano je neprikosnoveno važenje PAM-a, tako da je i pitanje 'da li Frankfurtov primer uspešno dokazuje da nemogućnost da se postupi drugačije može biti kompatibilna sa moralnom odgovornošću?' postalo najznačajniji problem savremene metafizike slobodne

volje, a Frankfurtov primer je od pomoćnog filozofskog oruđa koje je trebalo da ilustruje određenu intuiciju postao predmet intenzivnih rasprava čiji intenzitet ni danas ne jenjava. Zbog značaja koji mu u metafizici slobodne volje pripada, ovaj primer je potrebno detaljno analizirati kako bi se polazeći od implikacija koje odatle slede moglo odgovoriti na pitanje da li je Frankfurtov kompatibilizam moguć? Međutim, ovako definisan zadatak pretpostavlja kontekst koji u značajnoj meri prevazilazi intuitivnu očiglednost misaonog eksperimenta. Zbog toga je analiza Frankfurtovog primera u ovom radu sprovedena u korespondenciji sa bazičnim inkompatibilističkim argumentom. U metodološkom smislu ovaj korak je potpuno opravdan zbog toga što je Frankfurt protivprimerom želeo da problematizuje intuitivnu očiglednost PAM-a, a koji u formi teze figurira kao prva premisa bazičnog argumenta. Ukoliko je Frankfurt ponudio adekvatan primer, to bi se dalje odrazilo i na važenje bazičnog argumenta zato što bi se uspešnim protivprimerom, ukazivanjem na irelevantnost MPD-a prilikom procene moralne odgovornosti, takođe prevladala tradicionalna rasprava oko važenja druge premise ovog argumenta koja tvrdi da subjekt ne može postupiti drugačije, ukoliko kauzalni determinizam važi, jer ako je MPD irelevantan uslov prilikom procene moralne odgovornosti, a kauzalni determinizam *samo i jedino* onemogućava postojanje alternativa, onda je i uticaj kauzalnog determinizam irelevantan prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti. Međutim, ovaj zaključak je nedovoljan da bi se na njemu zasnavao dokaz u prilog Frankfurtovog kompatibilizma. Razlozi za ovu nemogućnost vezani su za drugu premisu bazičnog argumenta i posebno za dokaze na kojima su inkompatibilisti i klasični kompatibilisti zasnovali vlastita zapažanja. Tako se u ovom radu, nasuprot Frankfurtovom zapažanju da se na primeru može zasnovati dovoljan razlog za prihvatanje kompatibilizma, ukazivanjem na značaj druge premise bazičnog argumenta, zaključuje da se polazeći od Frankfurtovog primera kompatibilizam može samo *pretpostaviti*. Dokaz u prilog Frankfurtovog kompatibilizma mora biti utemeljen na argumentu kojim će se pokazati da kauzalni determinizam ne problematizuje moralnu odgovornost niti direktno, niti putem onemogućavanja alternativnih mogućnosti. Drugačije izraženo, pomoću dokaza o nevaženju dve konsekvence bazičnog inkompatibilističkog argumenta, ali i neadekvatnosti pristupa klasičnog kompatibilizma u rešavanju ovog problema, moguće je zaključiti da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja relevantnu kompatibilističku poziciju koja uspešno rešava probleme koje inkompatibilisti i klasični

kompatibilisti ne mogu da reše. U skladu sa prikazanim planom koji objašnjava logiku istraživanja i strukturu rada, dokaz o važenju Frankfurtovog kompatibilizma izvodi se u dve etape koje su razvrstane u četiri poglavlja.

Prvoj etapi je posvećeno prvo poglavlje u kome se želi opravdati uvođenje Frankfurtovog primera u kontekst rasprave vezane za ispitivanje zasnovanosti bazičnog inkompatibilističkog argumenta. Razmatraju se najznačajniji inkompatibilistički i kompatibilistički argumenti na kojima je bila zasnovana rasprava oko važenja druge premise bazičnog argumenta i u skladu sa prednostima i posebno nedostacima oba pristupa, zauzima se agnostički stav u pogledu važenja druge premise. Osnovni razlog za uvođenje agnostičkog stava zasniva se na zapažanju da je tradicionalna debata zapadanjem u 'dijlektički ćorsokak' dala dovoljno razloga da se osumnjiči važenje truizma (MPD uslov) na kome je bila zasnovana.

U drugom poglavlju, zahvaljujući agnostičkom zaključku, uveden je Frankfurtov primer u svojstvu legitimnog oruđa kojim se može ispitati zasnovanost bazičnog argumenta čime je omogućena druga etapa istraživanja. U uvodnim podpoglavljima misaoni eksperiment se tretira kao protivprimer PAM-u, ali se primećuje da na taj način nevažnje prve premise može utemeljiti jedino na intuiciji, ali se na njoj, u sporu sa bazičnim argumentom ne može ostati, zbog čega je potrebno formulisati Frankfurtov argument kojim će se dokazati da je PAM pogrešan. Da bi se konstruisao takav argument potrebno je razložiti intuitivnu očiglednost misaonog eksperimenta i pokazati na kojim je uslovima zasnovana. U Frankfurtovom primeru dve teze vrše takvu funkciju i to su teza o irelevantnosti (TI) i teza o neizbežnosti (TN) tako da i uspeh primera zavisi od konceptualne neprotivurečnosti situacije u kojoj faktori koji onemogućavaju alternativno postupanje ne onemogućavaju postojanje moralne odgovornosti. Svođenje Frankfurtovog primera na argument i na uslove od kojih zavisi njegovo važenje omogućava da se raznovrsni kritički prigovori reinterpretiraju kao napadi na ove uslove. Najznačajniji prigovor predstavlja takozvana odbrana PAM-a pomoću dileme koju pobuđuje Frankfurtov primer (dilemma defense; (OD)) i vezana je za nemogućnost jasnog utvrđivanja da li je u njemu pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma ili nije? Značaj ove dileme je presudan prilikom razmatranja misaonog eksperimenta zato što u odgovoru na pitanje o

metafizičkom uslovu na kome je koncipiran leži i odgovor na pitanje da li je subjekt moralno odgovoran ili nije. Ukoliko primer pretpostavlja važenje kauzalnog determinizma, onda ga inkompatibilisti mogu odbaciti samo na osnovu važenja tog jednog uslova. Takođe, ukoliko je primer zasnovan na indeterminističkom uslovu, onda subjekt može da postupi drugačije, tako da misaoni eksperiment ponovo ne može da dokaže ono što želi. Zbog značaja OD-a dokaz u prilog Frankfurtovog argumenta sproveden je u skladu sa dostupnim kracima ove odbrane. Poštujući zahteve indeterminističkog kraka putem analize libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa dokazano je nevaženje PAM-a, čime je, takođe, dokazano nevaženje prve konsekvence teze o važenju kauzalnog determinizma: ako su alternative potrebne za postojanje moralne odgovornosti, Frankfurtov argument uspešno dokazuje da to nije slučaj. Međutim, na osnovu uspeha argumenta ne možemo izvesti kompatibilistički zaključak zato što je prilikom razmatranja libertarijanskih primera uočeno da se moralna odgovornost zasniva na uslovu koji je zbog sugestivne snage u ovom radu izražen sintagmom 'libertarijanski određen subjekt'. Ovaj uslov počiva na podrazumevanom identitetu autonomije i moralne odgovornosti, za čije nevaženje je u formi protivargumenta ponuđen Frankfurtov primer sa zavisnicima. Primeri sa zavisnicima su od izuzetnog značaja zato što ukazuju na hijerarhijsku strukturu volje na kojoj se zasniva procena moralne odgovornosti i koji uspešno problematizuju podrazumevano važenje uslova 'ukoliko ima autonomije, onda ima i moralne odgovornosti', tako da se prihvatanjem libertarijanskog zaključka da u kauzalno determinisanom svetu subjekt ne može biti autonoman istovremeno ne prihvata da je on samim tim i neodgovoran za ono što čini. Odatle je zaključeno da i druga konsekvencija teze o važenju kauzalnog determinizma ne važi, zato što subjekt može biti moralno odgovoran, iako činjenice prošlosti i prirodni zakoni onemogućavaju njegovu autonomiju. Na taj način je dokazano nevaženje indeterminističkog kraka OD-a, čime je otvoren pristup ka determinističkom kraku na kome jedino može biti zasnovan Frankfurtov kompatibilizam. Za ilustraciju determinističkog primera frankfurtovskog tipa ponuđen je Fišerov misaoni eksperiment koji zadovoljava TN i TI uslove, čime je dokazano nevaženje ne samo determinističkog kraka OD-a, nego i celokupne odbrane na osnovu dileme. Zahvaljujući ovom primeru pokazano je da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja legitimnu kompatibilističku poziciju kojom se

uspešno dokazuje nevaženje bazičnog argumenta i potvrđuje da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni.

Međutim, prihvatanjem Frankfurtovog kompatibilizma mi ujedno moramo da prihvatimo i konsekvence koje ova pozicija nameće. Dve najznačajnije, argument manipulacije i maskima 'treba, dakle možeš', a koje trenutno predstavljaju i aktuelne inkompatibilističke prigovore Frankfurtovom kompatibilizmu, razmotrene su u dva poslednja poglavlja.

U trećem poglavlju se razmatra argument manipulacije, te se putem korespondencije sa ključnim premisama koncipira najpodesniji odgovor izazovu koji Frankfurtovom kompatibilizmu upućuje ovaj argument. Uspešan odgovor formulisan je u obliku simbioze aistorijskog i istorijskog koncepta moralne odgovornosti koja dovodi do prihvatanja rigidne opcije prema kojoj i manipulisani subjekt može biti moralno odgovoran.

U četvrtom poglavlju razmatra se maskima 'treba, dakle možeš'. Dokaz o nevažanju PAM-a doveo je u pitanje mogućnost izricanja deontoloških iskaza u kauzalno determinisanom svetu, i u ovom poglavlju se nasuprot Frankfurtovom mišljenju zaključuje da maksima u izvornom smislu nije moguća, ali da to ne znači da se procena odgovornosti polazeći od obavezivanja ne bi mogla i dalje sprovesti.

Ključne reči: mogućnost da se postupi drugačije, kauzalni determinizam, moralna odgovornost, argument konsekvenci, analiza kondicionala, Frankfurtov primer, Frankfurtov kompatibilizam, dilema-odbrana, argument manipulacije, maksima 'treba, dakle možeš'.

FRANKFURT' S COMPATIBILISM – RESPONSIBILITY AND ALTERNATIVE POSSIBILITIES

Summary

This dissertation focuses on the question: can the Frankfurt thought experiment be used as a basis to prove that causal determinism and moral responsibility are compatible?

My answer to this question is affirmative and links to the next thesis: Frankfurt's compatibilism represents a successful compatibilistic strategy which proves that causal determinism and moral responsibility are compatible, because causal determinism, whether it prevents the existence of alternatives or whether it determines an agent's action via a conjunction of events of the past and the laws of nature, it still doesn't undermine the basis on which an estimation of moral responsibility is built.

Frankfurt has outlined a well known example in order to show that traditional debate about compatibilism of causal determinism with free will and moral responsibility is based on the assumption of the validity of the principle of alternative possibilities (PAP), which states that an agent can be morally responsible only if he could have done otherwise. Given that the phrase 'could have done otherwise' (CDO) is synonymous to free will, PAP in fact states that an agent can be morally responsible only if he possesses free will. But, in the Frankfurt thought experiment the situation in which agent doesn't have access to alternatives is imagined, wherein the circumstances neither prevent the agent in his intention to act in desirable way, nor coerce him to act at all. Given that the factors preventing the agent from acting alternatively in no way influence what he is doing, Frankfurt concludes that they are irrelevant to the estimation of moral responsibility, and that it must be based on factors which are present in the actual scenario. In that way the inviolable validity of PAP was questioned, so the question 'does Frankfurt's case prove that inability to do otherwise is compatible with moral responsibility?' becomes the most important problem of modern metaphysics of free will, and Frankfurt's example - a secondary philosophical tool used to illustrate a certain intuition - became the subject of intense discussions lasting to the present. Because of its importance in metaphysics of free will this example and its following implications need to be investigated in detail in order to

answer the question whether Frankfurt's compatibilism is possible? However, defining the task this way involves context that exceeds intuitive obviousness of the thought experiment. That is why the analysis of the Frankfurt's case in this paper is done in correspondence with the basic incompatibilistic argument. In a methodological sense this step is fully justified because Frankfurt used a counterexample in order to discuss intuitive obviousness of PAP which is the first premise of the basic argument. If Frankfurt offered an adequate example that would influence the validity of the basic argument, because a successful counterexample which would prove the irrelevancy of CDO for an evaluation of moral responsibility, that would overtake the traditional debate about the validity of the second premise of this argument which states that an agent couldn't have done otherwise, if causal determinism is true, because if CDO is irrelevant condition for evaluating of moral responsibility, and causal determinism *only and solely* prevents existence of alternatives, then the influence of causal determinism is irrelevant for evaluating moral responsibility. However, this conclusion is not sufficient to prove Frankfurt's compatibilism. The reasons for this insufficiency are connected to the second premise of the basic argument and especially for proof on which incompatibilists and classical compatibilists base their own conclusions. Thus, in this paper, contrary to Frankfurt's observation that an example can establish sufficient reason for accepting compatibilism, by pointing to the importance of the second premise of the basic argument, I conclude that starting from Frankfurt's example compatibilism can only be *assumed*. Proof of Frankfurt's compatibilism must be based on the argument proving that causal determinism doesn't problematize moral responsibility neither directly nor through disabling alternatives. In other words, using proof of invalidity of two consequences of the basic incompatibilistic argument and inadequacy of the views of classical compatibilism in solving this problem, it is possible to conclude that Frankfurt's compatibilism represents a relevant compatibilistic position which successfully deals with problems which incompatibilism and classical compatibilism can not solve. In accordance with the presented plan explaining the logic and structure of the research, the proof of the validity of Frankfurt's compatibilism is carried out in two stages which are divided into four chapters.

The first stage/chapter is devoted to justifying the introduction of the Frankfurt example in context of the discussion related to the investigation of the basic

incompatibilistic argument. The most significant incompatibilistic and compatibilistic arguments on which the debate about validity of the second premise of the basic argument is based are analyzed, and in accordance with particular advantages and disadvantages of both positions the agnostic position is taken regarding the validity of the second premise. The main reason for taking the agnostic position is based upon the observation that the traditional debate has reached a dialectical stalemate and gave enough reason to doubt the validity of truism (CDO) on which it was founded.

In the second chapter thanks to the agnostic conclusion the Frankfurt example is introduced as a legitimate tool that can examine the soundness of the basic argument enabling the second phase of the research. In introductory subsections the thought experiment is treated as a counterexample to PAP, but it is noted that in this way the invalidity of the first premise may be based only on intuition which is insufficient for dispute with the basic argument, making it necessary to formulate the Frankfurt argument which will prove that the PAP is wrong. In order to construct such an argument it is necessary to decompose the intuitive obviousness of the thought experiment and show on which conditions it was based. In the Frankfurt example there are two theses performing such a function, the thesis of irrelevance (TI) and the thesis of unavoidability (TU), so that the success of the example depends upon conceptual non-contradiction of the situation in which factors that prevent alternative possibilities don't prevent moral responsibility. Reducing the Frankfurt example to the argument and conditions on which its validity is based enables various critical objections to be interpreted as attacks on these conditions. The most important objection is known as the dilemma defense and it is related to inability to determine whether causal determinism is presupposed or not. The significance of this dilemma is crucial when considering the thought experiment, because in the answer to the question of the metaphysical condition in which it is conceived lies the answer to the question of whether the agent is morally responsible or not. If the example assumes the validity of causal determinism, then incompatibilists can reject it solely on that basis. Also, if the example is based on the indeterministic condition, then the agent could have done otherwise, so the thought experiment again cannot prove what it wanted. Because of the importance of the dilemma defense, proof of the Frankfurt argument was conducted in accordance with the available horns of defense. Following the requests of the

indeterministic horn through analysis of the libertarian Frankfurt-type examples, the invalidity of PAP is proven, which also proves the invalidity of the first consequence of the thesis on the validity of causal determinism: if the alternatives are necessary for moral responsibility, the Frankfurt argument successfully proves that this is not the case. However, based on the success of the argument, we cannot draw the compatibilistic conclusion, because it is noted when considering the libertarian examples, that moral responsibility is based on the requirement, which is, because of its suggestive power in this paper, expressed with the phrase 'libertarian specified agent'. This requirement is based on the presupposed identity of autonomy and moral responsibility, whose invalidity is shown in Frankfurt's counterexample regarding drug addicts. Examples with addicts are extremely important because they indicate a hierarchical structure of the will on which evaluation of moral responsibility is based and which successfully problematize the presupposed validity of the condition 'if there is autonomy, then there is moral responsibility'. Therefore, if we accept the libertarian conclusion that in a causally deterministic world an agent cannot be autonomous, that doesn't mean that he is not responsible for his actions. Hence, it is concluded that the second consequence of the thesis on the validity of causal determinism is not true, because the agent can be morally responsible, even though events of the past and laws of nature prevent his autonomy. In this way the invalidity of the indeterministic horn of dilemma defense is proven which opens the way to the deterministic horn on which Frankfurt's compatibilism can only be based. To illustrate the deterministic Frankfurt-type example Fischer's thought experiment is offered that meets TI and TU conditions, which proves invalidity not only of the deterministic horn of dilemma defense, but the whole defense. Thanks to this example it was shown that Frankfurt's compatibilism represents a legitimate compatibilistic position which successfully proves the invalidity of the basic argument and confirms that causal determinism and moral responsibility are compatible.

However, by accepting Frankfurt's compatibilism we also have to accept the consequences that this position implies. Two most important and current incompatibilistic arguments against Frankfurt's compatibilism, the manipulation argument and the maxim 'ought-implies-can', are represented in the last two chapters.

The third chapter discusses the manipulation argument and outlines through correspondence with key premises the most appropriate response to the challenge presented to Frankfurt's compatibilism by this argument. A successful response is formulated in the form of a symbiosis of an a-historical and a historical concept of moral responsibility which leads to the acceptance of a rigid option according to which a manipulated agent can be morally responsible.

The fourth chapter discusses the maxim 'ought-implies-can'. Proof of the invalidity of PAP has led to the possibility of imposing deontic statements in causally deterministic world, and in this chapter - opposed to Frankfurt's opinions - I conclude that this maxim in the original sense is not possible, but that does not mean that the evaluation of responsibility based on duties could not continue to be conducted.

Key words: could have done otherwise, causal determinism, moral responsibility, consequence argument, conditional analysis, Frankfurt's example, Frankfurt's compatibilism, dilemma defense, manipulation argument, maxim 'ought-implies-can'.

SADRŽAJ

Podaci o mentoru i članovima komisije

Rezime

Summary

UVOD.....	1
PRIMER	14
1. BAZIČNI INKOMPATIBILISTIČKI ARGUMENT	19
1.1. Bazični argument. Premise i osnovni pojmovi.....	19
1.1.1. Argument konsekvenci. Prednosti i nedostaci.....	21
1.1.2. Direktan argument	42
1.1.3. Analiza kondicionala. Prednosti i nedostaci	45
1.1.3.1. Ekskurs o sposobnostima subjekta	50
1.1.3.2. Konsekvence ekskursa po analizu kondicionala: Lererova kritika.....	57
1.1.3.3. Koncept mogućih svetova i analiza uslova 'moći': Lererov projekat prevazilaženja nedostataka analize kondicionala	59
1.1.4. Implikacije analiziranih argumenata na pojam moralne odgovornosti	64
1.1.5. Zaključak: zauzimanje agnostičkog stava u pogledu važenje druge premise bazičnog argumenta.....	70
2. FRANKFURTOV PRIMER.....	72
2.1. Princip alternativnih mogućnosti i Frankfurtov misaoni eksperiment	72
2.1.1. Smisao Frankfurtovog primera.....	75
2.1.2. Misaoni eksperiment. Prednosti i nedostaci	84
2.1.2.1. Da li je moguća <i>MO</i> situacija?	92
2.1.3. Dilema-odbrana	102
2.1.3.1. Inkompatibilistički (libertarijanski) primeri frankfurtovskog tipa	116
2.1.3.2. Konsekvence libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa	136
2.1.3.3. Hantov predlog: Linija razgraničenja.....	139
2.1.3.4. Vajderkerov primer frankfurtovskog tipa.....	152
2.1.3.5. Libertarijanski subjekt određen kao prvi pokretač	166

2.1.3.6. Kauzalni determinizam kao uslov koji onemogućava postojanje moralne odgovornosti	176
2.1.4. Moralna odgovornost - da li kauzalni determinizam nužno mora predstavljati isključujući osnov?	181
2.1.4.1. 'Lakomisleni zavisnik' u <i>MO</i> scenariju.....	193
2.1.5. Izazovi determinističkog kraka dilema-odbrane	218
2.1.5.1. Problem fatalizma.....	221
2.1.5.2. Protivčinjenička stabilnost. Spikov prigovor mogućnosti zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma	243
2.1.6. Moralna odgovornost u determinističkom scenariju	254
2.1.6.1. Fišerov deterministički primer frankfurtouskog tipa.....	261
3. ARGUMENT MANIPULACIJE	274
4. KANTOVA MAKSIMA 'TREBA, DAKLE MOŽEŠ'	300
ODGOVOR NA IZAZOV SLUČAJA HARIS	316
ZAKLJUČAK.....	320
LITERATURA	329
BIOGRAFIJA AUTORA	343

UVOD

Među mnogobrojnim sposobnostima koje ljudi poseduju i na koje, prilikom delovanja, svesno ili nesvesno računaju, *onoj* koju obično opisujemo kao mogućnost da se postupi drugačije (MPD)¹, sigurno je, pripada najznačajnije mesto. Sama činjenica da retko razmišljamo o ovoj sposobnosti dovoljna je da nam ukaže da je njeno prisustvo za nas neupitno i samorazumljivo. U određenom smislu čitav naš praktični, ali i teorijski život prožet je ovom mogućnošću. Bilo da činimo logičke greške ili da postupamo u suprotnosti sa određenim moralnim principima, nama je sasvim razumljivo da smo isto tako mogli i da ne pogrešimo ili da postupimo u skladu sa zapovestima moralnih imperativa. Jednom rečju, mi verujemo da su *naši* izbori i postupci u *našoj* moći i da zavise od *naših* sposobnosti, pri čemu je ona da smo uvek mogli i da možemo da postupimo drugačije nesumnjiva. Da to nije tako ne bi imalo nikakvog smisla planirati, nadati se, vrednovati, procenjivati, hvaliti i kудiti. Jednostavno, kada ne bismo mogli da postupamo drugačije mi bismo izgubili ključno svojstvo na kome je izgrađen naš koncept ličnosti, tj. mi ne bismo bili slobodni. Sloboda kao suštinsko svojstvo ličnosti tako pretpostavlja svet u kome je moguće postupiti drugačije, pa se na osnovu toga može reći da sloboda predstavlja funkciju alternativnih mogućnosti. Koliki je značaj ovako shvaćene slobode nije potrebno dokazivati. Zarad ilustracije dovoljno je podsetiti da upravo polazeći od ove slobode mi druge, kao i sebe same, smatramo odgovornim subjektima. Mogućnost alternativnog postupanja koja uvek stoji kao otvorena opcija nad onim što zapravo činimo daje nam za pravo da nekoga pohvalimo ili okrivimo za ono što jeste ili nije učinio, kao i za posledice koje su odatle proistekle. Ukoliko alternativni scenario ne bi bio moguć, onda ne bi imalo nikakvog smisla nekoga okriviti za ono što je učinio, zato što je to što je učinio morao da učini, pa prema tome odgovornost za činjenje ne može ležati u samom subjektu već u faktorima koji su ga primorali na činjenje. Drugačije izraženo, u svetu u kome ne bi bilo prostora za budućnosnu kontigentnost ne bi imalo smisla govoriti o MPD-u. Prisetimo se samo uobičajenog izgovora „Nisam mogao da postupim drugačije“ i biće nam jasno da uvek kada tražimo

¹ U daljem radu ću ovaj uslov najčešće označavati akronimom MPD.

opravdanje mi u stvari želimo da ukažemo da ono što se desilo nije bilo ono što bismo mi, da smo mogli da postupimo drugačije, zaista i učinili. Odgovornost u takvim situacijama ne pripada nama već remetilačkom uslovu koji nas je primorao da izaberemo i postupimo na određeni način.

Uobičajeno razumevanje mogućnosti da se postupi drugačije kojim smo započeli izlaganje prisutno je i u oblasti filozofije koju obično nazivamo metafizikom slobodne volje. Zastupnici stanovišta koje je u skladu sa opisanim, kolokvijalnim, razumevanjem slobode nazivaju se inkompatibilistima.² Osnovna teza koju zastupaju mogla bi se izraziti i tako da polazeći od slobode shvaćene kao funkcije alternativnih mogućnosti ovi teoretičari svaki onaj faktor koji remeti mogućnost ovakve slobode tretiraju kao osujećujući uslov u pogledu postojanja moralne odgovornosti. Preciznije izraženo, ukoliko metafizička struktura sveta čini MPD uslov nemogućim, onda u takvom svetu nema prostora za pripisivanje moralne odgovornosti. U njemu sve što se dešava nužno mora da se desi tako da i ljudski postupci ne predstavljaju konsekvencu ličnih želja i odluka već onih faktora nad kojima oni ne poseduju kontrolu. Konačno, u takvom svetu ljudski postupci su deo jednog šireg plana čija je logika nedostupna ljudskom saznanju. Bilo da se radi o sudbini, o božanskom sveznanju ili, kao danas, o kauzalnom determinizmu, u osnovi, ideja je uvek ista – od metafizičke strukture sveta zavisi da li smo mi slobodni ili ne, pa tako upravo ova struktura može predstavljati osujećujući faktor u pogledu postojanja moralne odgovornosti.

² Na ovom mestu je potrebno precizno definisati neke od ključnih reči koje će cirkulisati u ovom radu. *Inkompatibilizam* i *kompatibilizam* se mogu definisati polazeći od razmatranja odnosa kauzalnog determinizma i slobodne volje, kao i od odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Teoretičari koji smatraju da kauzalni determinizam onemogućava postojanje slobodne volje nazivaju se inkompatibilistima. Deoba unutar ovog skupa može se izvršiti polazeći od odnosa prema tezi o važenju kauzalnog determinizma. Tako, oni koji smatraju ovu tezu istinitom ujedno tvrde da je postojanje moralne odgovornosti nemoguće i obično se nazivaju *jakim* inkompatibilistima. U ovom radu ja se neću detaljno baviti ovom pozicijom, zato što ja, za razliku od njih, moralnu odgovornost u kauzalno determinisanom svetu smatram mogućom, tako da će mi mnogo važnije biti stanovište druge struje inkompatibilizma koja se naziva *libertarijanizmom* i koja smatra da je moralna odgovornost moguća, zato što je teza o važenju kauzalnog determinizma neistinita. S druge strane, teoretičari koji kauzalni determinizam i moralnu odgovornost smatraju kompatibilnim, ali njihovu saglasnost utemeljuju na kompatibilistički određenom MPD uslovu, odnosno na hipotetičkoj slobodi, nazvaću *klasičnim kompatibilistima*, pri čemu kvalifikativ klasični ne treba da nam sugerise na vreme i prošle epohe, već na strategiju koja je uložena u zasnivanje ove vrste kompatibilizma. I danas, kao i nekada, postoji respektabilna grupa teoretičara koja nije odustala od ovog puta. Nasuprot klasičnim kompatibilistima, ali i inkompatibilistima, nalaze se zastupnici Frankfurtovog kompatibilizma koji, budući da MPD uslov smatraju irelevantnim prilikom procene moralne odgovornosti, zaključuju da kauzalni determinizam, ukoliko onemogućava postojanje alternativa, još uvek ne može onemogućiti postojanje moralne odgovornosti.

Iz tog razloga nećemo pogrešiti ukoliko zaključimo da su pitanja o slobodnoj volji i moralnoj odgovornosti metafizička pitanja.

Međutim, za razliku od tradicionalnih razmatranja, savremenu metafiziku slobodne volje uglavnom ne zanimaju odgovori na pitanja da li mi posedujemo slobodnu volju kao i da li je teza o važenju kauzalnog determinizma istinita ili neistinita. Tradicija nas može podučiti da praktični život nikada nije bio paralisiran zato što teorija ili danas nauka nisu uspeli da daju konačan odgovor na metafizička pitanja. Pravni sistemi, kao i moralne intuicije uvek su uspevali da iznađu temelj polazeći od koga je bilo opravdano ljudima pripisivati pravne ili moralne kvalifikative za ono što čine. Zapravo, u domenu praktičnog života čovek je oduvek smatran odgovornim za ono što čini. Naravno, to ne znači da ovi sistemi ne polaze od podrazumevanih pretpostavki vezanih za našu slobodu volje i na njoj utemeljenoj odgovornosti, ali svakako znači da je atribucija odgovornosti u dobrom delu bila nezavisna u odnosu na metafizičke dileme koje su se javljale u filozofiji. Nama je danas jasno u kom smislu je ovakvo držanje bilo i opravdano, zato što je kroz istoriju, u trenucima kada je neka od metafizičkih pretpostavki dosegala kulminaciju, u isto vreme koncipiran i odgovor koji je sa više ili manje uspeha dokazivao da metafizička struktura sveta ne može da problematizuje mogućnost da se postupi drugačije zato što je ovaj uslov, nasuprot inkompatibilističkim tezama, kompatibilan sa sudbinom, božanskim sveznanjem i determinizmom, pa je tako i sama moralna odgovornost moguća u takvom svetu. Upravo je iz navedenih razloga MPD uslov ne samo u svakodnevnom mišljenju, već i u filozofiji smatran temeljnim kriterijumom od čijeg važenja zavisi i mogućnost postojanja moralne odgovornosti. Istorija rasprava između inkompatibilista i kompatibilistita ne predstavlja ništa drugo nego pokušaj da se odgovori na jednostavno pitanje: da li metafizička struktura sveta može onemogućiti funkcionisanje MPD uslova u toj meri da se u takvom svetu mora odustati od utvrđivanja moralne odgovornosti? Inkompatibilisti su smatrali, a i danas smatraju, da može i da upravo iz tog razloga ovi faktori ne mogu biti u saglasnosti sa moralnom odgovornošću. Ukoliko tvrdimo da je moralna odgovornost moguća, onda, kao što to čine libertarijanci, moramo negirati važenje kauzalnog determinizma. Nasuprot ovom stanovištu, ukoliko smatramo da kauzalni determinizam važi, onda moramo odbaciti, kao što to čine 'jaki' inkompatibilisti, moralnu odgovornost. S druge strane, kompatibilisti ističu da je metafizička struktura u potpunoj harmoniji sa moralnom odgovornošću zato što i u

kauzalno determinističkom svetu subjekt poseduje 'hipotetičku' slobodu, koja je, za razliku od apsolutne, inkompatibilistički određene slobode, u potpunoj saglasnosti sa determinizmom, tako da bi subjekt, da je hteo, u situaciji u kojoj je postupio na određeni način, mogao da postupi i drugačije, a što znači da MPD uslov određen na inkompatibilistički način ne predstavlja osnov od koga polazimo kada procenjujemo nečiju odgovornost. Budući da je subjektovo postupanje uslovljeno njegovim željama i namerama, ova činjenica je u potpunosti saglasna sa tezom o važenju kauzalnog determinizma i u određenom smislu računa sa njenim važenjem, što se jasno može uočiti prilikom ekspanacije subjektovog postupanja koje se obično formuliše u determinističkom ključu. Iako su razlike u pogledu interpretacije odnosa kauzalnog determinizma i MPD-a bile nepremostive, ipak su se inkompatibilisti i kompatibilisti slagali u jednoj stvari, a to je da mogućnost da se postupi drugačije predstavlja osnovni uslov na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Međutim, nakon Hjumove kritike pojma nužnosti, inkompatibilisti su determinizam, za razliku od tradicionalnih razmatranja, utemeljili na dva značajna uslova - na činjenicama prošlosti i prirodnim zakonima, tako da se njihova osnovna teza sada sastojala u tvrdnji da determinizam zahvaljujući ovim faktorima uslovljava svako sadašnje, ali i buduće stanje stvari, pa tako i ljudsko delovanje u svetu u kome ova teza važi ne može biti slobodno što implicira da MPD uslov ne važi, te se tako ne može obezbediti kriterijum na kome se zasniva pripisivanje moralne odgovornosti i atribucija moralno relevantnih kvalifikativa. Navedeni zaključak je utemeljen na određenom argumentu, koji se u kritičkoj literaturi naziva bazičnim inkompatibilističkim argumentom, kojim je teret dokazivanja prebačen na kompatibiliste i obično figurira kao polazna tačka prilikom razmatranja odnosa kauzalnog determinizma, s jedne strane, i slobodne volje i moralne odgovornosti, s druge.

Međutim, ne tako davno, tačnije 1969. godine, Hari Frankfurt (Harry Frankfurt) je u tekstu *Alternativne mogućnosti i moralna odgovornost*³ ponudio protivprimer koji je

³ Frankfurt, H. (1969). Alternate Possibilities and Moral Responsibility. *The Journal of Philosophy*, 66(23), pp. 829-839. Iz naslova originalnog Frankfurtovoog teksta se može zaključiti da on ne govori o alternativnim, već o zamenljivim ili naizmeničnim mogućnostima, ali sam se ja u prevodu odlučio za sinonim, zato što se u literaturi koja je usledila nakon objavljivanja Frankfurtovoog teksta ustalio preformulisani oblik – alternativne mogućnosti.

trebalo da pokaže da MPD ne predstavlja uslov na kome se zasniva utvrđivanje moralne odgovornosti, a što je značilo da subjekt može biti moralno odgovoran i u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije. Tako je bazični argument na kome je bio zasnovan ubedljivi inkompatibilistički dokaz o uzajamnoj isključivosti kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, nakon uvođenja u priču poznatog Frankfurtovog misaonog eksperimenta kojim je problematizovano njegovo bezuslovno važenje, zauvek izgubio status apriorne istine u raspravama koje su se bavile analizom ovog odnosa. Osnovno pitanje na koje je trebalo dati zadovoljavajući odgovor nije više bilo da li je kauzalni determinizam kompatibilan sa MPD-om i moralnom odgovornošću, već da li je Frankfurtov primer uspeo da pokaže da je nesposobnost da se postupi drugačije kompatibilna sa moralnom odgovornošću?

Posmatrano sa ove vremenske distance Frankfurtov primer je prevazišao osnovne intencije samog autora. Od pomoćnog filozofskog oruđa čija se funkcija zasnivala na demonstraciji određene intuicije, danas je sam primer postao predmet teorijskih rasprava. Za ovakav status zaslužna je Frankfurtova provokativna i u mnogo čemu protivintuitivna teza po kojoj subjekt može biti moralno odgovoran za vlastito delovanje i u okolnostima u kojima nije mogao da postupi drugačije. S obzirom na to koliki se značaj pridavao, i još uvek pridaje, MPD uslovu kritička reakcija na primer, po intenzitetu je bila proporcijalna onoj koju su u oblasti epistemologije izazvali Getijeovi (Gettier) primeri. To ne treba da čudi zato što bi uspešan kontraprimer pokazao ne samo da je uobičajeno razumevanje MPD uslova pogrešno, već da je i značaj koji mu je pridavan u metafizici slobodne volje neopravdan. Ukoliko se procena moralne odgovornosti ne vrši polazeći od alternativnih mogućnosti, to onda znači da je i čitava tradicionalna rasprava između inkompatibilista i kompatibilista u pogledu ispravnog određenja MPD uslova bila irelevantna. Ako je Frankfurt u pravu, onda se može zaključiti da se tačka spora između inkompatibilista i kompatibilista u pogledu odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti ne može svesti na MPD uslov, već da su razlozi drugačije prirode. I samo zato, Frankfurt je mogao da zaključi da uspešan protivprimer može kompatibilistima omogućiti pristup novom području na kome se treba utemeljiti respektabilna kompatibilistička pozicija. Na osnovu navedenih razloga, ali ne i samo zbog njih, Frankfurtov primer zaslužuje detaljnu filozofsku analizu. Međutim, ostajanje na protivprimeru nas ne može ovlastiti, ukoliko bismo dokazali

njegovo važenje, da odatle direktno zaključimo da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni. Razlozi zbog kojih je ovo nemoguće opravdano učiniti mogu se uočiti jedino ukoliko se razmatranje Frankfurtovog primera izvrši unutar konteksta koji uvodi bazični argument. Ovaj korak je potpuno opravdan zato što je Frankfurt ponudio primer kako bi problematizovao važenje prve premise ovog argument kojom se tvrdilo da moralna odgovornost zavisi od mogućnosti da se postupi drugačije i u kojoj je zapravo, u formi teze, bio zastupljen PAM. Iako bi uspešno konstruisan protivprimer mogao da dokaže nevaženje prve premise, pa tako i bazičnog argument u celosti, to još uvek ne bi bilo dovoljno da se ovaj argument odbaci zato što rasprava vezana za važenje druge premise kojom se tvrdi da kauzalni determinizam onemogućava alternativno postupanje značajno može da optereti izvođenje kompatibilističkog zaključka. Naime, u sporu oko važenja druge premise bazičnog argument inkompatibilisti i klasični kompatibilisti su ponudili određene argumente koje nije moguće ignorisati čak i kada se, polazeći od Frankfurtovog primera, odbaci njegovo važenje i na osnovu toga želi utvrditi kompatibilnost kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Osnovni razlog vezan je za činjenicu da je Frankfurt na misaonom eksperimentu zasnovao dokaz o nevaženju PAM-a, a što znači da se i naše prihvatanje njegovog primera vrši polazeći od neke vrste intuitivne očiglednosti u pogledu postojanja moralne odgovornosti subjekta u specifičnim okolnostima misaonog eksperimenta. Ukoliko bismo zanemarili raspravu oko druge premise, onda bi i sama intuitivna očiglednost mogla da bude zasnovana na pretpostavkama koje su bile prisutne u tradicionalnoj debati. Tako bi se moglo desiti da subjekta u primeru smatramo odgovornim zato što nam okolnosti daju za pravo da pretpostavimo da je subjekt posedovao hipotetičku slobodu i da se zbog toga može smatrati moralno odgovornim, ili da je njegova odgovornost zasnovana na nekom drugom uslovu koji, iako subjekta čini moralno odgovornim, ipak ne može biti kompatibilan sa kauzalnim determinizmom. Izraženo na sažetiji način, ukoliko bismo zanemarili značaj druge premise, mi ne bismo mogli da uočimo novi momenat koji je prisutan u Frankfurtovom primeru i koji omogućava uvođenje Frankfurtovog kompatibilizma kao relevantne kompatibilističke pozicije. Premda, iako se odavde ne može izvesti direktan kompatibilistički zaključak, to još uvek ne znači da se nužno mora prihvatiti pozicija klasičnih kompatibilista ili inkompatibilista, zato što debata oko MPD uslova daje dovoljno razloga da se, u pogledu značaja po moralnu

odgovornost, funkcija ovog uslova opravdano osumnjiči te da se na osnovu toga zauzme agnostički stav po pitanju važenja druge premise. Iako agnostički stav omogućava uvođenje Frankfurtovog primera u kontekst rasprave vezane za važenje bazičnog argumenta otvarajući drugačiju perspektivu razmatranja od one koja je bila prisutna u tradicionalnoj raspravi, ovaj pristup nas ipak ne može osloboditi obaveze da prilikom formulisanja odgovora na pitanje o mogućnosti Frankfurtovog kompatibilizma zanemarimo dokaze koji su u tradicionalnoj debati uloženi prilikom razmatranja zasnovanosti druge premise. Zbog toga se izlaganje u ovom radu mora sprovesti u dve etape zato što mogućnost Frankfurtovog kompatibilizma pretpostavlja ne samo da bazični argument ne važi, već i da svi podargumenti na kojima je bila zasnovana rasprava oko važenja druge premise ovog argumenta ne mogu onemogućiti važenje teze da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni. To bi zapravo značilo da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja uspešnu kompatibilističku strategiju kojom se dokazuje da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni, zato što kauzalni determinizam, bilo da onemogućava postojanje alternativa ili pak da konjunkcijom činjenica prošlosti i prirodnih zakona uslovljava subjektivno postupanje, još uvek ne podriva osnov na kome se temelji procena moralne odgovornosti. U ovom zaključku formulisana je teza čije važenje, u ovom radu, želim da dokažem.

Korespondencija sa bazičnim inkompatibilističkim argumentom omogućava, kako se na osnovu sažetog prikaza plana izlaganja jasno može zaključiti, pored interpretativnih i određene metodološke pogodnosti. Pre svega, bazični inkompatibilistički primer nam u sažetoj formi pomoću premisa nudi ključne teze oko čijeg su se važenja vodili najznačajniji sporovi između inkompatibilista i kompatibilista. Ujedno, premise nam nude i osnovne pojmove čijoj je analizi posvećen ovaj rad. Na taj način, polazeći od bazičnog argumenta jasno se može ukazati na kontekst sa kojim je Frankfurt računao prilikom skiciranja poznatog misaonog eksperimenta. Međutim, još jedna izuzetna pogodnost se može obezbediti pristupom koji je favorizovan u ovom radu. Budući da je u pogledu tradicionalne rasprave između inkompatibilista i kompatibilista zauzet agnostički stav u pogledu zaključka da li kauzalni determinizam onemogućavanjem važenja MPD uslova ujedno onemogućava i moralnu odgovornost, analizu može biti rasterećena obaveze davanja odgovora na ontološka pitanja koja su vezana za postojanje ili nepostojanje slobodne volje i

determinističkog sveta, i u formi misaonog ekvilibrijuma, ukoliko se afirmiše teza o važenju kauzalnog determinizma, ispitati da li bismo subjekte opravdano mogli da smatramo moralno odgovornima? Budući da se ovde radi o pojmovnim razlikama, a kako su za filozofiju upravo ove analize od izuzetnog značaja, istraživanje unutar misaonog ekvilibrijuma nam može pomoći da izvedemo zaključke koji, iako ne daju odgovor na ontološka pitanja, mogu biti od značaja za svakodnevnu praksu. Za razliku od inkompatibilističke teorije, misaoni ekvilibrijum afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma ne dovodi do rezultata koji bi se morao izraziti 'nultom sumom'.⁴

U skladu sa prikazanim planom koji objašnjava logiku istraživanja koja je uslovila i strukturu rada dokaz o važenju Frankfurtovog kompatibilizma izvodi se u dve etape koje su razvrstane u četiri poglavlja.

U prvom poglavlju, pod nazivom *Bazični inkompatibilistički argument*, pokazaću zbog kojih razloga je razmatranje Frankfurtovog primera potrebno smestiti u kontekst koji ocrta bazični argument. Frankfurtov primer napada prvu premisu ovog argumenta, ali se značenje ključnog uslova - mogućnosti da se postupi drugačije - može zadobiti samo putem razmatranja druge premise oko čijeg su se važenja vodile i najznačajnije polemike. Inkompabilisti su važenje druge premise kojom se ističe da kauzalni determinizam onemogućava mogućnost da se postupi drugačije, zasnovali na Invagenovom (Inwagen) argumentu konsekvenci (consequence argument) i na njemu izvedenom direktnom argumentu (direct argument). S druge strane, kompatibilisti su putem analize kondicionala (conditional analysis) pokušali da pokažu u kom smislu determinizam ne mora predstavljati pretnju po mogućnost da se postupi drugačije. Uz sve vrline, obe strategije pate i od ozbiljnih nedostataka, tako da se kao jedino prihvatljivo rešenje nameće zauzimanje agnostičkog stava - potez koji je u svojim radovima propagirao Fišer (Fischer).⁵ Osnovni razlog za uvođenje agnostičkog stava zasniva se na zapažanju da je tradicionalna debata

⁴ Nulta suma je u teoriji igara uobičajen izraz kojim se opisuje situacija u kojoj je dobitak jednog igrača jednak gubicima drugog. Ja sam upotrebio ovu frazu kako bih pojačao smisao Frankfurtovog kompatibilizma koji nam omogućava da i nasuprot važenju kauzalnog determinizma održimo moralnu odgovornost. Za inkompabiliste bi važenje ove teze dovelo do afirmacije pozicije jakih inkompabilista, pri čemu bi libertarijanski projekat postao deo istorije zabluda u filozofiji.

⁵ Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (2010). The Frankfurt Cases: The Moral of the Stories. *Philosophical Review*, 119(3), pp. 315-336.

zapadanjem u 'dijlektički ćorsokak' dala dovoljno razloga da se osumnjiči važenje truizma (MPD uslov) na kome je bila zasnovana te da se u skladu sa tim zapita da li je za odgovor na pitanje da li su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni uopšte bilo potrebno poći tim putem? Ukoliko se može pokazati da PAM ne važi, onda je to dovoljno da se tradicionalna debata o značaju ovog uslova učini irelevantnom. Međutim, to ne znači da se na osnovu dokaza o irelevantnosti može zaključiti da je kompatibilizam moguć. U okviru ove rasprave, uvođenjem takozvanog direktnog argumenta, izneseni su dodatni razlozi zbog kojih se mogućnost Frankfurtov kompatibilizam može samo *pretpostaviti*, ali ne i dokazati.

Cilj drugog poglavlja, pod naslovom *Frankfurtov primer*, predstavlja dokaz u prilog Frankfurtovog kompatibilizma. Mogućnost koja je zauzimanjem agnostičkog stava u prvom poglavlju samo pretpostavljena u drugom poglavlju omogućava da se Frankfurtov primer opravdano uvede kao legitimno sredstvo razmatranja zasnovanosti bazičnog argumenta i to posebno njegove prve premise u kojoj je pretpostavljeno važenje PAM-a. Međutim, kako na primeru može biti zasnovana samo intuicija u pogledu nevaženja PAM-a, u uvodnim podpoglavljima ovog poglavlja biće potrebno formulisati Frankfurtov argument koji dokazuje nevaženje PAM-a. Da bi se mogao skicirati takav argument potrebno je razložiti intuitivnu očiglednost i ukazati na prihvatanju kojih uslova je ona utemeljena. Frankfurtov primer je utemeljena na dva takva uslova i oni će, zbog značaja koji im pripada u ovom radu biti nazvani tezom o neizbežnosti (TN) i tezom o irelevantnosti (TI). U skladu sa ovim tezama, uspeh Frankfurtovog primera zavisi od mogućnosti situacije u kojoj faktori koji onemogućavaju alternativno postupanje ne onemogućavaju postojanje moralne odgovornosti. Svođenje Frankfurtovog primera na argument i na uslove od kojih zavisi njegovo važenje omogućava da se i raznovrsni kritički prigovori reinterpetiraju kao napadi na ove uslove. U tom smislu neuspeh ovog argumenta zavisiće od neuspeha da se dokaže mogućnost, kako sam je u radu nazvao, MO situacije, zato što TN uslov ne može da važi ukoliko su subjektu na raspolaganju alternativne mogućnosti, ali i onda kada je neizbežnost delovanja obezbeđena uvođenjem kauzalnog determinizma u sam primer. Isto tako se može pokazati da i TI uslov ne važi ukoliko se dokaže da irelevantni faktori u pogledu delovanja mogu biti relevantni prilikom procene moralne odgovornosti. Sve nabrojane dileme koje pobuđuje Frankfurtov primer i na njemu zasnovan argument sabrane

su u istoimenoj odbrani PAM-a. Takozvana odbrana PAM-a pomoću dileme koju pobuđuje Frankfurtov primer (dilemma defence)⁶ (OD) vezana je za nemogućnost jasnog utvrđivanja da li je u scenariju pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma ili nije? Značaj ove dileme je presudan prilikom razmatranja misaonog eksperimenta zato što u odgovoru na pitanje o metafizičkom uslovu na kome je koncipiran leži i odgovor na pitanje da li je subjekt moralno odgovoran ili nije. Ukoliko primer pretpostavlja važenje kauzalnog determinizma, onda ga inkompatibilisti mogu odbaciti samo na osnovu važenja tog jednog uslova. Takođe, ukoliko je primer zasnovan na indeterminističkom uslovu, onda subjekt može da postupi drugačije, tako da misaoni eksperiment ponovo ne može da dokaže ono što želi. Zbog značaja OD-a dokaz u prilog Frankfurtovog argumenta potrebno je izvesti u skladu sa dostupnim kracima ove odbrane (takozvani indeterministički i deterministički). Poštujući zahteve indeterminističkog kraka, pokazaću kako se putem analize libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa, može dokazati nevaženje PAM-a, čime je takođe moguće dokazati nevaženje prve konsekvence teze o važenju kauzalnog determinizma: ako su alternative potrebne za postojanje moralne odgovornosti, Frankfurtov argument uspešno dokazuje da to nije slučaj. Međutim, na osnovu uspeha argumenta ne možemo izvesti kompatibilistički zaključak zato što se prilikom razmatranja libertarijanskih primera može uočiti da se moralna odgovornost zasniva na uslovu koji će zbog sugestivne snage u ovom radu biti izražen sintagmom libertarijanski određen subjekt. Ovaj uslov počiva na podrazumevanom identitetu autonomije i moralne odgovornosti za čije nevaženje je u formi protivargumenta moguće ponuditi Frankfurtov primer sa zavisnicima. Ovi primeri su od izuzetnog značaja zato što ukazuju na hijerarhijsku strukturu volje na kojoj se zasniva procena moralne odgovornosti. Frankfurtov primer sa voljnim i nevoljnim zavisnikom (willing and unwilling addict) predstavlja takav slučaj kojim se može problematizovati podrazumevano važenje uslova 'ukoliko ima autonomije, onda ima i moralne odgovornosti', tako da se prihvatanjem libertarijanskog zaključka da u kauzalno determinisanom svetu subjekt ne može biti autonoman istovremeno ne mora prihvatiti da je on samim tim i neodgovoran za ono što čini. Odnos prema željama koje ga nagone na delovanje i koje mogu biti uslovljene faktorima nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu

⁶ U nastavku ću ovu odbranu PAM-a skraćeno označavati akronimom OD ili 'dilema-odbrana'.

još uvek nije dovoljan da bi se pri takvim okolnostima blokirala mogućnost subjektovog odnošenja prema ovim uslovima na način formiranja drugostepenih htenja (second-order volitions) pri čemu, iako ne može postupiti drugačije, niti uticati na determinišuće uslove, on ipak može da zauzme moralno relevantan stav koji ga čini moralno odgovornim. Činjenica da je njegovo delovanje neizbežno figurira kao eksterna okolnost koja konstruktivno može uticati na manifestaciju normativno-deliberativne sposobnosti koju subjekt poseduje i u determinističkom scenariju i koja mu omogućava, iako ne poseduje niti apsolutnu, niti hipotetičku slobodu, da se slobodno identifikuje ili odbije identifikaciju sa determinišućim faktorima. Na taj način on demonstrira šta mu je važno i šta ceni i time nam omogućava da ga smatramo relevantnim adresatom reaktivnih stavova. Da bih pojačao ovaj zaključak razmotriću na koji način funkcionišu izgovori koje nudimo u situacijama kada želimo da se opravdamo za određeno postupanje. Tako, kada nudimo izgovor za određeno, u moralnom smislu, neprihvatljivo činjenje, mi tražimo da se ometajući faktor koji je uticao na našu volju ne prenese i na nas kao ličnosti čime prihvatajući odgovornost za delo koje smo počinili mi ne negiramo da je ono u moralnom smislu loše, ali ukazivanjem na određenu manu volje želimo da zaštitimo dignitet vlastite ličnosti. Ukoliko nam ona, kao subjektima, ne bi bila važna, ne bismo imali razloga da tako nešto činimo, što nam na primeren način može sugerisati da nama, čak i u situacijama u kojima ne možemo postupiti drugačije, još uvek može biti važno na koji smo *način* ispoljili vlastitu ličnost. Za subjekta koji je delovao na moralno neprihvatljiv način, ta činjenica može biti značajna ne samo zato što je delo koje je izvršio neprihvatljivo, već i zato što je postupajući na takav način demonstrirao vlastiti odnos prema zahtevima morala. Zasnivati izgovor pozivanjem na važenje kauzalnog determinizma, pri takvim okolnostima, može samo predstavljati dokaz o postojanju one sposobnosti na kojoj se temelji procena odgovornosti, jer upravo subjekti kojima ona nedostaje i koje iz tog razloga opravdano možemo izuzeti od moralne odgovornosti, ne bi mogli, polazeći od takve teze, da formiraju potreban izgovor. U skladu sa ovim primerima zaključiću da i druga konsekvencija teze o važenju kauzalnog determinizma ne važi, zato što subjekt može biti moralno odgovoran, iako činjenice prošlosti i prirodni zakoni onemogućavaju njegovu autonomiju, čime se može dokazati nevaženje indeterminističkog kraka OD-a. Budući da se može pokazati da obe konsekvence kauzalnog determinizma ne mogu onemogućiti postojanje moralne odgovornosti u

Frankfurtovom primeru, i da su zato nedovoljne da bi se na njima zasnavao uspešan indeterministički prigovor, moguće je pristupiti analizi primera u skladu sa determinističkim krakom. Odbacivanje dokaza za važenje Frankfurtovog argumenta putem determinističkog kraka dilema prigovora zasnivalo se na ukazivanju da bi primer u kome bi bilo pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma, u sporu sa inkompatibilistima, bio cirkularan, što je dovoljno da se ova strategija u načelu odbaci. Međutim, na osnovu razloga koji su ponuđeni u prilog nevaženja indeterminističkog kraka, ujedno je pokazano da ne postoji nijedan dodatni uslov na kome bi inkompatibilisti mogli da zasnuju tvrdnju da se uvođenjem kauzalnog determinizma zapravo nudi cirkularan dokaz. Fišer je ponudio deterministički slučaj frankfurtovskog tipa koji može, u formi protivprimera, dokazati nevaženje determinističkog kraka OD-a i tako potvrditi mogućnost Frankfurtovog kompatibilizma, ali je pre uvođenja ovog primera potrebno razmotriti dva značajna prigovora koji iskrsavaju prilikom postuliranja mogućnosti moralne odgovornosti u determinističkom scenariju. Podpoglavlja pod nazivom „Problem fatalizma“ i „Protivčinjenička stabilnost“ razmatraju ove prigovore i nude odgovor fatalističkom izazovu. Na osnovu izvedenih dokaza pokazuje da Fišerov deterministički primer zadovoljava zahteve TN i TI i da zato može predstavljati dokaz o mogućnosti prihvatanja Frankfurtovog kompatibilizma. Zahvaljujući determinističkom frankfurtovskom primeru dokazano je da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja legitimnu kompatibilističku poziciju kojom se uspešno dokazuje nevaženje bazičnog argumenta i potvrđuje da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni.

Prihvatanjem ove vrste kompatibilizma mi smo primorani da prihvatimo i neprijatne konsekvence koje on sa sobom donosi tako da su dva poslednja poglavlja *Argument manipulacije* i *Kantova maksima 'treba, dakle možeš'* posvećena razmatranju dve najozbiljnije i trenutno najaktuelnije kritike Frankfurtovog kompatibilizma.

U trećem poglavlju se razmatra argument manipulacije, te se putem korespondencije sa njegovim ključnim premisama koncipira najpodesniji odgovor izazovu koji Frankfurtovom kompatibilizmu upućuje ovaj argument. Uspešan odgovor formulisan je u obliku simbioze aistorijskog i istorijskog koncepta moralne odgovornosti koja dovodi

do prihvatanja rigidne opcije prema kojoj i manipulirani subjekt može biti moralno odgovoran.

U četvrtom poglavlju razmatra se maksima 'treba, dakle možeš'. Dokaz o nevažanju PAM-a doveo je u pitanje mogućnost izricanja deontoloških iskaza u kauzalno determinisanom svetu, i u ovom poglavlju se nasuprot Frankfurtovom mišljenju zaključuje da maksima u izvornom smislu nije moguća, ali da to ne znači da se procena odgovornosti polazeći od obaveza i dužnosti ne bi mogla i dalje sprovoditi.

S obzirom na to da se Frankfurtov primer može posmatrati i u analogiji sa graničnim situacijama i izuzetnim slučajevima, u dodiru s kojima uobičajene i podrazumevane premise trpe najozbiljniju provokaciju, izlaganje je uokvireno slučajem Roberta Harisa (Robert Harris) koji predstavlja realan primer čiji je efekat identičan onome na koji je Frankfurt računao kada je skicirao artificijelni misaoni eksperiment. Iako 'slučaj Haris' podriva, kako je vreme pokazalo, mnoge predrasude, on takođe provocira uobičajenu samorazumljivost na kojoj se temelje naše intuicije prilikom procene moralne odgovornosti, tako da je u ovom radu upotrebljen u svrhu napada samo jedne, i to one koja se tiče kriterijuma na kome se zasniva moralna odgovornost. Na taj način analizom slučaja Haris demonstriran je i eksplanatorni kapacitet Frankfurtovog kompatibilizma prilikom razmatranja odgovornosti u situacijama u kojima ustaljeni inkompatibilistički i kompatibilistički principi procene zakazuju.

Primer:

Ne tako davno, 21. aprila 1992. godine, izvršena je u Kaliforniji smrtna kazna nad Robertom Harisom. Ovaj slučaj, kao nijedan drugi pre njega, skrenuo je pažnju šire javnosti na mnoga pitanja koja su skupčana sa najstrožom, smrtnom kaznom. U ovom radu njima neće biti posvećena dužna pažnja. Za nas, Harisov slučaj krije jedan od temeljnih problema koji je povezan sa praksom pripisivanja pravne (krivične) i moralne odgovornosti.

Sa pravne tačke gledišta, u ovom slučaju nije bilo ničeg neuobičajenog. Svi potrebni elementi bića krivičnog dela bili su prisutni, tako da se u skladu sa pozitivnim pravom Kalifornije, legitimno mogla dedukovati najstroža kazna. Međutim, priroda kazne kao i činjenica da je izvršena u gasnoj komori izazvala je opšte negodovanje javnosti. Delo za koje je Harisu dosuđena najstroža kazna je sledeće:⁷

Jula 1978. godine, Robert je zajedno sa svojim bratom Danijelom planirao da opljačka banku. U potrazi za vozilom koje bi im poslužilo u pljački, na parkingu ispred lokalnog restorana, kidnapovali su dvojicu tinejdžera, šesnaestogodišnjaka, odvezli ih u obližnju pustinju, gde su im predočili vlastitu nameru, obećavši da im neće nauditi. Prema dogovoru koji su međusobno postigli, trebalo je da dečaci provedu određeno vreme u pustinji, te da nakon par sati prijave krađu kamioneta. Dok su se dečaci udaljavali ka obližnjem uzvišenju, Robert Haris je upucao jednog od njih hicem u leđa, nakon čega je ispalio još nekoliko metaka u beživotno telo dečaka, dok je za to vreme drugi počeo da beži, ali ga je Robert sustigao i usmrtio sa nekoliko hitaca. Neposredno pre ubistva drugog tinejdžera koji je plaćući molio za milost, Robert mu je rekao da ne plače i da umre kao muškarac. Nakon ubistva, braća su se odvezla do lokalne banke, opljačkali je, da bi nakon sat vremena bili privedeni od strane Federalne policije u svojstvu osumnjičenih za pljačku. Tokom privođenja, Danijel je policajcima, među kojima je bio i otac jednog od ubijenih dečaka

⁷ Uporediti, *People v. Harris*, 623 P. 2d 240 - Cal: Supreme Court 1981. Za lakše kretanje kroz proceduralne pravne lagume kojima ovaj slučaj obiluje prilikom koncipiranja primera o Robertu Harisu konsultovao sam i rad Deirdre Koks: Cox, D. J. (1993). *The Robert Alton Harris Decision: Federalism, Comity, and Judicial Civil Disobedience. Golden Gate University Law Review*, 23(1), pp. 155-212.

koji u tom trenutku nije znao da mu je sin ubijen, ispričao za ubistvo koje je počinio njegov brat. Sud je osudio Roberta Harisa na smrtnu kaznu koja je izvršena četrnaest godina nakon zločina koji je počinio.

Budući da je nemoguće razmotriti sve procesne detalje ovog slučaja, ukazaću samo na one koji se tiču teme ovog rada. Po pitanju krivice, ovaj slučaj predstavlja školski primer – svi potrebni elementi krivičnog dela su jasno prisutni. Čak i motiv koliko god bio neshvatljiv, prisutan je u Robertovoj izjavi da je ubio dečake zato što nije želeo da prepusti slučaju mogućnost da ih tinejdžeri izdaju dok vrše pljačku banke. Ukoliko bismo želeli da ovaj slučaj interpretiramo u skladu sa pojmovnom mrežom kojom se obično barata u raspravama o slobodnoj volji i odgovornosti, mogli bismo bez zadržke da zaključimo da je Robert Haris odgovoran za počinjeno delo zato što ga je izvršio sa svesnom namerom i zato što je mogao da se uzdrži od činjenja, kao i da je delo učinio zato što je želeo da ga učini u skladu sa navedenim motivom. Takođe, Haris je bio u potpunosti svestan težine krivičnog dela. Drugo je pitanje da li je presuda adekvatan odgovor zajednice prema ovom slučaju? Razmatranje odgovora na ovo pitanje neće direktno predstavljati predmet ovog rada.

Bez oklevanja, kvalifikacija iznesena u pogledu krivične odgovornosti mogla bi se preneti i na područje ispitivanja moralne odgovornosti. I zaista, teško bi bilo zamisliti osobu koja bi pri opisanim okolnostima tvrdila da Haris nije moralno odgovoran.

Međutim, ova priča ima i svoju istoriju. Ono što je posebno značajno sadržano je u detaljima vezanim za Harisov život i odrastanje, i to posebno za onaj koji seže u vreme pre nego što je rođen. Naime, nama je danas poznato da je Haris patio od FAS-a (fetusni alkoholni sindrom). Njegova majka, inače alkoholičarka, je u vreme trudnoće konzumirala alkohol u enormnim količinama što je kod njega uzrokovalo pojavu fetusnog alkoholnog sindrom. Povrh ovoga, još jedan detalj zavređuje našu pažnju. Odprilike, u sedmom mesecu trudnoće Robertov otac je udario njegovu majku u abdomen što je uslovalo prevremeni porođaj, tako da je Robert rođen dva meseca ranije. Tokom odrastanja, on je zajedno sa svojim sestrama bio izložen neprestanoj torturi od strane oca,⁸ dok je majka umrla od

⁸ Omiljeni vid zabave Robertovog oca predstavljala je igra skrivalica u kojoj su se Robert i njegove sestre skrivali po dvorištu, dok je otac pucao iz pištolja.

posledica alkoholizma. Njegovo ponašanje tokom detinjstva je bilo problematično i može se podvesti pod maloletničku delikvenciju.⁹

U pogledu postojanja krivice i pravično odmerene kazne, sud je rekao svoje. Međutim, da li bismo nakon uvođenja priče o Robertovom detinjstvu i događajima koji su prethodili njegovom rađanju, ali koji su svakako u velikoj meri uticali na njegov razvoj, kategorički mogli da tvrdimo, kao u prvoj situaciji, da je Robert moralno odgovoran? Ukoliko bismo istakli da Haris nije moralno odgovoran, naša racionalizacija bi počivala na pretpostavci da se polazeći od takve prošlosti kao i od događaja nad kojima Haris nije posedovao nikakvu kontrolu, a koji su *zaslužni* za ubistvo koje je počinio, odgovornost ne može temeljiti na njemu nego na prethodećim uslovima. Jednom rečju, ovakvo zapažanje, načinjeno u svetlu Harisove biografije, zaključuje da je Haris žrtva onih okolnosti na koje nije mogao da utiče. Drugačije izraženo, krivac bi, prema ovom stanovištu, postao žrtva. Međutim, netematizovani osnov od čijeg važenja zavisi navedena racionalizacija vezan je za uslov koji može obezbediti značenje kurzivom istaknutom kvalifikativa 'zaslužni'. Naime, da bi činjenice Harisove prošlosti bile zaslužne za ono što je učinio, potrebno je pretpostaviti da je njegov život bio determinisan ovim faktorima i to tako da on nije mogao da učini ništa drugo sem onoga što je učinio. To bi značilo da nisu samo i jedino činjenice prošlosti zaslužne za ubistvo koje je Haris počinio već i metafizička struktura sveta koja je omogućila da prethodeći uslovi dovedu do fatalnog epiloga.

S druge strane, ukoliko bismo i pored Harisove biografije istrajavali na tvrdnji da je on ipak moralno odgovoran, dublji osnov na kome bismo morali da zasnujemo našu procenu bio bi obezbeđen na indeterminističkom principu, što bi nam omogućilo da istaknemo da se i pored svih faktora koji su vezani za Harisovo detinjstvo i dalje može tvrditi da oni *nisu zaslužni* za izbor koji je Haris načinio. Budući da je Haris ličnost i da je kao takav bio sposoban da deluje na osnovu razloga, on je mogao da zna da je to što želi da

⁹ Haris je 1975. godine počinio još jedno ubistvo. Jedna od verzija priče ističe da je u toku žustre svade koju je Džejms Viler imao sa svojom suprugom, Robert Alton Haris ubistvom Džejmsa Viler, želeo da zaštiti njegovu suprugu koja se nalazila u životnoj opasnosti. Supruga Džejmsa Viler je kasnije priznala da je verzija događaja koja je ovde navedena iznuđena, zato što je nastala kao posledica Harisovih pretnji .

učini kažnjivo, a budući da je subjekt u ovakvom svetu sposoban da determiniše vlastito ponašanje, on je mogao da postupi drugačije.

Čini se da i u izjavi guvernera Kalifornije od čije je odluke zavisilo da li će Robertova smrtna kazna biti preinačena u doživotnu kaznu robije bez prava na pomilovanje, možemo uočiti racionalizaciju koja u dobroj meri ilustruje prisustvo, po svemu sudeći, nereflektovane premise. Naime, guverner Vilson (Wilson) je izjavio da saoseća sa Robertom Harisom kao detetom, ali da ne može da *opravda* i oprost *izbor* koji je Haris načinio kao čovek.¹⁰ Dakle, iako je Haris bio izložen uticaju uslova nad kojima nije posedovao nikakvu kontrolu, izbor koji je načinio je i dalje, prema mišljenju guvernera Vilsona, dovoljan osnov na kome se može utemeljiti Harisova krivična (i moralna) odgovornost. Doduše, moguće je zapažanje guvernera Vilsona razumeti i tako da i pored uslova koji su determinisali Harisovo ponašanje, to još uvek nije dovoljno da se zaključi da on ne bi mogao da postupi drugačije da je želeo da postupi drugačije. Činjenica da je Haris uradio ono što je želeo da uradi, dovoljna je da zaključimo da bi on mogao da ne počini zločin da je prethodno želeo da ga ne počini. Jednom rečju, determinišući faktori ne mogu onemogućiti subjektovu sposobnost da učini ono što želi.

U prvoj racionalizaciji ukazano je da Haris ne može biti moralno odgovoran zato što su biografske činjenice koje su uslovile njegovo postupanje dovoljne da predstavljaju isključujući osnov jer pod silinom njihovog uticaja nije ni mogao da postupi drugačije. U drugoj racionalizaciji istaknuto je da i pored Harisove biografije, u svetu u kome se subjektu priznaje postojanje slobodne volje, nema razloga smatrati da subjekt nije mogao postupiti drugačije, pa prema tome postoji osnov na kome se može zasnovati izbor koji je načinio i na njemu utemeljiti postojanje moralne odgovornosti. Takođe, u skladu sa drugačijim pretpostavkama, istaknuto je da Haris može biti moralno odgovoran čak iako su činjenice prošlosti zaslužne za ono što je učinio, jer da je hteo, on je mogao postupiti drugačije.

¹⁰ Uporediti, Golden, J. L. (2005). An Argument That Goes Back to the Womb. U: Golden, J. L. (2005). *Message in a Bottle. The Making of Fetal Alcohol Syndrome*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, p. 154.

Na kraju, ostala je na raspolaganju još jedna protivintuitivna mogućnost koja se može izraziti u formi pitanja: da li bismo Harisa mogli opravdano smatrati moralno odgovornim u situaciji u kojoj su činjenice prošlosti uslovljavale njegovo delovanje i u kojoj nije mogao da postupi drugačije, niti da želi da postupi drugačije? Isti smisao može se izraziti i sažetije na drugačiji način: da li bismo održavajući sve postojeće uslove konstantnima Harisa mogli da smatramo moralno odgovornim i u svetu u kome je teza o važenju kauzalnog determinizma istinita? Moj odgovor na ovo pitanje je potvrđan. Analiza koja sledi pokušaće da obezbedi važenje uslovu od koga, u krajnjoj liniji, zavisi i smisao preliminarno iznesenog odgovora.

Pre nego što započnemo izlaganje upotpunimo priču o Roberu Harisu sa još nekoliko naratorskih detalja. Nakon izricanja presude o smrtnoj kazni, Haris je uložio nekoliko žalbi u nameri da pokaže da presuda nije u skladu sa osmim amandmanom.¹¹ Poslednja žalba uručena je nekoliko sati pre zakazane egzekucije, ali je i ona, kao i sve prethodne, odbijena od strane Vrhovnog suda. Takođe, za sve vreme koje je proteklo u iščekivanju izvršenja smrtne kazne (četnaest godina) Haris nije dao nijednu izjavu niti je na bilo koji način želeo da razgovara o onome što je učinio. Jednom rečju, ponašao se kao da je to pitanje za njega irelevantno. Međutim, neposredno pre nego što će biti izvršena egzekucija, Haris se kroz staklo komore obratio ocu jednog od ubijenih dečaka koji je prisustvovao izvršenju kazne rečima: „Žao mi je.“ Nakon izvršenja smrtne kazne većina prisutnih je radosno aplaudirala. Okupljeni ispred zatvora oduševljeno su skandirali vidno srećni zato što je pravda bila zadovoljena.

¹¹ Ovaj amandman zabranjuje surovo i neuobičajeno kažnjavanje.

1. BAZIČNI INKOMPATIBILISTIČKI ARGUMENT

1.1. Bazični argument. Premise i osnovni pojmovi

Bazičnom inkompatibilističkom argumentu pripada centralno mesto u raspravama koje su vezane za analizu odnosa kauzalnog determinizma, s jedne strane, i slobodne volje i moralne odgovornosti, s druge. Ovakav status omogućava brojne pogodnosti u istraživanju. Prvo, bazičnim argumentom, budući da predstavlja inkompatibilistički doprinos raspravi, teret dokazivanja se prebacuje na kompatibilističku stranu. Drugo, razučenu raspravu sa nepreglednim brojem teza i ocena moguće je objediniti oko samog argumenta. Na taj način se, u metodološkom smislu, upućuje na relevantan kontekst iz koga se može pristupiti eksplanaciji Frankfurtovog primera, ali se obezbeđuju i osnovne teze, izražene premisama argumenta, kao i odgovarajuća pojmovna aparatura kojom se precizno može oivičiti kontekst rasprave.

Misaoni eksperiment za kojim je Frankfurt posegnuo ne bi li pokazao neodrživost principa alternativnih mogućnosti, kao legitimno oruđe filozofske analize, ne obavezuje autora na rigidne pojmovne distinkcije niti na argumentaciju koja bi se oslanjala na strogoj logičkoj dedukciji. I sam Frankfurt u velikoj meri eksploatiše ovu situaciju tako da neretko čitaoca ostavlja u nedoumici u pogledu mnogih značajnih pitanja. Da bismo predupredili proizvoljnost, u meri u kojoj je to moguće, smatram da je jedini logičan kontekst onaj koji ocrta bazični inkompatibilistički argument.

Bazični inkompatibilistički argument se može sažeto izraziti u formi zaključka:

1. Moralna odgovornost zavisi od mogućnosti da se postupi drugačije.
2. Ako kauzalni determinizam važi, onda nijedan subjekt nije u mogućnosti da postupi drugačije.
3. Dakle, moralna odgovornost pretpostavlja nevaženje kauzalnog determinizma.¹²

¹² Pitanje autorstva u pogledu formulacije bazičnog argumenta u relevantnoj literaturi se ni ne postavlja. Argument funkcioniše kao opšte mesto rasprave te bi u tom smislu insistiranje na autorstvu bilo suvišno.

Ono što navedeni argument, posmatrano sa metafizičkog aspekta, čini relevantnim svodi se na odnos koji ističe druga premisa i to prvenstveno vezano za koncept kauzalnog determinizma. Prema tezi o važenju kauzalnog determinizma svaka činjenica sveta (a u takve činjenice spadaju kako ljudski izbori, tako i delatnosti) je determinisana određenom činjenicom prošlosti. Preciznije izraženo, to znači da je kauzalni determinizam doktrina prema kojoj se na osnovu kompletnih iskaza kojima se izriču prirodni zakoni i isto tako kompletnih iskaza kojima se opisuju činjenice sveta u nekom trenutku *T* može izvesti svaka istina o svetu nakon trenutka *T*. Dakle, ukoliko teza o kauzalnom determinizmu važi, to će značiti da prirodni zakoni, kao i iskazi koji zastupaju sve činjenice prošlosti uslovljavaju jedinstvenu sadašnjost kao i budućnost. Ono što je za nas važno ogleda se u činjenici da se posmatrano sa aspekta budućnosti na osnovu teze o kauzalnom determinizmu ne može tvrditi njena kontigentnost. Upravo se u tom smislu treba posmatrati odnos koji ističe druga premisa. Ukoliko se mora govoriti samo o jednoj mogućoj budućnosti, odnosno o jednom mogućem putu, da to figurativno izrazimo, to onda znači da ljudsko delovanje ne može računati sa uobičajenom predstavom o budućnosti kao horizontu razgranatih puteva¹³ od kojih subjekt, na osnovu slobodne volje, bira onaj kojim će krenuti. Zapravo, svaki aktuelni izbor kao i čin je u stvari i jedini mogući. Kauzalni determinizam, dakle, potire mogućnost da se postupi drugačije.

Navedena mogućnost da se postupi drugačije od izuzetnog je značaja zato što se preko naznačene fraze nudi sadržaj s kojim treba misliti koncept slobodne volje. Sloboda volje manifestuje se u mogućnosti da se postupi drugačije, odnosno, putem kontrole koja predstavlja funkciju alternativnih mogućnosti¹⁴, a kako determinizam onemogućava

Uglavnom, ja ga navodim u formi koju je ponudio Kevin Timp. Uporediti, Timpe, K. (2006). A Critique of Frankfurt-Libertarianism. *Philosophia*, (34), p. 189.

¹³ Borhesovu frazu uveo je Džon Martin Fišer upravo zbog njene sugestivne snage koja pokriva uobičajenu predstavu o budućnosti kao bašti razgranatih puteva. Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1994). *The Metaphysics of Free Will*. Oxford: Blackwell Publishers, p. 3 i objašnjenje na p. 217, fn. 5.

¹⁴ Sloboda volje i sloboda delovanja ne mogu se svesti na pojam samovolje i nasumične delatnosti. Ovakav zaključak se najjednostavnije može preduprediti podsećanjem na aristotelovski pojam kontrole, koji pored epistemičkog uslova predstavlja ključni segment svake teorije moralne odgovornosti. Subjekt poseduje kontrolu ukoliko je sposoban da izabre kako će postupiti i da u skladu sa vlastitim izborom izvrši željenu radnju. Izbor i delovnje predstavljaju, dakle, funkciju alternativnih mogućnosti. Mi ćemo u ovom radu zamenljivo koristiti pojmove kontrola i slobodna volja, sve dok nas predmet istraživanja ne bude primorao da načinimo potrebne distinkcije. Naravno, ni ovi pojmovi nisu oslobođeni polisemije, pa se tako često slobodom volje želi ukazati na moć izbora ili sposobnost odlučivanja, pre nego na moć da se odluka prevede u

važenje MPD uslova, on samim tim potire i mogućnost aktualizacije slobodne volje. Budući da je ovako određen koncept potreban da bi se subjekt mogao smatrati odgovornim kako za činjenje i nečinjenje tako i za posledice vlastitih dela, a determinizam negira njegovu mogućnost, logično je zaključiti da pri opisanim okolnostima subjekt ne može biti moralno odgovoran. Kao prva aproksimacija neka posluži zapažanje da koncept slobodne volje pokriva uslove koji su potrebni da bi se određeno činjenje ili nečinjenje moglo pripisati subjektu delovanja, dakle, da vlastiti smisao baštini u odnosu na pojam subjekta, ali je to i uslov na kome počiva procena moralne odgovornosti, pa se onda može govoriti o relevantnom konceptu slobode u pogledu postojanja moralne odgovornosti. Ukoliko se stvari osmotre na opisani način to onda znači da prilikom evaluacije mi računamo sa važenjem MPD uslova. U tom smislu bazični argument predstavlja *direktan* dokaz o inkompatibilnosti moralne odgovornosti i kauzalnog determinizma. U gore navedenom argumentu druga premisa opisuje naznačenu situaciju.

1.1.1. Argument konsekvenci. Prednosti i nedostaci

Najuspeliji argument u prilog druge premise poznat je pod nazivom argument konsekvenci. Invagen¹⁵ (Inwagen) je ponudio nekoliko formulacija ovog argumenta, a mi ćemo pažnju usresrediti na onu koja najčešće cirkuliše u raspravama koje se bave razmatranjem odnosa kauzalnog determinizma i slobodne volje.

delovanje. Takođe, značenje pojma je po pravilu vezano i za teorijsku pripadnost autora što u velikoj meri može otežati komunikaciju. O pojmu kontrole, uporediti, Aristotel (2003). *Nikomahova etika*. Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1096-1111, a o različitim određenjima pojmova slobodne volje i slobode delovanja klasičan tekst u ovoj oblasti: Watson, G. (1987). Free Action and Free Will. *Mind*, 96(382), pp. 145-172.

¹⁵ Invagen nije jedini koji je ponudio ovakvu vrstu argumenta. Inkompabilističke argumente slične forme ponudili su još i Ginet i Lemb, tako da bi ispravnije bilo govoriti u pluralu. Međutim, Invagen je ponudio celovitu teoriju u prilog argumentu i još mu je dodelio i naziv, tako da se u kritičkoj literaturi obično razmatra njegova verzija argumenta konsekvenci što ćemo i mi ovde činiti. Svakako, vredni su pažnje i Ginet, C. (1966). Might We Have No Choice? U: Lehrer, K., ed. (1966). *Freedom and Determinism*. New York: Random House, pp. 87-104; Ginet, C. (1983). In Defence of Incompatibilism. *Philosophical Studies*, (44), pp. 391-400; Lamb, J. W. (1977). On a Proof of Incompatibilism. *Philosophical Review*, 86(1), pp. 20-35.

Argument konsekvenci glasi:

„Ako je determinizam istinit, onda su naši postupci konsekvence prirodnih zakona i činjenica daleke prošlosti. Međutim, ne zavisi od nas ono što je bilo pre nego što smo se mi rodili, niti zavisi od nas šta su prirodni zakoni. Prema tome, konsekvence ovih uslova (uključujući i naše aktuelno postupanje) ne zavise od nas.“¹⁶

Polazeći od ovog argumenta moguće je izvesti inkompatibilistički zaključak, budući da on, ukazujući na prirodne zakone i činjenice prošlosti, precizno markira uslove na kojim se zasniva inkompatibilnost kauzalnog determinizma i slobodne volje. Za razliku od uopštenije interpretacije koju smo ponudili prilikom analize bazičnog argumenta, a koja se oslanjala na intuitivnu očiglednost u pogledu nemogućnosti zadovoljenja MPD uslova pri važenju kauzalnog determinizma, Invagenov argument konsekvenci ne počiva na mogućnosti da se postupi drugačije, barem ne eksplicitno. Sve što možemo saznati u pogledu subjektivih sposobnosti vezano je za zapažanje da subjekt u determinističkom scenariju, budući da ne poseduje kontrolu nad konjunkcijom prirodnih zakona i činjenica prošlosti, takođe ne poseduje kontrolu ni nad njihovim konsekvencama. Ovaj uslov je svakako stroži zato što ističe ne samo da subjekt ne bi mogao da postupi drugačije, već i da ono što zapravo čini predstavlja konsekvencu naznačene konjunkcije. Dakle, Invagenov argument nam jednim 'među-korakom' objašnjava zašto MPD uslov ne može da važi.¹⁷ Ukoliko afirmišemo tezu o determinizmu, inkompatibilnost nužno sledi zato što spomenuta teza obesmišljava mogućnost da se postupi drugačije.¹⁸

Dva konstituišuća uslova kauzalnog determinizma su činjenice prošlosti i prirodni zakoni. Činjenice prošlosti najjednostavnije možemo razumeti ukoliko ih podvedemo pod

¹⁶ van Inwagen, P. (1983). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press, p. 3, p. 16 i p. 56. Fraza „ne zavisi od nas“ znači da nad navedenim uslovima, mi kao subjekti delovanja, ne posedujemo nikakvu kontrolu.

¹⁷ Ovaj detalj je od izuzetne važnosti i potrebno mu je posvetiti dužnu pažnju. Ukazivanjem na prirodne zakone i činjenice prošlosti Invagen je markirao uslove od kojih zavisi važenje kauzalnog determinizma. Dakle, determinizam je funkcija konjukcije prirodnih zakona i činjenica prošlosti. Na taj način je analogija sa stoičkom sudbinom ili srednjovekovnom božijom omnipotentnošću samo spoljašnja. Kauzalni determinizam ne važi zato što sve ima uzrok, niti zato što za božansko biće budućnosne kontingencije predstavljaju *contradictio in adjecto*, ili još bolje, oksimoron. Važenje kauzalnog determinizma zavisi od precizno navedenih faktora.

¹⁸ van Inwagen, P. (1982). *The Incompatibility of Free Will and Determinism*. U: Watson, G. ed. (1982). *Free Will*. New York: Oxford University Press, p. 46.

opštiji pojam stanja stvari¹⁹ i ograničimo prošlosnim vremenskim indeksom. Podvođenje obavljeno na ovakav način omogućava nam da stanje sveta u određenom vremenskom trenutku možemo izraziti u formi iskaza. Međutim, ono što je mnogo važnije tiče se prirodnih zakona, jer kako Invagen eksplicitno ističe, važenje determinizma direktno zavisi od njihovog važenja.²⁰

Sa konceptom prirodnih zakona stvari stoje komplikovanije zato što je nemoguće ponuditi zaokružen skup kvalifikativa koji bi nedvosmisleno ukazivali da je određeni iskaz nomološki.²¹ Kako god, za potrebe razvijanja Invagenovog argumenta dovoljno je saglasiti se sa njegovim zapažanjima i pod prirodnim zakonima razumeti sve one zakone koji vladaju u prirodi i nad kojima ne posedujemo nikakvu kontrolu. Dakle, prirodni zakoni se opravdano mogu svesti na zakone fizike, a ukoliko se pretpostavi da su prvi supervenijentni u odnosu na poslednje, onda se mora prihvatiti u vidu logičke konsekvence mogućnost da zakoni fizike moraju da budu drugačiji, ukoliko bi prirodni zakoni mogli da budu drugačiji.²² Ovako određeni prirodni zakoni predstavljaju konstantu koja omogućava da se uticaj determinizma izrazi konjunkcijom. Tako, ukoliko bi A_{t1} i B_{t2} predstavljali istinite iskaze kojima se izriču stanja sveta u određenim momentima vremena, pri čemu je ($t1 < t2$), onda bi konjunkcija iskaza A_{t1} i prirodnih zakona povlačila B_{t2} .

Ono što se kao prva aproksimacija može istaći vezano je za činjenicu da teza o determinizmu onemogućava kako aktuelnu tako i budućnosnu kontingentnost. Sve što jeste ili će biti predstavlja (će) rezultat konjunkcije stanja sveta i prirodnih zakona. Budući da je na osnovu izloženog jasno da determinizam predstavlja tezu koja govori o iskazima, dok teza o slobodnoj volji referiše na subjekta i njegove sposobnosti, potrebno je ispitati kakve su posledice navedene teze po pitanju slobodne volje?²³

¹⁹ Zamenljivo ću koristiti izraze stanje sveta i stanje stvari.

²⁰ Uporediti, van Inwagen, P. (1982), p. 48.

²¹ Nakon Hjumovog napada na kauzalitet, determinizam se definiše pomoću prirodnih zakona. Uporediti, Lehrer, K. (1960). Can We Know That We Have Free Will by Introspection? *The Journal of Philosophy*, 57(5), p. 146.

²² Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 225, fn. 2.

²³ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 65, ali i Lukašijevičevo predavanje o determinizmu koje, iako davno izloženo, nije izgubilo na aktuelnosti. Uporediti, Łukasiewicz, J. (1968). On Determinism. *The Polish Review*, 13(3), pp. 47-61.

Slobodnu volju *obično* razumemo kao moć ili sposobnost subjekta da izabere i deluje drugačije. Ukoliko bismo želeli da problematizujemo važenje ovog koncepta iz izrečene karakterizacije bi moglo da se zaključi da volja ne bi bila slobodna ukoliko bi se ono što subjekt *čini* poklapalo sa onim što on *može da čini*. Komplementarno, ova sposobnost bi se prema Invagenovom mišljenju mogla izraziti i na način da subjekt može učiniti da određeni iskaz ne važi. Ovo prevođenje je u potpunosti opravdano zato što je prilikom razmatranja teze o determinizmu naglašeno da se svako stanje sveta u određenom trenutku može izraziti iskazom koja zastupa dato stanje. Dakle, ukoliko je subjekt u mogućnosti da neki iskaz načini nevažećim to ništa drugo ne znači nego da je on sposoban da izmeni stanje stvari na taj način da iskaz koja ga opisuje postane neistinit. Na primer, istinitost iskaza „U sobi je mrak“ koji zastupa takvo stanje stvari, prestaje da važi onog trenutka kada subjekt upali svetlo. Na osnovu toga se može zaključiti da je u njegovoj moći da određeni iskaz načini lažnim. S druge strane, postoje i takvi iskazi čiju istinitost subjekt ne može osujetiti. Takvi su, na primer, iskazi kojima se formulišu prirodni zakoni. Ono što se s njima iznosi jednostavno prevazilazi subjektove sposobnosti tako da ih on nikada ne može učiniti lažnima. Ovde je važno uočiti da njihova istinitost, u ovom kontekstu, ne počiva na činjenici da se tu radi o prirodnim zakonima, već na činjenici da subjekt nije u mogućnosti da utiče na stanje stvari u pravcu negiranja važenja prirodnih zakona. Prema tome, svaki iskaz čije važenje zavisi od subjektivih moći nije prirodni zakon. S druge strane, upravo prirodni zakoni ograničavaju naše sposobnosti²⁴, ali i determinišu ono što možemo učiniti. Na opisanoj činjenici Invagen zasniva takozvani *de dicto* princip: „nemoguće je da postoji subjekt x i iskaz y tako da od x zavisi da je y prirodni zakon i da je y pogrešno“. Takođe, princip *de re* kaže: „nužno je za svakog subjekta x i svaki iskaz y , ukoliko je y prirodni zakon, onda x ne može učiniti y nevažećim“. ²⁵ Isticanjem ova dva principa Invagen nam omogućava da shvatimo odnos između prirodnih zakona i slobodne volje. Princip *de re* ističe da subjekt ne poseduje sposobnost zahvaljujući kojoj bi mogao da utiče na prirodne zakone u smislu da ih može promeniti, odnosno da on ne može delovati protiv ovih zakona. Prema tome, u odnosu na prirodne zakone mi možemo tvrditi da subjektu nužno nedostaje opisana sposobnost. U skladu sa tim, on ne može uticati ni na

²⁴ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 62.

²⁵ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 63.

istinitosnu vrednost iskaza kojima formulišemo prirodne zakone, tako da je u skladu sa *de dicto* principom nemoguće da je određeni iskaz prirodni zakon i da subjekt može uticati na njegovo važenje. Odavde, naravno, ne sledi da subjekt nije generalno sposoban da utiče na istinitosnu vrednost iskaza, ali sledi da u pogledu važenja prirodnih zakona sposobnost kojom može onemogućiti istinitosnu vrednost drugih iskaza u ovom slučaju postaje neadekvatna. Jednom rečju, to znači da subjekt ne poseduje takvu sposobnost. Aktualizacija stare distinkcije²⁶ koja treba da nam ukaže na razliku u pogledu nužnog važenja iskaza i nužnog neposedovanja određene sposobnosti subjekta, za kojom poseže Invagen, značajna je zato što nam *de dicto* princip ne bi omogućio da iskaz o iskazu kojim se izriče prirodni zakon, može predstavljati kontingentnu istinu. S druge strane, Invagen ispravno primećuje da se primenom *modus ponensa* na *de re* princip otkanja ova nemogućnost, zato što može postojati mogući svet u kome ovaj iskaz iako može biti istinit ne predstavlja prirodni zakon, tako da subjekt može uticati na njegovo važenje.²⁷ Dakle, dejstvo prirodnih zakona je u odnosu na subjekta nužno zato što se on ne može odupreti njihovom uticaju i na taj način teza o determinizmu 'komunicira' sa slobodnom voljom preko subjektivnih sposobnosti i to konkretno preko njegove nemogućnosti da u odnosu na prirodne zakone postupi drugačije. To svakako ne znači da subjekt ne može da postupi drugačije, zato što ne može da utiče na prirodne zakone, ali znači da su njegove sposobnosti nužno formirane u skladu sa prirodnim zakonima i da u tom smislu on ne može delovati nasuprot njima.

Iz izloženog se može zaključiti da determinizam predstavlja tezu čije se važenje osniva na dva uslova nad kojima subjekt delovanja nema nikakvu kontrolu, i to nad stanjem sveta u određenom trenutku koje možemo nazvati činjenicama prošlosti i nad prirodnim zakonima. Činjenice prošlosti i prirodni zakoni čine da nijedan subjekt ne može postupiti drugačije od onoga kako je postupio, odnosno, da nijedan subjekt nema prolaz ka nekom mogućem svetu. Drugačije izraženo, navedena racionalizacija se može predstaviti i tako da nijedan subjekt, ukoliko se prihvati važenje spomenute konjunkcije uslova, nema na raspolaganju alternativnu mogućnost, odnosno da subjekt delovanja ne poseduje slobodnu

²⁶ O principima *de dicto* i *de re* u kontekstu rasprava o slobodnoj volji raspravlja i Plantinga čiju analizu je potrebno imati u vidu kada se razmatra način na koji Invagen upotrebljava ovu razliku. Uporediti, Plantinga, A. (1969). *De Re et De Dicto. Noûs*, 3(3), pp. 235-258.

²⁷ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 63.

volju. Invagen je ovaj zaključak ilustrirao pomoću tri argumenta od kojih ćemo mi pažnju posvetiti prvom, formalnom, i trećem, modalnom, argumentu.²⁸

Formalni argument sastoji se od sedam iskaza pri čemu poslednji sledi iz prvih šest. Formalni argument treba da demonstrira tvrdnju da u određenom trenutku akter u primeru, sudija J , pri uobičajenim okolnostima, ne može da preduzme određenu radnju (podizanje ruke) i da navedena nemogućnost predstavlja konsekvencu afirmacije teze o važenju determinizma. Razmotrimo Invagenov primer.

Pretpostavimo sudiju J od čijeg podizanja desne ruke u trenutku T zavisi da li će nad okorelim kriminalcem biti izrečena smrtna kazna. Ukoliko sudija J podigne desnu ruku u trenutku T kriminalac će biti pomilovan. Pretpostavimo da se sudija u trenutku T uzdržao od podizanja ruke i da je njegov postupak za posledicu imao izricanje smrtne kazne. Takođe, pretpostavimo da je sudija prosečni subjekt delovanja koji ne pati ni od kakvih psihosomatskih poremećaja i koji nije izložen nikakvoj prinudi, tako da je čin uzdržavanja od podizanja desne ruke usledio nakon trezvenog promišljanja o stepenu krivice.²⁹

U svetu u kome teza o determinizmu važi, sudijin postupak bi predstavljao konsekvencu činjenica prošlosti i prirodnih zakona. Jednom rečju, sudija ne bi mogao da postupi drugačije.

Sledeći argument obezbeđuje važenje izrečenoj tvrdnji:

T_0 označava prošli vremenski trenutak koji prethodi rođenju sudije J

P_0 označava iskaz kojim se opisuje stanje sveta u trenutku T_0

P označava iskaz kojim se opisuje stanje sveta u trenutku T

²⁸ Za ostale argumente uporediti poglavlje *Tri argumenta za inkompatibilizam* u van Inwagen, P. (1983), pp. 106-153. Odluka da posebnu pažnju posvetim modalnom argumentu nije proizvoljna. Invagen eksplicitno navodi da tri deskripcije kazuju jednu te istu stvar, a to je da su determinizam i slobodna volja inkompatibilni. Kada to čini na način koji je oprobao u tekstu iz 1982. godine on pribegava logičkoj interpretaciji sedam propozicija na kojima bazira navedeni zaključak. U drugom argumentu, istu ideju obrazlaže koristeći kao oruđe semantiku mogućih svetova. Treći argument je zahvaljujući formi pregledniji, ali se i oslanja na dva pravila izvođenja (α i β) od kojih, kako će se pokazati, pravilo β pati od ozbiljnih *logičkih* nedostataka.

²⁹ Uporediti, van Inwagen, P. (1982), p. 52 i van Inwagen, P. (1983), p. 68/9.

L predstavlja konjunktiju svih zakona fizike (ukoliko je A fizički zakon i ukoliko je B fizički zakon, onda je i njihova konjunktija $A \& B$ takođe fizički zakon)

- (1) Ukoliko determinizam važi, onda konjunktija P_0 i L povlači P .
- (2) Da je J podigao ruku u trenutku T , onda bi P bilo pogrešno.
- (3) Ako je (2) istinito, onda da je J mogao da podigne ruku u trenutku T , J je mogao da učini P nevažećim.
- (4) Ako je J mogao da učini P nevažećim, i ako konjunktija P_0 i L povlači P , onda je J mogao da učini nevažećom konjunktiju P_0 i L .
- (5) Ako je J mogao da učini konjunktiju P_0 i L nevažećom, onda je J mogao da učini i L nevažećim.
- (6) J nije mogao da učini L nevažećim.
- (7) Ako determinizam važi, J nije mogao da podigne ruku u trenutku T .³⁰

Modalni argument nam može pomoći da istaknemo logiku na kojoj počiva formalni argument, s tim što je potrebno ukazati i na dva pravila izvođenja od čije primene u krajnjoj liniji zavisi i valjanost samog argumenta konsekvenci.

Argument konsekvenci se oslanja na sledeća dva pravila izvođenja:³¹

(α): $\Box p \vdash Np$

(β): $Np, N(p \supset q) \vdash Nq$

Invagen uvodi operator 'N' koji se treba razumeti na sledeći način: ' Np ' = *df* ' p i niko nema ili je ikada imao ikakvog izbora u pogledu p '. Ukoliko sa P_0 označimo iskaz kojim se opisuje kompletno stanje sveta u *dalekoj prošlosti* u određenom vremenu t_0 , sa L konjunktiju prirodnih zakona i sa P bilo koji kontigentni iskaz, onda:

1. $\Box ((P_0 \& L) \supset P)$ (prema tezi o determinizmu)
2. $\Box (P_0 \supset (L \supset P))$ 1, standardna logika (pravilo substitucije: antecedent konjunktije u konsekvent kondicionala)

³⁰ Uporediti, van Inwagen, P. (1982), p. 52/3 i van Inwagen, P. (1983), p. 69/70.

³¹ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 94/5.

3.	$N(P_0 \supset (L \supset P))$	2, (α)
4.	NP_0	premisa (činjenice prošlosti)
5.	$N(L \supset P)$	3, 4, (β)
6.	NL	premisa (prirodni zakoni)
7.	NP	5, 6, (β)

Argument konsekvenci je uobičajeni kondicionalni dokaz. Iz pretpostavljene teze o važenju determinizma treba pokazati da niko nema mogućnost izbora u pogledu istinitosti određenih propozicija uključujući i one kojima se izriču ljudske delatnosti, što ovaj argument i dokazuje. Budući da niko ne može imati nikakvog izbora u pogledu činjenica prošlosti, kao ni u pogledu prirodnih zakona, onda, ukoliko su oba pravila zaključivanja validna i ako je teza o determinizmu važeća, proizilazi da niko ne poseduje mogućnost izbora. Izvedena nemogućnost osniva se na principu tranzitivnosti prema pravilu (β) koje obezbeđuje transfer nužnosti sa konjunkcije prošlih događaja i prirodnih zakona na sadašnje i buduće događaje. Gornjim argumentima, Invagen je dokazao da su teze o determinizmu i ona o slobodnoj volji inkompatibilne.

Ono što je posebno značajno ogleda se u tome što Invagen ovaj zaključak zasniva na argumentu koji je u potpunosti validan, tako da uobičajena strategija kojom bismo propitali valjanost zaključivanja, u sporu sa argumentom konsekvenci, mora otpasti. Jedini manevarski prostor koji nam stoji na raspolaganju vezan je za dva pravila zaključivanja od čijeg prihvatanja u krajnjoj liniji i zavisi istinitost argumenta konsekvenci. Čini se da se i u tom pravcu stvari mogu dodatno zakomplikovati, jer na koji način izaći na kraj sa dva jaka logička principa? Princip nužnosti (α) vlastitu dokaznu snagu baštini na pretpostavci da se između teze da je „ p nužno istinito“ i teze „niko ne može uticati na istinitosnu vrednost p “ može povući znak jednakosti. Ukoliko prihvatimo Invagenovo prevođenje, pravilo za kondicionale (β), takođe sledi jer ono u dobroj meri objašnjava uslov kauzaliteta koji je prisutan u sintagmi 'kauzalni determinizam'. Naime, ukoliko imamo *nužno* istinito p čije važenje ne zavisi od naše mogućnosti delovanja i ukoliko važenje kondicionala (ako p , onda q) ne zavisi od naših sposobnosti, dakle, ukoliko je i ono *nužno* istinito, onda sledi da i q *nužno* važi jer njegova istinitosna vrednost takođe ne zavisi od nas. Ključna

pretpostavka na kojoj se oslanja Invagenov argument konsekvenci ogleđa se u tome što subjekt delovanja ni na koji naćin ne mođe uticati na istinitost iskaza kojima se izriću ćinjenice prošlosti i prirodni zakoni. Ukoliko bismo želeti da pokažeme neodrživost ovog zaključka, morali bismo subjektu da pripišemo nekakve mistićne sposobnosti kao što su sposobnost da utiće na prirodne zakone i sposobnost da utiće na ćinjenice prošlosti. Ukoliko bi se to pokazalo, onda bi i konjunkcija navedena dva uslova bila nevađeća, a odatle bismo mogli da izvedemo i nevađenje principa (β).³² Iako nas kvalifikativ „mistićne“ pripisan uz „sposobnosti“ mođe odvratiti sa predloženog puta kritike argumenta, ipak to nije dovoljan razlog, osmotreno sa aspekta filozofske analize, da se ova mogućnost ne propita u svoj njenoj provokativnosti.

Kit Lerer (Keith Lehrer) i Dejvid Luis (David Lewis) su izneli određene nedoumice u pogledu sposobnosti subjekta da utiće na vađenje iskaza. Klasićna kompatibilistićka strategija, o kojoj ću još ponešto reći u nastavku ovog rada, oslanjala se na analizu kondicionala ne bi li se tako pokazala neodrživost inkompatibilistićke interpretacije subjektivih sposobnosti. Lerer, međutim, ne poseđe za analizom kondicionala već akcentuje, na prvi pogled, jedan zanemarljiv detalj.³³ Naime, on primećuje da, iako Invagen delotvornost konjunkcije zasniva na subjektivnoj nemogućnosti da utiće na prethodeće uslove, to još uvek ne znaći da bi promena u navedenim uslovima, koju bismo morali da postuliramo ukoliko bismo želeti da tvrdimo mogućnost da se postupi drugaćije, zavisila od njegove sposobnosti da utiće i tako promeni ćinjenice prošlosti i/ili prirodne zakone. Postojanje promene je svakako nuđan uslov za opisanu konsekvencu, ali sposobnost subjekta da naćini datu promenu nije ćak ni potreban uslov. Ono što Lerer hoće da istakne ogleđa se u ćinjenici da je neopravđano insistirati na subjektivnoj nemogućnosti da promeni

³² Da li to znaći da se ovom tvrdnjom želeti ukazati na nevađenje jednog tako jakog pravila derivacije za kondicionala? Naravno da to nije cilj, iako je u skladu sa Invagenovom *deskripcijom* na kojoj poćiva gore navedeni argument moguće pokazati uslovno vađenje ovog principa. Opterećenja ne potiću od logićke nekozistentnosti, koliko od dileme koju pobuđuje idiom „da subjekt ne mođe uticati na istinitosnu vrednost“. Istini za volju, vađenje principa transfera je nemoguće dokazati, ali je takođe nemoguće dokazati i njegovo nevađenje. Ovaj princip Invagenovom argumentu treba da obezbedi vađenje ideje da se nuđnost sa prethodećih uslova mođe prevesti kako na sadašnje, tako i na buduće stanje sveta. Ukoliko je ovo prihvatljivo, onda je prihvatljiva i teza koja se odnosi na subjektivne moći pa se tako nesposobnost uticaja na prethodeće uslove i prirodne zakone prenosi i na aktuelnu nemogućnost u pogledu upravljanja izborima i postupcima.

³³ Uporediti, Lehrer, K. (1980a). Preferences, Conditionals and Freedom. U: van Inwagen, P. ed. (1980). *Time and Cause: Essays presented to Richard Taylor*. Springer Science+Business Media Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, pp. 187-201, a posebno p. 199.

prethodeće uslove i na njoj temeljiti njihovo nužno delovanje kad je sama ova nemogućnost irelevantna za način na koji je subjekt postupio u datoj situaciji. Delovanje ne konstituiše subjektova nemogućnost da utiče na istaknutu konjunkciju, već sposobnost koja je uložena u konkretno činjenje. Najdirektnije izraženo, promena prethodećih uslova je potrebna, ali ne i mogućnost subjekta da utiče na ovo menjanje.

Luis³⁴ se nadovezuje na Lererovo zapažanje³⁵ ali uvodi, kako će se kasnije pokazati, jednu važnu distinkciju. Naime, on smatra da je važno, kada se govori o sposobnostima subjekta u determinističkom scenariju, razlikovati takozvanu jaku i slabu tezu. Prema slaboj, *ne-kauzalnoj*,³⁶ tezi, u subjektovoj je moći da učini nešto što bi, ukoliko bi se desilo, impliciralo da zakon ne važi. Prema jakoj, *kauzalnoj*, tezi subjekt je sposoban da promeni prirodne zakone. Luis smatra da jaku tezu moramo odbaciti, zato što subjekt ne može direktno da utiče na važenje prirodnih zakona u smislu da je sposoban da učini nešto što bi predstavljalo njihov prekršaj ili što bi uslovalo njihovo nevaženje. Međutim, sa slabom tezom je moguće baratati. U primerima³⁷ koje Luis navodi jasno je da se slaba teza razume tako da kada bi subjekt bio u stanju da učini nešto i kada bi to što čini predstavljalo radnju koja potire važenje određenog prirodnog zakona, s pravom bismo mogli da tvrdimo da on, pod određenim uslovima koji ne moraju biti aktuelni, poseduje u određenom trenutku sposobnost da učini nešto što može uticati na važenje zakona, pri čemu, u kauzalnom smislu, ne može usloviti njihovo nevaženje. Subjektovo delovanje može predstavljati uzrok takve posledice koju možemo *opisati* kao potiranje prirodnog zakona. Zatim, određene radnje mogu figurirati kao osnov na kome temeljimo neko obećanje, te u skladu sa Luisovim primerom, ukoliko sam obećao da neću baciti kamen, a ja ga bacim, tim postupkom sam ujedno prekršio obećanje koje sam dao. I konačno, određene radnje same po sebi mogu predstavljati radnje kojima se potire važenje prirodnih zakona. Ukoliko povežemo navedene detalje i usmerimo ih ka Invagenovom argumentu dobijamo situaciju u

³⁴ Uporediti, Lewis, D. (1981). Are We Free to Break the Laws? *Theoria*, (47), pp. 113-121. Potrebno je imati u vidu da Luis razmatra argumentaciju koju je Invagen izložio u van Inwagen, P. (1982), tako da on nema u vidu modalni argument niti eksplicitno istaknut princip (β) koji jasno ukazuje na trazitivnost koju u kauzalno determinističkom svetu obezbeđuju prirodni zakoni.

³⁵ Uporediti, Šuster, D. (2012). Lehrer and Consequence Argument. *Philosophical Studies*, (161), pp. 77-86.

³⁶ Uporediti, Kane, R. (1998). *The Significance of Free Will*. New York: Oxford University Press, p. 49.

³⁷ Uporediti, Lewis, D. (1981), p. 115.

kojoj bi subjektovo činjenje, (konkretno, podizanje ruke), koje prema konjunktivi prethodećih uslova ne može da učini, predstavljalo mističnu delatnost kojom se potire važenje prirodnih zakona. Međutim, jasno je da nam slaba teza ne daje za pravo da izvedemo ovakav zaključak. Prema onome što se njome tvrdi sledi, prvo, da bi se mistična delatnost koju tretiramo kao činjenicu koja potire važenje prirodnih zakona morala desiti *pre* podizanja ruke. Sam čin podizanja ruke, ukoliko bi predstavljao delatnost kojom se potire važenje prirodnih zakona bio bi interpretiran u skladu sa jakom tezom, a to upravo ne može biti slučaj jer mi nismo sposobni za takav vid postupanja. Drugo, odavde sledi da subjekt može da podigne ruku i da će ako to uradi važenje prirodnog zakona biti osujećeno, ali da subjekt i pored toga neće biti u mogućnosti da onemogući važenje prirodnog zakona zato što njegovo činjenje ne predstavlja delovanje koje uslovljava potiranje zakona, već povratno ukazuje da određeni zakon ne važi. Ono što bi njegova delatnost pokazala moglo bi da se objasni na način da određeni iskaz koji je predstavljao prirodni zakon, zapravo nije prirodni zakon.

Šta to zapravo znači i na koji način ovo zapažanje problematizuje važenje argumenta konsekvenci? To znači da je jedna od dve premise formalnog argumenta, peta ili šesta, istinita, ali nikako obe. Kako Luis ispravno primećuje, istinitost premise zavisi od načina na koji razumemo idiom „subjekt može određeni iskaz učiniti nevažećim“. Ukoliko prihvatimo slabu tezu, možemo zaključiti da je u našoj moći da konjunktivu iz pete premise načinimo nevažećom zato što je činjenica podizanja ruka ustvari posledica predhodećeg mističnog dešavanja koje je zaslužno za nevaženje prirodnih zakona. Jasno je, međutim, da Lerer/Luisova intervencija iako ne predstavlja klasičnu analizu kondicionala polemiše sa mogućnošću subjekta da određeni iskaz učini nevažećim, što i nije ništa drugo nego razmatranje uslova „moći“ koji čini središnju tačku uobičajene kompatibilističke kritike. Ukoliko Luisu damo za pravo, subjekt ne može direktno da utiče na važenje prirodnih zakona, niti je sposoban da preduzme radnju koja bi mogla da predstavlja jednu takvu činjenicu. Međutim, ukoliko je subjekt sposoban da učini nešto što je u suprotnosti sa kauzalnom snagom pretpostavljene konjunktive uslova, onda je problem u tome kako on to *može* da uradi kad je jedina moguća opcija ona koju *mora* da uradi? Prvi kurziv ima smisla jedino ako se pročita na Luisov način, tj. tako da subjektov postupak interpretiramo na nekauzalni način. Subjekt može postupiti drugačije, ali njegovo činjenje ne utiče na zakone

u smislu da ih menja, tako da između postupka i promene zakona ne postoji kauzalna veza. Drugi kurziv je, naravno, sa aspekta inkompatibilističke interpretacije jedino smislen i upravo je na njemu koncipirana teza o međusobnoj isključivosti determinizma i slobodne volje.

Ukoliko Luisova kritika ima nekakvog smisla to onda znači da Invagen u argumentu konsekvenci eksploatiše dva značenja uslova „da subjekt ne može uticati na važenje zakona“. Ukoliko posegne za jakom tezom, a to mora da bi premisa šest bila tačna, pod tim uslovima, čini se da peta premisa ne važi, zato što kondicional ne može biti istinit, budući da šesta premisa utvrđuje nevaženje njegovog konsekvensa. Takođe, ukoliko prihvatimo kompatibilističku interpretaciju i uslov pročitamo na način na koji to i Luis čini, proizilazi da premisa pet nije tačna, ali da premisa šest može biti tačna. Za posledicu, dakle, imamo cirkularnost unutar datog argumenta. Da li to znači da Invagen uslov da „subjekt ne može uticati na istinitost iskaza vezanih za činjenice prošlosti i prirodne zakone“ misli na dva različita načina? Zadržimo se na ovom detalju.

Iznesena dilema u pogledu homonimije počiva na jednom ozbiljnijem opterećenju. Slot (Slote) je u tekstu *Selektivna nužnost i problem slobodne volje*³⁸ ukazao na ovaj detalj. Za razliku od klasičnog inkompatibilističkog argumenta koji je dokaznu snagu baštinio na univerzalnoj kauzalnosti, Ivagenov argument pristupa problemu opreznije. Prema klasičnom argumentu, inkompatibilizam se zasniva na sledećoj formuli:

p (iskaz kojim se ukazuje na postojanje nekog ranijeg stanja ili okolnosti)

N (p \Rightarrow q) (prirodni zakon)

∴ Nq (q je iskaz kojim se opisuje određena ljudska delatnost)

Očigledna nekonzistentnost u navedenom argumentu počiva na pretpostavci da su naši postupci nužni zato što su činjenice prošlosti i prirodni zakoni takođe nužni. Međutim, ono

³⁸ Uporediti, Slot, M. (1982). Selective Necessity and the Free-Will Problem. *The Journal of Philosophy*, 79(1), pp. 5-24.

što nužno sledi iz činjenica prošlosti i prirodnih zakona može biti nužno samo u relativnom smislu u odnosu na navedene uslove. Da bi posledica bila nužna, potrebno je da sami prethodeći uslovi zajedno sa zakonima prirode budu nužni. Međutim, nužnost koja se pripisuje činjenicama prošlosti nije logička (metafizička), već potiče od vremenske dimenzije prošlosti. Ukoliko upotrebimo Okamov kvalifikativ, možemo reći da su činjenice prošlosti nužne *per accidens*.³⁹ S druge strane, Invagen upravo i postulira pravilo (α) kako bi obezbedio ovaj uslov. Prevođenje logičke nužnosti u nužnost 'N' treba da ukaže da činjenice prošlosti izražene iskazom za subjekta svakako jesu nužne zato što on nad njima ne poseduje nikakvu kontrolu, pa tako ni ne može uticati na njihovo nevaženje.⁴⁰ Subjektova nemogućnost da učite na p , tako da ono ne važi, predstavlja uslov koji je obezbeđen operatorom 'N' i koji je prisutan kako u odnosu na činjenice prošlosti, tako i u odnosu na prirodne zakone. Zato se u prvom pravilu derivacije logička nužnost svodi na nužnost u skladu sa 'N' i u tome leži osnovni razlog zbog koga Invagen pomoću principa (α) rigidno definiše modalni operator 'N'. Dakle, implikacija obezbeđuje potrebnu nužnost i ona je pokrivena principom (β).

I pored toga, Slot smatra da ovo pravilo izvođenja iako intuitivno prihvatljivo počiva na dva pretpostavljena principa. Prvi se tiče aglomeracije: $Np, Nq \vdash N(p \& q)$, a drugi opsega: $Np \vdash Nq$, (q je derivirano iz p). Odatle logično sledi da svako ko prihvata princip (β) ujedno prihvata i dva podrazumevana uslova, odnosno to čini zato što ne sumnja u njihovo važenje. Ukoliko je moguće pokazati da jedan od ova dva uslova ili pak oba ne važe, onda je moguće problematizovati važenje (β) principa. Jedan od načina je i onaj koji je Slot demonstrirao u tekstu „Selektivna nužnost i problem slobodne volje“ oslanjajući se na zapažanja vezana za oblast deontičke logike koja umnogome pogoduju kompatibilističkom čitanju uslova „moći“, tako da se njegova intervencija zasniva na podrazumevanoj tezi o kompatibilizmu determinizma i slobodne volje. Uspešan protivprimer principu (β) mora da bude koncipiran tako da ne zavisi od prethodno pretpostavljenih teorijskih uslova. To konkretno znači da logičko pravilo izvođenja vlastito

³⁹ Uporediti, Freddoso, A. J. (1983). Accidental Necessity and Logical Determinism. *The Journal of Philosophy*, 80(5), p. 257.

⁴⁰ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), pp. 233-234, fn. 31.

važenje ne sme da temelji na ovim uslovima.⁴¹ Ovo je potpuno trezveno zapažanje zato što bi u suprotnom odbacivanje argumenta konsekvenci počivalo na odbacivanju teze o determinizmu koja čini pretpostavljeni uslov dat u prvoj premisi. Proizašlo bi tada da mi odbacujemo inkompatibilistički argument ne zbog njegove nevaljanosti i nevažjećih uslova već na osnovu razloga koji mu nisu inherentni i koji ne predstavljaju predmet rasprave. I još, kompatibilistička pozicija bi tada bila nemoguća zato što bi se na taj način obesmislilo važenje osnovne kompatibilističke premise kojom se tvrdi da su determinizam i slobodna volja kompatibilni. Dakle, mi moramo prihvatiti prvu premisu Invagenovog argumenta koja zajedno sa principom (β) čini zaključivanje valjanim, a zaključak validnim. Manevarski prostor za kompatibiliste nije veliki i on se razlaže na mogućnost iznalaženja neistinitih premisa, pravila izvođenja ili pak, konstruisanja protivprimera u kome se ne bi poseglo za principom (β). Poslednju navedenu mogućnost je Invagen odlučno odbacio tvrdnjom da svaki uspešan inkompatibilistički argument mora u sebe uključiti navedeni princip.⁴²

⁴¹ Ovo zapažanje Invagen je izneo u tekstu: van Inwagen, P. (1991). Modal Inference and Free-Will Problem. *Daimon: Revista de filosofía*, (3), pp. 57-63, a posebno p. 61.

⁴² Zapravo, samo je u trećem Invagenovom argumentu eksplicitno pretpostavljeno važenje modalnog principa (β). U formalnom argumentu i u argumentu mogućih svetova transfer nije obezbeđen eksplicitnim uvođenjem principa (β). Međutim, Invagen smatra da iako svaki od navedenih inkompatibilističkih argumenata poseduje određene pogodnosti, svi oni vode ka identičnom zaključku, pa tako ukoliko se može problematizovati određeni segment jednog od argumenata, to ne znači da ostala dva ostaju imuna zato što se prevođenjem u drugačiji pojmovni registar problem koji postoji u jednom argumentu može locirati i u ostalima. Prema tome, ukoliko jedan od ovih argumenata ne važi, onda i ostali ne važe. (Uporediti, van Inwagen, P. (1983), pp. 56/7.). Sa druge strane Fišer i Ravizza smatraju da inkompatibilistički argument ne mora pretpostaviti važenje principa (β) i da se u formalnom i u argumentu mogućih svetova transfer obezbeđuje drugačijim principom, odnosno da se ovi principi ne mogu svesti na (β). (Uporediti, Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1992). When the Will is Free. *Philosophical Perspectives*, (6), pp. 423-451 i Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1996). Free Will and the Modal Principle. *Philosophical Studies*, (83), pp. 213-230.). Fišer je čak u *Metafizički slobodne volje* pokazao da su činjenice prošlosti i prirodno zakoni dovoljni da se zaključi da pri važenju ovih uslova subjekt ne može postupiti drugačije. (Uporediti, Fischer, J. M. (1994), pp. 46-66.). Meni je, nasuprot Fišeru, načelno bliža ideja koju zastupa Berofski (Berofsky) s tim što ne prihvatam konsekvence koje se odatle mogu povući. Naime, Berofski smatra da se inkompatibilistički zaključak ne mora zasnovati na principu transfera koji predlaže Invagen, već da je dovoljno pretpostaviti važenje 'sistema kontigentnih nužnosti'. (Uporediti Fischer, J. M. (1994), p. 65.). Međutim, mi smo prilikom razmatranja Slotovog argumenta videli da zaključak p, N (ako p , onda q), Nq nije validan i da Invagen ovaj nedostatak pokušava da nadomesti uvođenjem operatora N čije se značenje formira u odnosu na subjektive sposobnosti, pa prema tome, iako u tradicionalnom argumentu imamo nivelaciju u pogledu različite prirode nužnosti kada se razmatraju činjenice prošlosti i prirodni zakoni, upravo subjektiva nesposobnost da utiče na njihovo važenje koja je obezbeđena operatorom N čini da se, iako po sebi raznorodne, u odnosu na subjekta obe nužnosti tretiraju identično. Problem po Invagenov uslov N javlja se ukoliko prihvatimo da nesposobnost subjekta specifikujemo na način na koji to Invagen čini kada kaže da Np sažima 'p i niko nema, niti je ikada imao izbora u pogledu važenja p'. U nastavku rada mi ćemo pokazati da je Slotova intuicija u pogledu aglomeracije bila ispravna zato što je moguće ponuditi kontra-primer koji pokazuje da iako se Np može prihvatiti, to još uvek ne znači da subjekt ne može uticati na važenje konjunkcije $N (p \& q)$ koja predstavlja logičnu konsekvencu principa (β). O

Dodajmo još da se kao legitimna strategija može oprobati i ona koju je naslutio Slot u navedenom tekstu⁴³, a koju su Mekej i Džonson (McKay, Johanson) demonstrirali. Dakle, pretpostavimo da se princip (β) oslanja na dva *modalna* podprincipa. Podcrtana modalnost ukazuje na to da mi argument konsekvenci, ukoliko se prihvate sva Invagenova određenja, smatramo istinitim, ali to ne znači da ga smatramo i nužnim,⁴⁴ zato što iz činjenice da su iskazi istiniti ne sledi da su oni i nužni. S druge strane, nesposobnost subjekta da utiče na istinitost iskaza takođe je nužna i zavisi od činjenica prošlosti i prirodnih zakona čije delovanje onemogućava izbor u pogledu budućnosnih postupaka. Nemogućnost izbora je tako obezbeđena nužnom vezom između prošlosti, determinističkih zakona i budućnosti. Pretpostavka determinizma u argumentu upravo treba da obezbedi smislenost navedenog zapažanja. Takođe, i činjenice prošlosti i prirodni zakoni moraju da zadovolje navedeni uslov jer bismo u suprotnom imali samo slabu verziju argumenta konsekvenci.⁴⁵

Luis nam je ukazao na mogući smer u kome bi polemika sa petom premisom formalnog argumenta mogla da se zaoštri. Iako je zaključak u dobroj meri protivintuitivan i istini za volju proishodi iz prethodno prihvaćene pretpostavke kompatibilizma, ipak nastoji da održi važenje teze o determinizmu, što je u krajnjoj liniji i najvažnije. Pogodnost koju nam Luisova kritika obezbeđuje ne ogleda se u prostom prihvatanju njegovog zaključka u pogledu šeste premise, već nam omogućava da razmotrimo kakve se konsekvence odatle mogu povući u pogledu važenja antecedensa pete premise, budući da je polemika sa nemogućnošću da se utiče na nevaženje prirodnih zakona legitimna. Dakle, mi ne tvrdimo da se na osnovu nevaženja šeste premise direktno može odbaciti nevaženje antecedensa pete premise, već u skladu sa tezom o aglomerativnosti želimo da propitamo da li subjekt može da utiče na nevaženje konjunkcije koja predstavlja antecedens pete premise. Pre toga,

problemima koji su inherentni principu (β), kao i o primeru koji može zadovoljiti inkompatibilističke potrebe uporediti i Widerker, D. (1987). On an Argument for Incompatibilism. *Analysis*, 47(1), pp. 37-41.

⁴³ Slotov stav u pogledu aglomerativnosti nije sporan. On smatra da se uspešan zaključak mora osnivati na prihvatanju aglomerativnosti, ali nije siguran da li je ona i prisutna u Invagenovom argumentu. Uporediti, Slote, M. (1982). p. 10 i McKay, T. J. and Johnson, D. (1996). A Reconsideration of an Argument against Compatibilism. *Philosophical Topics*, 24(2), p. 121, fn. 5.

⁴⁴ Uporediti, Warfield, T. A. (2000). Causal Determinism and Human Freedom are Incompatible: A New Argument for Incompatibilism. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 167-180.

⁴⁵ Uporediti, Warfield, T. A. (2000), p. 169.

u formi među-stupnja do konačnog zaključka, potrebno je detaljnije razmotriti problem selektivne nužnosti u samom argumentu.

Propitajmo uslov koji osmišljava ovu hipotezu – činjenice prošlosti. Da li je moguće polemisati i sa ovom tezom? Ukoliko se pokaže da postoje određena opterećenja i sa ovim uslovom, možemo zaključiti da je Slot opravdano ukazao na selektivnu prirodu nužnosti u Invagenovom argumentu.

Premisa četiri kaže da niko ne može uticati na činjenice prošlosti i da upravo to ovu tvrdnju u skladu sa *de dicto* uslovom čini nužnom. Takođe, nju možemo interpretirati i u skladu sa *de re* uslovom i zaključiti da je uticaj činjenica prošlosti sam po sebi nužan. Naravno, ovo je samo pola odgovora jer im ovu *osobinu* obezbeđuju prirodni zakoni u vidu transfera nužnosti koju garantuje konjukcija ova dva uslova prisutna u antecedensu kondicionala kojim se zastupa teza o detreminizmu. Razmotrimo detaljnije činjenice prošlosti.

Kembel (Campbell) je u jednom važnom tekstu ukazao na određena opterećenja koja pogađaju uslov prošlosti, preciznije njihovu nužnost.⁴⁶ Da bismo razumeli Kembelovu kritiku potrebno je primetiti da on interpretaciju četvrte premise argumenta zasniva na dva Invagenova određenja koja bi u krajnjoj liniji trebalo da ilustruju istu ideju da je istinitost P_0 iskaza zasnovana na subjektovoj nemogućnosti da utiče na važenje činjenica prošlosti „zato što niko ne može promeniti prošlost“⁴⁷, a on to ne može, zato što su one *prošle* i zato što su *udaljene* „u vreme kada nije postojalo nijedno ljudsko biće“⁴⁸. Kembelova strategija sastoji se u tome da pokaže da udaljena prošlost shvaćena kao uslov ne predstavlja suštinski segment determinističke slike sveta zato što je činjenica da subjekt ne može promeniti prošlost irelevantna prilikom razmatranja pitanja da li je iko ikada imao izbora po pitanju istinitosne vrednosti iskaza kojima se izriču prošle činjenice. Moguće je, na primer, zamisliti takvu situaciju u kojoj je subjekt „tvorac“ stanja stvari koje će u budućnosnoj

⁴⁶ Uporediti, Campbell, J. K. (2007). Free Will and the Necessity of the Past. *Analysis*, 67(2), pp. 105-111.

⁴⁷ Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 92.

⁴⁸ Uporediti, van Inwagen, P. (1989). When is the Will Free. *Philosophical Perspectives*, (3), p. 405.

konstelaciji figurirati kao činjenica prošlosti.⁴⁹ Ukoliko bismo ostali na konjunkciji uslova i na njoj zasnovali interpretaciju događaja koji je usledio, zanemarili bismo važan momenat koji nam kaže da je upravo subjekt u nekom ranijem trenutku zaslužan za prirodu činjenica prošlosti. To je dovoljan dokaz da posumnjamo u tvrdnju da niko ne može uticati na činjenice prošlosti, a upravo na ovom uslovu Invagen obezbeđuje njihovu nužnost pa tako i istinitost iskaza kojim ih izričemo. Međutim, Invagen nudi i drugu interpretaciju činjenica prošlosti koja, čini se, treba da nadomesti prikazani nedostatak prema kojoj je P_0 određeno tako da predstavlja iskaz o dalekoj prošlosti u kojoj nije postojalo nijedno ljudsko biće. Na ovaj način dobijamo tvrdnju koja onemogućava uvođenje subjekta kao jednakopravnog konkurenta u procesu konstituisanja činjenica prošlosti zato što je prošlo stanje sveta koje uz prirodne zakone determiniše ljudske postupke smešteno u vreme u kome nije bilo ljudi. Dakle, prema reinterpetiranom određenju *udaljenost* činjenica prošlosti obezbeđuje njihovu nužnost. Problem je što se i sa ovako obezbeđenom tezom može polemisati. Udaljenost činjenica prošlosti predstavlja kontingentan uslov u pogledu stanja stvari koje tretiramo kao aktuelni svet. Štaviše, ta činjenica nikako nije od presudne važnosti u pogledu važenja determinizma. Ukoliko bismo zamislili mogući svet čija je istorija, od samog početka, isprepletana postojanjem ljudskih bića, tj. svet koji ne poseduje udaljenu prošlost na način na koji je Invagen određuje, i dalje bismo mogli smisleno da mu pripišemo važenje teze o determinizmu, ali i zadovoljenje uslova da je subjekt mogao imati izbora u pogledu istinitosti iskaza kojima se izriču činjenice prošlosti. Reći da ovaj svet ne može biti deterministički određen zato što je subjekt mogao da utiče na istinitost iskaza o prošlosti u najmanju ruku predstavlja zamenu teza. U tom smislu je Vorfeld (Warfield) potpuno u

⁴⁹ Na primer, subjekt u trenutku vremena t_1 učini nešto što determiniše njegovo ponašanje u trenutku t_2 i dovodi do određene posledice ili događaja u trenutku t_3 . Jasno je da u ovakvim i njima sličnim situacijama Invagenov uslov ne važi. Iako i ovde imamo relevantne činjenice prošlosti to još uvek ne znači da subjekt nije imao izbora u pogledu njihove istinitosti. U primeru 'pijani vozač' koji Kembel navodi jasno se vidi da se na činjenici da su određeni događaji prošli ne može biti zasnovan nemogućnost izbora u pogledu njihove istinitosti. Subjekt koji je u trenutku t_1 počeo da pije i koji je nakon toga seo u auto i u trenutku t_2 prekršio ograničenje brzine, pri čemu su njegovi pokreti i opažaji pod uticajem alkohola bili usporeni, te je tako u t_3 pregazio pešaka na pešačkom prelazu, opravdano može da tvrdi da u trenutku t_2 nije mogao imati izbora u pogledu toga da li će u t_3 da pregazi pešaka, ali ovo ne znači da on nije posedova izbor da li u pogledu toga da li će u t_3 da pregazi pešaka. U trenutcima koji prethode t_2 on je mogao da izabere da ne pije ili da ne vozi. Ukoliko bi subjekt zaključivao na opisani način jasno je da nepostojanje izbora u t_2 ne znači da subjekt apsolutno nije imao nikakvog izbora nad činjenicama prošlosti. Uporediti, Campbell, J. K. (2007), pp. 107-108.

pravu u zahtevu da inkompatibilistička teza mora biti jaka i to tako da isključi mogućnost slabe teze koju zastupa Invagenov argument konsekvenci a sastoji se u kontigentnom zaključku da ukoliko je teza o važenju determinizma istinita, onda je teza o slobodnoj volji pogrešna. Jaka teza bi bila ona koja bi nužno tvrdila da su determinizam i slobodna volja inkompatibilni, odnosno da u *svakom* mogućem svetu koji je nužno deterministički svaka kontingentna tvrdnja dovodi do nepostojanja slobode. U suprotnom, iako se na osnovu iznesenih prigovora i uslovnog važenja argumenta konsekvenci može posumnjati u ono što on želi da demonstrira, to još uvek ne znači da odatle sledi da su determinizam i slobodna volja kompatibilni.

Na osnovu svega izrečenog možemo se složiti sa Slotovom intervencijom u pogledu selektivne prirode pojma nužnosti koji figurira u argumentu konsekvenci, a koji u dobroj meri objedinjava raznorazne prigovore u jedan jedinstveni da Invagenov argument ne dokazuje u potpunosti ono što želi da dokaže, zato što su uslovi na kojima gradi *nužan* argument po sebi kontingentni.⁵⁰

Navedena opterećenja, svakako, ne moraju biti fatalna po važenje Invagenovog argumenta, zato što je uslov koji osujećuje mogućnost slobodne volje (i delovanja) u kauzalno determinisanom svetu obezbeđen pravilima (α) i (β). Podsetimo se da je Slot istakao da je za pokretljivost argumenta nužno pretpostaviti važenje principa aglomeracije: ako imamo dva uslova čija se nužnost zasniva na nemogućnosti subjekta da ih učini nevažećima, odnosno na nemogućnosti subjekta da učini nešto što bi se „odrazilo na istinitosnu vrednost ovih uslova“⁵¹, onda se može utvrditi da subjekt ne može imati izbora ni u pogledu istinitosne vrednosti konjunkcije ova dva uslova $N(p \ \& \ q)$, odnosno da on ne

⁵⁰ Kember nudi primer sa Adamom čiju ću osnovnu ideju samo parafrazirati. Pretpostavimo dve identične situacije koje se razlikuju samo u tome što u prvom slučaju subjekt ne može da utiče na činjenice prošlosti zato što one sežu daleko pre njegovog rođenja i situaciju u kojoj subjekt i svet dele istu istoriju, tj. svet u kome ne postoje činjenice prošlosti na način na koji ih Invagen određuje. Prirodne zakone tretirajmo kao konstantu u oba navedena primera. Pitanje koje se nameće ogleda se u sledećem: da li nepostojanje činjenica prošlosti u drugom primeru obesmišljava primenu determinističkog modela na ovaj svet i ako je odgovor pozitivan, zašto? Jedini odgovor je zato što drugi svet ne poseduje prethodeće činjenice koje bi uslovljavale subjektovo budućnosno postupanje. Prva delatnost u takvom svetu bi svakako bila slobodna, tj. oslobođena prethodećih uslova. Ukoliko bismo pretpostavili postojanje još jednog subjekta koji bi se pojavio nakon prvog subjekta, on ne bi bio slobodan. Uporediti, Campbell, J. K. (2007), p. 107 i Campbell, J. K. (2008). Reply to Brueckner. *Analysis*, 68(3), p. 268/9.

⁵¹ Uporediti, van Inwagen, P. (2000). Free Will Remains a Mystery. *Philosophical Perspectives*, (14), p. 8.

može učiniti nešto što bi impliciralo nevažnje konjunkcije. MeKej i Džonson su pokazali da se navedena racionalizacija može dovesti u pitanje jednostavnim povlačenjem konsekvenci iz oba pravila izvođenja na kojima Invagen zasniva modalni argument.⁵²

Nije teško zamisliti situaciju u kojoj je konjunkcija dva, u određenom smislu, nužna konjunkta kontingentna. Na primer, iskaz kojim bismo načinili 'presek' određenog stanja tvrdeći da su u određenom trenutku, na određenom mestu zajedno bila dva nužna uslova, sam po sebi ne bi bio nužan. U ovom primeru ne bi došlo do transfera nužnosti, tako da bi se konjunkcija morala smatrati kontingentnom. Mekej i Džonson su za ovakvo stanje ponudili sledeći argument.

Ukoliko dovedemo u vezu oba principa izvođenja na kojima Invagen zasniva argument konsekvenci dobijamo aglomeraciju: $Np, Nq \vdash N(p \& q)$.

1. Np	premissa
2. Nq	premissa
3. $\Box (p \supset (q \supset (p \& q)))$	logička istina
4. $N(p \supset (q \supset (p \& q)))$	3, α
5. $N(q \supset (p \& q))$	1, 4, β
6. $N(p \& q)$	2, 5, β

Ukoliko dobijeni zaključak zapišemo u formi sekventa, dobijamo novo pravilo izvođenja koje, budući da predstavlja konjunkciju dva aktuelna principa, ne bi trebalo da utiče na valjanost argumenta konsekvenci:

$(\gamma) : Np, Nq \vdash N(p \& q)$

Međutim, iz činjenice Np i Nq ne sledi da je 'N' i njihova konjunkcija. Poznati primer koji su ponudili Mekej i Džonson to pokazuje na sledeći način. Pretpostavimo da osoba nije bacila novčić, ali da je to mogla da uradi. Pri takvim okolnostima oba iskaza: p (novčić ne pada na glavu) i q (novčić ne pada na pismo) su istinita. Ukoliko subjekt odluči da baci

⁵² Uorediti, McKay, T. J. and Johnson, D. (1996), p. 115.

novčić onda će disjunkcija $N(p \vee q)$, u određenom smislu, zavisiti od njega, tako da konjunkcija $N(p \wedge q)$ ne može biti važeća. Odavde proizilazi da je princip (γ) pogrešan. Budući da smo prihvatili definiciju za princip (α) , izlazi da je princip (β) pogrešan.⁵³ Strategija koja je primenjena u izgradnji protivargumenta za princip (β) je jednostavna. Iz konjunkcije oba principa izvođenja zaključeno je na aglomerativnost, ali je u narednom koraku ponuđen protivprimer koji pokazuje da operator 'N' u Invagenovom primeru ne zadovoljava ovaj uslov. Ukoliko je primer sa novčićem valjan, onda 'N' nije aglomerativan, tj. iz $Np \wedge Nq$ ne sledi $N(p \wedge q)$. Ovo konkretno znači da subjekt u određenim situacijama, određenim postupkom, može konjunkciju učiniti nevažećom, a da pri tom ne utiče na važenje samih konjunkata p i q . Upravo je Luisova intervencija kojom smo i započeli razmatranje Invagenovog argumenta konsekvenci, a koja je bila vezana za tumačenje uslova „subjekt može uticati na važenje iskaza“, trasirala put ka kritici čiju kulminaciju predstavlja ovde izneseni zaključak. U kom smislu je ovakvo stanje stvari značajno za sam argument konsekvenci i zaključak koji se njime želi demonstrirati? Da li to konačno znači da su slobodna volja i teza o važenju determinizma kompatibilni? U vezi sa poslednjim pitanjem, odgovor je negativan. Iako Invagenov argument pati od ozbiljnih nedostataka njime se ipak na precizan način ocrtava kontekst unutar koga rasprava o slobodnoj volji ima smisla. Sa druge strane, tačku spora predstavlja uslov koji je u dobroj meri i presudan za inkompatibilističko-kompatibilističku polemiku. Mogućnost da se utiče na važenje iskaza u formi fraze koju je Invagen ponudio kako bi definisao koncept slobodne volje nije sam po sebi razumljiv i kao i svaka umetna tvorevina, suprotno intenciji vlastitog tvorca, ostavlja mogućnost za različitu interpretaciju. Ne postoji nijedan razlog koji bi bio inherentan Invagenovom argumentu, osim težnje da bude valjan, koji bi nagnao čitaoca da ovaj uslov pročita na način na koji Invagen želi. Luisov primer može poslužiti kao pogodna ilustracija izvedenom zaključku. Ukoliko izbegnemo zamku kauzalnog čitanja, čitava stvar postaje podložna opravdanoj sumnji. U našoj moći su sigurno i takvi postupci kojima se važenje ili nevaženje određenog iskaza može ostvariti iako direktno ne možemo da utičemo na predmet o kome se pomoću iskaza nešto tvrdi ili odriče, a upravo se u tome ogleda Luisov projekat da priču rigidno filtrira kroz jaku i slabu tezu. Upravo nam slaba teza daje za pravo

⁵³ Urediti, Graham, P. A. (2010). Against the *Mind* Argument. *Philosophical Studies*, (148), p. 277.

da o opisanoj stvari mislimo nekauzalistički. Tretirati uslov nekauzalistički ne znači da se na taj način uvodi indeterministička pretpostavka u Invagenov argument⁵⁴, već omogućava da se pomoću podcrtavanja subjektivih sposobnosti ukaže da iako subjekt ne može uticati na prethodne uslove, to još uvek nije dovoljno da se zaključi da ova nemogućnost subjekta čini bespomoćnom marionetom u pogledu onoga što može da učini. Napomenuli smo već da se na ovaj način argument konsekvenci ne čini manje smislenim, već da se tako obezbeđuje mogućnost kompatibilističke interpretacije. Uvođenjem kompatibilističkog kategorijalnog aparata u vidu želja, izbora i htenja, može se pokazati u kom smislu determinišući uslovi predstavljaju potreban uslov za konstituciju delatnosti koju subjekt želi da izvrši.⁵⁵ Tačku razilaženja upravo i predstavlja način na koji ćemo razumeti sposobnosti subjekta. I opet, ništa nas u inkompatibilističkom projektu ne nagoni da se one samo i jedino mogu pročitati na način na koji to Invagen želi. Možemo zaključiti da za operator 'N' ne postoji jedno jedinstveno tumačenje⁵⁶ koje bi moglo da održi sledeći uslov važećim: da premise četiri i šest budu istinite i da princip (β) u isto vreme važi.⁵⁷

Tejlor (Taylor) je elegantno primetio, u raspravi vezanoj za fatalizam, da smo mi skloni da budućnost tretiramo na način prošlosti.⁵⁸ To što ne možemo menjati prošle činjenice i što ne posedujemo nikakvu kontrolu nad njima, ne znači, iako bi Invagenov transfer nemogućnosti ipak to želeo da niveliše, da pojedini budućnosni događaji ne zavise od *nas*, bilo da smo mi karika koja ostvaruje ono što uslovljava navedena konjunkcija, kao i

⁵⁴ U skladu sa drugim nužnim uslovom koji mora biti zadovoljen prilikom konstruisanja protivprimera za princip (β) kojim se pored standardnog Invagenovog zahteva da protivprimer ne sme počivati na podrazumevanoj premisi o kompatibilnosti slobode i determinizma, ističe da on ne sme pretpostaviti ni važenje indeterminističkog uslova. O prvom nužnom uslovu uporediti van Inwagen, P. (1983), p. 102/3, a o drugom Crisp, T. M. and Warfield, T. A. (2000). The Irrelevance of Indeterministic Counterexamples to Principle Beta. *Philosophy and Phenomenological Research*, 61(1), pp. 173-184, posebno p. 180.

⁵⁵ Invagen doduše kaže da neće razmatrati psihološki determinizam u svojoj analizi zato što ne zna kako da odredi pojam najjačeg motiva na kome je ova teorija zasnovana. Ova opaska, međutim, ne predstavlja problem za moj prigovor zato što ja nisam postulirao mogućnost kauzalnosti putem motiva, htenja i želja. Varirajući Luisov savet o potrebi nekauzalnog razumevanja subjektivih sposobnosti, ja samo dozvoljavam mogućnost koju inkompatibilisti odbacuju, da su možda i ovi subjektivni elementi konstitutivni (ne u kauzalnom smislu), za subjektivno delovanje. Ovo zapažanje će detaljnije biti razmotreno u drugom poglavlju ovog rada. Uporediti, van Inwagen, P. (1983), p. 225, fn. 3.

⁵⁶ O dvosmislenosti inkompatibilističkih kvalifikativa kojima se definišu subjektivne sposobnosti uporediti Kapitan, T. (1996). Incompatibilism and Ambiguity in the Practical Modalities. *Analysis*, 56(2), pp. 102-110.

⁵⁷ Uporediti, Horgan, T. (1985). Compatibilism and the Consequence Argument. *Philosophical Studies*, (47), p. 354.

⁵⁸ Uporediti, Taylor, R. (1962). Fatalism. *The Philosophical Review*, 71(1), p. 56.

uslov od koga u krajnjoj liniji zavisi istinitost jedne takve propozicije. Zapravo, argument konsekvenci važi ukoliko sloboda predstavlja *jedino* funkciju alternativnih mogućnosti čije je prisustvo metafizički postulirano.

1.1.2. Direktan argument

Pored prirodnih zakona i činjenica prošlosti, argument konsekvenci je u ukazao i na značaj principa (β). Strožije izraženo, ubedljivost samog argument počiva upravo na ovom principu. Ideja da se transfer neodgovornosti sa konjunkcije ($P_0 \& L$), zahvaljujući principu (β), može preneti i na konsekvencu P, poslužila je Invagenu i prilikom formulisanja direktnog argumenta kojim se dokazuje inkompatibilnost kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Naziv argumenta doslovno ukazuje na njegov smisao. Naime, nakon formulacije argumenta konsekvenci kojim je pokazao na kojim se faktorima zasniva inkompatibilizam kauzalnog determinizma i slobodne volje, Invagen je variranjem pravila (α) i (β) izveo i argument kojim je dokazao inkompatibilnost kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti.

Direktan argument u svemu sledi logiku modalnog argumenta konsekvenci.⁵⁹ Tako, modalni simbol Np se analogno definiše kao „p i niko nije, niti je ikada bio čak ni delimično odgovoran za činjenicu da p“, pri čemu pravila izvođenja (α) i (β) zadobijaju sledeću formu:

$$(A) \Box p \vdash Np$$

$$(B) N(p \supset q), Np \vdash Nq$$

Prihvatljivost uslova (A) je neosporna, budući da niko ne može biti odgovoran za nužne istine. Pravilo (B) možemo nazvati pravilo o transferu neodgovornosti (PTN) i ono u potpunosti podražava logiku pravila (β).

⁵⁹ Upprediti, van Inwagen, P. (1983), pp. 183-189.

Pretpostavimo tezu o važenju determinizma:

1. $\Box(P_0 \& L \supset P)$
2. $\Box(P_0 \supset (L \supset P))$ iz 1 u skladu sa elementarnom modalnom i iskaznom logikom
3. $N(P_0 \supset (L \supset P))$ primena (A) na 2
4. $N P_0$ premisa
5. $N(L \supset P)$ iz 3 i 4, primenom (B) – PTN
6. NL premisa
7. NP iz 5 i 6, primenom (B) – PTN

Ovaj dokaz zastupa logičku formu argumenta kojim se dokazuje inkompatibilizam kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Ukoliko namesto P stavimo bilo koji istiniti iskaz, možemo izvesti sledeći zaključak: ukoliko je determinizam istinit, onda niko nije, niti je ikada bio moralno odgovoran za činjenicu da P.

Vrlina ovog argumenta ogleda se u tome što je inkompatibilistički zaključak izveden direktno, bez prethodnog dokaza o tome da je neki od nužnih uslova za postojanje moralne odgovornosti, (MPD uslov), inkompatibilan sa determinizmom. Na ovaj način je, nasuprot posrednom argumentu konsekvenci koji nam daje za pravo da u pogledu odgovornosti zaključimo da onemogućavanjem alternativa kauzalni determinizam obesmišljava postojanje moralne odgovornosti, obezbeđen direktan dokaz koji utvrđuje da je afirmacija teze o važenju kauzalnog determinizma dovoljna za nepostojanje moralne odgovornosti. Na osnovu argumenta konsekvenci i direktnog argumenta u pogledu odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti možemo izvesti dva zaključka:

- 1) Kauzalni determinizam onemogućava moralnu odgovornost zato što činjenice prošlosti i prirodni zakoni uslovljavaju jednu moguću sadašnjost i budućnost, čime se uslov alternativnih mogućnosti stavlja van važenja, tako da subjekt ne može manifestovati nužno potreban uslov (MPD) koji je potreban za postojanje moralne odgovornosti.
- 2) Kauzalni determinizam direktno onemogućava moralnu odgovornost zato što transfer o postojanju neodgovornosti stavlja van važenja uslov koji bi legitimisao pripisivost odgovornosti.

Vajderker (Widerker) je pokazao da se sugestivnija verzija direktnog argumenta kojom se može zasnovati druga teza konstruiše uvođenjem delova vremena namesto standardnih varijabli.⁶⁰ Ako sa 'prošlost' označimo iskaz kojim se opisuje stanje sveta pre pojave ljudske rase, sa 'zakoni' konjunkciju prirodnih zakona i sa 'sadašnjost' bilo koji istiniti iskaz kojim se opisuje aktuelno stanje sveta, uz pretpostavljeno važenje teze o determinizmu, dobijamo sledeći argument:

1. $\Box(\text{prošlost} \ \& \ \text{zakoni} \ \supset \ \text{sadašnjost})$
2. $\Box(\text{prošlost} \ \supset \ (\text{zakoni} \ \supset \ \text{sadašnjost}))$ (iz 1 u skladu sa elementarnom modalnom i iskaznom logikom)
3. $N(\text{prošlost} \ \supset \ (\text{zakoni} \ \supset \ \text{sadašnjost}))$ (primena (A) na 2)
4. $N \text{ prošlost}$ (premisa)
5. $N(\text{zakoni} \ \supset \ \text{sadašnjost})$ (iz 3 i 4, primenom (B) – PTN)
6. $N \text{ zakoni}$ (premisa)
7. $N \text{ sadašnjost}$ (iz 5 i 6, primenom (B) – PTN)

Na osnovu Vajderkerovog prikaza možemo preformulisati dve navedene teze tako da precizno ukažemo na razloge zbog kojih su kauzalni determinizam i moralna odgovornost inkompatibilni:

Prva teza (Ii) utvrđuje inkompatibilizam kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti zato što onemogućava važenje sledećeg potrebnog uslova za postojanje moralne odgovornosti: subjekt je moralno odgovoran za ono što čini (ili je učinio) jedino ukoliko je mogao da postupi drugačije.

Druga teza (Iii) utvrđuje inkompatibilizam kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti zato što onemogućava važenje sledećeg potrebnog uslova za postojanje moralne odgovornosti: subjekt je moralno odgovoran za svoje postupke jedino ukoliko poseduje kontrolu nad njima.⁶¹

⁶⁰ Uporediti, Widerker, D. (2002). Farewell to Direct Argument. *The Journal of Philosophy*, 99(6), p. 318.

⁶¹ Na ovom nivou istraživanja nije potrebno striktno ukazivati na razliku slobode delovanja i slobodne volje, zato što ni na koji način ne potpomaže razumevanju iznesenih teza. Uglavnom, pored uslova delovanja u zagradi, u oba slučaja, može da stoji i izbor ili odluka.

Na prvi pogled može delovati da se obe deskripcije mogu podvesti pod jedan uslov, onaj kojim se ukazuje na odsustvo kontrole u determinisanom svetu. Međutim, ja ću na ovom stupnju održati samo nominalno razliku između dve navedene konsekvence u pogledu osujećujućih uslova po moralnu odgovornost, zato što je potrebno precizno ukazati, u polemici sa inkompatibilističkim argumentima, na uslov koji čini kauzalni determinizam i moralnu odgovornost inkompatibilnim. Zarad opravdanja ovog pristupa, koji počiva na razlikovanju dve teze, možemo primetiti da nepostojanje alternativa ne mora nužno implicirati i potpuno odsustvo kontrole subjekta, iako je jasno da 'preostala' kontrola ne može predstavljati funkciju alternativnih mogućnosti.

Uglavnom, pritisak na MPD uslov omogućio je i drugačije razmatranje odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Klasični kompatibilistički odgovor na izazov druge premise bazičnog argumenta predstavljen je u formi analize kondicionala.

1.1.3. Analiza kondicionala. Prednosti i nedostaci

Invagenovim argumentima nije samo obezbeđena inkompatibilistička interpretacija druge premise bazičnog argumenta već je i teret dokazivanja, po pitanju važenja MPD uslova, prebačen na kompatibilističku stranu. Ukoliko kompatibilisti žele da pokažu da su determinizam i slobodna volja međusobno saglasni oni to moraju učiniti tako što će objasniti u kom smislu determinizam ne obesmišljava mogućnost da se postupi drugačije, i još u kom smislu se u determinističkom scenariju može obezbediti minimum kontrole koja je relevantna za postojanje moralne odgovornosti.

Snaga inkompatibilističke teze, u skladu sa interpretacijom (Ii), ogleda se u zapažanju da subjekt u determinisanom svetu nema na raspolaganju alternativnu mogućnost. Činjenice prošlosti zajedno sa prirodnim zakonima uslovljavaju kako sadašnja, tako i buduća stanja stvari što znači da su konsekvence inkompatibilističkog argumenta u svojoj suštini metafizičke. Da bi subjekt mogao da bira njemu moraju biti dostupne

alternativne metafizičke opcije. Drugačije izraženo, da bi subjekt bio slobodan, binarni uslov, u metafizičkom smislu, mora biti zadovoljen.

Međutim, inkompatibilistima ništa ne daje za pravo da zaposednu privilegovanu interpretaciju pojma slobode. Hjum je u *Istraživanjima*⁶² ponudio interpretaciju slobode koja je u potpunoj saglasnosti sa konceptom nužnosti. Pod slobodnim delovanjem možemo razumeti svako ono delovanje koje je determinisano našom voljom, a što znači da je svaki naš postupak uslovljen prethodnim izborom volje – ukoliko odlučimo da nešto učinimo, mi ćemo to i učiniti i obrnuto, ukoliko odlučimo da se uzdržimo od određenog činjenja mi ćemo postupiti u skladu sa našom odlukom. Ideja da su postupci determinisani našom voljom imala je epohalne posledice za kompatibilističku teoriju.⁶³ Međutim, Hjumov doprinos se ne ogleda samo u tome što je usaglasio determinizam i slobodu delovanja, već i u činjenici da je eksplanaciju ovog odnosa izrazio u formi kondicionala.⁶⁴ Kako će potonje analize pokazati, ovaj korak je bio presudan u razvoju respektabilne kompatibilističke pozicije. Iako se u skladu sa inkompatibilističkim argumentom može zaključiti da u determinisanom svetu subjekt ne poseduje *apsolutnu slobodu* u smislu da mu na raspolaganju stoje alternativne mogućnosti, to još uvek ne znači da on ne poseduje *hipotetičku slobodu* koju upravo markira Hjum u svojoj analizi. Ideja da je subjektovo delovanje uslovljeno prethodnom odlukom daje nam za pravo da zaključimo da bi on mogao postupiti drugačije ukoliko bi se odlučio da tako postupi. Pored slobode koje se ogleda u izboru jedne od alternativnih mogućnosti, Hjumova analiza nam može poslužiti kao podsetnik da se mi isto tako odlučujemo da izvršimo i jednu jedinu opciju. Kada to činimo, uopšte nam nije potrebno da prethodno, preciznije izraženo, u trenutku odlučivanja, pretpostavimo postojanje metafizičkih alternativa. Ukoliko je naše delovanje posledica prethodne odluke da postupimo na određeni način, princip alternativnih mogućnosti se

⁶² Uporediti, Hume, D. (1988). *Istraživanje o ljudskom razumu*. Zagreb: Naprijed, str. 138-144.

⁶³ Uporediti, na primer, Ayer, A. J. (1982). *Freedom and Necessity*. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 15-24.

⁶⁴ Uporediti, Hume, D. (1988), str. 127, ali i Lewis, D. (1973). *Causation*. *The Journal of Philosophy*, 70(17), p. 557.

može reinterpretirati i tako da bismo mi mogli da postupimo drugačije da smo se na to prethodno odlučili. Upravo je Mur (Moore) izveo ovakav zaključak.⁶⁵

Kao i Hjumu, i njemu je bilo jasno da determinizam obesmišljava govor o alternativnim mogućnostima, ali da to još uvek ne znači da subjekt i pri takvim okolnostima ne može delovati slobodno. Strategija za koju se odlučio ne bi li demonstrirao vlastitu intuiciju oslanjala se na analizu uslova „moći“ u iskazima tipa a) „X je mogao da postupi drugačije“. Ono što Hjum nije eksplicitno naznačio, ali što je implicitno bilo sadržano u njegovoj analizi Mur je izrazio na način da se svaki iskaz tipa a) može prevesti u kondicional, ukoliko se uslov „moći“ zameni nekim sličnim uslovom.⁶⁶ Predloženo prevođenje faktički predstavlja proširenje datog iskaza uslovom koji osmišljava kompatibilističku interpretaciju. U skladu sa Murovim zapažanjima između iskaza a) i iskaza b) „Da je X hteo da postupi drugačije, on bi postupio drugačije“ može se povući znak jednakosti. Tačnije, kondicionalisti⁶⁷ smatraju da se ovakvim prevođenjem niti išta dodaje, niti gubi posmatrano sa aspekta značenja. Odatle sledi da ako je b) kompatibilno sa determinizmom i ukoliko a) i b) tvrde jednu te istu stvar, onda je i a) kompatibilno sa determinizmom, a to je prema zahtevima inkompatibilističkog argumenta trebalo i dokazati. Jednostavna racionalizacija na kojoj počiva opisana strategija može nas navesti da nekritički prihvatimo da je prevođenje, koje čini srž kondicionalne analize, zaista opravdano i logički koherentno. Međutim, da bismo ovo sa pravom mogli da tvrdimo važno je da ukažemo na osnov na kome počiva naše prihvatanje. Prvi uslov obezbeđen je tezom da se iskazi u kojima se pojavljuje uslov 'moći' mogu interpretirati u skladu sa zahtevima kondicionalne analize, a što prevashodno znači da iskaz „Ja mogu X“ i iskaz „Ja ću učiniti X, ukoliko to želim“ važe *salva veritate*. Ovaj zaključak, s druge strane, pretpostavlja da uslov 'moći' u svom značenju osmišljava navedeno izjednačavanje, zato što je njegovo ključno svojstvo upravo ono da od rečenica u indikativu čini hipotetičke iskaze (ako, onda). Ukoliko je ovo tačno, onda je prevođenje u kondicional opravdano. Osmotreno sa aspekta

⁶⁵ Uporediti, na primer, Berofsky, B. (2002). *Ifs, Cans, and Free Will: The Issues*. U: Kane, R. ed. (2002). *The Oxford Handbook of Free Will*. New York: Oxford University Press, pp. 181-229.

⁶⁶ U literaturi se umesto izraza 'moći' komplementarno navode odluka, izbor, želja, htenje. Uporediti, Chisholm, R. M. (1982). *Human Freedom and the Self*. U: Watson, G. ed. (1982), p. 26.

⁶⁷ U daljem radu kondicionalistima ću označiti kompatibiliste koji utemeljuje vlastitu teorijsku poziciju oslanjajući se na analizu kondicionala.

forme, ovaj detalj daje za pravo kondicionalistima u njihovoj nameri da iskaze tipa a) prevedu u iskaze tipa b). Međutim, šta to zapravo znači? Ništa drugo nego da određena delatnost zavisi od prisustva dodatnog faktora, ili drugačije izraženo, od prisustva uslova čija afirmacija čini hipotetički iskaz istinitim.

U poznatom sporu oko ispravne interpretacije MPD uslova Lerer i Oun (Aune) su ukazali na nekoliko važnih momenata. U nameri da očuva Murovu interpretaciju Oun je insistirao na tome da kondicional predstavlja relevantan prevod MPD uslova.⁶⁸ I pored rezultata do kojih je Ostin (Austin) došao prilikom analize hipotetičkih iskaza⁶⁹, Oun istrajava na činjenici da se uobičajena veza antecedensa i konsekvensa u kondicionalu treba interpretirati kauzalno. Kada kažemo da bi „subjekt postupio drugačije, da je želeo da postupi drugačije“, mi zapravo tvrdimo da bi određeni postupak predstavljao konsekvencu subjektove želje da postupi na određeni način. Ova interpretacija, kako smo u uvodnom delu i napomenuli, je u potpunoj saglasnosti sa determinizmom zato što obezbeđuje postojanje prethodećeg uslova koji je kauzalno potreban za ostvarenje date posledice. Kondicional nam tako sugeriše da konsekvens kauzalno zavisi od afirmacije antecedensa, odnosno od zadovoljenja određenog uslova koji hipotetički iskaz čini važećim.

Lerer je nasuprot Ounu ukazao na detalj koji u velikoj meri gornju interpretaciju čini problematičnom.⁷⁰ Iskaz „S će učiniti X, ukoliko C“ treba da pokrije ideju koju kondicionalisti ističu iskazima tipa b). U osnovi, ovde se radi o identičnoj stvari: „Ja mogu da učinim X, ukoliko se odlučim da učinim X“ jednako je sa „Ja ću učiniti X, ukoliko je uslov C (da sam se odlučio da učinim X) zadovoljen“. Ukoliko uslov C nije zadovoljen i ukoliko imamo situaciju „ne-C“, onda sledi da „Ja neću moći da učinim X“. Ukoliko variramo navedeni iskaz možemo istaći da iz gornje tvrdnje „Ja ne mogu da učinim X, ukoliko ne-C“ i „ne-C“ takođe slede. Međutim, ono što odatle ne sledi i što nam *modus tollens* može pokazati jeste da ukoliko imamo slučaj „ne-C“ mi ne možemo zaključiti da iskaz „S neće moći da učini X“ važi u svojoj interpretativnoj snazi. Argument na kome

⁶⁸ Uporediti, Aune, B. (1982). Hypotheticals and 'Can': Another Look. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 36-41.

⁶⁹ Uporediti, Austin, J. L. (1966). Ifs and Cans. U: Berofsky, B. ed. (1966). *Free Will and Determinism*. New York: Harper & Row, pp. 295-321.

⁷⁰ Uporediti, Lehrer, K. (1982). Cans without Ifs. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 41-45.

je Lerer zasnovao izneseni prigovor, uvodeći dovoljan uslov u analizu, može nam poslužiti da istaknemo ključni nedostatak kondicionalne analize.

Lererov argument počiva na dve pretpostavke. Naime, logički je moguće pretpostaviti da subjekt ne bi mogao da postupi drugačije, čak i da je želeo da postupi drugačije i da su određeni uslovi promenjeni tako da je on mogao da postupi drugačije. Izraženo u formi iskaza, moguće je da iskaz (*) „S nije učinio A“ učini to da iskaz (1) „S je mogao da učini A“ bude pogrešan, pri čemu bi iskaz (2) „S bi učinio A, samo ako bi želeo (odlučio)⁷¹ da učini A“, bio važeći, ukoliko se (2) pročita kao kauzalni kondicional. Lerer ovu pretpostavku utemeljuje na argumentu po kome (2) može biti logički konzistentno sa konjunkcijom sledeća dva uslova:

(3) S bi mogao da učini A, samo ako je želeo da učini A,

(4) Nije slučaj da je S želeo da učini A.

Odavde proizilazi:

(5) Nije slučaj da je S mogao da učini A.

Ukoliko je konjunkcija (2), (3) i (4) konzistentna, ona uslovljava nevaženje (1), odatle proizilazi da (2) ne predstavlja relevantan prevod za (1).⁷²

Oun je, s druge strane, prigovorio da se konzistentnost konjunkcije na koju se Lerer poziva mora utemeljiti na argumentu. Konjunkcija može biti konzistentna jedino ukoliko dozvolimo da je logički moguće da određeni uslov, koji je dovoljan da uslovi subjekta da postupi na određeni način, treba da bude i nužan uslov subjektive sposobnosti da postupi na određeni način, i da zadovoljenje ovog uslova može izostati. Ukoliko je želja da uradi A dovoljan uslov da S uradi A (2), onda je logički moguće da je želja takođe i nužan uslov subjektive sposobnosti da uradi A (3), tako, ukoliko ne želi da uradi A, onda nije ni sposoban da uradi A. Dakle, Lerer želi da napomene da izostanak želje da se uradi A, može

⁷¹ Lerer upotrebljava izraz 'willed' koji, u nedostatku boljeg termina koji bi u potpunosti preneo smisao na koji Lerer cilja, prevodim kao želja i odluka. Lerer ima u vidu uslovljenost voljom u smislu da bi subjekt postupio na određeni način ukoliko bi njegova volja bila determinisana određenim uslovom.

⁷² Uporediti, Lehrer, K. (1982), p. 43.

usloviti izostanak nužnog uslova koji konstituiše subjektovu sposobnost, odnosno da u situaciji u kojoj subjekt ne može da želi A, on gubi nešto od podrazumevanih sposobnosti na kojima se temelji smisao kondicionalne analize. Na ovom mestu je potrebno načiniti ekskurs i obrazložiti razloge koji opravdavaju uvođenje sposobnosti u priču o kondicionalnoj analizi. Nakon toga, moguće je u razvijenijoj formi ukazati na ključne nedostatke kondicionalne analize.

1.1.3.1. Ekskurs o sposobnostima subjekta

Važno je primetiti da se determinizam u kompatibilističkoj varijanti pokušava pročitati na način univerzalne kauzalnosti, odnosno, hrizipovski u smislu da „sve ima svoj uzrok“. Ukoliko upodobimo interpretaciju determinizma zahtevima kondicionalne analize, ali i zahtevima argumenta konsekvenci, onda bismo u formi radne hipoteze mogli da usvojimo Lererovu definiciju kojom se kaže da je determinizam takva teza kojom se tvrdi da za sve ono što jeste, bilo da pod tim podrazumevamo delatnost ili ne, postoji neki prethodeći uslov koji je kauzalno dovoljan za njegovu realizaciju.⁷³ Ukoliko subjektovo htenje ili odluku odredimo kao kauzalni uslov, možemo ustvrditi kompatibilnost determinizma i slobodne volje. Činjenica da je subjekt izabrao da učini A i da je u skladu sa vlastitim izborom učinio A je u saglasju sa interpretacijom teze o determinizmu koju smo naveli. Da je želeo da učini B, subjekt bi u skladu sa vlastitim izborom mogao da učini B. Dakle, to što je učinio A ne obesmišljava tvrdnju da je mogao da učini i B, odnosno da je mogao da postupi i drugačije ukoliko bi želeo da tako postupi. Uslov 'moći' tako obezbeđuje sve što je potrebno za kompatibilističku interpretaciju. Zadržimo se na ovom uslovu i zapitajmo šta mi zapravo tvrdimo kada kažemo da je subjekt mogao da postupi na određeni način? Na šta, u krajnjoj liniji, referira apostrofirani kvalifikativ? Da li postoji jedan jedinstveni smisao ovog izraza ili se u kompatibilističkim interpretacijama barata

⁷³ Uporediti, Lehrer, K. (1982), p. 42.

višeznačnošću? Konačno, da li je kondicional relevantan prevod iskaza kojima se tvrdi da je neko mogao nešto da uradi iako je zapravo učinio nešto drugo?

U svim našim primerima mi smo ovaj uslov priricali subjektu delovanja, ali je važno ukazati i na činjenicu da se u svakodnevnom govoru ovaj izraz pririče i predmetima. Ukoliko smatramo da postoji jedinstveno značenje uslova 'moći' onda bi preliminarna diskriminacija bila suvišna. Međutim, ukoliko želimo da održimo razliku kada govorimo o moći predmeta i moći subjekta moramo ukazati na princip koji osmišljava navedenu deobu. Kazati da voda može da promeni svoje agregatno stanje isto je što i tvrditi da subjekt može pomeriti svoj prst. Ova mogućnost je u oba slučaja inherentna tako da činjenica da ona nije realizovana ne znači da ona ne bi mogla da bude realizovana. Ono što je potrebno vezano je za postojanje određenih okolnosti od kojih zavisi prevođenje onoga što je potencijalno u aktuelno. U prvom slučaju, na primer, potrebno je da temperatura vazduha bude niža od 0 stepeni Celzijusa, dok je u drugom slučaju potrebno da subjektovo htenje da pomeri prst prethodi radnji koja bi usledila kao posledica navedenog htenja. Prva razlika ogleda se u tome što je u primeru sa vodom, temperatura spoljni uslov koji utiče na promenu agregatnog stanja, dok se, kako se čini, kod subjekta taj uslov iznalazi u njemu samome. Svakako da mi možemo pretpostaviti da postoji spoljni uzrok koji utiče na htenje, ali sama radnja zavisi od subjekta i njegovih sposobnosti. Pitanje koje se logično nameće kada analiziramo navedene ili njima slične situacije ogleda se u tome da li mi opravdano možemo iskaze u kojima se pojavljuje uslov 'moći' analizirati na isti način kada govorimo o predmetima i kada govorimo o subjektu delovanja? Preciznije, da li otpisivanje neke mogućnosti određenom predmetu i otpisivanje određene sposobnosti subjektu počiva na istom logičkom smislu uslova 'moći'?

U uticajnom tekstu pod nazivom *Ja mogu* Tejlor je detaljno razložio nekoliko različitih upotreba ovog uslova u iskazima kojima govorimo o materijalnim predmetima i u onima kojima govorimo o subjektu delovanja.⁷⁴ Izraz 'moći' u iskazima kojima govorimo o mogućnostima fizičkih objekata upotrebljava se na četiri načina i to tako da u zavisnosti od inerpretacije iskaz zadobija određeno značenje: logičko, kauzalno, epistemičko i

⁷⁴ Upprediti, Taylor, R. (1960). I can. *Philosophical Review*, 69(1), pp. 78-89.

hipotetičko. Ono što je za prve tri upotrebe karakteristično, ali ne i za poslednju, ogleda se u činjenici da kada 'moći' interpretiramo na logički, kauzalni ili epistemički način mi to činimo ne bismo li ukazali na kontigentnu prirodu naše tvrdnje. Ono što izričemo može, ali ne mora da bude realizovano. Međutim, kada govorimo o hipotetičkoj upotrebi mi želimo da ukažemo na činjenicu da će pri datim okolnostima nužno uslediti određena posledica. Ova vrsta interpretacije se tako razlikuje od prethodne tri zato što, iako hipotetička po nazivu, ona ne tvrdi da nešto može, ali i ne mora biti slučaj, već više u skladu sa logikom protivčinjeničkih kondicionala, ukazuje na međuzavisnost tipa 'ukoliko p , onda q '.

S druge strane, ovaj uslov, ukoliko ga pripisujemo subjektu delovanja zadobija specifično značenje koje se ne može u potpunosti svesti na ovde navedena iako ih nužno ne mora isključivati. Neosporno je da veoma često određeno činjenje zastupamo kauzalnim iskazima, pri čemu se oni iskazi u kojima figurira uslov 'moći' moraju upotpuniti detaljnijom interpretacijom. Upravo je takav i MPD uslov. Ukoliko bismo želeli da analiziramo iskaz „Ja mogu da pomerim prst“ u skladu sa pomenutim načinima interpretacije uslova 'moći', zaključili bismo da nam nijedna od ponuđenih ne može pomoći da izrazimo ono što tvrdimo kada izričemo ovakav i njemu slične iskaze. Logički razmotreno, opravdano možemo tvrditi da oba iskaza, onaj kojim tvrdimo da možemo i da ne možemo pomeriti prst, mogu biti istinita i oni to zaista i jesu. Međutim, ovo nije smisao koji zastupamo kada upotrebljavamo ovu vrstu iskaza. Takođe, u skladu sa epistemičkom analizom, mi se možemo zapitati kako mi to znamo i da li zaista znamo ili možda verujemo, tj. na šta referišemo kada nešto tako tvrdimo? Jasno je da ova vrsta analize ne doseže do smisla koji osmišljava naše govorenje. Možemo, takođe, interpretirati ovaj iskaz i kauzalno pa tako proširiti interpretaciju na način da realizacija pomenute sposobnosti zavisi od postojanja određenog uslova, na šta se naslanja hipotetička analiza kojom se tvrdi da mi posedujemo datu sposobnost koja bi u primerenom okruženju dovela do određenog efekta. Kada kažemo da je napolju toliko hladno da se voda može zalediti, mi ne tvrdimo da ovo može, ali i da ne mora biti slučaj, već da će se voda sigurno zalediti zato što je temperatura ispod nule. Oba opisana stanja stvari nalaze se u nužnoj međuzavisnosti. Da li to onda znači da iz činjenica da posedujem prst i da ga mogu pomerati sledi da ja to nužno mogu da uradim? Da li je to *sve* što je potrebno da bi naš iskaz zaista imao ikakvog smisla? Ukoliko i postoji neka analogija među navedenim područjima interpretacije ona počiva,

kako je to Tejlor precizno istakao, na gramatičkoj sličnosti. Međutim, ona nam ne može mnogo pomoći prilikom analize ove vrste iskaze. U našem iskazu zapravo ne postoji nikakva kauzalna veza koja bi nas ovlastila da ovu vrstu rečenica interpretiramo na taj način. Mi možemo, a to obično i činimo, da govorimo o čisto logičkom odnosu među pojmovima, ali to ne znači da među njima postoji kauzalna veza. Svojstvo koje poseduje moj prst a ogleda se u tome da ga mogu pomerati, nije dovoljno da iskaz „Ja mogu da pomerim prst“ učini istinitim, iako kondicional u kome bi ovaj iskaz figurirao svakako može biti istinit. Sa druge strane ukoliko bismo istakli da je svojstvo vazduha temperatura od -20°C i da se pri takvim okolnostima voda može zalediti, svakako da bi naš iskaz imao smisla zato što između svojstva vazduha i zaleđene vode postoji kauzalna veza. Uslov 'moći' koji je upotrebljen u oba primera, a sada je jasno, nema identično značenje. Osnovna razlika ogleda se u tome što fizički predmet ne poseduje kontrolu nad vlastitim svojstvima, dok u iskazu „Ja mogu“ svakako imamo i tu dopunu da aktualizacija određene sposobnosti zavisi na neki način i od nas, tj. da mi posedujemo kontrolu nad pomeranjem prsta. Svakako da mi i u ovakvim situacijama možemo posegnuti za kauzalnim i hipotetičkim interpretacijama pa reći da pomeranje prsta zavisi od kontrakcije određenog mišića i tome slično, ali iako je ovo tačno, to nije primarni smisao na koji ciljamo kada tvrdimo da nešto možemo da uradimo. Dakle, kada govorimo o mogućnostima subjekta, analiza uslova 'moći' mora biti interpretirana kao „Ja mogu“ iz razloga što se njima ne zastupa identična ideja onoj koju podrazumevamo kada govorimo o fizičkim predmetima. Kurziv u gornjoj frazi treba da nam skrene pažnju na trivijalnu činjenicu, koja se često previđa, a ogleda se u tome da se analiza uslova 'moći' kada ga pripisujemo subjektu delovanja ne može interpretirati odvojeno od samog subjekta. Tu u prvom redu mislimo na aspekt u kome određena radnja zavisi od subjekta, tj. da je njeno izvršenje u njegovoj moći. Tako i iskaz „X može pomeriti svoj prst“ kaže da je ovo činjenje u njegovoj moći i da sama radnja zavisi od subjekta. Za razliku od Murove interpretacije, Tejlorova analiza nam nudi alternativni model tretiranja uslova 'moći' koji se ne oslanja na sumnjivo prevođenje iskaza ove vrste u kondicionale. Uslov koji obezbeđuje važenje kondicionala ne može se svesti na puku sposobnost htenja, već se mora upotpuniti i subjektivnim uslovom, tj. činjenicom da određene radnje *zavise* i od subjektivnih sposobnosti, odnosno da je subjekt potrebna karika u determinističkom nizu koji vodi od konjunkcije prethodnih uslova i prirodnih zakona do

ostvarenja određene posledice. Na taj način nasuprot inkompatibilističkom argumentu konsekvenci, koji u potpunosti zanemaruje subjektive sposobnosti, ističući da u kauzalno determinisanom svetu subjekt ne može ništa učiniti što bi dovelo do nevaženja iskaza kojim se izriče efekat konjunkcije prethodećih uslova i zakona prirode, kompatibilisti podsećaju, ukoliko se pažnja s uslova upravi ka subjektu, da u određenim situacijama radnja zavisi *i* od subjektivih sposobnosti koje se ne moraju interpretirati striktno na inkompatibilistički način. Alternativno određenje sposobnosti moguće je ukoliko se, u skladu sa gore navedenim primerima, uoči razlika između pasivnih i aktivnih svojstava. Činjenica da okolnosti mogu onemogućiti manifestaciju sposobnosti da postupi drugačije, ne znači da subjekt gubi datu sposobnost, već znači da on ne može postupiti u skladu sa njom.

I zaista, na osnovu čega mi možemo tvrditi da subjekt koji u određenoj situaciji u kojoj neka okolnost osujećuje delovanje u skladu sa MPD uslovom, ne bi, ukoliko bi se eliminisao uticaj osujećujućeg uslova, postupio na alternativni način? Izraženo tradicionalnom filozofskom terminologijom dilema koju pobuđuje ovo pitanje može da se formuliše i na sledeći način: kada govorimo o delovanju mi ga tretiramo kao deo i činjenicu sveta, dok neaktualizovane sposobnosti nemaju identičan ontološki status. Upravo na tome i počiva razlika u modalitetu iskaza kojim izričemo delatnosti i onih koje upotrebljavamo kada govorimo o sposobnostima.⁷⁵ U vezi s tim može se zaključiti da subjekt ne gubi sposobnost koju poseduje, ukoliko u određenoj situaciji ne može da deluje u skladu sa tom sposobnošću. Naravno, prihvatljivost ovakve interpretacije vezana je za prirodu nemogućnosti koja figurira u datoj situaciji. Ukoliko su okolnosti takve da mogu sprečiti manifestaciju sposobnosti koju subjekt zaista poseduje, onda gornji iskaz ima smisla. Na primer, ukoliko bi sposobnost pomeranja prsta bila osujećena trenutnom paralizom, mi bismo mogli da tvrdimo da bi subjekt pomerio prst, da se nije javila iznenadna paraliza.⁷⁶

⁷⁵ Uporediti, Nowell-Smith, P. H. (1960). *Is and Cans. Theoria*, (26), pp. 85-101.

⁷⁶ Ukoliko se pažljivije osmotri struktura ovog primera uočiće se da je ona identična poznatim primerima koji se konstruišu u raspravama o svojstvima i sposobnostima, s tim što je u ovom primeru 'lokalna čarolija' Luisovog čarobnjaka, zamenjena iznenadnom paralizom. Uglavnom, poenta svih ovih primera ogleda se u tome što se svojstva i sposobnosti koji uobičajeno smatramo intrinzičnima mogu korumpirati na takav način da su ona u odnosu na predmet ili subjekta prisutna samo onda kada figuriraju kao irelevantan uslov ili kao pasivna sposobnost, tj. one postoje samo u okolnostima u kojima je njihovo postojanje irelevantno za ono što se zapravo dešava. Za ovaj problem značajno je uporediti sledeće radove: Lewis, D. (1999). *Finkish Dispositions*. U: Lewis, D. (1999). *Papers in Metaphysics and Epistemology*. New York: Cambridge

Osujećujući faktor koji je u toj situaciji onemogućio pomeranje prsta nije uticao na subjektivno htenje, koje predstavlja potreban uslov, već na sposobnost realizacije samog htenja. Subjekt bi samo prilikom pokušaja da pomeri prsta shvatio da ga trenutna paraliza u tome sprečava. Na osnovu ovog primera mi jasno možemo uočiti u kom smislu sposobnosti parazitiraju na delatnostima, zato što postojanje određene sposobnosti često može da bude verifikovano jedino putem delatnosti, koja i čini kondicional istinitim. Međutim, ovaj detalj omogućava da se iskazi u kojima se govori o subjektivnim mogućnostima mogu prevesti u iskaze tipa „ako, onda“, ali da to ne znači da se oni moraju, kako je Mur smatrao, modifikovati suplementacijom uslova 'moći' nekim drugim izrazom, zato što hipotetička analiza ne biva onemogućena polisemijom koju unosi ovaj uslov.

Analiza koju je Ostin sproveo jasno ukazuje u kom smislu mi upotrebljavamo ovaj uslov.⁷⁷ U svakodnevnim situacijama uslovom 'moći' mi obično referišemo na sposobnosti, okolnosti i na jedno 'sveobuhvatno značenje' koje uključuje oba prethodna uslova. Kada kažemo da je subjekt mogao da postupi na određeni način, mi smatramo da je on mogao da deluje upravo u skladu sa sveobuhvatnim značenjem, tj. da je posedovao potrebnu sposobnost u skladu sa kojom je u datim okolnostima mogao da izvrši ono što je želeo. U filozofskim analizama ovaj uslov se obično pojavljuje u formi „mogao sam...“ koja se ne treba razumeti kao konjunktiv, već kao prošli indikativ. Dakle, njime se želi reći ne da je subjekt bio u mogućnosti da nešto uradi već da je, kako indikativ to sugeriše, kategorički, on to i realno mogao da učini, tj. da je ova mogućnost za njega realno postojala. Nesumnjivo je da između sposobnosti i okolnosti postoji određena korelacija. Posedovanje određene sposobnosti često predstavlja potreban uslov kako bi se moglo govoriti o relevantnim okolnostima, kao što su, sa druge strane, okolnosti integralni deo prilikom ispoljavanja određene subjektivne sposobnosti. Međutim, ovde je važno uočiti jedan izuzetak. U situacijama u kojima je nužno pretpostaviti postojanje određenih okolnosti kako bi se mogla ispoljiti neka subjektivna sposobnost opravdano je govoriti o njihovoj

University Press, pp. 133-152; Martin, C. B. (1994). Dispositions and Conditionals. *The Philosophical Quarterly*, 44(174), pp. 1-8; Levy, N. (2008). Counterfactual Intervention and Agents' Capacities. *The Journal of Philosophy*, 105(5), pp. 223-239; Cohen, D. and Handfield, T. (2007). Finking Frankfurt. *Philosophical Studies*, (135), pp. 363-374.

⁷⁷ Uoprediti, Austin, J. L. (1966), pp. 295-321.

međuzavisnosti, ali ne i *vice versa*. Ukoliko se nisu javile pogodne okolnosti, to nam još ne može dati za pravo da zaključimo da subjekt ne poseduje sposobnost koja bi se aktualizovala ukoliko bi okolnosti bile drugačije. Ukoliko ovo važi, utoliko je opravdano pretpostaviti da se na osnovu kondicionala može utvrditi postojanje određene sposobnosti, iako suprotno ne važi. To konkretno znači da analiza kondicionala uz sve opravdane prigovore koji joj se mogu uputiti ipak ne greši u segmentu u kome pokušava da rigidno odredi koje sve aspekte značenja pokriva uslov 'moći' u iskazima u kojima govorimo o subjektu delovanja. U skladu sa Tejlorovim primerom pomeranja prsta, možemo zaključiti da potreban uslov koji mora biti zadovoljen kako bi subjekt mogao da izvrši željenu radnju nije sama želja da to učini, već da mu ruka nije paralizovana, da poseduje prst, i tome slično. Ukoliko subjekt neće da uradi X, onda nema smisla vršiti reinterpetaciju u skladu sa kondicionalnom analizom murovskog tipa. Samo u situaciji u kojoj subjekt nije uradio X zato što je postojao osujećujući faktor koji ga je sprečio da uradi X, ima smisla posegnuti za kondicionalom i zaključiti da bi subjekt mogao da postupi drugačije, ukoliko bi okolnosti bile takve da isključe postojanje osujećujućeg uslova. Osujećujući uslov, u ovom primeru, onemogućava postojanje kontrole koju subjekt poseduje nad telesnim pokretima, i upravo se istinitost gornjeg kondicionala zasniva na pretpostavljenom važenju posedovane sposobnosti.

Koji zaključak na osnovu sprovedene analize možemo izvesti? Jednostavno, ekskurs nam je pomogao da ukažemo sa kojim se problemima susreće kauzalna interpretacija kondicionala. Ideja da se želje i htenja interpretiraju kao kauzalni uslovi koji osmišljavaju ispoljavanje određene sposobnosti subjekta na koju referišemo uslovom 'moći' nije dovoljna, iako obezbeđuje komotnu poziciju u pogledu usaglašenja determinizma i hipotetičke slobode, da bi se prihvatanjem načelne mogućnosti na *ad hoc* način rešili ključni kompatibilistički problemi vezani za interpretaciju MPD uslova. Kako je gornja analiza pokazala, logički je moguće pretpostaviti situaciju u kojoj želje i htenja ničim nisu osujećeni, ali da okolnosti mogu dovesti do nemogućnosti izvršenja željene radnje. U takvoj situaciji uslov koji se zasniva na željama nije dovoljan, zato što subjektu mora biti omogućena manifestacija potrebne sposobnosti. Ovo je i dovoljan dokaz da se utvrdi da se želje i htenja ne mogu interpretirati kao kauzalni uslovi za izvršenje određene radnje, zato što oni računaju sa posedovanjem sposobnosti od kojih zavisi mogućnost izvršenja željene delatnosti.

1.1.3.2. Konsekvence ekskursa po analizu kondicionala: Lererova kritika

Prevedeno na rečnik sposobnosti, Lerer argumentom želi da pokaže, ukoliko je subjektova želja da uradi A dovoljan uslov da on uradi A, onda je logički moguće pretpostaviti da je ova želja nužan uslov subjektove sposobnosti da uradi A. Lerer na taj način želi da ukaže na koju konsekvencu kondicionalisti moraju da pristanu kada želje svode na kauzalne uslove. Jednom rečju, kada se tretiraju na taj način to onda znači da i one predstavljaju činjenicu sveta, a ako sposobnosti predstavljaju činjenice sveta, onda je logički prihvatljivo njihovo odsustvo tretirati kao nepostojanje određene činjenice. Odavde sledi da ukoliko subjekt nije sposoban da bira (želi, hoće), onda njemu nužno nedostaje uslov koji osmišljava tvrdnju da on može da bira (želi, hoće). Dakle, ukoliko subjekt nije u poziciji da izabere (želi, hoće), onda on ni ne poseduje sposobnost na kojoj bi se utemeljio uslov „mogao je da učini A“.

Primer koji može ilustrovati Lererovu ideju možemo regrutovati među mnogobrojnim patološkim devijacijama kojima su subjekti izloženi i koje onemogućavaju ne samo da učine nešto, već i da izaberu ili da formiraju želju da nešto učine. Ukoliko pretpostavimo subjekta koji poseduje patološku averziju na crvenu boju, zato što ga ona asocira na neko neprijatno iskustvo, za takvog subjekta izbor crvenog predmeta onda predstavlja nemoguću opciju, tako da on ne samo da ne može želeći da uzme crveni predmet, već da on ni ne poseduje sposobnost da to učini koja bi podržala hipotetičko proširenje uslova 'moći'.⁷⁸ Za tog subjekta je svakako istinito reći da bi on mogao da uradi A, ali ne može biti istinito da bi on uradio A, ukoliko bi to odlučio, zato što je takva odluka jednostavno 'zatvorena' za njega. Ukoliko bismo prigovorili da ovi iskazi ne važe u datim okolnostima, i da bi oni svakako važili ukoliko bi okolnosti bile drugačije, ipak bi i u takvim okolnostima nemogućnost izbora predstavlja nužan uslov koji utiče i na subjektive sposobnosti na kojima se temelji hipotetički iskaz.

⁷⁸ Parafraza Lererovog primera. Uporediti, Lehrer, K. (1982), p. 44.

Na osnovu Lererove analize možemo zaključiti da hipotetička analiza ustvari previđa važenje uslova koji čini smislenim prevođenje iskaza 'moći' u kondicionale. U određenim okolnostima kondicional (b) „Da je S hteo da postupi drugačije, on bi postupio drugačije“ zaista može biti istinit tako da bi subjekt mogao da postupi drugačije ukoliko bi to želeo da učini, međutim, ukoliko su okolnosti takve da subjekt ne može da bira (želi, hoće), onda iskaz (a) „S je mogao da postupi drugačije“ ne može biti istinit. Ono na čemu se mora osnivati naša procena upravo predstavlja podrazumevani iskaz (c) „S je mogao da izabere da postupi drugačije“. Ukoliko u skladu sa Lererovom analizom moramo da odbacimo važenje iskaza (c), to još uvek ne mora značiti da iskaz (b) ne važi, premda iskaz (a) svakako ne može važiti. Ukoliko subjekt nije mogao iz nekog razloga da izabere da postupi drugačije, onda on ne bi ni mogao da postupi drugačije, čak i da je iskaz 'ukoliko bi mogao da izabere da postupi drugačije, onda bi zaista tako i postupio', istinit.

Zašto je važno ukazati na antecedens kondicionala? Kompatibilisti mogu istaći da se pod mogućnostima mogu podrazumevati i dispozicije i da uslov (c) ne pogađa kondicionalnu analizu, zato što i neaktualizovana dispozicija predstavlja dokaz o postojanju sposobnosti. Međutim, Lererovo insistiranje na tome da kauzalni uslov koji je dovoljan za izvršenje određenja radnje takođe može biti i nužan uslov u pogledu subjektive sposobnosti da izvrši tu radnju, pokazalo je da pri takvim okolnostima, izostanak uslova potrebnog za delovanje može ukazivati i na nepostojanje sposobnosti na kojoj bi se utemeljio hipotetički prevod. Dakle, kondicional ne može predstavljati relevantan prevod MPD uslova. Za razliku od Hjumovog optimističkog stava da je dovoljno da subjekt ne bude u okovima da bi mogao da postupi u skladu sa vlastitim htenjem, Lererova analiza je pokazala da nepostojanje okova još uvek ne mora predstavljati dovoljan uslov za slobodu delovanja. Ukoliko subjekt ne može da izabere da postupi na željeni način, onda ni okovi nisu osujećujući po njegovu slobodu.

1.1.3.3. Koncept mogućih svetova i analiza uslova 'moći': Lererov projekat prevazilaženja nedostataka analize kondicionala

Osnovni razlog zbog koga je Lerer odbacio kondicionalnu analizu sadržan je u neadekvantnom pristupu analizi subjektivih sposobnosti. Hipotetička analiza, iako načelno, čini mogućnost da se postupi drugačije kompatibilnom sa tezom o važenju kauzalnog determinizma, uvodi opterećenja koja se manifestuju na području subjektivih sposobnosti. Međutim, to ne znači da se MPD uslov treba odbaciti, već da se upodobljavanje kompatibilističkim zahtevima treba sprovesti mimo kondicionalne analize. U vezi s tim, kompatibilistički odgovor izazovu druge premise bazičnog argument treba da bude koncipiran polazeći od subjektivih sposobnosti, ali se one ne smeju interpretirati svođenjem na hipotetičku slobodu. Lerer je predložio da se analizi uslova 'moći' pristupi semantikom mogućih svetova, zato što je po njegovom mišljenju ovaj pristup primeren kompatibilističkim zahtevima. Ukažimo na osnovni nedostatak kondicionalne analize, kako bismo precizno odredili opterećenje koje, prema Lererovim rečima, uspešno može otkloniti upravo analiza uslova 'moći' sprovedena sa aspekta semantike mogućih svetova⁷⁹: iskaz kojim se tvrdi da je subjekt mogao da učini X može biti neistinit, dok prevod u kondicional može biti istinit. Ovakva situacije ne dokazuje samo da kondicional nije adekvatan prevod iskaza u kome se pojavljuje uslov 'moći' već i da hipotetička analiza sposobnosti ovaj uslov više opterećuje nego što ga upodobljava kompatibilističkim zahtevima. Ukoliko se odbaci hipotetička analiza, ali se zadrži MPD uslov, onda je jedina preostala interpretativna mogućnost ona u kojoj se važenje MPD uslova pokušava uskladiti sa delovanjem konjunkcije prethodećih uslova i činjenica prošlosti. Lerer upravo pristupa analizi ove mogućnosti tako što pokušava da pokaže da u situaciji u kojoj je subjektovo nečinjenje determinisano konjunkcijom uslova, sposobnost od koje zavisi činjenje alternativne radnje nije osujećena faktorom koji onemogućava subjektovo delovanje, tako da se opravdano može utvrditi da bi on mogao da izvrši radnju koju faktički ne vrši, ukoliko bi izostao uticaj

⁷⁹ Uporediti, Lehrer, K. (1976). 'Can' in Theory and Practice: A Possible Worlds Analysis. U: Brand, M. and Walton, D. ed. (1976). *Action Theory*. Dordrecht: Reidel, pp. 241-271.

remetilačkog uslova. Drugačije izraženo, Lerer smatra da se semantikom mogućih svetova može pokazati da bi subjekt mogao da učini ono što zapravo ne čini zato što je njegovo nečinjenje uslovljeno prethodećim uslovima. U ovakvim situacijama smisljeno je insistirati na posedovanju sposobnosti⁸⁰ koja nije aktualizovana. To što određeni prethodeći uslov osujećuje njenu aktualizaciju još uvek ne znači da subjekt ne poseduje nerealizovanu sposobnost. Ukoliko bismo želeli da interpretiramo opisanu situaciju, ukazivanje na prethodeće uslove bi bilo dovoljno da objasni subjektovu nesposobnost da izvrši određenu radnju ili drugačije izraženo, da objasni njegovo nečinjenje. Međutim, posezanje za determinantama može predstavljati, prilikom interpretacije nečinjenja, legitiman uslov, ali se na njemu ne može bez ostatka zasnovati objašnjenje tvrdnje da subjekt ne poseduje aktualizovanu sposobnost. Ukoliko bi se faktor koji uslovljava nečinjenje uklonio iz scenarija, subjekt bi mogao da učini ono što zapravo ne čini i to bi predstavljalo dovoljnu potvrdu da osujećujući uslov koji determiniše nečinjenje ne čini da subjekt u potpunosti izgubi sposobnost koju ne može da ispolji. Jednostavno, da bi se nešto moglo osujetiti ono prethodno mora postojati. Kada tvrdimo da prethodeći uslovi uslovljavaju određeno nečinjenje, to znači da oni na neki način onemogućavaju subjektovu sposobnost činjenja. Iz tog razloga, nije opravdano iz činjenice nečinjenja zaključiti na nepostojanje sposobnosti koja konstituiše činjenje.

Navedimo primer kao ilustraciju. Za čoveka u komi opravdano je tvrditi da ne može da podigne svoju desnu ruku. Interpretirano sa aspekta kondicionalne analize sledilo bi da bi on to uradio ukoliko bi hteo da to uradi, što je svakako istinito. Međutim, u konkretnoj situaciji on to ne može da uradi tako da kondicional uslovljava nedekvatnu interpretaciju subjektove nesposobnosti. Ključni uslov koji onemogućava subjektovo podizanje ruke nije sadržan *samo* u činjenici da ne može da odluči da tako postupi, već je nemogućnost odlučivanja uslovljena komatoznim stanjem. Umetanje posrednog uslova izraženog

⁸⁰ Zarad terminološke uniformnosti na ovom mestu govorim o sposobnostima iako Lerer u svojoj analizi, uvođenjem nove fraze, pokušava da redukuje ovaj koncept. Međutim, pokazaće se da fraza „biti u prilici“ (having an advantage) više komplikuje nego što rasvetljava predmet istraživanja. Lererova želja da ovaj uslov tretira kao konstantu kojoj nije potrebno prethodno određenje dovešće celokupnu analizu uslova 'moći' u ćorsokak. Odluka da protivno Lererovim nastojanjima navedeni uslov redukujem na sposobnost u skladu je sa Fišerovim zapažanjem da se o ovom uslovu i ne može govoriti bez posezanja za pojmom sposobnosti. Uporediti, Fischer, J. M. (1979). Lehrer's New Move: 'Can' in Theory and Practice. *Theoria*, 45(2), p. 53.

delatnošću odlučivanja je suvišno da bi se izveo direktan zaključak o subjektovoj nemogućnosti da postupi na određeni način. Komatozno stanje onemogućava podizanje ruke pri čemu može biti zaslužno, što zapravo i jeste slučaj, i za čitav niz osujećenih mogućnosti koje se mogu podvesti pod osujećene sposobnosti. Sa aspekta kondicionalne analize ovakva situacija deluje nerešivo.

Razmotrimo isti slučaj u skladu sa Lererovom analizom. Subjekt ne može da podigne svoju desnu ruku zato što ga komatozno stanje u tome sprečava, pri čemu to još uvek ne znači da on ne poseduje datu sposobnost. Pozivati se na htenje ili želju subjekta da to uradi kako bi se objasnilo funkcionisanje MPD uslova, u ovoj situaciji bi delovalo besmislenim, zato što komatozno stanje i čini da subjekt ne može da želi ili hoće. Međutim, ukoliko sledimo Lerera, uslov 'moći' se može održati ukoliko bismo ukazali na blisko mogući svet u kome uslov koji determiniše nečinjenje u aktuelnom svetu ne postoji. Dakle, ukoliko bismo uklonili osujećujući faktor - komatozno stanje - tada bismo zadobili legitimnu interpretaciju iskaza da bi subjekt mogao da podigne desnu ruku, ukoliko se ne bi nalazio u stanju kome. Analiza u skladu sa mogućim svetom obezbeđuje istinitost navedenom slučaju pa se tako Lererova strategija pokazala pogodnom da objasni one situacije koje kondicionalisti nisu mogli uspešno da reše⁸¹ i upravo iz tog razloga ona može da ponudi alternativu tradicionalnom kondicionalnom pristupu analize uslova 'moći'.⁸²

Međutim, upravo se u tvrdnji da semantika mogućih svetova obezbeđuje pogodno sredstvo kompatibilističkoj analizi uslova 'moći' krije osnovni nedostatak Lererovog projekta. Intuitivno, gore opisani primeri daju za pravo da se utvrdi kompatibilizam: ukoliko uklonimo osujećujući uslov koji u aktuelnom svetu onemogućava subjekta da preduzme određenu radnju, u mogućem svetu dobijamo situaciju u kojoj subjekt zapravo vrši apostrofiranu radnju. Na ovaj način obezbeđena je referentna tačka MPD uslovu, ali to još uvek ne znači da je obezbeđena i pogodna kompatibilistička interpretacija. Ukažimo na detalj koji pobuđuje navedenu dilemu.

⁸¹ Uporediti, Horgan, T. E. (1977). Lehrer on 'Could'-Statements. *Philosophical Studies*, (32), p. 403.

⁸² Uporediti, Fischer, J. M. (1979), p. 50.

Prvo, razmotrimo na čemu se zasniva intuitivna prihvatljivost Lererove analize. Svakako, na zdravorazumskom zaključku da ukoliko eliminišemo uticaj osujećujućeg faktora na određenu sposobnost, opravdano je smatrati da bi pri promenjenim okolnostima subjekt mogao postupiti u skladu sa njom. Međutim, ako prihvatimo navedenu racionalizaciju mi smo prihvatili i višeznačno određen pojam kauzalnog determinizma. Razmotrimo preciznije ovaj detalj. Lerer, po pravilu, pokušava da kauzalni determinizam odredi kao tezu u skladu sa kojom za sve što postoji, bilo da se radi o delovanju ili ne, mora postojati prethodeći uslov koji je kauzalno dovoljan za postojanje onoga što postoji.⁸³ I zaista, ukoliko prihvatimo ovakvo određenje, Lererova analiza je opravdana. Međutim, važno je zapaziti da navedeno određenje kauzalnog determinizma više odgovara tezi o univerzalnoj uzročnosti, koju najlakše možemo shvatiti preko poznate Hrizipove krilatice da sve ima uzrok. Komatozno stanje, u gornjem primeru, predstavlja osujećujući uslov koji onemogućava subjektu da učini ono što bi, ukoliko bi ovaj uslov izostao u skladu sa vlastitim antropomotoričkim sposobnostima, mogao da učini. Dakle, ukoliko bi se eliminisao uzrok koji uslovljava nečinjenje, onda bi se mogao aktualizovati uslov od koga zavisi činjenje. Ovako definisana teza o determinizmu predstavlja blažu varijantu od one koja se, po pravilu, podrazumeva u raspravama vezanim za odnos kauzalnog determinizma i slobodne volje. Ozbiljnije opterećenje koje sa sobom unosi nivelacija razlike između dva koncepta sadržano je i u činjenici da teza o univerzalnoj kauzalnosti može biti istinita, dok za tezu o kauzalnom determinizmu ne možemo računati sa takvom mogućnošću.⁸⁴ U skladu sa Invagenovim određenjem mi moramo uvek imati na umu da su određene činjenice sveta uslovljene konjunkcijom prirodnih zakona i prethodećih uslova. Dakle, u kauzalno determinisanom svetu nema prostora za neuslovljene činjenice.

Zašto je potrebno apostrofirati ovaj detalj? Upravo zato što zanemarivanje ovog detalja ostavlja Lereru dovoljno prostora za *neuslovljene* sposobnosti. Postojanje osujećujućeg faktora x u aktuelnom scenariju koji subjekta onemogućava da izvrši određenu radnju mora biti uslovljeno konjunkcijom prirodnih zakona i prošlih stanja sveta.

⁸³ Uporediti, na primer, Lehrer, K. (1982), p. 42.

⁸⁴ Uporediti, von (*sic!*) Inwagen, P. (1980). The Incompatibility of Responsibility and Determinism. U: Bradie, M. and Brand, M. ed. (1980). *Action and Responsibility*. Bowling Green: Bowling Green State University, p. 31 i van Inwagen, P. (1977). Reply to Narveson. *Philosophical Studies*, (32), pp. 89-98.

Međutim, insistiranje na sposobnostima koje subjekt poseduje takođe mora biti uslovljeno, zato što u kauzalno determinisanom svetu i one predstavljaju činjenicu aktuelnog sveta. Ako je to tako, onda su i one isto kao i osujećujući uslov x determinisane konjunkcijom. Zašto je potrebno ukazati na ovaj komplikovan korak? Upravo iz zahteva pred koje nas postavlja semantika mogućih svetova. U skladu sa uobičajenom interpretacijom, mogući svet u kome subjekt izvršava radnju čije je izvršenje osujećeno u aktuelnom svetu mora sa ovim svetom da deli identičnu prošlost, kao i iste prirodne zakone. Jedina razlika između ova dva sveta ogleda se u nepostojanju osujećujućeg uslova, pa tako i aktualizacije nerealizovane sposobnosti. Da bismo imali ovakav epilog, potrebno je da konjunkcija prethodećih uslova bude drugačija, ukoliko oba sveta predstavljaju kauzalno determinisane svetove, a to je prema definiciji potreban uslov. Ukoliko je to tako, onda za posledicu imamo da aktuelni i mogući svet ne dele istu istoriju, pa prema tome, ni sama analiza ne zadovoljava osnovni imperativ pred koji nas postavlja semantika mogućih svetova. Činjenice prošlosti u određenom detalju moraju biti drugačije da bi subjekt mogao da učini ono što ne može da čini u aktuelnom scenariju. Stvar se ne menja ni ukoliko insistiramo na tome da osujećujući uslov x ne predstavlja subjektovu sposobnost već okolnost koja osujećuje aktualizaciju date sposobnosti. Lererova potreba da sposobnosti održi konstantnima u smislu neuslovljivosti u oba sveta, koja u krajnjoj liniji i omogućava njegovu analizu, iako obezbeđuje važenje MPD uslova, ipak ne dokazuje važenje kompatibilizma. Ono što je mnogo ozbiljnije ogleda se u tome što inkompatibilisti u potpunosti mogu prihvatiti Lererovu analizu. Racionalizacija na kojoj bi se izvršilo prisvajanje mogla bi da se formuliše na sledeći način: Ukoliko osujećujući uslov x važi u aktuelnom svetu, onda su za to zaslužne činjenice prošlosti i prirodni zakoni. Ako posegnemo za mogućim svetom u kome nema osujećujućeg faktora, to onda znači da su u tom svetu i determinantne drugačije, što sa sobom povlači afirmaciju indeterminističkog uslova u alternativnom scenariju, jer bi u suprotnom bilo besmisleno insistirati na *drugačijem* delovanju. Jednom rečju, Lerer nije uspeo da *dokaže* da semantika mogućih svetova može da ponudi alternativu kondicionalnoj analizi, pa tako nije ni uspeo da ponudi relevantan kompatibilistički dokaz zato što je kompatibilizam u njegovoj analizi

pretpostavljen, ali ne i dokazan.⁸⁵ To svakako nije dovoljno da bi se izazovu pred koji nas postavlja inkompatibilistički argument konsekvenci uputio respektabilan protivargument.

1.1.4. Implikacije analiziranih argumenata na pojam moralne odgovornosti

Bazični inkompatibilistički argument ojačan argumentom konsekvenci na ubedljiv način pokazuje da je potreban uslov za legitimno pripisivanje moralne odgovornosti prisutan u subjektovoj sposobnosti da postupi drugačije. U determinisanom svetu subjekt ne može biti odgovoran zato što ne može da postupi drugačije, odnosno zato što ne poseduje slobodnu volju. Determinizam, kako je to pokazao argument konsekvenci, onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti, što za posledicu ima blokiranje izbora kao komponente koja je tradicionalno uračunavana kao potreban uslov ne bi li se subjektu legitimno pripisala odgovornost za vlastite postupke.

Kako sam u dosadašnjoj analizi pokazao, snaga inkompatibilističkog argumenta počiva na važenju principa (β). Međutim, polemika oko argumenta konsekvenci kulminirala je u dokazu koji je putem anglomerativnosti ukazao da princip (β) i pored intuitivne snage nije u potpunosti neranjiv, ali i da pored tog opterećenja Invagenov argument ipak ukazuje na nekoliko značajnih detalja od kojih zavisi smisleno pripisivanje moralne odgovornosti.

Činjenica da u determinisanom svetu subjekt ne može biti moralno odgovoran za vlastite postupke ogleda se u tome što teza o determinizmu osujećuje mogućnost izbora, tj. mogućnost subjekta da postupi drugačije. Međutim, argument konsekvenci, i u tome se ogleda njegova snaga, pokazuje šta opisana nemogućnost konkretno znači i od čega zavisi. I još, sam argument na vešt način zatvara prostor za uvođenje sofisticiranije

⁸⁵ Pogodna ilustracija za navedeni prigovor može se naći i u Lererovom autobiografskom tekstu „Lični profil“, u delu koji je posvećen razmatranju odnosa slobode i determinizma. Uporediti, Lehrer, K. (1980b). *A Self Profile*. U: Bogdan, R. J. ed. (1980). *Keith Lehrer*. Dordrecht: Reidel, pp. 13-39.

kompatibilističke pozicije koja se, a opravdano je pretpostaviti, ogleda u težnji da se jedina moguća opcija interpretira kao pogodna da bude izabrana.⁸⁶ Detalj koji imam u vidu sadržan je u konjunktivi prethodećih uslova. Invagen je uložio mnogo truda da pokaže šta zapravo znači tvrditi da subjekt nema nikakvog uticaja na činjenice prošlosti i prirodne zakone, a rezultat do kojeg je došao mogao bi se sažeto izraziti sledećom tvrdnjom: subjekt ni na koji način ne učestvuje u njihovom konstituisanju⁸⁷ u smislu da njihovo važenje ne zavisi od njegovih sposobnosti. Teza o važenju determinizma, pokrivena principom (β), obezbeđuje „pokretljivost“ navedene konjunktive i to tako da ona na određeni način uslovljava svaki subjektov korak. Šta god da je uradio, da radi ili pak, da planira da uradi, predstavlja posledicu konjunktive prethodećih uslova nad kojima ne poseduje nikakvu kontrolu, jer iako je sam čin delo subjekta ono što ga na delovanje nagoni nije „njegovo“. Još strožije izraženo, poenta argumenta konsekvenci u detalju koji je značajan za problem moralne odgovornosti ne ogleda se u tome da subjekt *neće* postupiti drugačije, već ni da *ne može* da postupi drugačije. Upravo ovakva interpretacija obesmišljava pozivanje na mogući svet u kome bi subjekt mogao da postupi drugačije. Ukoliko afirmišemo tezu o determinizmu, svaki mogući svet u kome imamo istu konjunktivu prethodećih uslova vodi ka nemogućnosti alternativnog postupanja. Dakle, svaki mogući svet jednak je aktuelnom. Izneseno zapažanje možemo ilustrovati na sledeći način: situacija u kojoj ne želim da učinim A i u kojoj ne mogu da biram da li ću da učinim A, ekvivalentna je situaciji u kojoj ne mogu da učinim A. Poenta istaknutog segmenta ogleda se u tome što argument konsekvenci ne dokazuje samo i jedino da teza o važenju determinizma onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti već i da postupanje na jedini mogući način ne može zadovoljiti uslove koji su potrebni kako bi se subjektu delovanja i pri takvim okolnostima mogla pripisati moralna odgovornost. Naravno da ova nemogućnost zavisi od nepostojanja alternativnih mogućnosti, ali je od izuzetne važnosti uočiti da argument konsekvenci u sadejstvu sa direktnim argumentom problematizuje važenje i onog manevarskog prostora

⁸⁶ Na ovom mestu samo načelno ukazujem na ovu mogućnost. U daljem radu ću joj posvetiti više pažnje.

⁸⁷ Kako bih održao ovu interpretaciju podsećam na Invagenov tekst „Kada je volja slobodna“ u kome činjenice prošlosti smešta u vreme u koje nije postojao nijedan subjekt. O bibliografskim podacima videti fusnotu 48.

koji bi kompatibilističkoj poziciji ostavio mogućnost za smislenu reinterpretaciju moralne odgovornosti u skladu sa zahtevima vlastite teorijske pripadnosti.

Šta se ovime zapravo želi istaći? Prvo, jasno je da analiza kondicionala ne poseduje relevantnu strategiju kojom bi se mogla razrešiti netrepeljivost izazvana reinterpretacijom indikativa na način kondicionala. Kako smo u prethodnom poglavlju zaključili, kondicional nam može obezbediti zadovoljenje uslova 'moći', ali ono što on ne može ogleđa se u svrsi zbog koje je preduzeta reinterpretacija modalnih iskaza. Obezbeđivanje pogodne interpretacije sprovedeno je kako bi se održala kompatibilistička pozicija vezana za pripisivost moralne odgovornosti, a upravo u ovom normativnom delu analiza kondicionala dovodi do paradoksalnih konsekvenci.

Ukoliko bismo zarad isticanja poente pretpostavili da su kondicionalisti uspešno pokazali da je hipotetička sloboda dovoljna kako bi se održala kompatibilistička interpretacija druge premise bazičnog argumenta, bez kolebanja bismo mogli da zaključimo da MPD uslov može biti interpretiran i na ovakav način. Insistirati na tome da subjekt pred sobom ima otvorene alternativne mogućnosti predstavlja nepotrebno rigidan inkompatibilistički zahtev, zato što se smisao slobodne volje može obezbediti i na hipotetički način. Ukoliko u određenoj situaciji subjekt nije postupio drugačije, to ne znači da on ne bi tako postupio da je želeo da postupi drugačije. Povežimo ovu interpretacijom sa situacijama u kojima ispitujemo nečiju odgovornost. Afirmišimo tezu o važenju determinizma i u skladu sa njom, ali i konsekvencionalističkim zahtevima, interpretirajmo uobičajenu situaciju u kojoj određeni akter u skladu sa vlastitim izborom odlučuje i čini određenu radnju X. Inkompabilisti bi, u skladu sa principom (β), tvrdili da radnja predstavlja konsekvencu prethodećih uslova i da se transfer *neodgovornosti* sa konjunkcije prenosi i na samo činjenje koje uslovljava određenu posledicu, te da zato subjekt ne može biti odgovoran. Neodgovornost subjekta ogleđa se u tome što je postupio u skladu sa determinantama nad kojima ne poseduje kontrolu i zato što nije mogao da postupi drugačije, jer upravo kauzalni determinizam onemogućava postojanje alternativa. Nasuprot inkompabilistima, kompatibilisti, u skladu sa pojmom hipotetičke slobode, mogu insistirati na detalju da je subjekt uradio ono što je želeo i da zato može biti odgovoran, pri čemu bi njegova odluka da postupi drugačije bila dovoljna da obezbedi važenje MPD

uslova. Implicitan detalj koji je sadržan u inkompatibilističkoj interpretaciji ogleda se u tome što teza o determinizmu nameće zaključak da u determinističkom svetu niko nije odgovoran ni za jedno stanje stvari. Dakle, svaki subjekt je potpuno neodgovoran. Istom detalju u kompatibilističkoj interpretaciji je dodeljena drugačija vrednost. Naime, važenje MPD uslova je održano, tako da subjekt može biti odgovoran, zato što je mogao da postupi drugačije. Upravo se u ovom segmentu javlja najozbiljnije opterećenje za pobornike kondicionalne analize zato što nije jasno kako polazeći od njihove analize možemo razrešiti one situacije u kojima subjekt ne može da bira da postupi drugačije? Smisao prigovora postaje jasniji ukoliko u priču uvedemo subjekte čiji su izbori onemogućeni činjenicom da pate od određenog poremećaja. Mentalno poremećeni subjekti ili oni koji pate od određene fobije ne mogu da izaberu da postupe drugačije, pri čemu njihova sposobnost delovanja ovom činjenicom nije onemogućena. Za ovakve subjekte, čiju bi alternativnu mogućnost činila ona opcija koja zbog devijacije ne može biti izabrana, smisleno je tvrditi da bi oni izabrali datu opciju da su mogli da biraju, ali upravo se u tome ogleda ključni problem, zato što oni ne mogu da dođu u poziciju da izaberu to što treba da izabera. Osujećujući faktor predstavlja devijacija koja ih u tome onesposobljava i sa ovim kondicionalisti ne mogu da izađu na kraj. Jednom rečju, sa aspekta njihove pozicije mi ne možemo povući demarkacionu liniju između prosečnog subjekta i onih čije je postupanje opterećeno nekim od osujećujućih faktora. I jedni i drugi poseduju slobodu delovanja zato što čine ono što žele da učine, ali dok prvi zadovoljavaju zahteve MPD uslova, drugi to ne mogu. Prosečan subjekt pored slobode delovanja poseduje i slobodu da izabere kako će delovati, dok poremećen subjekt takođe može posedovati slobodu u smislu da deluje kako želi, odnosno da prati pritisak vlastitih želja, ali ne može na isti način na koji to prosečan subjekt čini da poseduje kontrolu nad vlastitim htenjima. Drugačije izraženo, poremećen subjekt ne može posedovati slobodu volje. Relevantan uslov slobode na kome se temelji procena moralne odgovornosti ne obezbeđuje se podcrtavanjem subjektove sposobnosti htenja na način na koji kondicionalisti čine kada MPD uslov vezuju za htenje u nameri da na taj način očuvaju kompatibilistički smisao koncepta slobodne volje. Volja nije slobodna zato što subjekt može želeći da postupi na određeni način, jer, kako je Lererova analiza, ali i ona koja je ovde ponuđena pokazala, ovaj uslov mogu zadovoljiti subjekti koje opravdano ne bismo mogli da uključimo u klasu moralno relevantnih ličnosti. Budući da kondicionalna analiza

ne može da objasni ovu razliku, ona tako ne može ni da ponudi kriterijum na osnovu koga bismo mogli da zaključimo zašto se prosečan i devijantan subjekt prilikom procene moralne odgovornosti ne mogu tretirati na identičan način. Pored prevođenja uslova 'moći' u kondicional, kondicionalisti moraju da odgovore na pitanje šta to, polazeći od njihove teorije, poseduje prosečan subjekt, a što nedostaje poremećenom subjektu, jer se upravo u odgovoru na to pitanje krije kriterijum od koga polazimo kada procenjujemo moralnu odgovornost? U vezi sa navedenim nedoumicama može se zaključiti da se na teoriji koja ne može da objasni razliku između prosečnog i devijantnog ne može utemeljiti respektabilna kompatibilistička interpretacija moralne odgovornosti.

S druge strane, Lererovo odbacivanje kondicionalne analize i uvođenje semantike mogućih svetova, omogućilo je prevazilaženje osnovnog nedostatka kondicionalne analize. Ideja da se izuzećem faktora koji blokira ispoljavanje određene sposobnosti može obezbediti relevantna kompatibilistička interpretacija MPD uslova, u svojoj osnovi počiva na ključnoj pretpostavci inkompatibilizma – na afirmaciji indeterminističkog uslova. U mogućem svetu u kome bi subjekt delovao u skladu sa vlastitim sposobnostima koje nisu onemogućene bilo kojim faktorom koji možemo podvesti pod skup uobičajeno pretpostavljenih osujećujućih faktora, subjekt bi svakako mogao da bude moralno odgovoran, ali to ne bi značilo da su teza o važenju determinizma i moralne odgovornosti kompatibilne. Osnov na kome bi se ovako opisanom subjektu pripisala moralna odgovornost bio bi obezbeđen jedino ukoliko u alternativnom scenariju važi indeterministički uslov, a koji se ogleda u subjektovoj sposobnosti da u skladu sa vlastitom sposobnošću *započne* kauzalni niz. Lererova analiza, pretpostavlja postojanje 'praznine' u determinišućem nizu zastupljene u pojmu neuslovljenih sposobnosti, u koju se, da to figurativno izrazimo, može udobno smestiti inkompatibilistički određen subjekt delovanja.

Na osnovu sprovedene analize lako se može zaključiti da je uloga MPD uslova od izuzetnog značaja u raspravama vezanim za propitivanje odnosa determinizma, slobodne volje i moralne odgovornosti. Inkompatibilisti su argumentom konsekvenci pokazali da determinizam obesmišljava praksu pripisivanja moralne odgovornosti zato što onemogućava postojanje slobode koja je nužno potrebna kako bismo subjektu legitimno pripisali odgovornost. Jednom rečju, determinizam onemogućava postojanje metafizičkih

alternativa, zbog čega MPD uslov ostaje bez relevantne reference, te je u skladu s tim bezrazložno insistirati na moralnoj odgovornosti subjekta u svetu u kome nije mogao da postupi drugačije.

S druge strane, kompatibilisti su putem kondicionalne analize zaključili da strogi, inkompatibilistički, zahtev za postojanjem metafizičke slobode nije jedini relevantan smisao koji se može učitati prilikom interpretacije druge premise bazičnog argumenta. U skladu sa njihovim zapažanjima determinizam ne onemogućava važenje MPD uslova, zato što se uslov 'moći' može interpretirati na kondicionalan način. Ukoliko subjekt čini ono što je izabrao da učini, to svakako ne znači da on ne bi mogao da postupi drugačije ukoliko bi se na to odlučio. Ovakvo čitanje potpuno održava kompatibilističku tezu, ali i nudi alternativnu interpretaciju MPD uslova od one za kojom posežu inkompatibilisti. Međutim, kako je u prethodnoj analizi pokazamo, problem po kompatibiliste iskrsava na drugom nivou. Iako su ponudili legitimnu interpretaciju druge premise bazičnog argumenta, oni ipak nisu u mogućnosti da pokažu na koji način se ovako zadobijen pojam hipotetičke slobode može ugraditi u temelj pripisivosti moralne odgovornosti. Ako je postojanje hipotetičke slobode dovoljan uslov da bi subjekt bio odgovoran, onda se kao protivargument ovakvom stanovištu mogu ponuditi slučajevi koji su koncipirani u skladu sa Lererovom kritikom. Takođe, možemo skicirati i takav scenario u kome bi i sloboda postupanja, ali i izbora bile obezbeđene subjektu, s tim što bi opcija koju bira bila nametnuta manipulacijom, hipnozom ili nekom vrstom uticaja nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu. I tada bismo imali situaciju u kojoj bi bili zadovoljeni kondicionalni uslovi, pri čemu bismo teško mogli takvog subjekta da smatramo moralno odgovornim, usled čega se opravdano treba zaključiti da se, ukoliko je subjekt odgovoran, njegova odgovornost ne zasniva na uslovima koje su kondicionalisti istakli. Takođe, ukoliko nije odgovoran, kondicionalna analiza nam ne daje osnov na kome možemo zasnovati takvu mogućnost. Upravo iz tog razloga kondicionalna analiza, iako osvetljava neaktualizovane aspekte MDP uslova, nije dovoljna prilikom razmatranja osnova odgovornosti. Možda je rasprava vezana za MPD uslov skrenula pažnju sa drugih relevantnih segmenata? Možda, u krajnjoj liniji, ovaj uslov i nije nužno potreban prilikom pripisivanja ili otpisivanja moralne odgovornosti?

1.1.5. Zaključak: zauzimanje agnostičkog stava u pogledu važenja druge premise bazičnog argumenta

Sprovedena analiza dala nam je dovoljno razloga da zaključimo da se pukim ostajanjem na teorijskim pozicijama inkompatibilizma i kompatibilizma ne može obezbediti važenje druge premise bazičnog argumenta. Koliko god da su argumenti konsekvenci i analiza kondicionala prihvatljivi, u ključnim segmentima oni su svakako nedovoljni za potpuno važenje njihove interpretacije druge premise. Evidentno je da inkompatibilisti i kompatibilisti mogu, polazeći od vlastitih pretpostavki, ponuditi legitimnu interpretaciju uslova slobode. Sa jedne strane sloboda koja je predstavljena kao funkcija alternativnih mogućnosti, a koju smo mi povodeći se za Votsonom (Watson) nazvali apsolutnom slobodom⁸⁸, ne može postojati u determinističkom svetu. S druge strane, hipotetička sloboda na primeren način može da objasni u kom smislu je potrebno pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma u situacijama u kojima određena posledica zavisi od subjektivih sposobnosti da izvrši određenu radnju. U takvim situacijama kauzalno objašnjenje subjektivog činjenja koje se zasniva na željama i htenjima, bez sumnje, računa sa određenim važenjem principa uzročnosti. Međutim, iako veza između činjenja i objašnjenja može da bude tretirana kauzalno, ona ipak ne predstavlja korektan prikaz kauzalnog determinizma na način na koji je Invagen odredio ovaj uslov. Ukoliko se u priču uvede inkompatibilistička konjunkcija, onda kondicionalna interpretacija može biti održana, ali se takođe može javiti mogućnost da prilikom procene moralne odgovornosti subjekta smatramo odgovornim za delovanje koje je hteo da izvrši, iako je ono uslovljeno činjenicama nad kojima ne poseduje nikakvu kontrolu. Jednostavnije izraženo, ukoliko prihvatimo ovu mogućnost, onda moramo prihvatiti mogućnost da i manipulisan subjekt može biti moralno odgovoran. Upravo zato, inkompatibilisti u formi argumenta konsekvenci i direktnog argumenta ukazuju na koji način kauzalni determinizam onemogućava postojanje apsolutne slobode i moralne odgovornosti. Međutim, polemika

⁸⁸ Zapravo, Votson govori o alternativnim mogućnostima određenim u apsolutnom smislu. Uporediti, Watson, G. (1998). Some Worries about Semi-compatibilism: Remarks on John Fischer's *The Metaphysics of Free Will*. *Journal of Social Philosophy*, 29(2), p. 135/6.

oko značenja MPD uslova, kao i mogućnost, i pored svih nedostataka kondicionalne analize, da se ovaj uslov interpretira na kompatibilistički način, a polazeći od druge premise bazičnog argumenta, ne daje za pravo, ukoliko se nekritički sledi prethodno zasnovana pripadnost jednoj od strana u sporu, da se izvede apodiktički zaključak u pogledu važenja same premise. Jednostavno, ono što se njome želi istaći opterećeno je ozbiljnim nedoumicama.

Upravo je iz opisanog razloga Fišer predložio da je radi unapređivanja analize najsvrsishodnije zauzeti agnostički stav u pogledu važenja druge premise.⁸⁹ Budući da u ovom radu zastupam poziciju Frankfurtovog kompatibilizma, prihvatanje agnostičke teze ne predstavlja samo opciju koja može obezbediti, za filozofsko razmatranje, pogodnu neutralnost, već je zauzimanje ovakvog stava nužno kako bi se rasprava uvela u kontekst koji pretpostavlja Frankfurtov primer. Dakle, u zaključku ovog poglavlja uvodimo agnostičku tezu u pogledu uticaja koji kauzalni determinizam može imati na MPD uslov. To zapravo znači da se afirmacijom ove teze ne može direktno zaključiti da subjekt ne može postupiti drugačije, ali i isto tako da ukoliko i može postupiti drugačije to ne znači da je ova mogućnost dovoljna kako bismo ga opravdano smatrali moralno odgovornim kako za činjenje i nečinjenje, tako i za posledice koje odatle mogu proisteći. Konačno, agnostički stav omogućava da se osumnjiči uloga koja je u tradicionalnoj raspravi dodeljena MPD uslovu i da se u skladu s tim razmotri da li ovaj uslov uopšte mora biti zadovoljen prilikom analize odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti?

⁸⁹ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 325.

2. FRANKFURTOV PRIMER

2.1. Princip alternativnih mogućnosti i Frankfurtov misaoni eksperiment

Nastojanja vezana za analizu druge premise bazičnog argumenta ukazala su na dijalektičku prirodu spora vezanog za ispravno razumevanje MPD uslova. Naime, ukoliko se sloboda volje u smislu relevantnog osnova za pripisivanje moralne odgovornosti utemelji na postojanju metafizički shvaćenih alternativa, kauzalni determinizam potire mogućnost postojanja ove slobode; takođe, ukoliko se zahtev ublaži i kao relevantan osnov prihvati kondicionalno utemeljen koncept, problem iskrsava na području demarkacije moralne odgovornosti, odnosno, problem nije više metafizičke nego normativne prirode.⁹⁰

Interesantno je da se u raspravama vezanim za bazični argument nije dovela u pitanje osnovanost prve premise. Teza da se moralna odgovornost mora zasnovati na mogućnosti da se postupi drugačije delovala je plauzibilno, kako sa aspekta uobičajenog mišljenja tako i u okviru filozofske analize. Hari Frankfurt je vlastitu analizu usmerio upravo na propitivanje važenja prve premise, kojom se tvrdi da moralna odgovornost zavisi od mogućnosti da se postupi drugačije.⁹¹ Zbog značaja ove premise, u raspravama čije problemsko područje pokrivamo sintagmom 'sloboda volje', Frankfurt joj je dodelio status principa. Tako je prva premisa bazičnog argumenta nazvana principom alternativnih mogućnosti (PAM).

Princip alternativnih mogućnosti, u prvom redu, uspostavlja odnos između moralne odgovornosti i mogućnosti da se postupi drugačije (alternativnih mogućnosti) i tvrdi da subjekt može biti odgovoran jedino ukoliko je mogao da postupi drugačije. Ukoliko MPD uslov nije zadovoljen nema osnova na kome bi mu se opravdano mogla pripisati odgovornost kako za činjenje i nečinjenje, tako ni za posledice njegovih dela. Videli smo da

⁹⁰ O Votsonovom razlikovanju metafizičkog i normativnog nivoa u raspravama o slobodnoj volji uporediti Fischer, J. M. (2008). Responsibility and the Kinds of Freedom. *The Journal of Ethics*, (12), pp. 203-228.

⁹¹ Frankfurt, H. (1969), pp. 829-839.

je rasprava između inkompatibilista i kompatibilista u vezi ispravne interpretacije MPD uslova postala sterilna zato što su se potonje analize rastakale na propitivanje ključnih argumenata obe frakcije, pri čemu se priča nije pomakla, možemo slobodno reći, od početka koji je plastično ocrtan u Hobs/Bramalovoj (Hobbes/Bramhall) raspravi.⁹² S obzirom na antinomičnu prirodu ovog spora, smisljeno je pitati da li procena moralne odgovornosti uopšte počiva na MPD uslovu? Rasprava vezana za interpretaciju osnovanosti druge premise bazičnog argumenta procenjena sa aspekta inkompatibilističko-kompatibilističke polemike nije nam dala dovoljno razloga koji bi pokolebali agnostički zaključak koji se u pogledu rezultata prirodno nameće.

U svom već sada klasičnom tekstu iz 1969. godine, Frankfurt je ponudio ilustraciju u prilog negativnog odgovora na spomenuto pitanje; štaviše, on tvrdi da je princip alternativnih mogućnosti pogrešan, zato što je moguće skicirati situaciju u kojoj je subjekt moralno odgovoran, iako nije mogao da postupi drugačije.

U uvodnom delu rada istakao sam da strategija za koju se Frankfurt odlučio nije uobičajena konceptualna analiza nosećih pojmova samog principa⁹³ već konstruisanje misaonog eksperimenta⁹⁴ kojim će se dokazati nevaženje PAM-a. Ovakvo metodološko rešenje ima svojih vrlina iz prostog razloga što autora ne obavezuje na prethodnu konceptualnu analizu, što bi značilo, ukoliko se u priču uvede kontekst koji uspostavlja bazični argument, da bi se argumentacija obavezivala na razmatranje složenog odnosa između argumenta konsekvenci i kondicionalne analize, a koja je uslovljena, kako smo mogli i da zaključimo, prethodnom teorijskom pripadnošću samih autora. S druge strane, ukoliko se može pokazati da pripisivanje moralne odgovornosti ne zavisi od postojanja alternativnih mogućnosti, konsekvence ovakvog zaključka povratno će se odraziti na argument konsekvenci i analizu kondicionala i to u pogledu relevantnog uslova slobode koji treba biti zadovoljen kako bi se subjekt, u skladu sa zahtevima oba argumenta, mogao

⁹² O samoj raspravi i detaljima koji su značajni za savremeno razmatranje problema videti Kane, R. (1985). *Free Will and Values*. Albany, NY: State University of New York Press, pp. 7-15.

⁹³ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 835, fn. 1.

⁹⁴ U daljem radu ću poznati Frankfurtov primer komplementarno označavati kao Frankfurtov misaoni eksperiment, Frankfurtov scenario, Frankfurtov slučaj i FS, pri čemu će akronim FS, iako je sastavljen od sintagme 'Frankfurtov slučaj', zastupati i ostale sintagme.

smatrati odgovornim. Prema tome, uspešno sproveden misaoni eksperiment ne samo da bi preusmerio analizu na zapostavljene aspekte u raspravi već bi doveo do omeđivanja novog kompatibilističkog područja. Ukoliko subjekt može biti odgovoran u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije i ukoliko Frankfurtovu *opasku* o kompatibilizmu⁹⁵ afirmišemo u svoj njenoj snazi, onda se s pravom može pretpostaviti da kauzalni determinizam ne predstavlja osujećujući razlog po pitanju moralne odgovornosti iako u isto vreme može onemogućiti važenje subjektove sposobnosti da postupi drugačije. U tom smislu bi kauzalni determinizam u odnosu na moralnu odgovornost predstavljao irelevantan uslov, pri čemu bi važenje druge premise bazičnog argumenta moglo da bude održano u skladu sa inkompatibilističkim nazorima, ali se odatle ne bi mogle izvesti pogubne konsekvence po važenje prve premise. U krajnjoj liniji polazeći od načina na koji je princip alternativnih mogućnosti zasnovan u prvoj premisi bazičnog argumenta, ništa nas ne mora obavezivati da prilikom propitivanja njegove zasnovanosti prethodno zauzmemo stav u pogledu važenja ili nevaženja kauzalnog determinizma. Ono što je od presudnog značaja ogleda se i u tome što se nasuprot konsekventistima i kondicionalistima, a sledeći Frankfurtov projekat, celokupno dostignuće ne mora predstaviti kao negativno. Nasuprot tome, odustajanje od reinterpretacije MPD uslova može otvoriti novo područje za razumevanje potrebnog uslova koji subjekt treba da zadovolji kako bi se s pravom mogao smatrati odgovornim. Polazeći odatle i pojam slobodne volje bi se mogao definisati na način koji ne bi potpao pod devalvirane inkompatibilističke i kondicionalističke interpretacije. Jednom rečju, uspešno sprovedena kritika PAM-a omogućila bi kompatibilistima frankfurtovskog tipa da izvedu zaključak po kome subjektu, da bismo ga legitimno smatrali odgovornim, nije potrebna sloboda koju obezbeđuju alternativne mogućnosti, niti hipotetička, na koju su ukazali kondicionalisti, zato što subjekt može biti odgovoran i u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije.

⁹⁵ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 838/9.

2.1.1. Smisao Frankfurtovog primera

U tekstu *Alternativne mogućnosti i moralna odgovornost* Frankfurt je skicirao misaoni eksperiment kako bi pokazao da subjekt može biti odgovoran u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije. Načelno, logika primera je jednostavna i svodi se na potrebu skiciranja takvog scenarija u kome je subjektu delovanja onemogućeno posezanje za alternativnom mogućnošću, pri čemu se i pored toga može smatrati odgovornim. Ukoliko se opisana intuicija može sprovesti, opravdano je zaključiti da MDP uslov nije osnov na kome se vrši pripisivanje odgovornosti, zato što nezadovoljenje principa alternativnih mogućnosti onemogućava aktualizaciju spomenutog uslova. Drugačije izraženo, ukoliko je subjekt u Frankfurtovom primeru moralno odgovoran, procena odgovornosti ne može biti utemeljena na principu alternativnih mogućnosti zato što u okolnostima koje uvodi misaoni eksperiment PAM gubi referentnu tačku. Odatle se može zaključiti da je princip alternativnih mogućnosti pogrešan čime se otvara mogućnost odbacivanja prve premise bazičnog argumenta pa tako i inkompatibilističkog zaključka koji je na ovom argumentu zasnovan. Odavde se, međutim, ne može *direktno* izvesti zaključak da su moralna odgovornost i kauzalni determinizam kompatibilni. Negativan zaključak u pogledu osnovanosti prve premise bazičnog argumenta dozvoljava nam jedino da izvedemo hipotetički zaključak koji se može formulisati na sledeći način: ukoliko postojanje alternativnih mogućnosti nije nužno potrebno kako bi subjekt bio odgovoran za vlastite postupke i ukoliko teza o determinizmu *samo i jedino* blokira važenje MDP uslova, onda su determinizam i moralna odgovornost kompatibilni, ali samo zato što vrsta slobode koja je relevantna za postojanje moralne odgovornosti, bilo da je interpretiramo u inkompatibilističkom ključu, kao funkciju alternativnih mogućnosti ili, pak, da insistiramo na kondicionalnoj interpretaciji, ne predstavlja osnov na kome se vrši utvrđivanje odgovornosti. Konsekvence koje se odavde mogu povući ne mogu nas ovlastiti da rigidno utvrdimo važenje kompatibilizma, zato što je, polazeći od inkompatibilističkog direktnog argumenta moguće insistirati na tezi da kauzalni determinizam direktno onemogućava postojanje moralne odgovornosti. To znači da determinizam, nezavisno od MPD uslova, predstavlja osujećujući uslov za postojanje moralne odgovornosti. Upravo je iz tog razloga

kompatibilizam koji bi bio utemeljen na Frankfurtovom primeru potrebno osnažiti argumentom koji bi uspešno prevazišao izazov direktnog argumenta. U skladu sa navedenim razlozima projekat zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma mora se sprovesti kroz dve etape. Uglavnom, jedan zaključak je neosporan a ogleda se u činjenici da je napadom na princip alternativnih mogućnosti Frankfurtov primer uputio izazov kako inkompatibilistima, tako i klasičnim kompatibilistima. Razmotrimo u čemu se on sastojao.

Uobičajeno, situacije prinude smatrane su partikularizovanom verzijom principa alternativnih mogućnosti zato što se subjektu u takvim situacijama odgovornost otpisivala upravo iz razloga što nije mogao da postupi drugačije. Budući da Frankfurt želi da ponudi misaoni eksperiment kojim će dokazati nevaženje PAM-a, a da se pri tom ne upusti u filozofsku analizu nosećih koncepata bazičnog argumenta, relevantan kontekst iz koga treba pristupiti razumevanju njegovog primera ocrtava postupno varirajući primere prinudnih radnji. Pogodnost koju pruža ovakva strategija nije samo negativna i ne kulminira u spoznaji da situacije prinude ne predstavljaju instancu principa alternativnih mogućnosti, već nam u koracima koji ilustruju slučajeve Džonsa^{1,2,3} Frankfurt sugeriše da se pripisivanje odgovornosti u takvim situacijama zapravo ni ne vrši polazeći od principa alternativnih mogućnosti.⁹⁶ Pažljivijom analizom može se uočiti da slučajeve prinude čak i ne zadovoljavaju potrebne uslove zato što u njima subjekt može da postupi drugačije, ali da to ne čini iz razloga zaprećene odmazde koja bi ga pogodila ukoliko ne bi postupio na iznuđeni način. Kada subjektu koji postupa pod prinudom otpisujemo odgovornost za ono što je učinio to činimo zato što je njegovo delovanje bilo iznuđeno, a ne zato što nije mogao da postupi drugačije. Preciznije izraženo, u takvim situacijama subjekt je sposoban da izvrši iznuđenu delatnost, ali odluku da tako postupi ne donosi svojevolejno. Budući da uobičajene situacije prinude ne zadovoljavaju u potpunosti zahteve pred koje nas postavlja inkompatibilistički bazični argument, Frankfurt konstruiše primer u kome je put ka alternativnoj mogućnosti zatvoren tako da subjektu ostaje na raspolaganju samo postupanje koje on zaista i vrši. Na ovaj način zadovoljeni su inkompatibilistički zahtevi vezani za uspešan kontraprimer bazičnom argumentu, ali je zatvoren i put ka području koje obezbeđuje kondicionalna analiza, zato što u Frankfurtovom primeru nema mesta ni za

⁹⁶ Uporediti slučajeve sa Džonsom₁, Džonsom₂ i Džonsom₃ u Frankfurt, H. (1969), pp. 831-833.

hipotetičku interpretaciju MDP uslova. Kao odgovor naznačenim uslovima Frankfurt nudi sledeći primer:⁹⁷

Pretpostavimo da neko, nazovimo ga Blek, želi da Džons izvrši određenu radnju. Blek je spreman da ide do kraja kako bi sproveo vlastiti naum, ali ne želi da deluje sve dok se ne pokaže da je to nužno. Zato on čeka da vidi kako će Džons odlučiti da postupi i tek ukoliko predvidi da će izabrati suprotnu opciju, Blek će intervenisati i primorati ga da učini upravo ono što on želi da učini. Na koji način Blek može uticati na Džonsov izbor? Pretpostavimo da je Blek neurohirurg i da je u Džonsov mozak, mimo njegovog znanja, implementirao napravu koja može uticati na njegov izbor pre nego što bude bio načinjen. Kako Blek može da predvidi šta će Džons da izabere? Pretpostavimo da se u identičnim situacijama u trenucima kada je birao suprotnu opciju Džons zacrveneo u licu i da je ovaj detalj pouzdan signal za Bleka da će izabrati suprotnu opciju. Kada uoči crvenilo Blek interveniše uz pomoć naprave koju je ugradio u Džonsov mozak i primorava ga da izabere suprotnu opciju što ovaj čini i postupa u skladu sa vlastitim izborom.

Pretpostavimo sada da se Džons na osnovu vlastitih razloga odlučio za istu onu opciju koju i Blek želi i da u skladu sa vlastitim izborom izvršava radnju koju je izabrao. Pri takvim okolnostima, Blek ne mora da reaguje tako da on ni na koji način ne utiče na Džonsa. Pitanje koje se nameće ogleda se u tome da li ćemo pri opisanim okolnostima Džonsa smatrati moralno odgovornim?

Ukoliko je zadovoljenje MDP uslova potrebno da bismo subjekta smatrali odgovornim, onda Džons ne može biti odgovoran za ono što je učinio zato što nije mogao da postupi drugačije. S druge strane, u aktuelnom scenariju u kome slobodno bira i u skladu sa vlastitim izborom vrši ono što želi, čini se da ne postoji nijedan osujećujući uslov koji bi se mogao markirati kao dovoljan kako bismo mu otpisali odgovornost za počinjeno delo. Jasno je da on nema alternativnu mogućnost na raspolaganju, ali je takođe jasno da ga

⁹⁷ Zarad ekonomičnosti i preglednijeg isticanja ključnih segmenata misaonog eksperimenta verzija primera koju nudim predstavlja originalan Frankfurtov primer dopunjen detaljima koji su značajni za našu analizu, ali koje on specifikuje u fusnotama i objašnjenjima koja slede nakon skiciranja forme slučaja sa Blekom i Džonsom⁴. Izvornu verziju kao i sva dodatna objašnjenja bez kojih se ne može razumeti logika primera videti u Frankfurt, H. (1969), pp. 835-836.

odsustvo alternative ni na koji način ne prinuđuje da izabere i uradi ono što u aktuelnom scenariju čini. Ukoliko utvrdimo da Džons nije moralno odgovoran, procenu odgovornosti vršimo polazeći od neaktualizovanog uslova koji ni na koji način ne utiče na ono što se događa u aktuelnom scenariju, dok s druge strane, ukoliko zaključimo da je Džons odgovoran, to činimo polazeći od činjenice da njegovo delovanje nije izvršeno pod prinudom protivčinjeničkog mehanizma. Preciznije izraženo, naša intuicija u pogledu prisustva ili odsustva moralne odgovornosti u Frankfurtovom primeru temelji se na preplitanju dva osnova atribucije. Ukoliko subjekt nije moralno odgovoran za ono što čini, onda procenu ne utemeljujemo na činjenicama koje nam nudi aktuelni scenario, već pretpostavljamo da je za postojanje moralne odgovornosti potrebno zadovoljiti dodatni uslov koji obezbeđuje PAM, a što znači da su u trenutku izbora pred subjektom morale postojati metafizički obezbeđene alternative od kojih on bira onu koju želi da izabere. U krajnjoj liniji, sloboda volje se i ogleda u sposobnosti subjekta da izabere jednu od dve postojeće opcije. Budući da Frankfurtov primer ne obezbeđuje ovaj uslov, onda ni subjekt ne može biti moralno odgovoran za ono što čini. Međutim, neosporna je i činjenica da sve što subjekt u aktuelnom scenariju čini nije osujećeno protivčinjeničkim mehanizmom. On se slobodno odlučuje da postupi na određeni način i takođe nesmetano izvršava ono što je želeo. Njegov izbor, kao i delovanje nije izvršeno pod prinudom Blekovog mehanizma, tako da je neopravdano smatrati da u konkretnoj situaciji Džons nije moralno odgovoran, kada nad svim segmentima vlastite delatnosti poseduje kontrolu. Drugačije izraženo, ukoliko bismo, polazeći od aktuelnog scenarija, želeli da mu otpišemo moralnu odgovornost nije do kraja jasno na kom bi se razlogu mogla utemeljiti amnestija. Naravno, protivnici ovakvog mišljenja mogu istaći da je upravo nepostojanje alternative dovoljan razlog za otpisivanje moralne odgovornosti, ali se problem sa navedenim stanovištem ogleda u tome što je ova racionalizacija utemeljena na principu koji ne igra nikakvu ulogu u pogledu onoga što se faktički desilo u priči koju nam Frankfurt nudi. Upravo zato ima smisla osumnjičiti ovu vrstu interpretacije.

U skladu sa navedenim varijacijama u pogledu procene moralne odgovornosti možemo zaključiti da Frankfurtov primer predstavlja graničnu situaciju u kojoj se jasno može uočiti napetost koja prati praksu utvrđivanja moralne odgovornosti koja svoj principijelni osnov iznalazi u afirmaciji PAM-a. Inherentno svojstvo ovog principa koje se

sastoji u uvođenju mogućih scenarija prilikom analize aktuelnih postupaka, tako što nas, nasuprot onome što je subjekt izvršio, upućuje na svet u kome je mogao da postupi drugačije, ne može u svim situacijama dovesti do relevantnih zaključaka, zato što bi se moglo desiti da subjektu, koji je izvršio ono što je želeo da izvrši, otpišemo moralnu odgovornost zato što nije mogao da postupi drugačije.

U kom smislu je nemogućnost alternativnog postupanja pretežuci faktor prilikom procene moralne odgovornosti nad onim što se zaista dogodilo? Upravo je situacija zastupljena u formi pitanja Frankfurtu bila dovoljna da izvede zaključak da se pitanje o odgovornosti mora razmatrati polazeći od aktuelnog scenarija i od onoga što subjekt u njemu čini, a ne od mogućeg scenarija i onoga šta bi trebalo da čini. Reći da je subjekt odgovoran za određeno činjenje zato što je mogao/trebalo da postupi drugačije ne predstavlja ništa drugo do prebacivanje težišta analize sa aktuelne na moguću priču. Sve što je potrebno da bi se subjektu sa pravom pripisala moralna odgovornost sadržano je u onome što on čini. Za Frankfurta Džons⁴ je odgovoran za ono što je učinio iako nije mogao da postupi drugačije, upravo zato što naznačena nemogućnost ne predstavlja razlog zbog koga je Džons postupio na način na koji je postupio. Povodom toga Frankfurt ističe:

„Čak i da osoba nije mogla da postupi drugačije (...), to ne mora značiti da je delovala kako je delovala *zato što* nije mogla da postupi drugačije. (...) Šta god da je nagnalo osobu da učini to što je učinila (...) vodiće je i ukoliko bi bilo moguće da učini nešto drugo umesto toga (...) Činjenica da nije mogla da postupi drugačije jasno pokazuje neosnovanost pretpostavke da bi *mogla* da postupi drugačije ukoliko bi za to bila sposobna. Kada je ovako naznačena činjenica irelevantna za eksplanaciju subjektive delatnosti izgleda potpuno neosnovano poklanjati joj pažnju prilikom procene njegove moralne odgovornosti.“⁹⁸

Irelevantnu činjenicu koju u Frankfurtovom primeru predstavlja prisustvo Bleka možemo uočiti jedino ukoliko jasno razdvojimo aktuelni od mogućeg slučaja. Prisustvo Bleka treba da obezbedi nepostojanje alternativa, dakle, isto ono što inkompatibilisti, u skladu sa prvom konsekvencom Invagenovog argumenta, pripisuju dejstvu determinizma.

⁹⁸ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 837.

Ukoliko determinizam osujećuje postojanje uslova koji je sa aspekta mogućnosti značajan za pripisivanje odgovornosti, a Frankfurtov primer pokazuje da je subjekt u aktuelnom scenariju odgovoran zato što je učinio ono što je hteo da učini, onda ima smisla *pretpostaviti* kompatibilnost determinizma i moralne odgovornosti. Drugo je pitanje, kome ćemo se kasnije vratiti, na kom osnovu se pri ovako opisanim okolnostima utemeljuje pripisivanje moralne odgovornosti. Ono što nam Frankfurt nudi pokriveno je neodređenim uslovom 'po svom'. Za sada, od posebne je važnosti ukazati na Frankfurtovo insistiranje da su za priču o odgovornosti značajni oni uslovi koje nam može ponuditi aktuelni scenario.

U pogledu relevantnog uslova slobode na kome se zasniva procena moralne odgovornosti, Frankfurtov primer nam jasno stavlja do znanja da naša intuicija ne može biti utemeljena na inkompatibilističkoj apsolutnoj slobodi, ali ni na kompatibilističkom pojmu hipotetičke slobode. Nepostojanje alternativa dovoljno je da obesmisli pozivanje na inkompatibilistički pojam slobode, zato što se polazeći od ovog određenja pod slobodom volje ili delovanja može razumeti samo ono koje se manifestuje u *binarnoj* sposobnosti izbora i delovanja – subjekt je slobodan samo kada može postupiti drugačije.⁹⁹ Takođe, protivčinjenički mehanizam uspešno može da predupredi manifestaciju subjektive želje da postupi drugačije koja je potrebna kako bi mu se pripisalo posedovanje hipotetičke slobode, tako da ni ovaj pojam ne može utemeljiti našu intuiciju prilikom procene moralne odgovornosti. Ukoliko smatramo da je subjekt u primeru moralno odgovoran onda je na delu prisustvo nekog drugog uslova koji se ne može podvesti pod apsolutnu ili hipotetičku slobodu, ili je pak struktura primera neadekvatno osmišljena te u skladu s propustima dopušta uvođenje pojmova slobode koji su obezbeđeni argumentom konsekvenci i analizom kondicionala. Ukoliko se priklonimo prvoj mogućnosti, onda je potrebno ukazati na drugačiji osnov pripisivosti moralne odgovornosti i na njemu utemeljiti Frankfurtov kompatibilizam. S druge strane, ukoliko primer uvodi opravdane nedoumice u pogledu

⁹⁹ Kao i do sada, tako ću i u nastavku izraze postupak i delovanje upotrebljavati 'elastično' u smislu da se pod delovanjem može razumeti i biranje. Na mestima na kojima će predmet uslovljavati uvođenje preciznije distinkcije, izbor i delovanje ću koristiti kao zasebne pojmove koji treba da ukažu na razliku koja postoji između slobode izbora i slobode delovanja. Naravno, izbor je ključno svojstvo volje, tako da kada govorimo o slobodi izbora, tada na umu imamo slobodu volje koja se ne može, u pogledu delatnosti, u pojedinim situacijama svesti na slobodu delovanja. Na mestima na kojima delatnošću pokrивam obe vrste sloboda, činjenica koja opravdava ovakvo postupanje sadržana je u prostom razlogu da subjekt deluje ne samo kada čini određenu radnju, već i kada bira određenu opciju.

zasnovanosti vlastite strukture, onda se mora pristupiti unapređivanju originalnog scenarija ili, ukoliko se pokaže da primer ne može održati sve potrebne zahteve, zaključiti da Frankfurtov misaoni eksperiment ne može predstavljati relevantno oruđe u sporu sa bazičnim inkompatibilističkim argumentom. Kojoj god opciji da damo primat, jedno je sigurno: Frankfurtov primer, sam po sebi, ne može predstavljati kompatibilistički dokaz kojim se može odgovoriti izazovima bazičnog inkompatibilističkog argumenta. Osnovni razlog ogleđa se u tome što prva premisa bazičnog argument ne govori o međusobnoj isključivosti kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, dok se Frankfurt u tekstu iz 1969. ni na jednom mestu eksplicitno ne izjašnjava u pogledu važenja ili nevaženja teze o kauzalnom determinizmu. Načelno, sledeći formulaciju prve premise, njega ništa ni ne obavezuje da se izjasni u pogledu važenja kauzalnog determinizma. Frankfurt čak ističe, budući da je prva premisa pogrešna i da postojanje moralne odgovornosti ne zavisi od zadovoljena MPD uslova, da se konsekvence koje se odavde mogu povući u jednakoj meri odnose i na inkompatibilističku, kao i na kompatibilističku interpretaciju druge premise. Jednostavno, MPD uslov je irelevantan prilikom procene moralne odgovornosti tako da i teza kojom se tvrdi da kauzalni determinizam blokira važenje ovog uslova ne mora ni na koji način osujetiti praksu utvrđivanja moralne odgovornosti. Konačno, praksa utvrđivanja moralne odgovornosti je neutralna u pogledu važenja ili nevaženja kauzalnog determinizma. U skladu sa ovim zaključkom moguće je polemizati sa inkompatibilistima u pogledu osnova čije je važenje potrebno obezbediti kada se razmatraju kriterijumi od kojih zavisi postojanje moralne odgovornosti, a da se pri tom ne insistira niti na inkompatibilističkoj niti na kondicionalnoj interpretaciji druge premise. Da bi izveo željeni zaključak, Frankfurtu je potrebno samo da ponudi adekvatan misaoni eksperiment kojim će pokazati da subjekt može biti moralno odgovoran i u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije, s tim što ova nemogućnost ne sme biti obezbeđena načelno kao u primerima prinude, već alternativne mogućnosti u potpunosti moraju biti eliminisane. Važenje principa alternativnih mogućnosti dovede se u pitanje jedino kada okolnosti u kojima deluje prinuđuju subjekta na činjenje i to tako što blokiraju njegovu sposobnost alternativnog izbora i/ili delovanja, zato što se osnov otpisivanja moralne odgovornosti može utemeljiti na ovim činjenicama, odnosno na subjektovoj nesposobnosti da postupi drugačije. S druge strane, Frankfurtov primer sa Džonsom i Blekom uvodi još jedan

značajan detalj a sastoji se u tome da subjekt, i pored toga što ne može da postupi drugačije, želi da postupi na jedino mogući način. Upravo zato, prema Frankfurtovom mišljenju, ne možemo prilikom procene moralne odgovornosti ostati samo na PAM-u, već moramo uvesti u procenu, u svojstvu relevantnog faktora koji nam nudi aktuelni scenario, i subjektovo htenje da postupi na jedino mogući način. Dakle, u ovom scenariju pored uslova koji delovanje čine neizbežnim, posedujemo i dodatni moralno relevantan uslov koji se zasniva na subjektivim razlozima, što nam daje za pravo da zaključimo da PAM ne može obuhvatiti sve segmente aktuelnog scenarija koji su značajni za utvrđivanje moralne odgovornosti.

Fišer je jednom prilikom primetio da se ovaj detalj na koji sam ukazao i na koji upućuje Frankfurtov primer, a ogleda se u tome da su alternativne mogućnosti irelevantne za procenu subjektive odgovornosti, može sagledati intuitivno na osnovu samog primera.¹⁰⁰ Pozivanje na intuitivnu očiglednost po strogo naznačenom pitanju deluje osnovano. Takođe, deluje i smisljeno ukoliko imamo u vidu da se radi o misaonom eksperimentu a ne o argumentu, premda se na ovom zapažanju ne može ostati. Zato je potrebno odvratiti pažnju sa intuitivne očiglednosti i usmeriti je ka samoj strukturi Frankfurtovog primera. Promena perspektive omogućava nam da uočimo trivijalnu činjenicu preko koje se obično netremice prelazi u raspravama vezanim za problem slobodne volje, a od čijeg tematizovanja ustvari zavisi korektno razumevanje Frankfurtovog primera. Ono što nam Frankfurtov slučaj pokazuje jeste da prilikom procene moralne odgovornosti uvek polazimo od onoga što se zaista dogodilo i zanima nas kako se to dogodilo, ili drugačije izraženo, ono što je relevantno za procenu odgovornosti sadržano je u aktuelnoj situaciji, u načinu na koji je subjekt delovao; odnosno, da li su okolnosti u kojima je delovao uslovile način na koji je postupio ili se kao razlog može navesti i nešto drugo.

Ukazivanje na značaj aktuelne situacije treba shvatiti doslovno. Princip alternativnih mogućnosti tretiran u formi kriterijuma od koga se polazi prilikom utvrđivanja odgovornosti iskrivljuje, da to tako izrazimo, faktičko stanje događaja koji analiziramo.

¹⁰⁰ Uporediti, Fischer, J. M. (2002). Frankfurt-Type Examples and Semi-Compatibilism. U: Kane, R. ed. (2002), p. 292.

Specifičnost Frankfurtovog scenarija ogleda se u tome što moramo obratiti pažnju na to da se i u aktuelnom i u alternativnom scenariju pojavljuje ista radnja: u aktuelnom scenariju subjekt vrši određenu radnju slobodno, 'po svom', dok u alternativnom scenariju on vrši istu tu radnju pod prinudom Blekovog mehanizma. Dakle, u ovom primeru ne postoji alternativna radnja već samo alternativni *način* na koji ona može biti izvršena. Time se obezbeđuje nepostojanje alternativne mogućnosti, s tim što postoji razlika u načinu na koji se subjekt odlučuje za određenu radnju. U prvom slučaju subjekt se na osnovu vastitih razloga odlučuje za radnju koja je u saglasnosti sa Blekovih planom, tako da se i naša intuicija u pogledu postojanja moralne odgovornosti subjekta u primeru utemeljuje na činjenici da njegov izbor i postupanje nije ničim ometeno, odnosno da delovanje nije izvršeno pod prinudom protivčinjeničkog mehanizma. Posedovanje razloga koji postaje motivišući osnov volje subjekta, važno je primetiti, nije ključni uslov na kome se temelji pripisivost odgovornosti, već je on obezbeđen isticanjem uslova 'po svom' - da subjekt *sam* čini određeni razlog operativnim osnovom vlastite volje, odnosno da izbor i delovanje nisu izvršeni pod prinudom Blekovog mehanizma. Kada kažemo da opisana delatnost nije izvršena pod prinudom Blekovog mehanizma, mi takođe ukazujemo na činjenicu da je subjekt celokupnu delatnost, koja se razlaže na etape isticanja razloga, u skladu sa njim izvršenja izbora i na kraju postupanja, izvršio oslanjajući se na vlastiti normativno-delibertivni mehanizam.¹⁰¹ Na ovom mestu samo preliminarno mogu da istaknem da se vrlina Frankfurtovog primera i uspeh u raspravi protiv bazičnog argumenta temelji na ovom malom, tako često zanemarivanom detalju koji sam u prethodnoj rečenici istakao kurzivom.

¹⁰¹ Ovom uslovu ću u toku rada posvetiti više pažnje što će rezultirati preciznijim određenjem značenja. U ovom trenutku smisao se može razumeti u opoziciji sa manipulatorovim mehanizmom. Naime, ukoliko u alternativnom scenariju subjekt deluje pod prinudom manipulatorovog mehanizma to znači da ono što bi vršio 'po svom' sada vrši pod uticajem mehanizma. U Frankfurtovom primeru naznačeno je da se uticaj svodi na prinudu u pogledu opcije koju subjekt bira, ali je i tada važno primetiti da Frankfurt u pogledu delovanja Bleka uvodi i kvalifikaciju, da on voli da utiče na sofisticiraniji način. Ovakav manir treba da nam ukaže da subjekt ni u alternativnom scenariju nije marioneta ili automat koji mehanički izvršava Blekov nalog, već da se manipulacija vrši u okviru normativno-deliberativnog mehanizma koji je Džonsu, kao prosečnom subjektu, svojstven.

2.1.2. Misaoni eksperiment. Prednosti i nedostaci

Ideja na kojoj je izgrađen Frankfurtov misaoni eksperiment je jednostavna i u istoriji filozofije ima svoje prethodnike. Lok je u *primeru čoveka u zaključanoj sobi*¹⁰² posegnuo za misaonim eksperimentom ne bi li pokazao da nepostojanje alternative ni na koji način ne ometa subjekta da u skladu sa vlastitim htenjem, dakle svojevolljno, izvrši opciju koja mu je preostala. Frankfurt, za razliku od Loka, blokadu alternative ne smešta izvan subjekta, već uvođenjem manipulatora (zlog neurohirurga) u subjektov mozak, tačnije njegovog mehanizma kojim nadzire moždane procese i kojim može uticati na subjektov izbor, osujećuje postojanje mogućnosti da se izabere i postupi drugačije. Sa ovim dodatkom, moguće je skicirati uobičajenu situaciju u kojoj subjekt odlučuje da nešto učini i to zaista i čini, pri čemu se opcija koju bira poklapa sa manipulatorovom željom, tako da se njegov prinudni mehanizam nijednog trenutka ne mora aktivirati. Međutim, ukoliko bi prilikom skeniranja subjektovih moždanih procesa uočio pouzdan signal¹⁰³ koji je, po pretpostavci, dovoljan za zaključak da će subjekt izabrati drugačije, manipulator bi pomoću mehanizma prinudio subjekta da izabere prvu opciju i da u skladu s njom deluje. U Frankfurtovom scenariju radnja se odvija tako što subjekt deluje u skladu s vlastitim izborom koji se poklapa s manipulatorovom intencijom, tako da nema potrebe za aktivacijom mehanizma. Zaključak koji Frankfurt želi da izvede, a koji je vezan za metafizičku komponentu primera, sastoji se u tome da subjekt nema na raspolaganju alternativnu mogućnost. Posledica ovakvog zapažanja po normativni nivo, na kome ispituje moralnu odgovornost subjekta, ogleda se u nemogućnosti, bilo da tvrdimo da subjekt jeste ili nije moralno odgovoran, da evaluaciju vršimo polazeći od alternativa, što implicira da prilikom procene moralne odgovornosti ne posežemo za PAM-om. Vrlina misaonog eksperimenta, odnosno odluke da se zaključak ilustruje primerom koji će pokazati

¹⁰² Uporediti, Lok, Dž. (1962). *Ogled o ljudskom razumu*. Beograd: Kultura, str. 249/250.

¹⁰³ Signal za intervenciju može biti i neki telesni detalj, kao crvenilo u licu, koji Frankfurt predlaže u samom tekstu ili tik obrvom, uslov koji Fišer eksploatiše u svojim radovima. Ono što je važno i što svaki signal za intervenciju mora da zadovolji jeste da on funkcioniše na način refleksnih radnji, takvih nad kojima subjekt ne poseduje nikakvu kontrolu. Dakle, subjekt ne može intencionalno upotrebiti signal u cilju iznudiivanja manipulatorove delatnosti. Signal je tu samo kako bi manipulatoru obezbedio pouzdan znak da je na pomolu izbor alternativne mogućnosti.

nevažnja jednog tako značajnog principa, ogleda se u tome što uspešan scenario provocira našu intuiciju i primorava nas da se opredelimo po pitanju moralne odgovornosti subjekta. Takođe, primer nam ostavlja i tu mogućnost da vlastitu odluku u pogledu normativnog nivoa zasnujemo na bilo kojoj teoriji u smislu da je nesmetano možemo ugraditi u našu evaluaciju. Međutim, ono što, polazeći od strukture Frankfurtovog primera, ne možemo, jeste da prilikom procene moralne odgovornosti eksplanaciju zasnujemo na alternativnim mogućnostima. Ukazivanje na intuitivnu očiglednost treba da podrži mogućnost preteorijske procene samog primera, kako se u narednom koraku, uvođenjem inkompatibilističkih i kompatibilističkih koncepata, pripisivanje ili otpisivanje moralne odgovornosti ne bi moglo zasnovati na MPD-u.

S druge strane, misaoni eksperimenti, kao uobičajena oruđa filozofske analize pate i od ozbiljnih nedostataka.¹⁰⁴ Osnovni problem je svakako taj što su primeri najčešće artefakti koji u velikoj meri odstupaju od uobičajenih situacija pa tako i zaključci dobrim delom bivaju motivisani atipičnim detaljima, koje je teško primeniti na svakodnevne situacije.

Danijel Denet (Daniel Dennett) je upravo na ovom momentu zasnovao kritiku misaonih eksperimenata koja u velikoj meri pogađa i Frankfurtove primer.¹⁰⁵ On smatra da uvođenje manipulatora bilo koje vrste nije opravdano zato što se njihove sposobnosti mogu svesti i na neke uobičajene *poremećaje* koji, u pogledu efekta, mogu dovesti do identičnih rezultata. Zašto, ukoliko se poenta Frankfurtove priče može ispričati i uvođenjem tumora koji na specifičan način obezbeđuje protivčinjenički uslov, posezati za drugim subjektom, konkretno Blekom? Denet je naravno u pravu u delu koji se tiče prirode osujećujućeg uslova. Mi možemo skicirati bilo kakav scenario, koji će uključiti najraznovrsnije vidove manipulacije, izvedene od najneobičnijih manipulatora, ali to ipak nije od presudnog značaja.¹⁰⁶ Ono što sve ove primere objedinjuje sadržano je u samoj činjenici manipulacije,

¹⁰⁴ Uporediti, na primer, Bunzl, M. (1996). The Logic of Thought Experiments. *Synthese*, (106), pp. 227-240.

¹⁰⁵ Uporediti, Dennett, D. (1984). *Elbow Room*, Cambridge, MA: MIT Press, p. 8 i p. 10.

¹⁰⁶ Doduše, Denet ističe da nas takva stvorenja često plaše neobičnošću njihove prirode i sposobnostima koje su im svojstvene, ali ja smatram da strah o kome govori nema nikakve veze sa fantastičnim bićima, već sa činjenicom da su ona, u primerima frankfurtovske tipa, sposobna da onemoguće posedovanje one sposobnosti koju dogmatski pripisujemo subjektima.

u prinudi koja čini da subjekt ne poseduje onu vrstu kontrole koja je prisutna u inkompatibilističkoj slici subjekta. Ukoliko se na osnovu *analogije* može zaključiti, ali ne i apodiktički tvrditi, da determinizam funkcioniše na sličan način na koji to čine frankfurtovski manipulatori, onda se takođe može zaključiti da bismo u determinisanom svetu i mi upravo bili u identičnoj poziciji. Sa inkompatibilističke tačke gledišta takva situacija bi nalikovala situaciji marionete, dok sa aspekta Frankfurtove analize ona nužno ne mora da bude takva i upravo u tom detalju leži ključni razlog zbog koga tumor ne može zameniti Frankfurtovog manipulatora u misaonom eksperimentu.

Preciznija inspekcija Invagenovog argumenta nam i ovde može pomoći da istaknemo na čemu se zasniva pesimistička ocena. Svakako da negativno zapažanje nije obezbeđeno prirodom manipulatora i njegovim moćima, već principom transfera¹⁰⁷ koji obezbeđuje tranzitivnost sa uslova koji nisu u subjektovoj kontroli na posledicu za koju on, upravo zahvaljujući ovom principu, ne može biti odgovoran. Iako intuitivno prihvatljiv, navedeni zaključak predstavlja težišnu tačku spora koji su zapodenuli primeri frankfurtovskog tipa. Nepostojanje kontrole, odnosno slobode, koja predstavlja funkciju alternativnih mogućnosti, i na njoj utemeljen transfer-princip još uvek ne znači da subjekt ne poseduje nikakvu kontrolu nad vlastitim postupcima. Upravo je ovaj pretpostavljeni, ali netematizovani detalj, od presudnog značaja za Frankfurtov argument i predstavlja veliko dobro koje se njime može zadobiti. Jednostavnije izraženo, nepostojeće alternative ne moraju direktno obesmisлити uobičajenu sliku koju imamo o prosečnom subjektu. U primerima u kojima bismo blokadu alternative sveli na neki fiziološki uslov, opravdano bi nam se moglo prigovoriti da takav subjekt ne može nalikovati prosečnom subjektu. Frankfurtov manipulator je u tolikoj meri sugestivniji jer njegov mehanizam ni na koji način ne remeti *prosečnost* prosečnog subjekta. Pomalo paradoksalno artifičijelna priroda ove važne komponente misaonog eksperimenta treba da svojom izveštačenošću očuva prosečnog subjekta u svom njegovom značenju. Dakle, u Frankfurtovom primeru, i to u aktuelnom scenariju, prisustvo manipulatora ne utiče na subjektove sposobnosti, na način na koji bi to tumor ili neki drugi uslov mogao da sugeriše. Neurohirurg čini samo ono što

¹⁰⁷ Fišer se ne slaže sa ovde iznetim zapažanjem, zato što smatra da se uspešan inkompatibilistički argument može skicirati bez principa (β). Uporediti, Fischer, J. M. (1994), pp. 23-67.

mu je dodeljeno, a ogleda se u suspenziji alternative, i ne uvodi pobočne aspekte u priču koji bi mogli da iskrive poentu samog misaonog eksperimenta. Takođe, bilo koji fiziološki osujećujući uslov bi subjekta u akutuelnom scenariju učinio nepodobnim akterom za moralu procenu, zato što osnovna ideja nije da subjekt ne poseduje sposobnost koju bi libertarijanci smatrali nužnom, već da prilikom postupanja ono što čini apsolutno ne zavisi od te sposobnosti. Slobodnije izraženo, nije važno da li subjekt poseduje ili ne poseduje datu sposobnost koliko je važno da je u situacijama za koje procenjujemo moralnu odgovornost sama sposobnost irelevantna. Zato i Blek koji motri na mogućnost delovanja u skladu sa ovom sposobnošću treba samo da predupredi njeno javljanja, ali kako se u aktuelnom scenariju intencije oba aktera poklapaju, njegov mehanizam je u potpunosti neoperativan. Ovo poklapanje odluke i intencije omogućava nam, kako Frankfurt i predlaže, da prilikom razmatranja moralne odgovornosti, budući da manipulator ni na koji način nije uključen u radnju, njega izostavimo iz priče. Jednom rečju, on predstavlja irelevantan faktor.

Ukazivanje na irelevantnost treba se razumeti dvojako. Prvo, manipulator je irelevantna instanca u pogledu delovanja zato što ni na koji način ne uslovljava subjektovo postupanje u aktuelnom scenariju. Drugo, ukoliko manipulator ne učestvuje u produkciji onoga što se u aktuelnom scenariju događa, onda je neprimereno pridavati mu bilo kakvu ulogu prilikom evaluacije moralne odgovornosti subjekta. Ukoliko se u pogledu efekta uticaj kauzalnog determinizma može analogno predstaviti preko mehanizma prinude koji onemogućava postojanje alternativa, onda nam Frankfurtov primer daje za pravo da zaključimo da se procena odgovornosti ne zasniva na ovom uslovu. Još zaoštrenije izraženo, ukoliko je Frankfurtov primer validan onda nam on demonstrira da sloboda volje koju apostorfiraju inkompatibilisti nije nužno potreban uslov prilikom procene da li je subjekt moralno odgovoran ili nije u datim situacijama. Dakle, konsekvencija koja se može izvesti iz Frankfurtovog primera, na putu zasnivanja kompatibilizma je samo negativna i sastoji se u iznesenom zapažanju.

Frankfurt nam, kako je i ranije primećeno, nigde u tekstu iz 1969. direktno ne kaže koji je to osnov na kome se treba zasnovati pripisivanje moralne odgovornosti. Ono što nam sugeriše kvalifikativ 'po svom' može se izraziti pomoću gradacije koja će se sastojati

od uobičajene situacije u kojoj subjekt čini ono što želi, Lokovog primera čoveka u zaključanoj sobi i primera frankfurtovskog tipa.

Pretpostavimo situaciju u kojoj subjekt sedi u svojoj radnoj sobi i piše doktorsku disertaciju i da je to što čini upravo ono što i želi da čini. Uvedimo u priču Lokov osujećujući uslov – zaključana vrata. Situacija je potpuno identična gore opisanoj sa dodatkom zaključanih vrata koja bi subjekta onemogućila da izađe iz sobe, ukoliko bi to želeo da učini. Međutim, subjekt u našem primeru želi da piše doktorsku disertaciju, pa prema tome svojevolejno boravi u sobi. Naravno, ukoliko bi želeo da izađe, osujećujući uslov bi ga sprečio u toj nameri. U skladu sa pretpostavkom od koje smo krenuli, subjekt u primeru želi da piše, tako da nemogućnost da napusti sobu ne igra nikakvu ulogu u pogledu *obavljanja željene radnje*. Jasno je ipak, da u ovom slučaju subjekt ne može da *postupi drugačije*, iako *može* da formira alternativnu želju. Proširimo primer Lokovog tipa uvođenjem manipulatora iz Frankfurtovog scenarija, održavajući sve ostale okolnosti konstantnima. Situacija je potpuno identična inicijalnom scenariju s tim što je sada u subjektovom mozgu, mimo njegovog znanja, implementiran mehanizam koji onemogućava javljanje alternativne odluke. Kada manipulator primeti signal koji ukazuje da će uslediti promena primarne odluke, aktiviraće mehanizam i prinudiće subjekta da nastavi sa radom. Dakle, u ovoj situaciji imamo subjekta koji želi da piše doktorsku disertaciju i to i čini, ali koji *ne može* niti *da postupi drugačije*, niti *da odluči da postupi drugačije*. Na osnovu prikazane gradacije jednostavnije je ukazati na sugestiju koju nam nudi Frankfurtov primer. Ideja je sledeća: ukoliko usresredimo pažnju na aktuelni, a ne na alternativni scenario, ne postoji nijedan razlog koji bi opravdao našu odluku da u prvom slučaju tvrdimo da je subjekt odgovoran, a da u ostala dva odbijamo da izvedemo identičan zaključak ili *vice versa*.¹⁰⁸ Naravno, mi to možemo da učinimo polazeći od zahteva pred koje nas postavlja princip alternativnih mogućnosti, ali ono što je mnogo značajnije ogleda se u tome da ovaj princip ne igra nikakvu ulogu prilikom procene moralne odgovornosti ni u jednom od navedenih primera. Jednostavno, ne vidi se koja je uloga alternativnog scenarija i uslova koje uvodi u priču u pogledu radnje koju subjekt sprovodi u aktuelnom scenariju. Subjekt

¹⁰⁸ Uporediti uspehi prikaz koji Peri nudi, kako bi ukazao na ovaj važan detalj, u tekstu: Perry, J. (2008). Can't We All Just Be Compatibilists? A Critical Study of John Martin Fischer's *My Way*. *The Journal of Ethics*, (12), p. 163/4.

po svom¹⁰⁹ čini to što želi, pri čemu mu uslovi koje nudi mogući scenario nisu potrebni kako bi učinio ono što zaista i čini zato što, u trenutku vršenja željene radnje, subjektu u sva tri slučaja nije na raspolaganju alternativna mogućnost. U prvom slučaju, ona je hipotetički prisutna i aktualizovala bi se kada bi subjekt želeo da napusti sobu. Budući da on čini ono što želi da čini, ovaj hipotetički uslov je svakako irelevantan prilikom razmatranja uslova na kojima se zasniva moralna odgovornost. U drugom slučaju, ova opcija je suspendovana, s tim što subjekt može odlučiti da postupi drugačije, ali kako smo i gore istakli, ovaj detalj ne igra nikakvu ulogu. Konačno, u poslednjem, frankfurtovskom scenariju, subjektu je onemogućen i alternativni izbor, tako da on u potpunosti ne može posedovati slobodu u apsolutnom i hipotetičkom smislu. Međutim, u pogledu onoga što on čini ova sloboda mu nije ni potrebna kako bismo ga s pravom smatrali moralno odgovornim. Kada ovo kažemo mi zapravo tvrdimo da su sposobnost da se postupi drugačije i okolnosti koje su potrebne za aktualizaciju ovakve sposobnosti apsolutno irelevantne za ono što subjekt čini u aktuelnom scenariju Frankfurtovog primera. Frankfurt smatra da je ovo dovoljan razlog za sumnjičenje PAM-a s obzirom na to da ovaj princip ima smisla jedino tada kada osujećujuće okolnosti primoravaju subjekta na delovanje i to je aspekt na koji treba da ukaže neaktivni manipulator. Međutim, polazeći od misaonog eksperimenta možemo utemeljiti samo intuiciju i na njoj zasnovati intuitivnu očiglednost, dok se zaključak u pogledu nevažnja PAM-a mora zasnovati na argumentu.

U ovom slučaju, argument je zasnovan na misaonom eksperimentu¹¹⁰, što znači da je važenje jedne od premisa Frankfurtovog argumenta protiv PAM-a utemeljeno na važenju misaonog eksperimenta. Pre nego što prikažem osnovne teze Frankfurtovog argumenta, razmotrimo, zarad formiranja primerenog konteksta, na čemu se temelji intuitivna očiglednost u pogledu moralne odgovornosti na koju sam se pozvao prilikom analize Frankfurtovog primera.

¹⁰⁹ Uslov 'on his own' koji je od presudne važnosti za razumevanje Frankfurtovog primera prevodim kolokvijalnom frazom 'po svom', prvenstveno iz razloga koji su prisutni u svakodnevnoj upotrebi pa tako pogađaju smisao koji Frankfurt ima u vidu. On se opravdano može označiti i kvalifikativom 'svojevoljno', što ću u toku rada takođe činiti. Ukratko, ideja koja stoji u pozadini navedenih terminoloških rešenja treba da nam sugeriše da ono što subjekt bira ili čini ne predstavlja efekat delovanja kako spoljnih faktora, tako ni mehanizma prinude - subjekt postupa 'po svom' kada bira i deluje na osnovu vlastitih razloga.

¹¹⁰ Uporediti, Blumenfeld, D. (1971). The Principle of Alternate Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 68(11), p. 339.

U primeru, protivčinjenički uslov koji je obezbeđen u liku manipulatora treba da onemogući postojanje alternative, što ujedno dovodi i do obezbeđenja izvršenja željene radnje. Bilo da subjekt deluje svojevolejno ili pod prinudom manipulatorovog mehanizma, izvesno je da će radnja biti izvršena, te se u tom detalju aktuelni i alternativni scenario u potpunosti preklapaju, odnosno nužnost delovanja je obezbeđena protivčinjeničkom stabilnošću.¹¹¹ Potreba za posebnim isticanjem ove činjenice motivisana je prvenstveno namerom da se putem ukazivanja na nužnost radnje u pogledu njenog izvršenja sugerise da u Frankfurtovom primeru imamo posla sa situacijom u kojoj je delovanje neizbežno. Jedina razlika ogleda se u tome što u aktuelnom slučaju subjekt svojevolejno odlučuje da izvrši i zapravo vrši određenu radnju dok se u alternativnom ona ostvaruje pod uticajem prinudnog mehanizma. Blekov mehanizam mora biti u tolikoj meri efikasan da predupredi sve moguće alternative, a jedini način da se izvede ovakav poduhvat obezbeđen je ukoliko se subjektovo delovanje učini neizbežnim. Da bi nam dočarao prirodu scenarija, ali i neizbežnih postupaka, Frankfurt poseže za analogijom sa situacijama u kojima subjekti deluju pod uticajem hipnoze, jake psihičke nadraženosti ili određene kompulzije koja u potpunosti upravlja njihovim delovanjem, čineći ga neizbežnim. Naravno, u ovim situacijama okolnost koja radnju čini nužnom u pogledu izvršenja uslovljava i subjektovo delovanje tako da predstavlja i razlog zbog koga on vrši određenu radnju, pa se otpisivanje moralne odgovornosti može zasnovati na toj činjenici.¹¹² Ukoliko se može pretpostaviti da prosečan subjekt može biti u takvoj situaciji, ali da se motivišući osnov njegovog postupanja ne može svesti na okolnost koja postupanje čini neizbežnim, onda možemo skicirati primer frankfurtovskog tipa.¹¹³ Frankfurt, dakle, smatra da je moguće skicirati scenario u kome okolnosti koje čine radnju neizbežnom ne moraju nužno uticati na subjektovo delovanje. Upravo je navedeno zapažanje ključna pretpostavka od čijeg važenja zavisi funkcionalnost samog primera, ali i argument čiju ilustraciju, u krajnjoj liniji, predstavlja.

¹¹¹ Ovaj izuzetno sugestivni izraz uveo je Danijel Spik. Uporediti, Speak, D. (2007). The Impertinence of Frankfurt-Style Argument. *The Philosophical Quarterly*, 57(226), p. 81.

¹¹² Prilikom preformulacije PAM-a koju Frankfurt nudi, jasno je istaknuto da subjekt ne može biti moralno odgovoran ukoliko su okolnosti predstavljale razlog njegovog činjenja u smislu da je ono što je učinio učinio samo zato što nije mogao da postupi drugačije. Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 838.

¹¹³ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 830 i Hunt, D. P. (1996). Frankfurt Counterexamples: Some Comments on the Widerker-Fischer Debate. *Faith and Philosophy*, 13(3), p. 397.

Iako ovaj uslov deluje teorijski prihvatljivo, ipak su sa njim skupčana mnoga opterećenja koja pobuđuju sumnju u uspelost Frankfurtovog scenarija. Takođe, intuitivna očiglednost na koju smo ukazali, u velikoj meri počiva na ovde iznesenom zapažanju. Zbog uloge koja mu pripada, ja ću ovaj uslov nazvati *modus operandi* (MO) Frankfurtovog primera. Ukazivanje na ovaj uslov u ovoj ranoj fazi izlaganja opravdano je preventivno iz razloga što nam MO omogućava da raznovrsnost kritičkih prigovora objedinimo oko ideje koja ih u dobroj meri osmišljava. *Modus operandi* uslov ističe sledeće:

(MO): Okolnosti u kojima subjekt deluje mogu biti takve da onemogućavaju nečinjenje, ali da ni na koji način ne utiču na subjektovo činjenje.¹¹⁴

Svaki primer frankfurtovskog tipa ustvari predstavlja ilustraciju MO teze, pa se u skladu sa njom može zaključiti da se uspešan protivprimer PAM-u temelji na pretpostavci čija se plauzibilnost zasniva na *intuiciji* da okolnosti koje delovanje čine neizbežnim, ne moraju nužno uticati na moralnu odgovornost s obzirom na to da ovi uslovi ni na koji način ne utiču na subjektovo delovanje. Ovaj dodatni uslov ću nazvati *tezom o neizbežnosti* (TN). U sadejstvu, ove dve teze daju sledeći zaključak: ukoliko okolnosti mogu biti takve da određeno delovanje učine neizbežnim, to još uvek nije dovoljno da se na samoj činjenici neizbežnosti delovanja utvrdi da su same okolnosti zaslužne za delovanje, odnosno da se na činjenici neizbežnosti može *direktno* zasnovati *razlog* zbog koga je subjekt delovao na određeni način. Ukoliko se zapažanju o diskrepanciji ova dva nivoa da za pravo, onda se može *pretpostaviti* da okolnosti na kojima se ne temelji razlog delovanja figuriraju kao irelevantan uslov prilikom procene moralne odgovornosti. Načelno, ova pretpostavka se može prihvatiti kao moguća, ali to svakako nije dovoljno. Upravo je iz tog razloga sugestivnost u pogledu moralne odgovornosti subjekta u Frankfurtovom primeru utemeljena samo na intuitivnoj očiglednosti. Ozbiljniji izazov inkompatibilističkim prigovorima može uputiti samo dokaz u prilog važenja MO teze. Iz navedenih razloga ovaj uslov zavređuje izuzetnu pažnju.

¹¹⁴ MO princip je izveden iz sledećih Frankfurtovih zapažanja: „Prilikom iznalaženja ilustracija principa alternativnih mogućnosti najprirodnije je razmišljati o situacijama u kojima iste okolnosti uslovljavaju subjektovo činjenje i u isto vreme mu onemogućavaju da se uzdrži od činjenja“ i „Mogu postojati takve okolnosti koje onemogućavaju subjektu da se uzdrži od činjenja a da pritom iste ove okolnosti ni na koji način ne uslovljavaju njegovo činjenje.“ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 830 i p. 837.

2.1.2.1. Da li je moguća *MO* situacija?

Sa aspekta Frankfurtove analize odgovor na pitanje koje predstavlja naslov ovog podpoglavlja je pozitivan. Naime, on smatra da upravo misaoni eksperiment predstavlja ilustraciju ove teze, pa ukoliko je on validan, time je dokazana i njena mogućnost.

Prilikom ilustracije osnovne ideje Frankfurtovog primera koju smo sveli na variranje jedne situacije unutar tri scenarija, dokazna snaga naših zapažanja utemeljena je na netematizovanoj pretpostavci u vezi preciznog određenja PAM-a. Međutim, princip alternativnih mogućnosti je veoma inkluzivan tako da pokriva dve vrste situacija koje su relevantne prilikom kritičkog propitivanja njegovog važenja, te je zbog toga potrebno precizno odrediti njegovo značenje.

Uobičajeno, pod alternativnim mogućnostima razumemo postojanje dve opcije koje referišu na dve različite delatnosti: A i B. Primeri koje smo razmatrali potpadaju pod ovu interpretaciju.¹¹⁵ Alternativna mogućnost koja je označena kao irelevantna nema nikakve veze sa opcijom koju subjekt bira i u tom smislu se svodi na delatnost koja je potpuno različita od one koju subjekt u primeru sprovodi, pa se zato PAM u ovakvim primerima može podvesti pod disjunkciju tipa A ili B. Bez ulaženja u pojedinosti oko ove interpretacije, čini se da Frankfurtove primer veoma uspešno može da izađe na kraj sa ovako određenim alternativama, zato što se pod alternativnom mogućnošću (opcija B) može utvrditi bilo koja opcija koja ni na koji način ne utiče na *moralni status* radnje koju subjekt preduzima. Međutim, pod alternativnim mogućnostima možemo podvesti i situacije tipa A i ne-A, gde opcija ne-A nije identična opciji B, već u pogledu delovanja pokriva slučajeve uzdržavanja od činjenja A.¹¹⁶ Dakle, mogućnost da se postupi drugačije ne mora se samo i jedino razumeti kao sposobnost da se umesto jedne delatnosti učini neka druga, od nje različita delatnost, već i kao sposobnost da se subjekt uzdrži od činjenja same te delatnosti.

¹¹⁵ Uporediti primer na str. 88-89.

¹¹⁶ Na ovom mestu samo preliminarno upućujem na razliku bez želje da se detaljnije pozabavim specifičnostima svake od navedenih interpretacija. U nastavku rada ću se još jednom osvrnuti na navedenu distinkciju i pokazati koji se problemi mogu javiti ukoliko se ona zanemari.

MO uslov upravo skreće pažnju na ovu važnu razliku. U okolnostima koje delovanje čine neizbežnim, ali i koje ni na koji način ne utiču na subjektovo činjenje neopravdano je PAM interpretirati u prvom smislu, zato što je takva interpretacija irelevantna. Alternativna mogućnost koja se ovde ima u vidu svodi se na sposobnost subjekta da se u MO scenariju uzdrži od činjenja. Prema tome, Frankfurtov primer treba interpretirati u skladu sa strože definisanim PAM uslovom, onim čije važenje počiva na MO i TN principima. Da bi se preciznije odelila dva aspekta istog principa, reinterpretiranu verziju (PAM*) je potrebno definisati na sledeći način:¹¹⁷

(PAM*): Subjekt može biti moralno odgovoran za delatnost A, samo ako je bio u mogućnosti da učini ne-A, odnosno da se uzdrži od činjenja A, pri čemu $ne-A \neq B$.

Primitimo da redefinisani PAM odgovara uobičajnom razumevanju kontrole u smislu da je potpuno razložno smatrati, ukoliko je u subjektovoj moći da nešto učini, da je onda u njegovoj moći da to i ne učini. Kada vršimo procenu moralne odgovornosti za određeno postupanje mi obično u ovom smislu tretiramo PAM i u skladu s tim tvrdimo da je subjekt odgovoran za ono što je učinio zato što je mogao da isto to i ne učini, a ne zato što je mogao da učini nešto drugo.¹¹⁸

Sprovedena intervencija nam omogućava da strožije definišemo uslove na kojima je utemeljen Frankfurtov primer. U originalnom misaonom eksperimentu, Blek, subjekt u čijoj je moći protivčinjeničko delovanje, upravo kontroliše izvršenje opcije koju je Džons izabrao tako što činjenje čini neizbežnim, te je iz tog razloga opravdano na ovaj primer primeniti PAM* uslov.¹¹⁹ Garantovati izvršenje opcije A tako što će se onemogućiti pristup opciji B, može biti potpuno neoperativno ukoliko se ne uvede poseban uslov koji će sprečiti postojanje i treće mogućnosti, opcije ne-A. Na osnovu iznesenih zapažanja smatram

¹¹⁷ Uporediti, Hunt, D. P. (2000). Moral Responsibility and Unavoidable Action. *Philosophical Studies*, (97), pp. 195-227, i posebno pp. 199-202 gde Hant iz PAM-a izvodi PAM*.

¹¹⁸ Uporediti, Widerker, D. (1995). Libertarianism and Frankfurt's Attack on the Principle of Alternative Possibilities. *Philosophical Review*, 104(2), pp. 247-261.

¹¹⁹ Nasuprot ovom predlogu stoje, između ostalih, i zapažanja Eleonore Stamp koja smatra da se PAM mora po pitanju alternativnih mogućnosti interpretirati u skladu sa našom formulom A ili B, tj. da princip ukazuje na numerički različite delatnosti. Uporediti, Stump, E. (1996). Libertarian Freedom and the Principle of Alternative Possibilities. U: Howard-Snyder, D. and Jordan, J. ed. (1996). *Faith, Freedom and Rationality*. Janham, MD: Rowman and Littlefield, pp. 73-88; Stump, E. (1999). Alternative Possibilities and Moral Responsibility: The Flicker of Freedom. *The Journal of Ethics*, (3), p. 302.

opravdanim da Frankfurtov originalni primer interpretiramo u skladu sa PAM*-om upravo zato što MO teza rigidno apostrofira ovaj uslov. Nakon ekskursa koji je omogućio jasniji uvid u važnu distinkciju, vratimo se pitanju da li je MO scenario uopšte moguć? Logika koja je ugrađena u konstituciju samog MO principa može da nam otkrije njegovu genezu.

Ključna pretpostavka koju Frankfurt afirmiše, ogleda se tome da je logički moguće utvrditi da okolnosti koje onemogućavaju subjekta da postupi drugačije ne moraju predstavljati razlog zbog koga je on postupio kako je postupio.¹²⁰ Uvođenje razloga treba da sugerise da se racionalizacija na kojoj se zasniva eksplanacija moralne odgovornosti ne mora temeljiti na činjenicama koje delovanje čine neizbežnim, odnosno da eksplanatorna mogućnost, u ovom slučaju, ne mora nužno da zavisi od metafizičkog plana. To naprosto znači da razlog koji pokreće subjekta ne mora predstavljati funkciju okolnosti u kojima deluje, odnosno da je neizbežnost irelevantan uslov prilikom procene moralne odgovornosti. Nazovimo ovo zapažanje *tezom o irelevantnosti* (TI). Ukoliko je ovo moguće, onda se odatle može izvesti pretpostavka koja je od presudne važnosti prilikom konstruisanja primera frankfurtovske tipa, da je opravdano razlučiti slučaj u kojem je subjekt *izvršio* određenu radnju u trenutku *t*, od situacije u kojoj subjekt nije mogao da se *uzdrži* od činjenja određene radnje u trenutku *t*.¹²¹ To znači da scenario treba da bude zamišljen tako da su okolnosti koje osujećuju MPD uslov *kauzalno izolovane* od razloga na osnovu kojih subjekt vrši određenu radnju.¹²² Odatle se može zaključiti da uslovi koji eliminišu alternativne mogućnosti (1) nisu kauzalno uključeni u produkciju delatnosti koju vrši subjekt i da zato (2) ne potkopavaju moralnu odgovornost za tu delatnost. Ukoliko je moguće skicirati primer u kome su ove dve situacije razdvojene, onda je i MO uslov moguć. Međutim, u nameri da korektno prikažemo misaoni eksperiment mi smo uz MO uslov ukazali na implicitno pretpostavljeni TN uslov na kome parazitira prihvatljivost PAM*-a. Na ovaj uslov je bilo važno ukazati kako bi pretpostavke koje ističemo odgovarale težišnim tačkama samog misaonog eksperimenta. Pretpostavka o neizbežnim

¹²⁰ Uporediti, na primer, Frankfurt, H. (1999). Responses. *The Journal of Ethics*, (3), p. 370.

¹²¹ Uporediti, Frankfurt, H. (2006). Some Thoughts Concerning PAP. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006). *Moral Responsibility and Alternative Possibilities*. Hants, Burlington: Ashgate, p. 340 i Hunt, D. P. (2000), p. 197.

¹²² Uporediti, Glatz, R. M. (2008). The (Near) Necessity of Alternate Possibilities for Moral Responsibility. *Philosophical Studies*, (139), p. 260.

postupcima čini da ove dve grupe činjenica koje smo iz eksplanatornih razloga razdvojili, faktički, u samom primeru, koincidiraju tako da je njihovo razlikovanje samo verbalno. Iako se ovde radi o atipičnoj situaciji, pogodno rešenje se može obezbediti uvođenjem još jedne pretpostavke, a ona se sastoji u tome da faktori koji subjekta čine odgovornim za delovanje (TI) i oni koji ga čine neizbežnim (TN) idu *odvojenim putevima* i to je jedini razlog koji je, kada se u priču uvede PAM* uslov, Frankfurta mogao da pobudi da zaključi da je on pogrešan. Ovo nam daje za pravo da zaključimo da uslovi koji čine delovanje neizbežnim ne moraju predstavljati osnov za pripisivanje moralne odgovornosti. Preciznije izraženo, u Frankfurtovom primeru jedan skup uslova može delovanje učiniti neizbežnim, dok se neki drugi skup uslova može označiti kao relevantan za atribuciju moralne odgovornosti. Prikazano u formi argumenta navedeno zapažanje zadobija precizniji oblik:

1. Ukoliko postoji slučaj u kome je a) subjekt moralno odgovoran za A u t i b) subjekt ne može da postupi drugačije nego da uradi A u t, onda je PAM* pogrešan
2. Frankfurtov primer predstavlja situaciju u kojoj je a) subjekt moralno odgovoran za A u t i u kome b) subjekt ne može da postupi drugačije nego da uradi A u t dakle,
3. Postoji slučaj u kome je a) subjekt moralno odgovoran za A u t i u kome b) subjekt ne može da postupi drugačije nego da uradi A u t
4. Prema tome, PAM* je pogrešan.¹²³

Hantov (Hunt) prikaz argumenta koji se može izvesti polazeći od Frankfurtovih zapažanja iznetih u prilog misaonog eksperimenta shvaćenog kao protivprimera PAM-u, na pregledan način nam ukazuje na premisu od čije zasnovanosti u krajnjoj liniji zavisi važenje samog argumenta. Druga premissa u kojoj se tvrdi da Frankfurtov primer predstavlja ilustraciju MO situacije predstavlja težište argumenta i ukoliko se pokaže njeno nevaženje, onda se može zaključiti da ni argument ne važi. Pogodnost koju nam druga premissa takođe nudi ogleda se i u precizno navedenim uslovima od čijeg zadovoljenja zavisi njeno važenje. Kako ću u narednom koraku i pokazati, upravo nam ovako određena premissa može pomoći da raznovrsne kritike Frankfurtovog primera interpretiramo kao

¹²³ Uporediti, Hunt, D. P. (2000), p. 199.

napad na drugu premisu Hantovog argumenta koje se može sprovesti u odnosu na propitivanje važenja jednog od uslova ili oba koji su u njoj sadržani. Naravno, ni treća premisa ne može pledirati na opštu saglasnost, zato što je insistiranje na inkluzivnijoj verziji PAM-a svakako opravdano. Međutim, na osnovu razloga koji su prethodno izneti, smatram da je Frankfurtov primer poguban po standardan PAM princip, ali što je još značajnije, na osnovu analize teksta iz 1969. godine može se zaključiti da Frankfurt ima u vidu upravo PAM*.¹²⁴

Svođenje protivprimera na argument koji mu stoji u osnovi može nam pomoći, s obzirom na to da važenje druge premise zavisi od važenja misaonog eksperimenta, da istaknemo na kojim se uslovima on zasniva. Specifikacija PAM-a koju smo sproveli trebalo je da nam pomogne da uslov *b* druge premise, koji smo podveli pod TN princip, osumnjičimo kao nejproblematičniji. I zaista, zadovoljiti važenje MO uslova *a* da se pritom neibežnost delovanja (TN) ne obezbedi uvođenjem teze o važenju kauzalnog determinizma, predstavlja najozbiljniji zadatak za zastupnike Frankfurtovog primera u sporu protiv važenja bazičnog argument. Upravo se zato i uobičajena strategija protiv ovog primera svodila na iznalaženje netematizovanih i prećutnih alternativa.

Sugestivnost u pogledu odsustva alternativnih mogućnosti u Frankfurtovom primeru dobrim delom je zasnovana na činjenici da se u aktuelnom i alternativnom scenariju radi o istoj delatnosti. Bilo da deluje svojevolumno ili pod prinudom mehanizma, subjekt u oba slučaja izvršava istu radnju. Budući da se u oba scenarija pojavljuje jedna te ista radnja, smisleno je zaključiti da u tako konstruisanom scenariju ne postoji alternativna mogućnost. Invagen, nasuprot intuitivnoj očiglednosti na kojoj se temelji navedeno zapažanje, smatra da stvari nisu sasvim naklonjene optimističkom zaključku. Nasuprot dilema-odbrani, kojoj ćemo više pažnje posvetiti u narednim poglavljima, Invagen¹²⁵ nastoji da pokaže da Frankfurtov primer, posebno u delu na kome se temelji zaključak o nepostojanju alternativa, a koji je obezbeđen uniformnošću delovanja u oba scenarija, ne ispunjava

¹²⁴ Na primer, Frankfurt kaže: „Prilikom potrage za ilustracijom principa alternativnih mogućnosti najprirodnije je misliti o situaciji u kojoj iste okolnosti koje uslovljavaju osobu na činjenje, u isto vreme joj onemogućavaju da se uzdrži od činjenja.“ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 830.

¹²⁵ Uporediti, van Inwagen, P. (1978). Ability and Responsibility. *The Philosophical Review*, 87(2), pp. 201-224.

potrebne zahteve. Naime, funkcionalnost primera oslanja se na pretpostavci dva moguća kauzalna niza koja vode ka ostvarenju iste posledice. U aktuelnom scenariju subjekt deluje 'po svom' i izvršava željenu radnju, dok u alternativnom scenariju čini to isto, ali pod prinudom manipulatorovog mehanizma. Ukoliko ovaj opis podvedemo pod kauzalnu teoriju koja tvrdi da je za individualizaciju činjenica, u koje ubrajamo i delovanja, potrebno uračunati karike od kojih je sastavljen kauzalni niz¹²⁶, onda se jasno može uočiti da identična radnja u oba scenarija nije funkcija identičnih karika u kauzalnom lancu. Ako tvrdimo da je subjekt moralno odgovoran za posledicu koju možemo podvesti pod koncept stanja stvari i u skladu s tim izraziti iskazom „X je učinio A“, i odgovoran je upravo za to stanje stvari, ovakva racionalizacija nas može dovesti do apsurdnog zaključka da je u oba scenarija subjekt odgovoran za ono što je učinio. Budući da to ne može biti slučaj, razliku moramo utemeljiti na kauzalnoj istoriji, odnosno mi, po Frankfurtovim rečima, moramo usresrediti našu pažnju na način na koji je radnja izvršena. Upravo nas ovaj korak uvodi u kontekst kauzalne istorije koja nam pomaže da načinimo individualizaciju određene

¹²⁶ Invagen ispravno primećuje da se Dejvidsonov kriterijum za individuaciju postupaka treba zaobići prilikom razmatranja Frankfurtovog primera. Budući da se Invagenova kritika Frankfurtovog primera zasniva na drugačijem uslovu individuacije, na ovom mestu je potrebno ukazati na faktore koji Dejvidsonov princip čine neprimenljivim kako bismo jasnije uočili poentu Invagenovog prigovora. Takođe, a to će nam postati jasnije u narednim podpoglavljima, ova kritika je značajna zato što nam može ukazati na nedostatke takozvane kauzalne intervencije manipulatora u Frankfurtovom primeru. Uglavnom, Dejvidsonov kriterijum je u ovom kontekstu nemoguće primeniti zato što vodi ka neplauzibilnom zaključku. Dejvidsonov recept za utvrđivanje identiteta činjenica svodi se na ekvivalenciju tipa „Ako su x i y činjenice, onda je $x=y$, AKKO, x i y imaju isti uzroke i efekte“. Ekvivalencija je svakako istinita, ali i neprimenljiva na situacije u kojima govorimo o neaktualizovanim okolnostima koje čine moguće okruženje i koje bi usledile ukoliko subjekt u Frankfurtovom primeru ne bi postupio na način koji se poklapa sa manipulatorovom intencijom, tj. na način na koji zapravo i postupa u samom scenariju. U slučaju da se subjekt uzdrži od činjenja, aktualizovala bi se karika koja je u aktuelnom scenariju samo potencijalno prisutna, te bi tako u alternativnoj situaciji ona predstavljala ključnu kariku u genezi radnje koja je ista u oba scenarija. Upravo iz ovog razloga Dejvidsonova ekvivalencija nam ne može biti od pomoći kada se barata sa uslovima 'Frankfurtovog tipa'. Ukoliko identitet radnje u oba scenarija označimo jednostavno sa $a=a$, i ukoliko pretpostavimo da je Dejvidsonov konsekvens dovoljan, to bi značilo da u pogledu uzroka, situacija takođe mora da bude identična i da zadovolji uslov $x=x$, (ukoliko sa x označimo uslov koji predstavlja uzrok). U Frankfurtovom primeru, nasuprot navedenim uslovima, imamo sledeću situaciju: u aktuelnom scenariju, operativan je uslov x, koji dovodi do određene posledice. Međutim, isto tako potencijalno mora da bude prisutan i uslov y koji će se aktualizovati ukoliko subjekt izabere drugačije. U alternativnom scenariju tada imamo istu radnju, a, u čiju genezu ne ulazi uslov x, već uslov y. Iz perspektive manipulatora, x je uslov za nečinjenje, dok y predstavlja inicijalni signal za aktiviranje prinudnog mehanizma. Dakle, manipulator računa sa prisustvom dva uslova, tako da se ne može reći da su oni identični. Zato mi u Frankfurtovom primeru imamo situaciju da se identitet radnje $a=a$, ustvari obezbeđuje različitim uzrocima, x ili y, pri čemu x i y nisu identični. Invagen razmatra Dejvidsonovu teorije individuacije u van Inwagen, P. (1978), pp. 207-216. O samoj Dejvidsonovoj teoriji uporediti Dejvidson, D. (1995). Individuacija događaja. U: Dejvidson, D. (1995). *Metafizički ogledi*. Beograd: Studentski izdavački centar, str. 182-207.

činjenice, pa tako i da razlučimo da se pretpostavljena identičnost radnje zasniva na različitim karikama u kauzalnom nizu. Uslov koji je u aktuelnom scenariju uključen u formiranje radnje nije identičan onome koji figurira u alternativnom scenariju. U vezi s tim, opravdano se nameće zaključak da u Frankfurtovom scenariju imamo jedno stanje stvari, ali i dve činjenice, odnosno, stanje stvari u čiju produkciju mogu biti uključene različite činjenice. Ukoliko subjekt ne može biti odgovoran za stanje stvari, već jedino za činjenicu da je učinio nešto što je dovelo do javljanja određenog stanja stvari, a koje se može izraziti formulom tipa „X je učinio A“, onda je u aktuelnom scenariju odgovoran upravo iz tog razloga. Isticanje faktora kauzalne geneze delovanja pored individuacije obezbeđuje Invagenu i osnov za tvrdnju da u Frankfurtovom primeru zapravo postoji alternativna mogućnost te da iz tog razloga on ne može predstavljati uspešan protivprimer PAM-u. Postojanje alternative prisutno je zato što subjekt može izabrati svojevolejno *ili* pod uticajem manipulatorovog mehanizma. Frankfurtovo isticanje da se u oba scenarija radi o istoj delatnosti ima smisla jedino ukoliko se stanje stvari podvede pod univerzalnu propoziciju tipa „A je učinio X“, ali, kako je Invagenova analiza pokazala, ukoliko se pažnja usredredi na kauzalnu genezu opisanog stanja stvari može se uočiti da su u nju uključeni različiti događaji. Budući da su za pripisivanje moralne odgovornosti prvenstveno značajni partikularni događaji, onda u ovom primeru postoji alternativna mogućnost¹²⁷, pa tako ni delovanje u oba scenarija nije isto. U kom smislu je ukazivanje na postojanje kauzalno različitih alternativnih mogućnosti u Frankfurtovom scenariju od značaja za procenu moralne odgovornosti?

Frankfurt je u aktuelnom scenariju, kako smo to i ranije istakli, upotrebio kvalifikativ 'po svom' da bi ukazao na činjenicu da subjektovo delovanje nije ničim ometeno, kao ni da ne postoji nijedna okolnost na kojoj bi moglo da se utemelji otpisivanje

¹²⁷ Uporediti, Pettit, G. (2005). Moral Responsibility and the Ability to Do Otherwise. *Journal of Philosophical Research*, (30), pp. 303-319. Kritički osvrt na Petitova i Invagenova zapažanja kao i ukazivanje na probleme koji su skopčani sa takvim pristupom nudi Timp koji primećuje da je kauzalna istorija u pogledu delovanja u FS-u važna za moralnu odgovornost čak i kad nije ostvarena numerički različitim događajima. Prema Timpovom mišljenju, kauzalna istorija ima značaja po pitanju moralne odgovornosti, ali ne zato što obezbeđuje individuaciju, u smislu u kome je Invagen i Petit razumeju, već zato što je važna prilikom ispitivanja da li je ili možda nije subjekt izvor delovanja u smislu koji je potreban za procenu odgovornosti. Uporediti, Timpe, K. (2009). Causal History Matters, but Not for Individuation. *Canadian Journal of Philosophy*, 39(1), pp.77-92.

moralne odgovornosti. Nejlorova (Naylor), upravo iz tog razloga primećuje da subjekt u primeru nema izbora po pitanju izvršenja radnje, ali da može da utiče na segment koji se tiče uslova 'po svom'.¹²⁸ To zapravo znači da je subjekt odgovoran za radnju koju čini 'po svom', ali da nije odgovoran za radnju koju vrši pod prinudom mehanizma. Međutim, na ovakav zaključak je i Frankfurt ciljao, tako da se originalnost Nejlorinog uvida ogleda u tvrdnji da je ova interpretacija u potpunosti kompatibilna sa PAM-om, nasuprot Frankfurtovoj inicijalnoj ideji. Kako je ovo moguće? Nejlorova tvrdi da radnja 'po svom' nije neizbežna, kako je to Frankfurt pokušao da pokaže, zato što se u mogućoj situaciji u kojoj subjekt aktivira manipulatorov mehanizam, ujedno aktivira i moralno relevantna alternativa. Aktivacija prinudnog mehanizma tumači se ovde kao posledica subjektive intervencije, odnosno, subjekt je kauzalno odgovoran za aktiviranje prinudnog mehanizma, te se u skladu s tim može prihvatiti da on poseduje sposobnost koja se može interpretirati u skladu sa MPD uslovom. Naravno, logičan prigovor ovoj poziciji mogao bi se sažeti u tezi da sposobnost koja se apostrofira nije intencionalna, zato što, po pretpostavci, subjekt ne zna da je u Frankfurtovom scenariju, pa tako ni ne može da kalkuliše u pogledu odgovornosti, tj. on ne može da inicira delovanje mehanizma kako bi učinio željenu radnju, a da ujedno izbegne pripisivost moralno relevantnih atributa, zato što bi onda delovao pod prinudom mehanizma.¹²⁹ Međutim, Nejlorova primećuje da je manipulator deo kauzalnog objašnjenja i da zato ne može biti označen kao irelevantan. Naime, neintervenisanje manipulatora u primeru predstavlja kauzalno nužan uslov delovanja koje subjekt, u aktuelnom scenariju, vrši 'po svom', tako da je faktička radnja uslovljena protivčinjeničkim uslovom i to u značajnom segmentu na kome se vrši pripisivanje odgovornosti. To, takođe, znači da je alternativna mogućnost konstitutivna za aktuelni scenario, te da je zato PAM prisutan u samom Frankfurtovom primeru.¹³⁰

¹²⁸ Uporediti, Naylor, M. B. (1984). Frankfurt on the Principle of Alternate Possibilities. *Philosophical Studies*, (46), pp. 249-258.

¹²⁹ Uporediti, Wyma, K. D. (1997). Moral Responsibility and Leeway for Action. *American Philosophical Quarterly*, 34(1), pp. 57-70.

¹³⁰ Važno je zapaziti da je izostanak intervencije nužan kauzalni uslov samo u pogledu moralno relevantne radnje koja se sprovodi u aktuelnom scenariju. Za postojanje same radnje, manipulatorovo nečinjenje ne predstavlja nužan kauzalni uslov, zato što bi subjekt svakako učinio to što je naumio, bilo 'po svom', bilo pod uticajem mehanizma. Uporediti, Naylor, M. B. (1984), p.258, fn. 3.

Ukoliko dovedemo u vezu Invagenovo ukazivanje na razliku u kauzalnoj genezi sa zaključkom koji u pogledu moralne odgovornosti iznosi Nejlrova, dobijamo plauzibilnu kritiku Frankfurtovog scenarija čiju zaokruženu formu predstavlja Rouovo (Rowe) objedinjavanje navedenih momenata i povezivanje sa libertarijanskim pojmom subjekt-uzrokovanja (agent-causation).¹³¹ Ukazivanje na različite uzroke u istom delovanju, kao i isticanje značaja protivčinjeničkog uslova za delatnost u aktuelnom scenariju, omogućava nam, u skladu sa libertarijanskom teorijom o subjekt-uzrokovanju, da razlučimo da se u originalnom primeru moralna odgovornost zasniva upravo na činjenici da subjekt determiniše vlastitu volju što dovodi do činjenja željene radnje. S druge strane, u alternativnom scenariju, drugi faktor - prinudni mehanizam manipulatora – uzrokuje volju subjekta. U tom smislu odgovornost se temelji na delovanju koje predstavlja posledicu volje koja je uzrokovana od strane subjekta, dok u alternativnom scenariju to nije slučaj. Subjekt je odgovoran ne samo zato što je delovao u skladu sa vlastitom voljom, već i zato što mu je bila dostupna i alternativna mogućnost, pa je tako, nasuprot delovanju u skladu sa subjekt-uzrokovanjem, subjektu dostupna i mogućnost, da to tako kažemo, da deluje i protiv subjekt-uzrokovanja. Polazeći od navedene kritike možemo zaključiti da moralno relevantna alternativa, čije je postojanje nužno kako bi se subjektu opravdano pripisala odgovornost u aktuelnom scenariju, može biti čak i ona u kojoj se delovanje vrši pod prinudom mehanizma.

Da li je ovo rešenje prihvatljivo, odnosno da li ono shvaćeno kao napad na TI i TN principe čini MO uslov nevažećim? Da li ono, u krajnjoj liniji, trivijalizuje smisao od koga zavisi ispravno razumevanje PAM-a, posebno u pogledu kriterijuma koji treba da budu zadovoljeni kako bismo subjekta s pravom smatrali moralno odgovornim? Invagen-Najlor-Rovov (INR) prigovor može predstavljati ozbiljan izazov zastupnicima Frankfurtovog scenarija jedino ako se pod alternativama, čije postojanje zahteva PAM, razumeju bilo kakve alternative. Ovde pre svega mislim na zdrvorazumski zaključak koji se ogleda u

¹³¹ U tekstu „Dva pojma slobode“ Rou razmatra Lokov i Ridov (Reid) pojam slobode, pri čemu ističe da poslednji zasniva ideju o subjekt-uzrokovanju. Uporediti, Rowe, W. L. (1987). Two Concepts of Freedom. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 61(1), pp. 43-64, posebno p. 50 i dalje i Rowe, W. L. (2006). Alternate Possibilities and Reid' s Theory of Agent-causation. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 219.

tome da u primeru zaista postoji alternativa s tim što je ona u alternativnom scenariju sa aspekta procene moralne odgovornosti u potpunosti neprihvatljiva. Osnovni problem ogleda se u tome što nam ovaj kriterijum ne omogućava da jasno razlučimo u kojim okolnostima njegovo važenje ne bi bilo zadovoljeno, kada je potreban uslov za postojanje moralne odgovornosti jedino taj da potencijalno bude prisutan partikularni događaj. Posebno opterećenje po navedenu kritiku predstavlja okolnost da se moralna odgovornost subjekta za delatnost koju vrši svojevolljno utemeljuje putem mogućnosti alternativnog postupanja u kome subjekt niti deluje 'po svom', niti je moralno odgovoran.¹³² Preciznije izraženo, problem se ogleda u tome što se moralna odgovornost za aktuelno postupanje utemeljuje polazeći od PAM-a, ali se kao potrebna alternativa uznosi moguća opcija u kojoj subjekt deluje pod prinudom mehanizma. Kako delovanje za koje je subjekt moralno odgovoran može biti zasnovano na sposobnosti alternativnog postupanja za koje ne može biti moralno odgovoran zato što deluje pod prinudom manipulatorovog mehanizma?¹³³ Konačno, kako jedna takva alternativa može legitimisati upotrebu PAM-a prilikom procene moralne odgovornosti? Budući da INR odbrana PAM-a vodi ka fatalnoj konsekvenci koja se ogleda u nemogućnosti da se skiciraju okolnosti pri kojima bi preporučeni kriterijum bio nezadovoljen, smatram opravdanim njeno odbacivanje. Međutim, time nije dokazana mogućnost MO scenarija, budući da Invagenov prigovor sugerije da iako u Frankfurtovom scenariju imamo jednu radnju ona ipak može biti razložena na različite konstitutivne segmente, pa tako u primeru zaista postoji mogućnost alternativnog postupanja. Ukoliko subjekt može postupiti drugačije PAM važi, pa tako TN uslov ne može biti zadovoljen. Pomalo paradoksalno, konkretna radnja može biti neizbežna, ali to ne znači da subjekt ne može postupiti drugačije, zato što od njegovih sposobnosti zavisi aktiviranje prinudnog mehanizma.

¹³² Uporediti, Hunt, D. P. (2000), p. 210; Fischer, J. M. (1994), p. 141; Pereboom, D. (2006). Source Incompatibilism and Alternative Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 185.

¹³³ Džinej, takođe, primećuje da je ovaj zaključak pogrešan. Uporediti, Ginet, C. (2006). In Defense of the Principle of Alternative Possibilities: Why I Don't Find Frankfurt's Argument Convincing. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 79.

2.1.3. Dilema-odbrana

Nasuprot kritičkom pristupu koji u prinudnoj radnji iznalazi moralno relevantnu alternativu, najuspelija strategija koja je ozbiljno potkopala osnovne pretpostavke Frankfurtovog primera, poznata je pod nazivom dilema-odbrana (dilemma defense).¹³⁴ Ovaj prigovor se zasniva na dokazu da je za funkcionisanje Frankfurtovog primera od presudne važnosti pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma zbog toga što efikasnost prinudnog mehanizma, kao i Blekova sposobnost predviđanja, pretpostavljaju važenje ovog uslova. Međutim, ukoliko se afirmiše teza o važenju kauzalnog determinizma, onda Frankfurt pretpostavlja važenje uslova koji u inkompatibilističkoj recepciji druge premise bazičnog argumenta isključuje MPD uslov, pa tako primer izgrađuje na pretpostavci koju inkompatibilisti u načelu mogu odbaciti. Sa inkompatibilističke tačke gledišta uspešan protivprimer PAM-u može predstavljati samo scenario koji je izgrađen na indeterminističkom uslovu, pri čemu subjekt ne može da postupi drugačije, ali je u isto vreme moralno odgovoran za izbor ili delatnost koju vrši.

Zarad specifikovanja primerenog konteksta ukažimo na ključne momente od kojih zavisi razumevanje dilema-odbrane. Prvo, ovim prigovorom se pokušava pokazati da ukoliko protivčinjenički uslov uspeva da obezbedi nepostojanje alternative u alternativnom scenariju, on ipak ne uspeva da blokira sposobnost alternativnog postupanja u aktuelnom scenariju, tj. on ne uspeva da učini radnju neizbežnom. U određenom vremenskom intervalu subjektu ostaje otvorena mogućnost uzdržavanja od činjenja, što je dovoljno da prvi uslov druge premise Hantovog argumenta zaista važi, pri čemu je osnov važenja obezbeđen PAM-om. Da bi Frankfurtov primer u potpunosti zadovoljio potrebne zahteve, potrebno je da bude tako koncipiran da se i u aktuelnom scenariju onemogućí uzdržavanje od činjenja. Čak i da subjekt učini svojevolutno ono što želi da učini, sama mogućnost da se uzdrži od činjenja predstavlja relevantnu alternativu za pripisivanje moralne odgovornosti. Prema tome, uvođenje manipulatora nije dovoljno da se pokaže nevaženje PAM*-a, zato je

¹³⁴ U nastavku ću naizmenično dilema-odbranu označavati i akronimom DO.

potrebno pretpostaviti važenje dodatnog uslova koji bi primer učinio relevantnim za argumetaciju koju treba da podupre. Razmotrimo detaljno dilema-odbranu.

Karl Džinej¹³⁵ (Carl Ginet) je među mnogim kritičarima koje nije ubedio Frankfurtov primer izneo zanimljiva zapažanja vezana za sam scenario. Budući da je primer skiciran sa namerom da se odbaci PAM, Džinej, zarad isticanja poente, predlaže da se ovaj princip redefiniše tako da se u priču o alternativnim mogućnostima uključi i faktor vremena¹³⁶, zato što Frankfurtov primer, zanemarivanjem ovoga važnog uslova, zamračuje uvid u problem koji njegov misaoni eksperiment inherentno sadrži. U originalnom Frankfurtovom primeru Blek ne želi samo da Džons deluje na određeni način, već on želi da Džons to učini u tačno određenom trenutku vremena. Princip alternativnih mogućnosti kojim se kaže da subjekt može biti odgovoran jedino ukoliko je mogao da postupi drugačije, u Džinejovoj interpretaciji, zadobija sledeći oblik:

KDž(PAM): S je odgovoran za stanje stvari, ukoliko je S postupio na određeni način u određenom vremenu, samo ako je S mogao da učini da nije slučaj da je S postupio na određeni način u određenom vremenu.¹³⁷

Džinejova reformulacija PAM-a nudi nam strože definisan MPD uslov i to tako što se mogućnost da se postupi drugačije određuje kao sposobnost subjekta da uslovi, ali i da opozove određeno stanje stvari. Ista ideja se može izraziti i tako da je određeni uslov, od koga zavisi javljanje stanja stvari, u subjektovoj kontroli. Jedino tada, u skladu sa Džinejovim zapažanjima, ima smisla tvrditi da je subjekt odgovoran i to zato što je u datoj situaciji mogao da postupi drugačije. Navedena racionalizacija vlastitu ilustraciju zadobija u primeru frankfurtovskog tipa koji je Džinej ponudio. Naime, on smatra da je potrebno preformulisati Frankfurtov primer tako da se iz prikazanog jasno može zaključiti da je važenje PAM-a narušeno. U Džinejovoj varijanti Blek je podesio mehanizam tako da može

¹³⁵ Uporediti, Ginet, C. (2006), pp. 75-91.

¹³⁶ O opterećenjima do kojih može doći ukoliko se zanemare jasno specifikovani momenti vremena prilikom analize MPD uslova govore Lerer i Tejlor u tekstu: Lehrer, K. and Taylor, R. (1965). Time, Truth, and Modalities. *Mind*, 74(295), pp. 390-398 i Lemb, koji ističe da su upravo Kit Lerer i Ričard Tejlor apostrofirali da MPD mora posedovati vremensku referencu, u tekstu: Lamb, J. W. (1993). Evaluative Compatibilism and the Principle of Alternate Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 90(10), p. 518.

¹³⁷ Uporediti, Ginet, C. (2006), p. 76. Prevod je neznatno modifikovan kako bi se smisao upodobio duhu srpskog jezika.

pratiti Džonsove postupke i da može kauzalno uticati na Džonsa da učini B u trenutku t_3 ukoliko on nije učinio B do trenutka t_2 . Nužno je da pretpostavimo da će se mehanizam aktivirati u trenutku t_2 i da će kauzalno prinuditi Džonsa da učini B u t_3 i to na takav način da se on ne može odlučiti da postupi drugačije, odnosno da ne može da ne učini B u t_3 . Naravno, i u ovom primeru moramo pretpostaviti da Džons ne zna za postojanje Blekovog mehanizma. Mehanizam se svakako neće aktivirati, zato što u primeru Džons čini (bira) B u trenutku t_1 , pre trenutka t_2 .

Zahvaljujući precizno određenim vremenskim intervalima Džinejova varijanta Frankfurtovog primera daje za pravo da se izvede sledeća racionalizacija: subjekt je odgovoran za B ukoliko ga učini do intervala t_2 , zato što je u datom intervalu mogao da postupi drugačije, odnosno zato što za taj vremenski period PAM poseduje relevantnu referencu. Ono što je za Džineja od posebnog značaja ogleda se u tome što do trenutka u kojem će Blek morati da interveniše subjekt može da postupi drugačije iako on zapravo postupa na način koji se poklapa sa Blekovom željom. Dakle, u situaciji u kojoj se Džonsov izbor poklapa sa Blekovom željom, on može postupiti drugačije, zato što je Blekov mehanizam sposoban da iznudi izvršenje željene radnje samo ukoliko Džons pokuša da postupi drugačije. U skladu sa Frankfurtovim razmatranjem načina na koji Blek može primorati Džonsa da izvrši željenu delatnost treba se pretpostaviti mogućnost javljanja signala koji će kauzalno aktivirati prinudni mehanizam, ali tako da ne ugrozi izvršenje radnje u situaciji kada subjekt deluje po svom. Ukoliko je mehanizam osetljiv na pojavu alternativne intencije, intervencija će uslediti prekasno, zato što je upravo javljanje sposobnosti koja obezbeđuje postojanje alternativne mogućnosti nužan uslov za aktiviranje, tako da operativnost Blekovog mehanizma potvrđuje, u isto vreme, i postojanje alternative. S druge strane, ukoliko odbacimo priču o alternativnom scenariju kao irelevantnu, onda moramo da prihvatimo indeterministički uslov i da dopustimo da u situaciji u kojoj se intencije Džonsa i Bleka poklapaju Džons sve vreme poseduje sposobnost da postupi drugačije, iako u aktuelnom scenariju ne deluje u skladu sa njom. Kojoj god opciji da se priklonimo, ne možemo zaključiti da subjekt nije mogao da postupi drugačije. Ukoliko Frankfurt želi da onemogući važenje MPD uslova samo pomoću Blekovog mehanizma i da pokaže da u aktuelnom scenariju u kojem Džons vrši 'po svom' željenu radnju, a da pri tom ne može da postupi drugačije, Džinejov primer, nasuprot Frankfurtovoj interpretaciji,

pokazuje da se neizbežnost delovanja može obezbediti jedino afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma. U suprotnom, u alternativnom scenariju, u kojem Blek deluje, intervencija uvek stiže prekasno, te tako postoji alternativa, dok u aktuelnom scenariju u kome Džons vrši istu onu delatnost koju i Blek želi, sposobnost alternativnog postupanja mu ničim nije blokirana.

Džinejova interpretacija ima smisla zato što provocira jedan od ozbiljnijih prigovora upućenih Frankfurtovom primeru a koji se sastoji u zapažanju da pretpostavkom važenja kauzalnog determinizma, Frankfurt izbegava izazov inkompatibilista (libertarijanaca). Primitimo da ovaj prigovor vlastitu interpretativnu snagu upravo crpi iz činjenice da subjekt, iako postupa u skladu sa vlastitom odlukom, ipak do trenutka t_2 može da postupi drugačije, zato što je Blek u datom intervalu neaktivan, ali i zato što u aktuelnom scenariju nisu uračunata teza o važenju kauzalnog determinizma. Budući da libertarijanci odbacuju kompatibilističku poziciju upravo zbog pretpostavljenog važenja kauzalnog determinizma, Džinej smatra da Frankfurtov primer koji ne bi izbegavao libertarijanski prigovor mora da zadovolji navedeni uslov. Međutim, kao posledica, proizilazi da u primeru subjekt svakako može da postupi drugačije, odnosno da misaoni eksperiment ne pokazuje ono što želi da dokaže. Zaključak koji se odavde može izvesti svodi se na zapažanje da samo kauzalni determinizam, a ne manipulator, u primeru može obezbediti nepostojanje alternative, ali ukoliko determinizam važi, onda subjekt svakako ne može biti odgovoran, čak i ako manipulatora tretiramo kao irelevantnu instancu. Time se afirmiše važenje prve premise bazičnog argumenta tako da su razlozi za libertarijansko odbacivanje primera sadržani u sledećem zaključku: ako subjekt ne može da postupi drugačije to je zato što determinizam obezbeđuje ovu nemogućnost, a kako je za postojanje moralne odgovornosti ona nužno potrebna, subjekt pri datim uslovima ne može biti odgovoran. Razmotrimo izbliza segment koji libertarijancima daje za pravo da izvedu ovakav zaključak.

Signal za intervenciju, koji je u primeru uveden kao potreban uslov za Blekovo delovanje, u indeterminističkom scenariju unosi više problema nego što pomaže. Prvo, manipulator u indeterminističkom scenariju nikada pouzdano ne može znati da nakon signala zaista i sledi željeni izbor, zato što samo kauzalni determinizam može da obezbedi takvu vezu. Ukoliko je to tako, onda je do javljanja momenta u kome Blek interveniše

subjektu na raspolaganju interval u kome može postupiti drugačije, preciznije, u kome može započeti drugačije odlučivanje.¹³⁸ Ukoliko bi Blek nakon toga intervenisao, njegovo bi delovanje usledilo prekasno zato što bismo tako dobili postojanje alternativne mogućnosti, pa ni sam primer ne bi dokazao ono što želi da dokaže. U intervalu od t_0 do t_2 subjekt u svakom trenutku može odustati od činjenja, pri čemu će stanje stvari „S nije odlučio da X“ imati primeren korelat. Upravo je u tom intervalu, prema Džinejevom mišljenju, opravdano subjekta smatrati odgovornim, zato što je posedovao kontrolu nad određenim postupanjem od koga je zavisilo javljanje ili nejavljanje određenog stanja stvari, ili jednostavnije, zato što je imao na raspolaganju alternativnu mogućnost pa je tako i potreban uslov za važenje PAM-a zadovoljen. Nakon intervala t_2 , pri situaciji u kojoj subjekt ne vrši ono što Blek želi, on više nije odgovoran, zato što Blek intervencijom onemogućava alternativu, tako da subjekt više nema nikakvog uticaja na stanje stvari, budući da ne poseduje kontrolu nad vlastitim izborom. Drugačije izraženo, Džinej smatra da niko ne može biti odgovoran za stanje stvari čiju pojavu nije mogao da spreči, a Frankfurtov primer upravo to želi da pobije.

Dilema-odbrana nam je dala dovoljno razloga da posumnjamo u uspeh Frankfurtovog scenarija zato što dovodi u pitanje važenje MO pretpostavke. Pretpostavka indeterminizma obezbeđuje važenje MPD uslova, tako da se moralna odgovornost u samom primeru može zasnovati na PAM-u. Konsekvence koje pogađaju MO uslov ogledaju se u tome da primer ne može da obezbedi važenje TN teze. Naime, delatnost koju subjekt vrši nije neizbežna, zato što vremenski interval t_1-t_2 obezbeđuje važenje MPD uslova, pa samim tim obezbeđuje i primeren *razlog* na kome se može utemeljiti procena moralne odgovornosti. Zaključak koji smo ovde izveli, istini za volju, proizašao je nakon variranja Frankfurtovog primera posebno u delu koji se tiče vremenskih momenata.

Međutim, Frankfurt u poznatoj fusnoti¹³⁹ kaže da se Blekovo predviđanje Džonsovog izbora može utemeljiti i na „znaku za intervenciju“- telesnom, refleksnom signalu čije javljanje po pravilu *prethodi* trenutku izbora neke od opcija. Ukoliko se Frankfurtov primer interpretira u skladu sa ovako određenim signalom, onda Bleka treba

¹³⁸ Uporediti, Kane, R. (1998), pp.142-143 i pp.191-192 i Widerker, D. (1995), p. 251.

¹³⁹ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 835, fn. 3.

posmatrati kao protivčinjeničkog medijatora čija intervencija u vremenskom sledu prethodi trenutku u kome se Džons odlučuje, tako da je i intervencija, ukoliko za njom ima potrebe, izvršena pre tog trenutka. Na prvi pogled protivčinjenička intervencija u eksplanatornom smislu može da zadovolji zahteve funkcionalnosti samog primera. Međutim, i ovo rešenje parazitira na prećutno usvojenoj tezi o važenju kauzalnog determinizma. Razlozi su identični onima koji su tradicionalno bili skopčani sa raspravama o božijem predznanju. Naime, samo uvođenje signala za intervenciju ne može nam dati za pravo da utvrdimo, ukoliko ne pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma, da će *uvek* nakon njegovog javljanja uslediti dati izbor. Indeterministički uslov može dovesti do greške u predviđanju, što znači da Blek može samo da *pretpostavi* da će subjekt najverovatnije postupiti na određeni način. Problem ne može biti rešen čak i ako prihvatimo Frankfurtovu opasku da je na osnovu prošlih identičnih situacija u kojima je Džons po pravilu birao istu opciju, moguće utemeljiti nužno predviđanje u pogledu budućeg izbora. Razloge za navedenu mogućnost istakao je još Hjum i nije ih potrebno ovde ponavljati. Upravo zato ne možemo tvrditi da će delatnost biti neizbežna, pa tako TN uslov ponovo ne važi. Da bismo ovo izbegli, mi moramo pretpostaviti kauzalnu vezu između signala i odluke, jer bismo u suprotnom, u nekom kauzalno mogućem svetu imali signal, ali bi odluka mogla da bude i drugačija. Međutim, ova pretpostavka deluje pogubno za MO tezu zato što uslov koji je kauzalno nužan (signal) da bi se javila određena odluka (i delovanje), dovodi do toga da njegovim izostajanjem izostaje i željena odluka (i delovanje). Na taj način nismo zadovoljili zahteve MO uslova, pa tako ni Frankfurtova primer ne može da ilustruje ono što želi. Jedino kada je signal kauzalno nužan uslov za javljanje odluke, može se obezbediti uslov neizbežnosti odlučivanja, ali onda nije tačno da okolnosti koje čine da radnja bude neizbežna ne uslovljavaju subjektovo delovanje. Odluka na kojoj se zasniva subjektova moralna odgovornost neizbežna je samo i jedino ukoliko je uslov koji je determiniše kauzalno nužan. Kada signal koji predstavlja uslov za odluku ne bi bio kauzalno nužan, onda ni odluka ne bi bila neizbežna, a odatle bi usledilo da bi subjekt mogao da postupi drugačije, pa čak i onda kada u aktuelnom scenariju postupa na način koji je pretpostavljen.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Zaključak je izveden u skladu sa jednostavnim pravilom izvođenja: ako pretpostavimo da je *p* nužan uslov

Na osnovu rečenog možemo precizno prikazati aspekte koje problematizuje dilema-odbrana. Naime, da li se pretpostavka da će nakon signala uslediti odluka temelji na nekom kauzalno dovoljnom uslovu, ili ne? Ukoliko je to slučaj, onda MO ne važi i Frankfurtov primer ne uspeva da dokaže neistinitost PAM-a, zato što uslov koji čini delatnost neizbežnom zapravo i uslovljava samu tu delatnost. U suprotnom, ako to nije tako, onda subjekt može postupiti drugačije.¹⁴¹ Jasno je da dilema-odbrana napada strukturu Frankfurtovog primera i u skladu sa istaknutim nedostacima izvodi konsekvence koje su vezane za MPD uslov. Međutim, preciznijom analizom može se zapaziti da ovaj inkompatibilistički prigovor posebno brani područje odlučivanja. Ovaj aspekt je veoma značajan zato što libertarijanizam moralnu odgovornost utemeljuje upravo na ovom uslovu. Naime, ukoliko je subjekt mogao da izabere drugačije to je dovoljno da mu se pripíše ili otpíše odgovornost za određeno činjenje ili propuštanje. Ukoliko je potreban uslov prilikom pripisivanja moralne odgovornosti sloboda odlučivanja, onda Frankfurtov primer ne može problematizovati ovo suvereno područje subjektovog delovanja. Aspekt koji je od posebnog značaja a koji se ne može uočiti ukoliko se MO teza ne afirmiše kao ključna pretpostavka na kojoj je izgrađen Frankfurtov scenario jeste i činjenica da teza koju zastupa MO uslov i koju bismo mogli da definišemo na sledeći način: subjekt je moralno odgovoran ukoliko je bio u mogućnosti da se uzdrži od činjenja, obezbeđuje libertarijanizmu snažan princip iz koga se može izvesti zaključak da subjekt može biti odgovoran u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije. Frankfurt je misaoni eksperiment i skicirao sa namerom da dokaže navedenu tezu, ali je konsekvencu koju je izveo neprimenljiva na inkompatibilistički argument. Naime, Frankfurt je smatrao da će nevaženje PAM-a dati dovoljno razloga da se u skladu sa bazičnim argumentom utvrdi kompatibilnost kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. MO uslov, nasuprot očekivanju, omogućio je libertarijancima da izvedu drugačiji zaključak: subjekt može biti moralno odgovoran u situacijama u kojima nije mogao da postupi drugačije, ali to ne znači

za javljanje q , onda ukoliko izostane p izostaće i q . Semantika mogućih svetova dodatno može da pojača izvedeni zaključak i da ilustruje ključni problem sa kojim se susreće indeterministički primer frankfurtovskog tipa. U skladu sa pretpostavljenim uslovima, ništa nam ne daje za pravo da tvrdimo da u nekom aktuelnom bliskom svetu ne bi moglo da važi p a da izostane q . Da se ovo ne bi desilo, mi moramo da pretpostavimo nužnu kauzalnu vezu među članovima, ali onda nema MO uslova.

¹⁴¹ Uporediti, Widerker, D. (1995), p. 251.

da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni, zato što u indeterministički interpretiranom Frankfurtovom primeru ništa ne uslovljava subjektovo delovanje i odlučivanje. Dilema-odbrana se tako račva na dva podjednako opterećujuća kraka po drugu premisu Frankfurtovog argumenta. U skladu sa prvim, indeterminističkim krakom, uslov *a* druge premise može da važi, odnosno subjekt u scenariju može biti moralno odgovoran, ali uslov *b* ne može važiti, jer iako subjekt ne može postupiti drugačije, u njegovoj je moći da formira alternativnu odluku. S druge strane, deterministički krak dilema prigovora, obezbeđuje važenje uslova *b* druge premise zato što je delovanje u determinističkom scenariju i zaista neizbežno, ali uslov *a* ne može važiti zato što okolnosti koje delovanje čine neizbežnim u isto vreme i determinišu postupanje tako da se na njima može utemeljiti razlog zbog koga subjekt deluje na određeni način.

Jasno je, nakon razmatranja dilema-odbrane, da jedini segment u kome može biti sprovedeno unapređenje originalnog primera predstavlja područje koje obezbeđuje indeterministički krak. Ukoliko se, pri važenju indeterminističkog uslova, može skicirati scenario u kome subjekt ne može postupiti drugačije, dakle, ukoliko je moguće ponuditi indeterminističku interpretaciju MO uslova, onda je moguće dokazati nevaženje PAM-a, a da se ne posegne za uvođenjem teze o kauzalnom determinizmu kako bi se obezbedio TN princip. Uspeh ovakvog primera bio bi samo polovičan zato što nam ne bi omogućio da i pored nevaženja PAM-a zaključimo da je Frankfurtov kompatibilizam moguć. Ukoliko pretpostavka o mogućnosti Frankfurtovog kompatibilizma poseduje dokaznu snagu ona se mora utemeljiti na drugačijim premisama.

Dilema-odbrana je tako zaslužna za javljanje dijalektičkih nedoumica u pogledu zasnovanosti Frankfurtovog argumenta. Prvo, ovaj prigovor je obesmislio pozivanje na intuitivnu očiglednost u pogledu moralne odgovornosti subjekta u Frankfurtovom primeru koja bi trebalo da podupre kompatibilistički argument. Zahtev skiciran u MO uslovu kojim se kaže da je moguće zamisliti situaciju u kojoj okolnosti onemogućavaju subjekta da postupi drugačija, ali da samim tim ne uslovljavaju njegovo delovanje, deluje preambiciozno, zato što nije do kraja jasno na koji način je u aktuelnom scenariju moguće delovanje (ili odluku) učiniti neizbežnim a da se pritom ne predeterminiše subjektovo delovanje? Blokada subjektove sposobnosti da izabere i postupi drugačije, obezbeđena u

liku Bleka i njegovog prinudnog mehanizma, pokazala se nedovoljnom da onemogući formiranje alternativne intencije koja se ogleda u težnji, doduše neaktualizovanoj, da se subjekt uzdrži od činjenja. Budući da Frankfurtov primer ne može da odgovori ovom libertarijanskom izazovu, intuitivna očiglednost u pogledu moralne odgovornosti na kojoj je zasnovana pretpostavka o mogućnosti kompatibilistički relevantne determinističke odgovornosti počiva na apsurdnoj simbiozi inkompatibilističkog subjekta i determinističkom scenarija. Budući da su ova dva uslova međusobno isključiva, sledi da se prilikom procene moralne odgovornosti u Frankfurtovom scenariju zaključak utemeljuje na njihovom preklapanju. Polazeći od specifične konstrukcije primera skloni smo da zaključimo da subjekt ne može da postupi drugačije zato što Blek onemogućava ovu mogućnost i da na taj način obezbedimo TN uslov, ali se prilikom procene moralne odgovornosti oslanjamo na libertarijanski određenog subjekta, odnosno na činjenicu da njegovo delovanje i biranje ničim nije uslovljeno, odnosno da on to čini 'po svom', što dovodi do toga da TI uslov interpretiramo u skladu sa libertarijanskim kriterijumima. Takođe, ukoliko bismo pretpostavili da bi stvari bile povoljnije po Frankfurtov primer ukoliko bi se nekritički prihvatila mogućnost zadovoljenja TN uslova, problem bi se javio prilikom procene moralne odgovornosti zato što PAM nadilazi striktno omeđene konture misaonog eksperimenta. Vajderker je pokazao da bi teza o irelevantnosti i dalje predstavljala problematičnu pretpostavku, čak i kada bismo priznali Frankfurtu za pravo i prihvatili mogućnost MO scenarija. Naime, on smatra da PAM* u pogledu procene moralne odgovornosti nadilazi ograničenja pred koja ga postavlja Frankfurtov primer. Razmatranje specifičnog scenarija, i pored sve sugestivne snage u pogledu postojanja moralne odgovornosti, ne može nas sprečiti da postavimo pitanje koje je uobičajeno u takvim situacijama: „Šta je subjekt drugo mogao da učini?“¹⁴² Ukoliko pretpostavimo da je akter u MO scenariju izvršio radnju za koju, u moralnom smislu reči, opravdano može biti smatran krivim, prirodno je zaključiti da bi, pri okolnostima koje utemeljuje TN princip, on svakako bio kriv. Za njega, u toj situaciji, ne postoji način da izbegne pripisivanje moralno

¹⁴² Uporediti, na primer, Widerker, D. (2006). Blameworthiness and Frankfurt's Argument Against the Principle of Alternative Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 63. Vajderker ovaj prigovor naziva 'W-defense' i pod tim nazivom je poznat u relevantnoj literaturi, ali ga ja u ovom radu označavam jednostavno, kao 'Vajderkerovo pitanje'.

neprihvatljivog atributa. Primetimo da je Vajderker u pravu kada pomoću navedenog pitanja dokazuje da PAM* u svojoj opštosti nadilazi izazove graničnog primera. Takođe, ovo pitanje predstavlja i *probatio diabolica* za zastupnike Frankfurtovog kompatibilizma zato što nadilazi aktuelni i upućuje na alternativni scenario. Ukoliko želimo da ostanemo dosledni Frankfurtovim instrukcijama, odgovor na ovo pitanje predstavlja nerešiv problem. Ako ovo pitanje ima ikakvog smisla onda je nemoguće insistirati na tezi irelevantnosti, zato što je alternativni scenario svakako relevantan za procenu moralne odgovornosti. Problem se dodatno usložnjava i ukazivanjem da se utvrđivanje moralne odgovornosti često vrši polazeći od faktora koji se ne mogu svesti na razlog u skladu sa kojim je subjekt delovao. Neko može delovati na neprihvatljiv način, ali to još uvek ne mora da znači da prilikom utvrđivanja odgovornosti procenu zasnivamo na toj činjenici. Mi možemo smatrati takvog subjekta moralno odgovornim ne zato što je hteo da postupi na moralno neprihvatljiv način, već zato što je postupio nasuprot tom saznanju. Navedena mogućnost može u velikoj meri obesnažiti princip 'nepostojanja relevantnog izgovora' zato što se u ovim situacijama otpisivanje i pripisivanje odgovornosti može vršiti i na osnovu razloga koji za samog subjekta mogu biti irelevantni. Kada to činimo mi subjekta ne smatramo odgovornim polazeći od *malum in se* principa, već zato što smatramo da subjekt nije trebalo da učini ono što je učinio.¹⁴³ U situacijama u kojima TN princip važi ovakvo očekivanje deluje pretenciozno, te je iz tog razloga blokirana procena koja se sprovodi na opisani način.

Iako Vajderkerovo pitanje može predstavljati nepremostivu prepreku za Frankfurtov primer, pa tako i za tvrdnju da je PAM pogrešan, ipak se snaga ovog prigovora zasniva na zanemarivanju subjektovog htenja da učini ili izabere ono što zapravo čini, koje predstavlja važnu činjenicu aktuelnog scenarija. Ukoliko interpretacija scenarija ne zanemaruje ovaj detalj, onda se i perspektiva trećeg lica koja je za Vajderkera samorazumljiva i neproblematična prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti mora upotpuniti perspektivom prvog lica. Kada to učinimo, onda Vajderkerovo pitanje postaje irelevantno, upravo zato što neizbežnost radnje u primeru ne mora biti obezbeđena jedino pobočnim pretpostavkama na kojima je on izgrađen. Subjekt koji odlučuje da postupi na određeni način i koji vlastitu odluku utemeljuje na određenom razlogu, opravdano se može smatrati moralno

¹⁴³ Uporediti, Widerker, D. (2006), p. 63/4.

odgovornim, čak i kada ostajemo samo na ovom segmentu njegove delatnosti. Za ovakvog subjekta postojanje alternativnih mogućnosti još uvek ne bi bilo dovoljno da ga opravdano amnestira od odgovornosti, zato što za njega one mogu predstavljati irelevantan uslov. Još strožije izraženo, alternativne mogućnosti subjektu mogu biti nedostupne ne samo zato što je sofisticirani mehanizam onemogućio njihovo postojanje, već i zato što subjekt htenjem da uradi određenu radnju svojevolejno blokira pristup ostalim opcijama.¹⁴⁴ Međutim, ne mora značiti da on u trenutku izbora pored razloga koji ga nagoni na odluku i delovanje poseduje i razlog zbog koga mu alternativne opcije nisu prijemčive. Subjekt zapravo uopšte ne mora da razmatra i alternativne opcije da bi odlučio kako će postupiti. Ovaj dodatni uslov može biti značajan iz teorijskih razloga, ali u konkretnoj situaciji on ne mora biti zadovoljen. U moralnom smislu adekvatna alternativa treba biti dostupna subjektu upravo zato što joj je on na neki način dozvolio pristup, odnosno da za njega, prilikom deliberacije predstavlja relevantnu opciju. Obezbediti važenje PAM-a tako što će se ostati na pukoj činjenici postojanja alternativa u Frankfurtovom primeru ne predstavlja dovoljan uslov za njegovo odbacivanje, zato što alternative koje su značajne za moranu odgovornost moraju biti određenog karaktera.

Fišer je upotrebio ilustrativan termin, treptaj slobode (flicker of freedom), kako bi dočarao neprimerenost opisane kritike Frankfurtovog primera.¹⁴⁵ Alternativne mogućnosti

¹⁴⁴ Navedeno zapažanje motivisano je poentom Denetovog primera sa Luterom. Naime, u nameri da pokaže u kom smislu MPD ne mora predstavljati osnov na kome se temelji procena moralne odgovornosti, Denet navodi Luterove reči „Ovde stojim i ne mogu drugačije“ kako bi objasnio da subjekt može biti vođen drugačijim razlozima od onih koji se mogu svesti na okolnosti koje blokiraju MPD. Luter može biti u zabludi u pogledu nemogućnosti alternativnog činjenja, a može biti i u pravu, ali je to potpuno irelevantno za razlog koji ga je vodio kada je izrekao navedene reči. Moralni razlog koji ga u konkretnoj situaciji vodi u značajnoj meri menja metafizički plan situacije. Ukoliko je alternativni razlog za Lutera neprihvatljiv, onda ni postojanje alternativne mogućnosti ne mora predstavljati dovoljan uslov za tvrdnju da bi on postupio drugačije. Međutim, iako prihvatam Denetov primer, ja za razliku od njega, u činjenici da subjekt determiniše vlastito postupanje time što slobodno formira razlog, ne vidim dovoljan uslov na kome može biti utemeljena kompatibilistička pozicija, zato što nije do kraja jasno da li Denet smatra kompatibilizam mogućim samo zato što subjekt poseduje samodeterminišuću sposobnost obezbeđenu razlozima ili zato što smatra da razlozi funkcionišu kao determinišući uslovi, pa je zbog toga potrebno pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma? Ukoliko je to slučaj, onda se u skladu sa zapažanjima koji su izneseni u prvom poglavlju može prigovoriti da ova interpretacija počiva na ideji o univerzalnoj kauzalnosti, ali ne i na ideji o kauzalnom determinizmu. U narednim poglavljima ću pokazati u kom smislu samodeterminišuća sposobnost subjekta može biti libertarijanski određena, te da zato ne može predstavljati dovoljan uslov prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti na način koji je jedino dostupan kompatibilistima, a ogleda se u tome da subjekt mora biti moralno odgovoran u kauzalno determinističkom scenariju. Uporediti, Dennett, D. (1984), p. 133.

¹⁴⁵ Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1994), pp. 134-147.

koje i zaista postoje u samom scenariju nisu dovoljno *robustne* zato što se po pravilu svode na refleksne, telesne manifestacije nad kojima subjekt ne poseduje voljnu kontrolu. Dakle, da bi subjekt u skladu sa PAM-om bio moralno odgovoran on mora posedovati, da upotrebimo Kejnov (Kane) informativni idiom, pluralnu voljnu kontrolu, koja se ogleda u sposobnosti da ono što čini ili bira isto tako može i da ne učini ili izabere.¹⁴⁶ Jedino tada možemo reći da su alternative i zaista relevantne za procenu moralne odgovornosti. Međutim, u Frankfurtovom primeru nepostojanje relevantnih alternativa nije obezbeđeno samo prinudnim mehanizmom već i subjektivnim uslovom prisutnim u nameri da izvrši jedino moguću radnju, odnosno da izabere jedinu moguću opciju. Budući da Džons ne zna da je deo misaonog eksperimenta njegova se deliberacija odvija na isti način na koji bi se odvijala i u scenariju u kome je obezbeđeno postojanje alternative, tako da detalj koji je od izuzetnog značaja nije prisutan u činjenici da se deliberacija u oba scenarija vrši na identičan način, već u tome da se izbor vrši polazeći od višeg osnova koji smo mi nazvali razlogom. Ista ideja izražena na drugačiji način može nam pomoći da jasnije osenčimo ovaj važan momenat. U konkretnim, moralno relevantnim, situacijama u kojima subjekt bira kako će postupiti, izbor se nikada ne vrši nasumično. Subjekt okolnosti interpretira polazeći od određenog moralnog principa i odlučuje da li će izborom ili delovanjem potvrditi ili povrediti njegovo važenje. Dakle, razlog koji uslovljava subjektov izbor predstavlja subjektivni segment koji vajderkerovski motivisano pitanje zanemaruje, a upravo je on od izuzetnog značaja ne samo prilikom razmatranja moralne odgovornosti već i prilikom utvrđivanja da li je određenoj alternativni subjekt blokirao pristup. Ovom problemu ću se kasnije još jednom vratiti, ali je na ovom mestu preliminarno značajno ukazati na njega kako bi se omogućilo prevazilaženje dilema-odbrane.

Polemisanje sa Vajderkerovim pitanjem može nam pomoći da zaključimo ne samo da alternativa na koju su ukazali Invagen i Najlor, i koja se svodi na nevoljni telesni signal, ne može biti robustna, već i da alternative koje bismo obezbedili pomoću afirmacije indeterminističkog uslova, takođe, ne bi bile robustne ukoliko za subjekta ne bi predstavljale relevantnu opciju, odnosno ukoliko nad njima ne bi posedovao određenu voljnu kontrolu. Ukoliko subjektu, kao što je to slučaj u Frankfurtovom primeru, određeni razlog nije

¹⁴⁶ Uporediti, Kane, R. (1998), pp. 142-145.

značajan, alternativa koja bi garantovala postojanje samog razloga sa aspekta prvog lica bi se morala tretirati kao irelevantna. Postojanje alternativa može obezbediti važenje MPD uslova, ali to nije osnov na koji računamo kada vršimo procenu moralne odgovornosti. Ukoliko se želi očuvati *locus communis* koji figurira kao libertarijanski temelj moralne odgovornosti, onda se alternative moraju reinterpretirati na način dostupnosti subjektu delovanja, odnosno tako da ne potpadnu pod Fišerovu kritiku robusnosti. Štaviše, ukoliko to ne bi bio slučaj, moglo bi se dogoditi da PAM dovede do apsurdnih zaključaka kao u primerima u kojima se prinudna delatnost alternativnog scenarija ne tretira samo kao numerička, već i kao, za moralnu procenu, relevantna alternativa. Upravo se iz tog razloga pod alternativnim postupanjem mora razumeti sposobnost uzdržavanja od činjenja koje subjekt u Frankfurtovom primeru sprovodi.

Implikacije teze o robusnim alternativama u pogledu uspešnog primera frankfurtovskog tipa kojim bi se dokazalo nevaženje PAM-a značajne su zato što nam omogućavaju da TN uslov tretiramo u smislu relevantnog uslova za utvrđivanje moralne odgovornosti, a što znači da se neizbežnost određenog delovanja ne mora obezbediti samo spoljašnjim uslovima, već da je moguće da i sam subjekt određeno delovanje načini takvim zato što je za njega alternativna opcija irelevantna.

Na osnovu rečenog, potrebno je priznati da kritika koju je Džinej sproveo uspešno demonstrira da u indeterminističkom Frankfurtovom primeru važenje MPD uslova ne može biti uspešno blokirano. Subjektu upravo u situaciji u kojoj deluje 'po svom', ostaje pristupačnom sposobnost koju obezbeđuje MPD uslov, tako da se ne može opravdano tvrditi da on nije mogao da izabere i postupi drugačije. Međutim, promatranje scenarija u skladu sa moralnom odgovornošću, primorava nas da zajedno sa Fišerom utvrdimo da su moralno relevantne alternative samo one kojima subjekt na osnovu razloga dozvoljava pristup. Voljna kontrola ne može biti obezbeđena samo i jedino metafizički postojećim alternativama, već je potrebno da one subjektu budu u moralnom smislu značajne, odnosno *alternative ne smeju biti izvan opsega volje subjekta*. Na taj način obezbeđuje se i prisustvo

uslova čije važenje ne može biti pogođeno teorijskom pripadnošću, zato što se sa ovako definisanim alternativama zatvara prostor za slučajne, kao i za nevoljne postupke.¹⁴⁷

Strožije definisani uslovi u pogledu relevantnih alternativa omogućavaju nam da važenje druge premise Frankfurtovog argumenta protiv PAM-a obezbedimo polazeći od indeterminističkog kraka dilema prigovora. Unapređene verzije Frankfurtovog primera koje su ponudili libertarijanci mogu nam poslužiti da utvrdimo nevaženje PAM-a. Iako odavde ne možemo izvesti kompatibilistički zaključak, ipak možemo zaključiti da PAM ne predstavlja princip u skladu sa kojim se mora vršiti procena moralne odgovornosti. Time ćemo dokazati da je Frankfurtov scenario predstavlja uspešan protivprimer PAM-u, a samim tim i važenje druge premise Frankfurtovog argumenta. Tako se otvara mogućnost da utvrdimo da je i u bazičnom argumentu prisutan drugačiji osnov koji subjekta čini moralno odgovornim, a da su alternativne mogućnosti samo izveden uslov.

¹⁴⁷ Problem slučajnosti predstavlja relevantno pitanje prilikom razmatranja pojma moralne odgovornosti. Ja se u ovom radu neću detaljno baviti ovim problemom, zato što mi Kejnov pojam voljne kontrole omogućava da premostim opterećenja koje slučajnost unosi u razmatranje moralne odgovornosti. Ukoliko se pod alternativnim mogućnostima podrazumevaju samo one opcije čiji se karakter određuje polazeći od subjektive voljne kontrole, onda se otvara prostor za definiciju slučajnosti koja bi računala sa ovim uslovom. Dakle, ukoliko subjekt ne poseduje voljnu kontrolu nad nekim događajem (izborom), onda je taj događaj (izbor) u odnosu na subjekta izvršen slučajno. U takve događaje, ukoliko primenimo ovu definiciju, mogu se podvesti nevoljni i refleksni potezi koje i u kolokvijalnom govoru kvalifikujemo kao slučajnosti kada nudimo izgovor za određeno delovanje kako bismo istakli da je ono bilo učinjeno nenamerno, odnosno slučajno. U takvim situacijama subjekt ne tvrdi da on kauzalno nije odgovoran za određeni telesni pokret, ali ukazuje da nad ovim pokretom ne samo da nije posedovao telesnu kontrolu, već da nad njim nije posevao ni voljnu kontrolu. Isticanje dodatnog uslova posebno je značajno u odnosu na mentalno obobile osobe, koje poseduju kontrolu nad telesnim pokretima, ali im pod pritiskom osujećujućeg uslova nedostaje voljna kontrola, što nam daje za pravo da ih amnestiramo od moralne odgovornosti. S druge strane, delatnost nad kojom subjekt poseduje voljnu kontrolu predstavlja takvu delatnost čije je sprovođenje u subjektovoj moći. To svakako znači da za prosečnog subjekta situacija moralnog rizika predstavlja nemoguću opciju, jer iako nad postupcima mogu delovati spoljašnji osujećujući faktori tako da onemogućuje javljanje željene posledice, činjenica da je subjekt posedovao voljnu kontrolu je dovoljna za procenu moralne odgovornosti. U moralnom smislu, samo bi neuračunljivi subjekti mogli da računaju na rizik, zato što bi se ovaj uslov tada sveo na osujećujuće faktore. Budući da prosečan subjekt po definiciji mora posedovati voljnu kontrolu, onda je za njega situacija rizika i zaista nemoguća. U odnosu na ovog subjekta svaki moralno relevantni izbor izvršen u skladu sa određenim moralnim principima obezbeđuje dovoljan uslov prilikom atribucije moralnih kvalifikativa. Jednom rečju, sa rizikom se mora računati u mnogim situacijama u kojima naši postupci zavise i od spoljašnjih uslova, ali su oni prilikom procene moralne odgovornosti potpuno irelevantni i u tom smislu ne mogu figurirati kao relevantan izgovor. Među mnogobrojnim radovima koji se bave ovim problemom na ovom mestu upućujem na one koji na efektan način ukazuju na osnovne probleme koji se javljaju kada razmatramo pojam slučajnosti: Nagel, T. (1982). *Moral Luck*. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 174-186; Zimmerman, M. J. (2002). *Taking Luck Seriously*. *The Journal of Philosophy*, 99(11), pp. 553-576; Mele, A. R. (2006). *Free Will and Luck*. New York: Oxford University Press. U ovoj monografiji videti posebno četvrto poglavlje (pp. 81-105) u kome se problem slučajnosti razmatra u odnosu na Frankfurtov primer.

2.1.3.1. Inkompatibilistički (libertarijanski) primeri frankfurtovskog tipa

U prethodnom poglavlju sam istakao da se MO teza može održati jedino ukoliko je moguće unaprediti originalni Frankfurtov scenario na način koji će zadovoljiti zahteve TN i TI uslova. Takođe, izazovima Džinejove i Vajderkerove kritike suprotstavio sam Fišerov prigovor vezan za robusne alternative. Ovaj uslov nam je pokazao da alternative na koje ukazuje PAM princip moraju da budu određenog karaktera da bi procena moralne odgovornosti uopšte bila moguća. Na taj način su izvan opsega rasprave ostale sve irelevantne alternative, odnosno one nad kojima subjekt ne poseduje voljnu kontrolu. Upravo je TN uslov MO principa predstavljao glavno opterećenje za ovako određenu slobodu. Međutim, Džinej nam je pokazao da u indeterminističkom scenariju ovaj uslov ne može važiti, što je zapravo značilo da manipulatorov mehanizam prinude u Frankfurtovom misaonom eksperimentu ne može da osujeti postojanje subjektivih libertarijanskih prerogativa, tako da je on moralno odgovoran zato što je mogao da postupi drugačije. Takođe, pažljivom inspekcijom Vajderkerovih i Kejnovih prigovora, možemo uočiti da se libertarijanska kritika putem dilema-odbrane zasnivala na neproblematizovanoj sposobnosti odlučivanja subjekta u Frankfurtovom scenariju. Prema njihovim zapažanjima, Frankfurt nije uspeo u vlastitom projektu zato što je mogućnost alternativne odluke svakako prisutna u primeru. Kako je prethodno izlaganje pokazalo, osnovni problem po Frankfurtov primer vezan je za funkciju signala za intervenciju. S jedne strane, pretpostavka kauzalnog determinizma obezbeđuje funkcionisanje protivčinjeničkog mehanizma prinude, ali, u isto vreme, inkompatibilistima omogućava da zbog cirkularnosti odbace primer kao neosnovan. S druge strane, indeterminizam u scenariju obezbeđuje važenje libertarijanskih uslova, ali čini mehanizam neoperativnim, zbog čega inkompatibilistima ostaje na raspolaganju da pri takvim okolnostima tvrde da je subjekt odgovoran zato što je mogao da postupi drugačije. Dilema koju je navedena kritika unela u Frankfurtov primer može se razrešiti na dva načina. Prvo, moguće je unaprediti originalan primer tako što će se održati kauzalna veza između signala i delovanja, s tim što će se pokazati da ovaj kauzalni niz ne ometa libertarijanski koncept subjekta, odnosno što će se pokazati da je indeterministička sloboda delovanja prisutna u kauzalnoj istoriji koja seže pre pojave signala za intervenciju. Drugo,

moguće je skicirati primer u kome se uopšte neće posegnuti za signalom za intervenciju.¹⁴⁸ Libertarijanci koji su u Frankfurtovom primeru videli uspešan dokaz o nevaženju PAM-a ponudili su nekoliko značajnih varijacija u kojima su otklonjeni nedostaci originalnog primera. Pre nego što razmotrimo unapređene verzije primera frankfurtovskog tipa, sumirajmo neodstatke na koje smo dosada ukazali tako da što ćemo ih podvesti pod jedinstveni prigovor. Svim navedenim prigovorima zajedničko je zapažanje da kada bismo i prihvatili konceptualnu mogućnost Frankfurtovog primera, pa tako i MO uslov koji sažima logiku scenarija, ne bismo mogli da ponudimo primer koji bi problematizovao sledeći uslov: odlučivanje je slobodno samo ukoliko a) nije kauzalno determinisano i ukoliko se b) subjekt može uzdržati od odluke.

Unapređena verzija libertarijanskog primera frankfurtovskog tipa mora omogućiti važenje navedenog uslova, ali u isto vreme onemogućiti postojanje alternativnih mogućnosti i povrh svega pokazati da su one irelevantne za pripisivanje moralne odgovornosti. Jednom rečju, da bi primer bio uspešan, on mora zadovoljiti TN I TI uslov. Budući da je prvi uslov potrebno nužno pretpostaviti kako bi njime bile eliminisane alternative, jedini način da se izbegne inkompatibilistički prigovor vezan za pretpostavku determinizma svodiv je na manevar koji će omogućiti da indeterministička slika libertarijanskog subjekta ne bude pogođena ovom pretpostavkom, odnosno da odlučivanje može biti slobodno jedino ukoliko nije kauzalno determinisano. Budući da nam u Frankfurtovom primeru ništa ne sugeriše da je ono što subjekt čini u aktuelnom scenariju kauzalno determinisano, moguće ga je upotrebiti i u libertarijanske svrhe.¹⁴⁹

Fišer je prvi ponudio libertarijanski primer koji je ukazao na mogućnost usaglašavanja uslova neizbežnosti delovanja i postojanja moralne odgovornosti, a da se, pri tom, u primeru pretpostavi važenje indeterminističke teze. Za ilustraciju, Fišer je ponudio sledeći slučaj:¹⁵⁰

¹⁴⁸ Uporediti, Pereboom, D. (2000). Alternative Possibilities and Causal Histories. *Philosophical Perspectives*, (14), p. 122.

¹⁴⁹ Uporediti, Fischer, J. M. (1982). Responsibility and Control. *The Journal of Philosophy*, 79(1), pp. 24-40.

¹⁵⁰ Uporediti, Fischer, J. M. (1982), p. 26.

Blek je zli neurohirurg. Prilikom operacije kojom je Džonsu uklonio tumor na mozgu, Blek je implementirao određenu napravu koja mu omogućava da nadzire i kontroliše njegove moždane aktivnosti, pri čemu Džons ne zna za postojanje ovog mehanizma. Blek vrši kontrolu pomoću kompjutera koji je programiran tako da između ostalih aktivnosti kontroliše i glasanje. Ukoliko Džons pokaže određenu inklinaciju da će glasati za Kartera, onda će kompjuter pomoću mehanizma u mozgu primorati Džonsa da odluči da glasa za Regana što će Džons i uraditi. Ukoliko Džons svojevolutno odluči da glasa za Regana, mehanizam se neće aktivirati, ali će kompjuter nastaviti da skenira dešavanja u mozgu sve do izvršenja planirane odluke. Pretpostavimo da Džons ne može da se uzdrži od glasanja, odnosno da on mora da glasa ili za Regana ili za Kartera. Pretpostavimo još da Džons bira svojevolutno da glasa za Regana na isti način na koji bi to učinio i bez postojanja Blekovog mehanizma.

Fišer smatra da ovaj primer u potpunosti odgovara zahtevima MO situacije i da još zadovoljava libertarijanske kriterijume zato što se uslov 'a' uklapa u primer frankfurtovskog tipa, pri čemu subjekt, *po pretpostavci*, ne može da se uzdrži od činjenja.¹⁵¹ Jedan detalj, doduše, nije u potpunosti jasan. Naime, iz primera možemo zaključiti da Džons poseduje sposobnost alternativnog izbora, ali da po pretpostavci, u skladu sa inklinacijom, odlučuje da glasa za Regana. Ono što predstavlja garanciju da se subjekt neće uzdržati od činjenja obezbeđeno je preemptivnom odlukom. Međutim, ovo objašnjenje nam ne daje dovoljan razlog da bismo, polazeći od njega, odbacili postojanje alternativne mogućnosti. Šta Fišera ovlašćuje da kategorički otpiše ovu mogućnost? Ukoliko pretpostavimo važenje ove mogućnosti, onda redukcijom možemo pokazati da ona vodi do kontadikcije. Naime, ukoliko bismo pretpostavili mogući svet koji je u svim relevantnim segmentima identičan aktuelnom svetu do trenutka izbora, u takvom svetu bi Džons mogao da ispolji sposobnost da glasa za Kartera. Međutim, ukoliko bi Džons u tom svetu pokazao inklinaciju da glasa za Kartera aktivirao bi se Blekov mehanizam koji bi ga prinudio da izabere Regana. Na taj način bi pretpostavka o postojanju sposobnosti alternativnog izbora dovela do

¹⁵¹ Uporediti, Fischer, J. M. (1982), p. 33.

kontradikcije.¹⁵² Međutim, kako je Vajderker uočio, ova redukcija počiva na podrazumevanoj premisi koja se ogleda u pretpostavci da između inklinacije da glasa za Kartera i potonjeg drugačijeg izbora postoji nužna kauzalna veza. U suprotnom, mogućnost da glasa za Kartera ostaje otvorena čak i da je Džons prethodno odlučio da ne glasa za Kartera. Ukoliko ne pretpostavimo ovu vezu, a u skladu sa dilema-odbranom, mehanizam neće biti operativan i ne postoji nijedan drugi razlog zbog koga bismo subjektu otpisali mogućnost da promeni odluku. Fišer ne može *ex hypothesy* da isključi važenje uslova od koga zavisi funkcionalnost MO principa. Ukoliko je inklinacija nužno potreban uslov za potonji izbor, onda je odsustvo inklinacije *dovoljan* uslov za nejavljanje odluke. Na taj način primer koji je Fišer ponudio može samo delimično zadovoljiti potrebne uslove, ali ne može, polazeći od faktora prisutnih u primeru, isključiti sposobnost subjekta da se uzdrži od činjenja. Da bi se ovaj nedostatak otklonio potrebno je blokadu obezbeđenu pretpostavkom podvesti pod faktor koji u samom primeru može obaviti ovu ulogu.

Eleonora Stamp (Eleonore Stump)¹⁵³ je u svrhu odbrane libertarijanske verzije primera frankfurtovskog tipa vrste 'a', ponudila slučaj u kome mentalna aktivnost odlučivanja, kao šticeo libertarijansko područje, nesmetano može da funkcioniše unutar MO scenarija. U njenom primeru neurohirurg želi da subjekt A izvrši određenu delatnost i nastoji da obezbedi njeno izvršenje. Mehanizam koji mu stoji na raspolaganju je neuroskop kojim osmatra subjektove neurološke aktivnosti i koji mu je omogućio da na osnovu prethodnog iskustva uoči da se prilikom odlučivanja za opciju R, u mozgu istovremeno aktiviraju neuroni a, b, c, dok su se priliom izbora opcije D aktivirali neuroni x, y, z. Uvek kada bi se desilo da je subjekt bio pred odlukom da izabere D, neurohirurg bi blokirao niz x, y, z i tako sprečio javljanje odluke D, utičući na niz neurona a, b, c kako bi prinudio subjekta da izabere R. Na taj način onemogućeno je da niz x, y, z konstituiše izbor, pri čemu u scenariju nema alternativne mogućnosti na kojoj bi se primenom PAM-a mogla zasnovati moralna odgovornost.

¹⁵² Uporediti, Widerker, D. (1995a). Libertarian Freedom and the Avoidability of Decisions. *Faith and Philosophy*, 12(1), p. 114.

¹⁵³ Uporediti, Stump, E. (1996), pp. 73-88.

Na koji način unapređena verzija primera koju je ponudila Eleonora Stamp uspeva da predupredi inkompatibilističke prigovore? Postojanje determinišućih uslova je jasno istaknuto u korelaciji koja postoji između neuroloških nizova i mentalnih činova čiju manifestaciju predstavljaju odluke R i D. U skladu sa tim odlučivanje subjekta A je determinisano određenim skupom neurona. Međutim, ovaj detalj može biti dovoljan libertarijanizmu vajderkerovkog tipa da odbaci primer kao neodgovarajući zbog pretpostavljenog važenja kauzalnog determinizma, što dovodi do potiranja ključne teze da je odlučivanje slobodno samo ukoliko nije kauzalno determinisano. Stamp anticipira ovakav prigovor i u odbranu vlastitog primera nudi dodatno objašnjenje koje čini njenu poziciju plauzibilnom, ali koje se ne mora nužno prihvatiti. Nudeći *ad hominem* zapažanje, ona ističe da je Vajderkerova interpretacija libertarijanizma isuviše stroga zato što u pogledu odnosa mentalnih akata i moždanih procesa može jedino da važi u kartezijanskom scenariju¹⁵⁴, u kome su ova dva stupnja strogo razdvojena i ni na koji način ne utiču jedan na drugi. Međutim, kada se prihvati bilo koja druga interpretacija odnosa ova dva nivoa, a koja se ne podvodi pod kartezijanski dualizam, primer koji Eleonora Stamp nudi u velikoj meri zadovoljava potrebne zahteve. Uslovljenost koja postoji između moždanog i mentalnog nivoa ne mora predstavljati problem za libertarijansku poziciju ukoliko se redefiniše određenje slobodnog odlučivanja tako da kauzalni niz, koji kulminira u odluci, ne bude začat *izvan* subjekta. Budući da se ovde radi o subjektivim neurološkim procesima i mentalnim činovima, Eleonora Stamp smatra da njen primer može predstavljati unapređenu verziju Frankfurtovog scenarija kojom se anuliraju Vajderkerovi prigovori. Iako navedena preformulacija slobodnog odlučivanja ne može predstavljati dovoljan uslov libertarijanske slobode, ona propisuje da je za slobodnu radnju, bilo da se radi o telesnim pokretima ili mentalnim činovima, potrebno da ne bude uslovljena eksternim determinantama.¹⁵⁵ Da li ovaj scenario, uz sva proširenja i pojmovne distinkcije, zadovoljava uslove koje treba da zadovolji primer verzije 'a'?

¹⁵⁴ Uporediti, Stump, E. (1996), p. 80.

¹⁵⁵ Eleonora Stamp objašnjava ovaj detalj pozivajući se na libertarijanizam Tominog tipa prema kome je dovoljno da subjektiv intelekt ili volja determinišu njegov izbor kako bismo ga smatrali slobodnim. Uporediti, Stump, E. (1996), p. 85.

U pogledu TN-a, jasno je da primer afirmiše ovu tezu zato što relacija između neuroloških nizova i mentalnih činova odlučivanje čini neizbežnim. Što se drugog uslova tiče, čini se da preformulacije vezane za libertarijanizam i to posebno za pojam subjekta unutar ove teorije, ne mogu u potpunosti blokirati DO. Ako bismo prihvatili Tominu interpretaciju subjekt-uzrokovanja, koja u potpunosti odgovara predmetu analize, prema kojoj slobodna delatnost, bilo da se radi o telesnoj ili mentalnoj, ne sme biti uslovljena nečim što je eksterno subjektu delovanja, te u skladu s tim tvrdili da subjekt može biti slobodan ukoliko je *njegov* izbor determinisan *njegovom* voljom ili intelektom i dalje ostaje nejasno na koji način subjekt uslovljava neurološke procese.¹⁵⁶ Kada se kaže da subjekt može biti slobodan ukoliko su njegov intelekt ili volja uzroci njegovih izbora, a ovi sa svoje strane, u skladu sa bilo kojom teorijom o odnosu duha i tela koja nije kartezijanska, pretpostavljaju u *nekom vidu* neurološke procese kao bazične, opravdano se nameće pitanje da li je ova veza deterministička ili indeterministička. Ukoliko je deterministička, onda subjekt ne može biti slobodan u libertarijanskom smislu, zato što ga kauzalni determinizam primorava da načini izbor koji čini, odnosno zato što nad ovim procesom ne poseduje kontrolu. S druge strane, ukoliko se pretpostavi indeterministička veza, onda se otvara prostor za PAM* tezu; subjekt tada može biti moralno odgovoran, ali ne zato što su uzroci njegovih izbora interno locirani, već zato što je mogao da postupi drugačije. Uz sva navedena opterećenja, primer koji je ponudila Eleonora Stamp ipak ukazuje na jedan zanimljiv momenat na kome se može insistirati u libertarijanskim nastojanjima da se skicira primerena verzija primera frankfurtovske tipa, u kojoj će subjekt biti odgovoran na osnovu indeterminističkih kriterijuma i u MO situaciji. Osnovnu pretpostavku, od čijeg važenja i zavisi funkcionalnost primera koji je Stamp ponudila, predstavlja zapažanje da želje, izbori i odluke mogu inklinirati subjekta na delovanje, ali ga ne mogu kauzalno determinisati. Koliko god ovo zapažanje bilo problematično, ono ipak podseća da je subjekt ključni faktor u scenariju i da libertarijanska nastojanja moraju biti usresređena na ovaj uslov. Povrh svega, a upravo ovaj detalj predstavlja najznačajniji uvid, na osnovu primera Eleonore Stamp, ali u sadejstvu sa izrečenim opterećenjima na koja smo ukazali, možemo zaključiti da pod slobodnim delovanjem, u smislu koji je potreban za legitimno pripisivanje

¹⁵⁶ Uporediti, Pereboom, D. (2000), p. 123.

moralne odgovornosti, treba razumeti ono delovanje koje ne predstavlja konsekvencu determinišućih faktora koji uslovljavaju delovanje, a nalaze se izvan subjektive kontrole. Faktori koji onemogućavaju postojanje alternariva nisu deo kauzalne istorije koja je uključena u subjektivno delovanje, u kome je, kako smo istakli, on ključna karika, tako da ovaj primer ipak može trasirati put ka konstituisanju uspešnog libertarijanskog kontraprimera PAM-u. Ono što je na tom putu potrebno obezbediti jeste da odluka ne bude kauzalno determinisana faktorima nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu.¹⁵⁷ Drugim rečima, subjekt mora da bude pokretač vlastitih odluka u doslovnom smislu te reči kako bi predstavljao primerenog adresata moralno relevantnih atributa. Naravno, u formi opšteg principa, jednostavno je formulisati navedeni uslov. Ono što predstavlja problem vezano je za njegovu uspešnu aplikaciju unutar primera frankfurtovskog tipa.

Pre nego što razmotrimo ostala značajna poboljšanja koja su preduzeta sa namerom da se ponudi koherentna verzija libertarijanskog primera frankfurtovskog tipa, istaknimo značajna odstupanja do kojih je došlo unutar ovog projekta. Prvo i najvažnije vezano je za ulogu kriterijuma koji treba biti zadovoljen kako bi subjekt bio moralno odgovoran. Odbacivanje PAM-a u specifičnim okolnostima Frankfurtovog primera nagnalo je libertarijance da više pažnje posvete temeljnijem uslovu koji je uključen u priču o moralnoj odgovornosti. Subjektova sloboda koja se manifestuje u sposobnosti da bude inicijator i pokretač kauzalnog niza koji vodi do određene odluke predstavlja rehabilitaciju stare inkompatibilističke ideje, koja u novom kontekstu ocrtanom kauzalnim determinizmom, zadobija ključnu ulogu. Za razliku od jedne grupe kritičara Frankfurtovog primera koji uočavaju ovaj moment, ali samo u nameri da obezbede njegovo važenje u kontekstu alternativnih mogućnosti, moguće je ostati dosledan Frankfurtovim sugestijama i insistirati na značaju kauzalne istorije prilikom procene moralne odgovornosti. Ukoliko se subjekt shvaćen kao *prvi pokretač* može uklopiti u okolnosti scenarija, onda nije od presudne važnosti isticati da je on odgovoran zato što je mogao da postupi drugačije. U situaciji u kojoj mu ova mogućnost ne bi bila na raspolaganju i dalje bi postojao libertarijanski relevantan osnov na kome bi se moglo zasnovati pripisivanje moralne odgovornosti. Primer Eleonore Stamp nas je podučio da kauzalno kontigentan uslov kojim se obezbeđuje izbor

¹⁵⁷ Razradu ovog uslova na veoma ubedljiv i jasan način ponudio je Kejn u: Kane, R. (1998), p. 35 i p. 73.

libertarijanskog subjekta ne mora biti shvaćen kao slučajna činjenica čije bi prisustvo ukazivalo na odsustvo kauzalne istorije.¹⁵⁸ Izbor koji subjekt vrši i koji je u skladu sa određenim kauzalnim nizom ne mora predstavljati kauzalno determinisanu delatnost iako se eksplanacija jednog takvog događaja obično vrši u skladu sa principima kauzalnog objašnjenja.¹⁵⁹ U tom smislu je moguće moralnu odgovornost utemeljiti na uslovu kauzalne kontigentnosti koji je obezbeđen činjenicom da subjektovi izbori nisu izvršeni pod pritiskom eksternih determinanti. Podsećanje na ovaj detalj je od posebne važnosti zato što nam omogućava uvođenje strategije srednjeg puta koju su, skicirajući unapređenu verziju frankfurtovskog primera, sproveli Alfred Mili (Alfred Mele) i Dejvid Rob (David Robb).¹⁶⁰

Osnovna ideja od koje su krenuli prilikom konstituisanja nove verzije Frankfurtovog scenarija sastojala se u težnji da primer objedini kako determinističke, tako i indeterminističke momente. Naravno, ovaj korak može delovati neplauzibilno, ali se njegova smislenost može obezbediti podsećanjem da se u raspravama vezanim za Frankfurtov primer radi o konceptualnim distinkcijama, tako da artifičijelnost i atipičnost ponuđenih situacija treba da se odraze upravo na preciznije odeljivanje pojmovnih opterećenja.

¹⁵⁸ Navedeno zapažanje predstavlja i pogodan libertarijanski odgovor na izazov takozvanog *Majnd* argumenta koji se dokazuje da je slobodna volja inkompatibilna sa indeterminizmom zato što u takvom scenariju subjektov izbor opcije deluje slučajno i nasumično. Kejnov pojam pluralne voljne kontrole i primer Eleonore Stamp pokazuju, međutim, da subjekt u indeterminističkom scenariju ne bira nasumično, zato što činjenica da on ne poseduje kontrolu nad eksternim uslovima ne predstavlja uslov na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Ono što subjekta čini odgovornim obezbeđeno je internim uslovom koji se ogleda u tome da subjekt poseduje voljnu kontrolu nad ovim uslovima, u smislu da njihova realizacija zavisi od njegovih voljnih sposobnosti. Jednostavnije izraženo, nije važno poreklo alternativa koje subjekt bira koliko je važno da sam izbor koji vrši nije izveden pod prinudom eksternih uslova, odnosno da je u potpunoj subjektovoj kontroli da li će da izabere jednu ili drugu opciju. O *Majnd* argumentu Invagen detaljno raspravlja u van Inwagen, (1983), pp. 126-152. Takozvanu 'povratnu' verziju ovog argumenta ('rollback' argument), iznosi u van Inwagen, (2000), pp. 14-16. Među ostalim libertarijanskim rešenjima značajno je i ono koje nude Finč i Vorfeld u tekstu Finch, A. and Warfield, T. A. (1998). *The Mind Argument and Libertarianism. Mind*, 107(427), pp. 515-528. Uporediti, takođe i Fišerovu analizu 'povratne' verzije argumenta kojoj je upravo on nadenuo ime: Fischer, J. M. (2012a). *Indeterminism and Control: An Approach to the Problem of Luck*. U: Fischer, J. M. (2012). *Deep Control. Essays on Free Will and Value*. New York: Oxford University Press, pp. 85-105.

¹⁵⁹ Uporediti, Zagzebski, L. (2000). Does Libertarian Freedom Require Alternate Possibilities. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 231-248.

¹⁶⁰ Uporediti, Mele, A. and Robb, D. (1998). Rescuing Frankfurt-Style Cases. *The Philosophical Review*, 107(1), pp. 97-112. Primer koji ću u nastavku parafrazirati nalazi se na p.101/2. U daljem tekstu ovaj primer ću označavati akronimom MR.

U primeru koji nude, Mili i Rob nas pozivaju da zamislimo subjekta B koji nastanjuje svet u kome je teza o važenju kauzalnog determinizma pogrešna, s tim što ova pretpostavka ne znači da nijedan događaj u tom svetu ne može biti kauzalno uslovljen. U trenutku $t1$ manipulator inicira određeni deterministički proces (P) u subjektovom mozgu koji uslovljava željeno delovanje u trenutku $t2$. Subjekt B nije svestan ove intervencije i ona ni na koji način ne utiče na njegovu deliberativnu sposobnost, osim što će, ukoliko ne bude odlučio 'po svom' da izabere istu opciju, manipulatorova determinanta prinuditi izbor. Međutim, u ovom primeru ni manipulator ne zna za jednu sposobnost subjekta B, a ona se ogleda u mogućnosti da 'po svom' izabere da učini datu radnju. Budući da u ovom svetu determinizam ne važi, sa njegove tačke gledišta čitav projekat deluje analogno delovanju pod prinudom, odnosno on smatra da će delatnost subjekta B predstavljati posledicu delovanja uslova (P). U ovom scenariju je tako izbegnuta opterećujuća pretpostavka signala za intervenciju. Priča se dalje odvija tako da se izbor subjekta B poklapa sa manipulatorovom željom, s tim što do izbora dolazi na osnovu vlastitih razloga dok deterministički uslov manipulatora ne igra nikakvu ulogu i ne utiče na subjektovu sposobnost biranja. Ukoliko je unapređena verzija koherentna ima smisla utvrditi moralnu odgovornost subjekta B, budući da je delovao u skladu sa vlastitom odlukom iako u trenutku $t2$ nije mogao da postupi drugačije, odnosno, iako je u tom trenutku radnja bila neizbežna. Izbor subjekta B uslovljen je njegovim indeterminističkim procesom odlučivanja iako je deterministički činilac (P) zaslužan za neizbežnost izbora.¹⁶¹ Međutim, detalj koji primer može ozbiljno opteretiti sadržan je u mogućnosti da subjekt u trenutku $t2$ ima indeterminističku opciju na raspolaganju, i ogleda se u sposobnosti da izabere radnju svojevolejno, a da pri tom deterministički uslov P takođe vodi ka identičnom izboru u trenutku $t2$. Dakle, problem se sastoji u tome što se ne može jasno razlučiti preklapanje determinističkih i indeterminističkih kauzalnih nizova. Mili i Rob anticipiraju mogućnost navedenog prigovora i uvode dodatnu pretpostavku. Naime, oni deterministički niz P, budući da subjekt ne zna za ovaj detalj, izjednačavaju sa nesvesnim determinantama, dok se momenat odlučivanja, koji predstavlja indeterministički detalj, sprovodi svesno i subjekt B ga vrši u skladu sa vlastitim razlozima. U trenutku odlučivanja oba niza koincidiraju, ali se

¹⁶¹ Uporediti, Mele, A. and Robb, D. (2006). Bbs, Magnets and Seesaws: The metaphysics of Frankfurt-Style Cases. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 128.

subjekt B odlučuje svojevolejno tako da uslov P postaje neoperativan. Međutim, teško je razumeti u kom smislu deterministički uslov P može biti neoperativan. Jedino rešenje ogleda se u tome da se determinisanost odluke ne podvede pod uslovljenost, zato što ukoliko uslov P determiniše *odlučivanje*, on deluje kao TN uslov, odnosno čini odlučivanje neizbežnim, a upravo je ova pretpostavka u potpunom saglasju sa PAM*-om, te se iz tog razloga ne mora direktno odbaciti kao neprihvatljiva.¹⁶² Međutim, ukoliko se delovanje P-a razume u smislu da kauzalno determiniše odluku, onda ova interpretacija nije u potpunosti korektna, zato što uvodi novi momenat u raspravu. Po pretpostavci, manipulator determiniše opciju koju želi da subjekt B izabere, ali ne i samo odlučivanje kao sposobnost koja je tipična subjektova karakteristika. Drugo je pitanje to što je determinantom suspregnuto postojanje alternative, ali to direktno ne vodi ka blokiranju same sposobnosti odlučivanja. Manipulator može obezbediti postojanje samo jedne opcije, ali ne i prinudu subjektovog deliberativnog mehanizma koja bi se sastojala u izboru jedine postojeće opcije. Dakle, determinanta čijeg delovanja subjekt nije svestan ne može se prema zahtevima situacije upotrebljavati kako za onemogućavanje postojanja alternativa, tako i za blokiranje sposobnosti odlučivanja. Sa aspekta prvog lica, poenta se može izraziti i tako da nesvesni determinišući uslov može blokirati alternativnu mogućnost, ali ne i sposobnost odlučivanja subjekta u Frankfurtovom primeru. Najjednostavniji način da se uoči navedeni detalj predstavlja skiciranje analogne situacije u kojoj je sve isto kao u originalnom primeru s tim što je determinišući uslov izostavljen. Pri tim okolnostima svi indeterministički uslovi su zadovoljeni, subjekt može da postupi drugačije i u skladu sa svojim željama bira i čini ono što je izabrao. Uvedimo u ovakav scenario manipulatora i determinišući uslov P, održavajući ostale uslove konstantnima i videćemo da oni ni na koji način ne primoravaju subjekta da odluči 'po svom' iako odlučivanje čine neizbežnim. Iz tog razloga je konceptualno moguće pretpostaviti situaciju koju nude Mili i Rob.

¹⁶² Mogućnost koju na ovom mestu eksploatišem može se predstaviti i na sledeći način: uslov P može da determiniše sam proces odlučivanja u smislu da se subjekt ne može uzdržati od izbora pa se zato može utvrditi da je ova interpretacija u potpunoj saglasnosti sa TN uslovom. Međutim, P iako čini odlučivanje neizbežnim ne uslovljava subjektov izbor opcije. Jednom rečju, on mora da se odluči, jer ne može da se uzdrži od ove delatnosti, ali sam (po svom) bira kako će odlučiti.

Unapređena verzija primera uvodi nov momenat u scenario. Naime, za razliku od originalnog Frankfurtovog primera sada je uslov koji onemogućava postojanje alternativa preveden iz alternativnog u aktuelni scenario. Mogućnost indeterminističkog uzrokovanja sprovodi se u determinističkom okruženju u kome su svi ostali neurološki putevi blokirani.¹⁶³ Na ovaj način izbegnuta je opterećujuća pretpostavka vezana za signal za intervenciju, zato što u aktuelnom scenariju determinišući niz tokom celog procesa, do momenta odluke, obezbeđuje neizbežnost radnje. Devijacija koja je u originalnom primeru uvedena pretpostavkom signala za intervenciju protivčinjeničkog uslova na ovaj način je izbegnuta. Takođe, na ovaj način je blokiran i Džinejev prigovor da u intervalu $t1-t2$ subjekt može da se uzdrži od činjenja zato što manipulatorov protivčinjenički mehanizam ne može da deluje sve dok se ne pojavi relevantan signal. Činjenica da manipulator u aktuelnom scenariju od početka obezbeđuje jednu opciju dovoljna je za onemogućavanje ovog prigovora.

Iako ovo rešenje može delovati spasonosno po sam primer, osnovni problem MR scenarija sadržan je u indeterminističkom uslovu identifikovanom u procesu odlučivanja koje subjekt vrši. Naime, po pretpostavci, indeterministički proces koji se svodi na subjektovo odlučivanje za datu opciju (x), blokira deterministički proces P koji uslovljava E u $t2$.¹⁶⁴ Ovo se može razumeti dvojako: (x) uslovljava E u $t2$ i ono blokira P da uslovi E u $t2$, ili je prisustvo (x) koje prethodi odluci u $t2$ dovoljno da blokira deterministički niz P koji bi uslovio E u $t2$. Ukoliko je druga interpretacija relevantna, onda iskrsavaju identični problemi onima koje je Džinej uočio u originalnom Frankfurtovom primeru. Javljanje indeterminističkog uslova (x) neposredno pre činjenja E u $t2$ može biti funkcionalno jedino ukoliko se u kauzalni niz P unese dodatna pretpostavka, da ukoliko je neposredno pre E u $t2$ prisutno (x), onda P neće usloviti E u $t2$. Preciznije izraženo, dopunska pretpostavka mora da omogući međusobnu isključivost oba kauzalna niza i to tako da u slučaju prisustva indeterminističkog uslova (x), deterministički uslov P postaje sterilan. Naravno, ne vidi se

¹⁶³ Fišer ovu grupu frankfurtovskih slučajeva naziva primeri blokade. Uporediti, Fischer, J. M. (1999). Recent Work on Moral Responsibility. *Ethics*, 110(1), pp. 114-115.

¹⁶⁴ Uporediti, Ginet, C. and Palmer, D. (2010). On Mele and Robb' s Indeterministic Frankfurt-Style Case. *Philosophy and Phenomenological Research*, 80(2), pp. 440-446. Takođe, videti kako Mili i Rob opisuju funkcionisanje neobičnog mehanizma na kome je zasnovan MR primer. Uporediti, Mele, A. and Robb, D. (1998), pp. 103-104.

iz kog to razloga treba indeterminističkom uslovu obezbediti prvenstvo. Ukoliko se ono pretpostavi, u tom slučaju MR situacija samo simulira frankfurtofski scenario, budući da se determinišući niz P pojavljuje kao nefunkcionalan dodatak priči koji treba da sugeriše da je radnja neizbežna, pri čemu se scenario odvija tako da indeterministički uslov, po pretpostavci, obezbeđuje željeni ishod. I ne samo to. Naime, ukoliko se pretpostavi da P ne može usloviti E u prisustvu uslova (x), i još ukoliko je ovaj uslov indeterministički, onda ostaje otvorena mogućnost da (x) *ne mora* usloviti E u t_2 , iako je dovoljno da blokira P neposredno pre trenutka t_2 . Dakle, pretpostavka o primatu uslova (x) i blokadi uslova P u trenutku koegzistencije, može se prihvatiti, ali ni to nije dovoljno da obezbedi nužno javljanje E u t_2 , budući da je uslov (x), po pretpostavci, indeterministički. Na ovaj način se u MR scenariju otvara prostor za alternativnu mogućnost. S druge strane, prva interpretacija afirmiše opterećenja koja su analogna protivčinjeničkom uslovu. U alternativnoj situaciji u kojoj bi P postalo delatni uslov, on ne bi mogao da dovede, kako tvrde Mili i Rob, do E u t_2 zato što njegovo funkcionisanje zavisi on nejavljanja indeterminističkog uslova (x) pre ili tačno u t_2 . Budući da je uslov indeterministički, njegovo nejavljanje pre trenutka t_2 nije siguran signal da se možda neće javiti u samom trenutku t_2 , te iz tog razloga determinanta P može da dovede do željene konsekvence *samo i jedino* u nekom kasnijem vremenskom trenutku t_3 . Pri ovako opisanoj situaciji, ono što je po pretpostavci sprečeno u intervalu t_1 - t_2 , pojavljuje se u trenutku t_2 . Da to opisno izrazimo, budući da P ne može poudano 'znati' kada će se i da li će se indeterministički uslov (x) javiti, jedini relevantan vremenski momenat za aktivaciju i ostvarivanje željenog izbora jeste onaj nakon trenutka t_2 . Sve do ovog momenta (t_2) alternativna mogućnost je prisutna tako da ni prva interpretacija ne uspeva da onemogući važenje PAM-a. Srednji put, kojim je pokušano spasiti Frankfurtov primer obezbeđivanjem libertarijanskog uslova, ali i onog koje propisuje MO teza, iz navedenih razloga ne može predstavljati relevantan odgovor dilema-odbrani.¹⁶⁵ Istini za volju, ovaj zaključak ima smisla jedino kada se prihvati da neutralizacija indeterminističkog

¹⁶⁵ Sličan zaključak izvodi i Vajderker. Uoprediti, Widerker, D. (2006), pp. 55-58.

faktora (x), javljanjem determinističkog niza P, kauzalno uslovljava proces odlučivanja. Načelno, Mili i Rob ističu da *P ne mora kauzalno da determiniše sam čin odlučivanja*.¹⁶⁶

U prilog ovakvoj interpretaciji ide i Hantov primer¹⁶⁷, popularno nazvan slučaj blokade, čija se osnovna ideja sastoji u tome da se od uobičajene situacija u kojoj subjekt A odlučuje da ubije subjekta B u trenutku *tI*, pri čemu ne postoje nikakvi prethodeći faktori koji bi determinisali delovanje subjekta A, načini primer koji bi mogao da zadovolji zahteve MO teze. Razmatrajući uobičajene situacije čiju instancu predstavlja navedni slučaj, obično pretpostavljamo da se u trenutku u kome je odlučio da ubije subjekta B, subjekt A mogao uzdržati od činjenja zato što u scenariju ne postoji nikakav osujećujući uslov koji bi ga u tome sprečio. Pri ovako opisanim okolnostima, subjekt A može biti moralno odgovoran za vlastitu odluku upravo zato što je mogao da se uzdrži od činjenja, odnosno, zato što je delovanje, kao i uzdražavanje od činjenja (možemo slobodno pridodati i izbor), u potpunosti bilo u njegovoj moći.

U nameri da ponudi primer frankfurtovskog tipa koji će otkloniti ključne nedostatke Hant podseća da je dilema-odbrana ukazala na ozbiljna opterećenja koja prate Frankfurtove primere u kojima je sposobnost Blekovog predviđanja potonjeg subjektovog izbora utemeljena na signalu za intervenciju u indeterminističkom scenariju. Osnovni problem u pogledu neizbežnosti radnje ogledao se u tome što je obezbeđivanje važenja ovoga uslova utemeljeno na protivčinjeničkoj intervenciji koja ne može u indeterminističkom scenariju onemogućiti javljanje alternativa, a posebno one koja figurira kao signal koji je potreban za aktiviranje prinudnog mehanizma.¹⁶⁸ Međutim, Lokov *primer čoveka u zaključanoj sobi* obezbeđuje detalj koji se može ugraditi u originalni Frankfurtov primer, a da se pri tom ne poremeti izvorni smisao, tako što će se eksterni uslov blokade uneti u područje mentalnih aktivnosti. Na taj način se problematični signal za intervenciju uspešno može izostaviti iz

¹⁶⁶ Naravno, u kritičkoj literaturi teza sa kojom se saglašavam nije opšte prihvaćena. Pereboom smatra da se neutralizujuća funkcija uslova P može interpretirati tako da P kauzalno determiniše odlučivanje subjekta B, odnosno da je blokada svih neuroloških puteva osim indeterminističkog uslova (x) ekvivalentna uslovljavanju odluke. Uporediti, Pereboom, D. (2001). *Living Without Free Will*. Cambridge:Cambridge University Press, p. 15

¹⁶⁷ Uporediti, Hunt, D. P. (2000), pp. 216-220, ali i Hunt, D. P. (2006). Freedom, Foreknowledge and Frankfurt. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 159-183.

¹⁶⁸ Uporediti, Hunt, D. P. (2000), pp. 216-217.

Frankfurtovog primera. Lokov primer nam jasno stavlja do znanja da onemogućavanje eksternih uslova ne može uticati na subjektovu sposobnost da izvrši željenu radnju. Međutim, kako smo i ranije primetili, područje odlučivanja ostaje suvereno, čime je obezbeđen i libertarijanski uslov koji je potreban za postojanje moralne odgovornosti zato što subjekt u Lokovom primeru nesmetano može da *odluči* da postupi drugačije. Hant smatra, ukoliko uvedemo mehanizam koji može blokirati sposobnost alternativnog odlučivanja u subjektov mozak, da se time neće poremetiti intuicija u pogledu postojanja moralne odgovornosti i uslova koji obezbeđuju libertarijanskog subjekta u pogledu potrebne slobode.¹⁶⁹ U ovom slučaju je važno uočiti da mehanizam ne predstavlja protivčinjenički prinudni uslov, već da je uveden u aktuelni scenario pri čemu se njegovo osnovno svojstvo ne ogleda u prinudi koja bi usloвила subjekta da izvrši planiranu delatnost, već u *blokad*i svih nizova koji se mogu podvesti pod alternativne mogućnosti. U takvom scenariju, subjekt može da učini samo i jedino ono što i sam želi da učini. Na koji način mehanizam može da obezbedi neizbežnost radnje ukoliko ne prinuđuje subjekta na delovanje? U ovom pitanju je sadržan osnovni 'intuitivni dodatak' koji nas po pravilu sprečava da razumemo funkcionisanje osujećujućih mehanizama u primerima frankfurtovskog tipa. Hant smatra da se mehanizam može unaprediti uvođenjem svojstava koji su predstavljali neizostavni segment srednjovekovne rasprave vezane za božije predznanje. Naime, mehanizam može obezbediti neizbežnost ukoliko *unapred* blokira mogućnost javljanja alternativnih opcija, pri čemu ono što subjekt vrši ostaje izvan intervencije, budući da, po pretpostavci, u ovom primeru imamo subjekta opremljenog libertarijanskim atributima, preciznije, sposobnošću da načini željenu odluku bez prinude manipulatorovog mehanizma. Prema tome, subjekt A, u scenariju sa kojim smo započeli razmatranje Hantovog primera, izvršava naumljenu radnju tako da nijedan od blokiranih nizova ne učestvuje u formiranju kauzalne istorije čiju kulminaciju upravo predstavlja pretpostavljeno ubistvo. Ukoliko kao relevantan uslov za zasnivanje moralne odgovornosti istaknemo subjektov kauzalni niz, onda možemo pretpostaviti da je subjekt u ovom primeru odgovoran. Fišer je, međutim, prigovorio da i u ovom primeru intuicija vezana za postojanje moralne odgovornosti može biti podrivena ukoliko se zapitamo da li subjekt ima

¹⁶⁹ Uporediti, Hunt, D. P. (2006), pp. 171-172.

prolaz ka scenariju u kome nervi nizovi na neki način mogu doći u kontakt sa blokadom?¹⁷⁰ Budući da Hant želi da pokaže da subjekt može biti moralno odgovoran u situacijama u kojima su alternativni nizovi koji dovode do izbora blokirani, to zapravo znači da on želi da pokaže da je moguće obezbediti potreban uslov za postojanje moralne odgovornosti iako subjektu ne stoji na raspolaganju prolaz ka opciji koja bi ga izuzela moralne odgovornosti. U skladu sa našom terminologijom, to bi značilo da subjekt može biti moralno odgovoran čak i kada dostupnost alternativnog motivišućeg razloga koji bi mu obezbedio amnestiju nije obezbeđena. Problem se, međutim, sastoji u tome što u indeterminističkom scenariju subjekt *može* pristupiti svetu u kome su alternative blokirane. Ukoliko je to slučaj, onda mehanizam nije operativan, zato što libertarijanski subjekt mora posedovati 'područje' u kome se vrši prisvajanje relevantnog razloga. U suprotnom, njegov izbor bi bio kauzalno determinisan mehanizmom za blokadu. Za Kejna ovaj primer upravo i predstavlja klasičan slučaj u kome kauzalni determinizam uslovljava odlučivanje. Blokadom svih alternativnih nizova, neurohirurg zapravo vrši predeterminaciju subjektovog izbora, zato što on može da izabere samo ono što mora da izabere.¹⁷¹ Intuicija da se u oba slučaja radi o dve identične kauzalne istorije, pri čemu u drugom slučaju uslov koji delovanje čini neizbežnim ne predstavlja segment u genezi spomenute istorije, nosi našu procenu moralne odgovornosti. U tom smislu, poenta koja proizilazi iz komparacije ova dva primera nije ni na koji način drugačija od one koju nudi originalni Frankfurtov primer. Međutim, Hant ukazuje na jedan važan detalj skicirajući par pomoćnih primera u prilog jasnijem razlučivanju poente.

Hant nas poziva da pretpostavimo univerzum koji je opisan u skladu sa načelima epikurejske fizike i koji se sastoji od atoma i praznine, u kome je kretanje atoma determinisano na dole, sem u situacijama deklinacije, kada u skladu sa vlastitom prirodom i funkcijom okruženja skreću sa ustaljene putanje.¹⁷² U prvom slučaju, atomi padaju, pri čemu je kauzalna istorija njihovog kretanja indeterministička, zato što u svakom trenutku tokom pada mogu da skrenu sa putanje. Međutim, prilikom pada u intervalu od t_1 do t_2 atomi ne skreću sa puta. U drugom slučaju, situacija ostaje ista s dodatkom mehanizma koji

¹⁷⁰ Uporediti, Fischer, J. M. (1999), p. 119.

¹⁷¹ Uporediti, Pereboom, D. (2001), p. 16.

¹⁷² U pitanju je primer koji je Hant u privatnoj korespondenciji predočio Fišeru kako bi objasnio osnovnu ideju slučaja blokade. Uporediti, Fischer, J. M. (1999), pp. 119-120, fn. 46.

sprečava postojanje alternativa. Mehanizam zapravo predstavlja cev koja je tako konstruisana da ni na koji način ne ometa pad atoma, kao ni prateće vrednosti (ubrzanje, na primer), ali koja onemogućava deklinaciju, s tim što se u intervalu $t1 - t2$ sve odvija kao u prvom slučaju. Ukoliko u oba slučaja smatramo da je kauzalna istorija koja čini kretanje atoma u intervalu $t1-t2$ identična, i ukoliko u ovim situacijama ima smisla govoriti o nekoj vrsti moralne odgovornosti, i našu tvrdnju u prvom scenariju utemeljimo na činjenici da se kauzalni niz odvija u indeterminističkom okruženju, a pri tom, odbijemo da izvedemo isti zaključak u drugom primeru zato što cev sprečavanjem alternativnih mogućnosti indeterministički scenario pretvara u deterministički i upravo ovaj detalj markira kao osujećujući faktor, kao i nekoliko puta tokom našeg izlaganja, ne može se jasno razlučiti u kom smislu determinističko okruženje utiče na aktuelni kauzalni niz? Dakle, ukoliko se može pretpostaviti da kauzalni niz ne zavisi od važenja pretpostavke indeterminističkog ili determinističkog uslova, može se zaključiti da su oni irelevantni kako za samu kauzalnu istoriju tako i za moralnu odgovornost koja se na njoj utemeljuje. Ovaj zaključak je svakako pretenciozan, ali, budući da je logički moguć, ukazuje na jedan važan smisao koji je prisutan u svim primerima frankfurtovskog tipa, a sastoji se u tome da indeterministička i deterministička pretpostavka u scenariju predstavljaju irelevantne uslove, te je upravo iz tog razloga, a ne toliko u skladu sa agnostičkom tezom od koje smo mi krenuli, opravdano Frankfurtovo neizjašnjavanje u pogledu ova dva uslova. Jednom rečju, iz navedenog proizilazi da moralna odgovornost i sloboda na kojoj je zasnovana ne predstavlja funkciju determinizma i indeterminizma.

Obratimo pažnju na činjenicu da dogmatski izvedeno zapažanje u ovom kontekstu ima smisla jedino ukoliko se pročita u skladu sa zahtevima pred koje nas postavlja *princip kauzalne istorije* koji smo eksploitalisali u ovde sprovedenoj analizi. Odatle sledi da indeterminizam i determinizam mogu biti irelevantni jedino ukoliko se konsekvence ova dva uslova odnose na status alternativnih mogućnosti unutar Frankfurtovog primera, kao i onih inkompatibilističkih varijacija u kojima se moralna odgovornost ne utemeljuje na alternativnim mogućnostima, već na subjekt-uslovu određenog u skladu sa parabolom o prvom pokretaču. Ono što ovakvog subjekta čini primerenim osnovom moralne odgovornosti ogleda se u činjenici da je delovanje, pod kojim možemo ubrojati kako odlučivanje tako i činjenje, funkcija onih faktora nad kojima on poseduje kontrolu i koji su

kao takvi uključeni u kauzalnu istoriju na kojoj može biti upodobljena eksplanacija njegovog činjenja. U takvoj situaciji, alternativne mogućnosti predstavljaju izvedeni, dodatni uslov koji parazitira na primordijalnijem uslovu. Samo iz tog razloga može se tvrditi da indeterminizam i determinizam predstavljaju irelevantne uslove po pitanju procene moralne odgovornosti. Ukoliko kauzalni determinizam uslovljava funkcionisanje libertarijanskog mehanizma izbora, onda on može predstavljati osujećujući uslov. U zaključku ovog poglavlja uvedimo, zarad ilustracije navedenih zapažanja, Pereboomov (Pereboom) primer utaje poreza koji na plastičan način sugerise u kom smislu se može utvrditi teza o irelevantnosti.¹⁷³

Pereboom smatra da uspešan primer frankfurtovskog tipa mora signal za intervenciju načiniti nužnim, a ne samo dovoljnim uslovom koji će manipulatoru pouzdano signalizirati kakav će izbor subjekt u FS-u da načini.¹⁷⁴ Bez tako utemeljenog signala, manipulator neće pouzdano znati kada treba da interveniše. S obzirom na to da Pereboom brani libertarijansku poziciju po pitanju moralne odgovornosti, navedeno pitanje unutar ovog konteksta zadobija sledeće značenje: da li se može konstruisati takav slučaj u kome će signal za intervenciju pouzdano signalizirati manipulatoru šta će subjekt izabrati, ali da pri tom ne determiniše njegov izbor, tj. da samo odlučivanje ne bude uslovljeno signalom?

Logika scenarija *utaje poreza* koji Pereboom nudi kao ilustraciju gore navedenog uslova svodi se na situaciju u kojoj subjekt želi da izvrši ilegalnu radnju, a jedini razlog koji ga može pokolebati u toj nameri je moralne prirode. Međutim, ovaj uslov ne znači da će moralni razlog determinisati subjektovu odluku, već da mu ostavlja na raspolaganju mogućnost, budući da se radi o libertarijanskom subjektu, da izabere da utaji porez ili da se uzdrži u skladu sa moralnim razlogom. Ukoliko moralno relevantna opcija nema značaja za subjekta, on će sigurno postupiti u skladu sa prevashodnom nakanom i utajiti porez. Uvedimo u priču Frankfurtovog manipulatora koji želi da subjekt utaji porez i koji samo na osnovu činjenice da moralna alternativa ne igra ulogu dovoljnog razloga da subjekt postupi

¹⁷³ Pereboom na nekoliko mesta skicira primer utaje poreza. Unapređena i sažeta verzija koju imam u vidu i koju nudim u fn. 175 izložena je u Pereboom, D. (2006), p. 193. Uporediti takođe i Pereboom, D. (2000), p. 128 i Pereboom, D. (2001), pp. 18-22.

¹⁷⁴ Uporediti, Pereboom, D. (2006), p. 193.

u skladu sa njenim zahtevom i uzdrži se od činjenja, može pre nego što se subjekt odluči da deluje u skladu sa vlastitom odlukom da zna da je alternativa potpuno irelevantna za subjekta i da upravo iz tog razloga ne mora da interveniše. U alternativnom scenariju u kome bi manipulator primetio da moralna opcija predstavlja relevantnu alternativu za subjekta, on bi mogao uticati na njegov izbor i primorati ga da izabere prvu opciju.¹⁷⁵ Prema Parebumovom mišljenju signal za intervenciju u ovom primeru ne determiniše subjektov izbor niti ga blokadom jedne od alternativa primorava da izabere jedinu moguću opciju. S druge strane, *prijemčivost* razloga koji opredeljuju subjekta u izboru opcija može predstavljati pogodan signal koji manipulatoru može uputiti znak za intervenciju ukoliko subjekt odluči drugačije. I zaista, u primeru subjektu do trenutka izbora stoje na raspolaganju obe opcije, s tim što je moralna, po pretpostavci, irelevantna. Od izuzetnog je značaja primetiti da irelevantnost alternative u Perebumovom primeru potiče od činjenice da ona u pogledu uticaja na deliberaciju koju subjekt sprovodi ne igra nikakvu ulogu, pa tako ni nema respektabilnu motivišuću snagu s tim što nepostojanje alternativnih mogućnosti ne predstavlja uslov koji subjekta sprečava da deluje u skladu sa vlastitim izborom i da sam načini izbor. Kauzalna istorija upravo i pokazuje da subjekt zahvaljujući ovoj svojoj sposobnosti obezbeđuje suvereno libertarijansko područje. Međutim, Kejn je primetio da u Perebumovom primeru subjekt ne može biti moralno odgovoran zato što mu nedostaje pluralna voljna kontrola.¹⁷⁶ Već smo videli u kom smislu Kejn određuje ovaj uslov i zašto

¹⁷⁵ Perebumov primer glasi: Džo razmatra da li da traži umanjenje poreza, za koje zna da je nelegalno. Takođe, zna da ga najverovatnije neće uhvatiti, a čak i da ga uhvate, moći će ubedljivo da se pozove na neznanje. Pretpostavimo da on ima veoma veliku, ali ne i pretežuću želju da zadovolji svoje interese, bez obzira na cenu za ostale i bez obzira da li zadovoljenje njegovih interesa zahteva nelegalne aktivnosti. Dalje, on je libertarijanski slobodni agent. Njegova psiha je takva, da je u ovoj situaciji, jedini razlog da ne pribegne izbegavanju poreza moralni razlog. On, na primer, ne može da pribegne izbegavanju poreza bez ikakvog razloga. Kauzalno je neophodno da njegov odabir da ne pribegne izbegavanju poreza u ovoj situaciji, zavisi od izvesne jačine moralnih razloga. Džo ne može da izabere da mu se javi moralni razlog, ali moralni razlog koji mu se javlja nije kauzalno dovoljan za njegov izbor da ne izbegava porez. Ako bi se javili moralni razlozi, on bi mogao da bira (u libertarijanskom smislu) da izbegne, ili ne izbegne plaćanje poreza. U nameri da osigura da će Džo odabrati da izbegne porez, neurohirurg ugrađuje elektronsku napravu, koja, ukoliko detektuje da se moralni razlog pojavio (zato što, po pretpostavci, Džo bira da se on pojavi), interveniše u njegovom mozgu na način da Džo odabere da izbegne porez. U aktuelnoj situaciji moralni razlog se ne javlja i Džo bira da izbegne porez, a naprava ostaje neaktivna.

¹⁷⁶ Rogobatna fraza koju je Kejn skovao kao reakciju na Frankfurtove primere, a u skladu sa Fišerovim važnim zapažanjem da postojanje bilo kakvih alternativa nije od presudnog značaja za razumevanje PAM-a već da one moraju da budu robusne, treba da nam sugerise upravo da alternativna mogućnost mora predstavljati *jaku* opciju pri čemu se njena snaga ogleda u sposobnosti subjekta ne samo da je u toku deliberativnog procesa uračuna kao jednu od legitimnih kandidata, već i da može da je izabere i u skladu sa

smatra da se procena moralne odgovornosti mora utemeljiti na ovoj subjektovoj sposobnosti. I pored činjenice da u primeru utaje poreza subjektu na raspolaganju stoje alternativne opcije, one nisu u potrebnoj meri robusne da bi se polazeći od toga moglo utvrditi da subjekt poseduje potrebnu voljnu kontrolu. S obzirom na to da je po pretpostavci alternativna opcija irelevantna za subjekta zato što nije u potrebnoj meri prijemčiva, to ništa drugo ne znači nego da subjekt ne poseduje dovoljan razlog zbog koga bi želeo da postupi u skladu sa tom opcijom. Međutim, alternativni razlog je potreban kako bi se moglo utvrditi da je on i zaista odlučio da deluje onako kako je odlučio zato što prijemčiva opcija može zadobiti takvo svojstvo jedino u relaciji sa nekom drugom opcijom i jedino tada možemo reći da je on posedovao voljnu kontrolu nad izborom i da ga je načinio na način koji Kejn naziva samokonstituišućom delatnošću. Nasuprot tome, u primeru utaje poreza subjekt može samo da uskladi svoju volju sa željenom opcijom, ali ne i da je prihvati u smislu u kome taj proces objašnjava pojam pluralne voljne kontrole. Dakle, da bi ovaj uslov mogao da bude operativan, subjektu mora biti dostupna robusna alternativa, ali u Perebuovom primeru nije moguće zadovoljiti ovaj uslov, jer u trenutku u kome bi i suprotna opcija postala 'interesantna' subjektu, manipulator bi intervenisao i prinudio ga da izabere u skladu sa inicijalnim planom. Upisivati alternativne mogućnosti u scenario kako bi se pokazalo u kom smislu one mogu biti irelevantne i pri tom zaključiti da alternativa ne predstavlja legitimnu opciju prilikom procene moralne odgovornosti, isto je kao i kada se polazeći od pluralne voljne kontrole pretpostavi njeno postojanje, ali se, budući da subjekt ne deluje u skladu sa njom, zaključi da je i ovaj uslov irelevantan prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti. Dakle, prema Kejnovom mišljenju Perebumov primer pati od istih nedostataka kao i ostali primeri frankfurtovskog tipa, pa subjekt ne može biti odgovoran zato što nije mogao da postupi drugačije.¹⁷⁷

Naravno, nama i pored Kejnovih zapažanja uvek stoji na raspolaganju mogućnost da istaknemo prigovor ovakvoj vrsti kritičkih intervencija. Naime, Kejn razmatra

njom da deluje. Dakle, alternativna mogućnost je robusna kada je dostupna subjektu u smislu da može jednakovredno da predstavlja motivišući osnov volje u jakom smislu. Prigovor upućen Perebumu svodiv je upravo na ovde prikazani momenat.

¹⁷⁷ O Kejnovoj kritici Perebumovog primera detaljnije u: Kane, R. (2007). Response to Fischer, Pereboom and Vargas. U : Fischer, J. M., Kane, R., Pereboom, D., Vargas, M. (2007). *Four Views on Free Will*. MA, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, pp. 170-172.

Perebumov primer polazeći od pretpostavljenog važenja PAM-a i potom pokušava da propita da li su ovi kriterijumi u primeru potvrđeni ili povređeni. Sa ovakvim pristupom se ne moramo složiti, ukoliko smatramo da je on nekorektan, budući da Perebumov primer upravo želi da pokaže da su alternativne mogućnosti irelevantne i da nam iz tog razloga skrene pažnju na kauzalnu istoriju koja konstituiše delovanje i na kojoj, prema Frankfurtovom mišljenju, treba da bude utemeljena procena moralne odgovornosti. Ukazivanje na postojanje *slabih* alternativa koje ne igraju nikakvu ulogu prilikom subjektive deliberacije i na tom detalju koncipirati kritiku primera zato što pokazuje da PAM uslov nije zadovoljen, predstavlja prebacivanje težišta rasprave na područje koje je irelevantno za sam predmet spora. Međutim, u pogledu unapređivanja rasprave navedeno rešenje nam ne može biti od posebne koristi zato što je jedina pogodnost pred koju nas postavlja vezana za produblјivanje jaza između inkompatibilistita koji PAM smatraju ključnim uslovom i onih koji u kauzalnoj istoriji traže osnov pripisivosti moralne odgovornosti. Kako god stvari stajale po ovom pitanju, nesumnjivo je da prigovori koji su zasnovani na PAM-u i koji u svakom primeru frankfurtovskog tipa primenjujući ovaj kriterijum zaključuju, u situaciji postojanja netematizovanih alternativa da je subjekt odgovoran ili u onima kada alternativa nema, da subjekt upravo iz tog razloga ne može biti moralno odgovoran, u epistemološkom smislu dovode razmatranje u bezizlaznu situaciju zato što onemogućavaju diskusiju sa primerima frankfurtovskog tipa na način koji im je primeren.¹⁷⁸ To pre svega znači da se o primeru raspravlja polazeći od samog primera, ili još preciznije izraženo, od ideje da li se moralna odgovornost može utemeljiti na drugačijem osnovu od onoga koji zastupa PAM? Jednom rečju, nepostojanje alternative u primeru ne mora samo da znači da subjekt ne može biti moralno odgovoran, već i da odsustvo ovog uslova može u pogledu procene moralne odgovornosti figurirati kao irelevantan faktor. U suprotnom, rasprava će ponovo zapasti u dijalektički ćorsokak.

¹⁷⁸ Uporediti, Pereboom, D. (2008). *Defending Hard Incompatibilism Again*. U: Trakakis, N. and Cohen, D. ed. (2008). *Essays on Free Will and Moral Responsibility*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, p. 11.

2.1.3.2. Konsekvence libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa

Unapređene verzije Frankfurtovog primera predstavljaju odgovor na izazov indeterminističkog kraka dilema-odbrane. Isto tako, od uspešno konstruisanog primera zavisi i važenje Frankfurtovog argumenta, zato što MO uslov, u kome je sabrana logika misaonog eksperimenta, predstavlja drugu premisu argumenta. Osnovna intuicija ogledala se u pretpostavci da okolnosti u kojima subjekt deluje mogu biti takve da onemogućavaju nečinjenje, ali da ni na koji način ne utiču na subjektovo činjenje. Verzije primera frankfurtovskog tipa koje smo razmatrali mogu da se shvate i kao gradacija čiju kulminaciju treba da predstavlja primer koji ispunjava zahteve pred koje nas postavlja MO uslov. Svaki od navedenih primera nam je, uz određene nedostatke, ukazao i na značajne segmente koji treba da budu uključeni u jedan takav scenario. Perebumov primer, na kraju, predstavlja situaciju koja pokazuje, u skladu sa Fišerovim prigovorom vezanim za robusne alternative, da postojanje u moralnom smislu relevantne alternative, ne mora značiti da je ona samom tom činjenicom pristupačna subjektu delovanja.¹⁷⁹ Nažalost, predeterminacija koja je prisutna u samom primeru inkompatibilistima daje za pravo da utvrde da je od samog početka subjektova odluka kauzalno determinisana.

Drugi problem uočljiv je sa normativnog aspekta i predstavlja konsekvencu nedosledne interpretacije moralne odgovornosti. Naime, PAM, ali i primeri frankfurtovskog tipa, nam nameću značenje koje se kvalifikuje kao nederivativna, odnosno direktna odgovornost.¹⁸⁰ Pojam nederivativne odgovornosti ističe da je osnovni uslov pripisivosti moralno relevantnih atributa sadržan u činjenici da je subjektovo delovanje prijemčivo za moralnu kvalifikaciju. Nasuprot ovako određenom pojmu stoji derivativna odgovornost koja se sastoji u tome da subjekt može biti odgovoran i za neke druge postupke.¹⁸¹ U

¹⁷⁹ Ovde je važno imati na umu da nepristupačnost alternative ne mora poticati od nekakve devijacije. Alternativa može biti nepristupačna čak i onda kada nema motivišuću snagu za samog subjekta delovanja, kako je to Perebumov primer pokazao.

¹⁸⁰ Uporediti, Widerker, D. (2006a). Libertarianism and Philosophical Significance of Frankfurt's Scenarios. *The Journal of Philosophy*, 103(4), p. 163, fn. 1.

¹⁸¹ Vajderker kaže da je tipičan primer izvedene (derivativne) odgovornosti onaj u kome subjekt zna da je određeno činjenje moralno neprihvatljivo, ali deliberativno sebe dovodi u situaciju u kojoj se neće moći

Perebumovom primeru postoje opravdane sumnje da je upravo pretpostavljena ova mogućnost. Naime, ukoliko se zbog predeterminacije u pogledu opcije koju subjekt bira pretpostavi da je izbor uslovljen, ali se i pri tom tvrdi da je on moralno odgovoran, procena odgovornosti može derivativno biti utemeljena na činjenici da je subjekt izabrao da na raspolaganju nema dostupan moralni razlog. Njegovo libertarijansko svojstvo koje Perebum u primeru pretpostavlja, obezbeđuje da se ova interpretacija zasnjuje na segmentu kauzalne istorije koji nije eksplicitno uključen u samu priču. Ako je to slučaj, onda prema gornjim ogradama, primer izbegava izazov pred koji nas u pogledu direktne odgovornosti postavlja PAM. Razmotrimo ovu situaciju.

Po pretpostavci, u Perebumovom primeru subjekt direktno bira razlog u skladu sa kojim želi da deluje. Međutim, kada se ovako postave stvari, opravdano je zapitati se koji to razlog subjekta nagoni da upravo prihvati razlog koji je direktno izabrao? U primeru, subjekt bira da nema moralno relevantni razlog koji bi ga sprečio da utaji porez i ovaj detalj se objašnjava legitimnom pretpostavkom da subjekt, zarad ličnog interesa i bez obzira na sve ostalo, može imati razlog da nema moralno relevantnu opciju koja bi ga sprečila da ne postupi na planirani način. Ovaj razlog, svakako, predstavlja alternativu koja se u datoj situaciji može opisati kao razlog da subjekt u toj stvari postupi moralno. Međutim, takođe po pretpostavci, ovaj uslov nije dovoljno robusan da bi predstavljao legitiman osnov prilikom deliberacije. Jednostavno, za subjekta nema dileme zato što on želi da postupi na moralno neprimeren način. Premda, to nas ne sprečava, u želji da obezbedimo libertarijanske uslove odgovornosti, da osnov procene uzdignemo na viši nivo od onog koji je pretpostavljen u primeru, ali je svakako implicitno prisutan i sastoji se u tome da subjekt poseduje razlog za alternativnu odluku. Jednom rečju, ova mogućnost je konstitutivna

uzdržati od činjenja. U takvim situacijama mi zaključujemo da je subjekt odgovoran za ono što je učini, iako nije mogao da se uzdrži od činjenja, ali samo na osnovu derivativne odgovornosti. Zarad ilustracije možemo navesti primer u kome zavisnik dovodi sebe u narkotično stanje kako bi za prethodno planirano izvršenje moralno neprihvatljive delatnosti sebi obezbedio uslov isključenja odgovornosti, a koji bi se prema PAM-u sastojao u činjenici da nije mogao da se uzdrži od činjenja. Uporediti, takođe fn. 1 Vajderkerovog teksta za opis situacije koju parafraziram.

prilikom pripisivanja odgovornosti zato što je subjektu u primeru ostavljen izbor po pitanju posedovanja moralnog i nemoralnog razloga.¹⁸²

Međutim, priča o razlozima, iako skopčana sa mnogim opterećenjima, ipak nam može pomoći da ovaj uslov, posredstvom Pereboomovog primera, jasnije reinterpretiramo. U ovom primeru, dokazna snaga se jednim delom zasniva i na činjenici da subjekt može postupiti na određeni način i to iz moralno neprimerenog razloga, dakle, iz želje da postupi nemoralno, a da mu na raspolaganju ne stoji otvoren pristup ka alternativnom moralno relevantnom razlogu, pa čak iako se dogmatski utvrdi njegovo postojanje. Preciznije izraženo, a u skladu sa Frankfurtovim zapažanjem, čak i kada bi okolnosti bile takve da je subjekt u alternativnom scenariju posedovao mogućnost da postupi drugačije, on bi postupio na identičan način na koji je postupio i u aktuelnom scenariju.¹⁸³ Jednostavno, alternativa može biti irelevantna zato što za subjekta ne predstavlja legitimnu opciju. Odavde je i izveden princip po kome se pripisivanje ili otpisivanje moralne odgovornosti vrši prvenstveno na osnovu moralnog statusa delatnosti koju subjekt preduzima.¹⁸⁴ Naravno, mi uvek možemo na nekom meta nivou naći osnov koji će zadovoljiti libertarijanske uslove, ali se ključni problem sa ovakvim pristupom krije u činjenici da taj uslov ne mora igrati nikakvu ulogu u konkretnoj subjektovoj delatnosti. Namera da učini nešto moralno loše, u okolnostima u kojima se nije mogao uzdržati od činjenja, može predstavljati dovoljan razlog da subjekta smatramo odgovornim i u skladu sa tim i krivim za ono što je želeo, a što predstavlja nederivativan uslov, ali takođe i za delo koje je u skladu sa odlukom učinio. Hant i Vajderker su ponudili primere koji to pokazuju, pa samim tim i dokazuju mogućnost MO situacije. Budući da uspešan libertarijanski primer frankfurtovskog tipa treba da zadovolji upravo ovaj uslov, u narednim podpoglavljima ćemo detaljno razmotriti da li su Hant i Vajderker ponudili relevantne primere na kojima se može utemeljiti zaključak o nevaženju PAM-a.

¹⁸² Uporediti, Goetz, S. (2002). Alternative Frankfurt-Style Counterexamples to the Principle of Alternative Possibilities. *Pacific Philosophical Quarterly*, (83), p. 140.

¹⁸³ Ovom kondicionalu ćemo se još jednom vratiti. O problemima koji prate ovaj Frankfurtov kondicional uporediti Nelkin, D. K. (2004). Irrelevant Alternatives and Frankfurt Counterfactuals. *Philosophical Studies*, (121), pp. 1-25.

¹⁸⁴ Uporediti, McKenna, M. (2012). Moral Responsibility, Manipulation Arguments, and History: Assessing the Resilience of Nonhistorical Compatibilism. *The Journal of Ethics*, (16), p. 147 i Pereboom, D. (2001), p. xx.

2.1.3.3. Hantov predlog: Linija razgraničenja

Bilo da prihvatamo ili odbacujemo Frankfurtov primer, ne možemo poreći da se njegov značaj ogleda i u tome što je provokativna teza koju je zastupao uslovlila da se unutar inkompatibilističke teorijske struje, kao odgovor na Frankfurtov izazov, razvije polemika oko ispravnog tumačenja PAM-a, čime je primer postao zaslužan za pokretljivost, a samim tim i elastičnost, ključnih inkompatibilističkih pretpostavki. Frankfurtov izazov je u prvom redu inicirao opsežnu preformulaciju ključnih pojmova, a samim tim i njihovu jasniju artikulaciju. Budući da se uobičajeno razumevanje PAM-a nije moglo održati pred izazovom frankfurtovskih primera, u čemu se Fišerova kritika robusnih alternativa pokazala ključnom, libertarijanci su pre svih, bili primorani da precizno odrede relevantan uslov čije zadovoljenje omogućava legitimno pripisivanje moralne odgovornosti. Tako je u Kejn-Vajderker-Džinejovoj varijanti¹⁸⁵ relevantan uslov lociran u odluci, tj. u aktivnosti odlučivanja. Međutim, sama ova sposobnost bila je osnažena zapažanjem da Frankfurtov primer, iako uspešno može da blokira alternativne mogućnosti, ne može da problematizuje sposobnost subjekta da se uzdrži od činjenja, odnosno da primer ne može biti uspešan zato što se bez uvođenja teze o važenju kauzalnog determinizma, ne može obezbediti važenje TN uslova, ali tada subjekt ne može biti moralno odgovoran.

Rasprava koja je usledila, bila je vezana za novo područje. U centru pažnje više nisu bile metafizičke alternative, već je teorijski interes bio usmeren ka mentalnim stanjima. Ključni pojam koji je pretrpeo najozbiljniji kritički pritisak bio je pojam neizbežnosti odlučivanja, odnosno sposobnost subjekta da se uzdrži od odluke. Pod tim se nije podrazumevala sposobnost neodlučivanja, već pre ideja da subjekt mora biti sposoban da izabere i da ne izabere da li će da postupi na određeni način. Jedino takva sposobnost je mogla subjekta da načini legitimnim adresatom moralno relevantnih atributa. Naime, ukoliko je subjekt posedovao ovu vrstu sposobnosti, onda mu se primereno mogao uputiti prigovor da je moralno odgovoran za određenu odluku zato što je odlučivanje delatnost nad

¹⁸⁵ Uporediti, Kane, R. (1985), p.142/3; Kane, R. (1998), p. 191/2; Ginet, C. (2006); Widerker, D. (1995), p. 51.

kojom poseduje kontrolu, a ona se upravo ogleda u činjenici da je, odlučujući se na određeno činjenje, mogao i da odluči da se uzdrži od tog činjenja. S druge strane, ova sposobnost je obezbedila i potreban uslov u pogledu dostupnosti, u moralnom smislu reči, izuzimajuće opcije. Subjektu koji je moralno odgovoran za određeni izbor, u trenutku odlučivanja morala je stajati na raspolaganju i opcija čijim bi izborom sebe amnestirao od moralne odgovornosti. TN princip u Frankfurtovom primeru onemogućava važenje ovog, za moralnu odgovornost, ključnog svojstva subjekta.

Ozbiljnije propitivanje libertarijanske pozicije naćeo je MakKena (McKenna), ali je osnovni impuls bio svakako Fišerov.¹⁸⁶ Prigovor o robusnim alternativama, koji se pokazao značajnim u kontekstu razlićitih opcija koje figuriraju kao alternative, mogao se takode primeniti i na situacije neizbežnosti. Ideja je bila jednostavna i moće se izraziti sledećim pitanjem: „Šta ako sposobnost da se uzdrži od činjenja za samog subjekta ne predstavlja relevantnu opciju prilikom odlučivanja za određeno delovanje i da li je i u takvim situacijama opravdano pridavati izuzetan znaćaj ovom uslovu?“ Navedena nedoumica zaslućna je za progresivni iskorak u pogledu razmatranja prirode uslova koji mora biti zadovoljen kako bi subjekt opravdano mogao da se smatra moralno odgovornim. Rešenje problema prećutnih alternativa u Frankfurtovom primeru ne treba da se rešava rigidno, u smislu u kome je to pokušao Hant, konstruišući frankfurtovski primer lokovske vrste u kome je unapred izvršena blokada alternativnih nizova, osim onog koji vodi do ostvarenja inicijalne delatnosti. Iako je i ovaj primer posedovao intuitivnu snagu ona je bila nedovoljna da bi se na njoj utemeljio ozbiljniji argument. Reakcije koje su usledile uglavnom su pokušavale da ukaću da takav scenario ni u ćemu nije razlićit od deterministićkog scenarija, te da zato vodi ka afirmaciji teze koju inkompatibilisti naćelno ne mogu prihvatiti.¹⁸⁷ Međutim, i pored toga, u Hantovom primeru pretpostavljena delatnost je predstavljala moralno relevantnu radnju. Ukoliko je Hantov primer mogao da raćuna na intuitivnu oćiglednost u pogledu moralne odgovornosti za poćinjeno delo, ona je

¹⁸⁶ Uporediti, McKenna, M. (2006). Robustness, Control, and the Demand for Morally Significant Alternatives: Frankfurt Examples with Oodles and Oodles of Alternatives. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 201-219.

¹⁸⁷ Uporediti, Hunt, D. P. (2005). Moral Responsibility and Buffered Alternatives. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), p. 131/2.

velikim delom zavisila i od činjenice da je ono što subjekt čini u moralnom smislu neprihvatljivo. I još, ukoliko je subjekt želeo da učini takvu radnju, ništa nam, osim moguće pretpostavke važenja teze o kauzalnom determinizmu koja obezbeđuje uslov neizbežnosti, ne stoji na putu da zaključimo da subjekt može biti smatran moralno odgovornim. Upravo je ovaj momenat poslužio Hantu, Perebumu i MakKeni da formulišu novi princip koji treba slediti prilikom konstruisanja primera frankfurtovskog tipa. Ključni momenat predstavljalo je saznanje da u scenariju ne moraju biti blokirani svi alternativni putevi, na način na koji je to u primeru blokade pokušao da izvede Hant, već je dovoljno samo zatvoriti prolaz za moralno relevantnu alternativu, što u skladu sa Kejnovim uslovom pluralne voljne kontrole ne znači ništa drugo nego da se ovako određenoj volji blokira pristup, u moralnom smislu, relevantnoj alternativni. Subjekt vlastiti libertarijanski kapacitet može obezbediti u indeterminističkom scenariju u kojem su mu, pored moralno relevantne opcije, tj. one za koju se odlučuje, na raspolaganju mnogobrojne irelevantne alternative, s tim što je put ka moralno relevantnoj alternativni, koja bi obezbedila amnestiju od odgovornosti, blokirana mehanizmom frankfurtovskog manipulatora. Perebum je ovo istakao ukazujući da je uz postojanje alternativne mogućnosti potrebno zadovoljiti i subjektivni uslov koji se ogleda u prethodnom postojanju razloga da se izabere upravo ova mogućnost. Dakle, za aktivaciju mehanizma prinude nije dovoljno samo postojanje alternativa, već se nužan uslov sastoji i u subjektovoj privrženosti, da to tako nazovemo, postojećoj alternativni. U Perebumovom primeru subjekt može da razmatra alternativne opcije bez upliva manipulatorovog mehanizma, ali *ne može da izabere* alternativnu mogućnost, zato što će se mehanizam aktivirati jedino ukoliko alternativna opcija poseduje potrebnu meru poželjnosti za samog subjekta. Perebum je na ovaj način sačuvao libertarijanski uslov potreban za procenu moralne odgovornosti, ali je ujedno pokazao da PAM ne važi. Tako je, unutar inkompatibilističke frakcije pojačan Frankfurtov inicijalni motiv da alternativne mogućnosti, pa tako ni sposobnost subjekta da deluje u skladu s njima, nisu nužno potreban uslov za postojanje moralne odgovornosti. Iako PAM ne važi, odatle se ne može izvesti direktan kompatibilistički zaključak, zato što je bi i on bio izveden u skladu sa libertarijanskom pozicijom po kojoj determinizam sprečava mogućnost slobodne volje, ali ne tako što onemogućava postojanje alternativa, već zato što ishodište

delovanja izmešta iz subjekta u eksterne uslove. Kao i u prethodnim dijalektičkim stupnjevima tako je i na osnovu ovog primera uočen jedan važan momenat.

Usresređujući pažnju na moralno relevantne alternative, Perebum je anticipirao sledeći korak ka uspešnom libertarijanskom primeru frankfurtovskog tipa. Naime, u Frankfurtovom scenariju u kome se vrši blokada moralno relevantne alternative, subjektivni uslov koji je potreban kako bi ova alternativa uopšte zadovoljila zahtev robusnosti vezan je za pojam usresređenosti¹⁸⁸ subjekta. Subjekt može biti usresređen na određenu opciju ukoliko poseduje razlog za njeno prisvajanje, odnosno ukoliko je ona na neki način njemu prijemčiva. U Perebumovom primeru utaje poreza upravo je prijemčivost kauzalno nužan, ali ne i dovoljan uslov da bi subjekt odlučio da ne utaji porez.¹⁸⁹ S druge strane, ova distinkcija omogućava manipulatoru da interveniše samo ukoliko alternativna mogućnost predstavlja, sa subjektivne tačke gledišta, relevantnu opciju. Međutim, u skladu sa klasičnim Frankfurtovim primerom i u ovom scenariju se stvari odvijaju po utvrđenoj pretpostavci tako da manipulator ne mora da interveniše. Pojam prijemčivosti nam je omogućio da jasnije uočimo jedan detalj koji je, slobodno možemo reći, bio prisutan još u originalnom Frankfurtovom primeru, ali je nastojanje vezano za iznalaženje alternativa previdelo njegov značaj. Ustvari, uočavanje ovog prostora bilo je moguće tek kada se rasprava o alternativnim mogućnostima sa metafizičkog plana premestila na mentalni.

Čemu nas može podučiti koncept prijemčivosti? U situacijama u kojima subjekt odlučuje koju opciju da izabere logično je pretpostaviti da se njegov izbor vrši u skladu sa određenim razlogom. Naravno, ovakva karakterizacija predstavlja idealno tipsku poziciju, budući da smo i sami često svesni da se izbori vrše po određenom automatizmu. Međutim, zarad isticanja poente zanemarimo ovu mogućnost. Ideja se ogleda u tome da mora postojati neki, da ga tako nazovemo, intermedijalni prostor - određena linija razgraničenja - u koji subjekt tokom deliberacije mora da uđe kako bi razmotrio alternative, pre nego što se

¹⁸⁸ Perebum ovaj detalj označava imenicom *attentiveness*, koju prevodim sa usresređenost i prijemčivost kako bih što preciznije preneo smisao koji Perebum ima u vidu. Dakle, subjekt je usresređen na određenu opciju onda kada ona iz nekih *razloga* privlači njegovu pažnju. Kada je moralna alternativa u pitanju, onda subjekt može biti usresređen na nju iz nekog moralnog razloga, što zapravo znači da on nije u moralnom smislu indiferentan.

¹⁸⁹ Uporediti, Hunt, D. and Shabo, S. (2013). Frankfurt Cases and the (In)significance of Timing: a Defense of Buffering Strategy. *Philosophical Studies*, (164), p. 603.

odluči za neku od njih. Perebumov primer nam upravo ukazuje na postojanje intermedijalnog prostora unutar koga se zasniva izbor. Iako rogobatnog naziva, ovaj detalj treba da nam približi jednostavnu činjenicu da za subjekta nije dovoljno samo postojanje alternative da bi se na toj činjenici zasnivala sposobnost odlučivanja, već je potrebno pretpostaviti međukorak u kome on razmatra alternativnu mogućnost, budući da smo pretpostavili da se ovaj izbor ne vrši po automatizmu. Značaj ovog teorijskog konstrukta je mnogostruk, ali je za nas posebno zanimljiv momenat koji se odnosi na situacije u kojima subjekt uopšte ne mora da uđe u ovaj prostor kako bi se odlučio za određeno delovanje. To nužno ne mora značiti da se on odlučuje po automatizmu, zato što je bez ulaženja u intermedijalni prostor moguće pretpostaviti da opciju koju bira, bira sa određenim razlogom ili prosto zato što tako hoće. Ono što je iznad njegovog interesovanja jeste deliberacija vezana za drugu opciju kao moguću alternativu. U takvim situacijama subjekt odlučuje u skladu sa vlastitim htenjem. Ukoliko se može prihvatiti ideja intermedijalnog prostora, i ukoliko se manipulatorova intervencija usmeri ka ovom prostoru, dakle ka momentu u kome subjekt razmatra ali ne bira alternativu, onda se može skicirati scenario u kome je uslov neizbežnosti zadovoljen. Dakle, pri opisanim uslovima subjekt može da načini određeni izbor, ali se ne može uzdržati od izbora¹⁹⁰, zato što bi se u tom slučaju aktivirao manipulatorov mehanizam. Ono što je u ovoj situaciji potrebno primetiti jeste i to da se manipulatorov mehanizam aktivira tek kada alternativna opcija za samog subjekta postane relevantna. U konkretnoj situaciji u kojoj subjekt bira ono što želi, postupanje je neizbežno i u odnosu na subjekta, ali i u odnosu na mehanizam prinude. Ukoliko još možemo utvrditi da je subjekt u ovakvim situacijama moralno odgovoran, onda smo dobili situaciju, čiju je mogućnost Vajderker kategorički odbijao, da subjekt ne može da se uzdrži od izbora, ali da može biti moralno odgovoran. Ovaj uslov nam još omogućava, nasuprot primeru blokade, da održimo razliku između niza u kome subjekt slobodno bira i postupa u skladu sa vlastitim izborom i alternativnog niza koji bi se aktualizovao ukoliko bi subjekt ulaženjem u intermedijalni prostor aktivirao manipulatorov mehanizam.

¹⁹⁰ Uzdržavanje bi, takođe, predstavljalo delatnost koja se vrši sa određenim razlogom te tako i ono može biti blokirano.

Hant je ponudio primer čija nam parafraza može približiti osnovnu ideju linije razgraničenja.¹⁹¹ Pretpostavimo situaciju u kojoj je subjekt J na zabavi doživeo poniženje od strane subjekta S. Prva misao koja je subjektu J pala na pamet kada je shvatio šta mu je S uradio bila je da ga ubije. U želji da izbegne direktnu konfrontaciju, subjekt J napušta zabavu. Međutim, njemu opcija da ne ubije subjekta S ni u jednom trenutku ne zaokupljuje pažnju, ali ga ništa ne bi sprečilo da razmotri i ovu mogućnost. Budući da želja za osvetom kulminira, subjekt J uzima pištolj, vraća se na zabavu i ubija subjekta S. Uvedimo u ovaj primer protivčinjeničkog manipulatora koji nadzire subjektive moždane procese i interveniše samo ukoliko alternativa da ne ubije subjekta S, subjektu J postane prijemčiva. Dakle, subjekt u primeru ne može da izabere drugačije, sve dok prethodno ne razmotri alternativnu mogućnost. Budući da on to ne čini, nema potrebe za intervencijom, stvari se odvijaju na pretpostavljeni način i manipulator ostaje izvan aktuelnog scenarija. Kako u primeru nema relevantnih alternativa i budući da subjekt bira svojevolejno, opravdano je zaključiti da je on moralno odgovoran za ubistvo subjekta S.

Za razliku od slučajeva blokade, u primeru koji predstavlja ilustraciju linije razgraničenja, blokada svih alternativnih puteva nije obezbeđena uključivanjem manipulatora u aktuelni scenario, već je u skladu sa protivčinjeničkom intervencijom održan izvorni smisao originalnog Frankfurtovo primeru. Subjekt J sve što čini čini bez ikakve intervencije manipulatorovog mehanizma, dok linija razgraničenja, koja potencijalno obezbeđuje pristup alternativama, ujedno zadovoljava i uslove za važenje PAM-a. U konkretnoj situaciji subjekt J ne sprovodi deliberaciju ulaženjem u intermedijalni prostor, već bez razmatranja i odmeravanja poželjnosti alternativnih opcija odlučuje da ubije subjekta S. Međutim, ukoliko bi ušao u intermedijalni prostor manipulator bi mogao da izvrši blokadu alternative. U tom smislu ovaj uslov uspešno prevazilazi ograničenja primeru blokade zato što opravdano možemo zaključiti da je izbor neizbežan, ali da TN uslov nije obezbeđen prethodnom suspenzijom svih alternativa osim one koja odgovara subjektivom izboru. Međutim, da li pri ovako opisanim okolnostima možemo legitimno subjekta J smatrati moralno odgovornim?

¹⁹¹ Uporediti, Hunt, D. P. (2005), p. 132/3.

Vajderker je u korespondenciji sa Hantom prigovorio da i ovaj primer, kao i originalan Frankfurtov scenario, ne zadovoljava osnovne inkompatibilističke zahteve, zato što se i u njemu može identifikovati prisustvo kauzalnog determinizma.¹⁹² Ukoliko razmatranje alternativne opcije predstavlja kauzalno nužan uslov za uzdržavanje od činjenja, onda je nerazmatranje ove mogućnosti kauzalno dovoljan uslov za aktuelno donesenu odluku. S obzirom na to da subjekt J ne može da pristupi alternativnoj opciji, pa tako ni da se uzdrži od činjenja, onda je to dovoljno da on učini ono što čini. Hant ispravno primećuje da Vajderkerov prigovor promašuje osnovni smisao primera zato što zanemaruje jednostavnu činjenicu da u ovoj situaciji obe opcije zavise od subjektivih sposobnosti. Međutim, ono što je i najznačajnije u ovom primeru, ogleda se u tome da je aktuelno sprovedena delatnost izvršena bez posezanja za pasivnom sposobnošću koja je uzgred i blokirana manipulatorovim mehanizmom. Zapravo, manipulator blokira uslov koji je u pravom smislu reči neoperativan pa tako i irelevantan za sprovedenu delatnost. Odatle sledi da subjekt ne bi mogao da se pozove na ovu činjenicu u nameri da iznađe pogodno opravdanje, čak i kada bi nakon izvršenja željene radnje saznao za manipulatora i njegov mehanizam. Iskaz „Kako mogu biti moralno odgovoran, kada nisam mogao da se uzdržim od činjenja“ bi svakako bio istinit, zato što njegovo važenje počiva na objektivnim okolnostima koje su prisutne u primeru, ali su one potpuno irelevantne za ono što je subjekt učinio jer ga one nisu primorale da to učini. Uslov koji ga je determinisao predstavlja njegovo vlasništvo, tako da kada se u priču uvede subjekt delovanja, gornji iskaz postaje nevažeći. U krajnjoj liniji, kako subjekt može tražiti amnestiju kad obe opcije zavise od njegove sposobnosti, s tim što je aktuelno sprovedena delatnost izvršena u skladu sa sposobnošću koja je bila dovoljna da odluči kako je želeo?

Da li je, s druge strane, opravdano govoriti o izboru u ovoj situaciji, kada subjekt J nijednog trenutka nije razmatrao opcije koje mu stoje na raspolaganju, nego je naprosto odlučio da ubije subjekta S? Princip alternativnih mogućnosti govori o izboru alternativnih mogućnosti, pa prema tome, ovaj primer ne može zadovoljiti važenje samog principa zato što subject, jednostavno, ne sprovodi ovu delatnost. Među ostalim prigovorima koji mogu

¹⁹² Uporediti, Hunt, D. P. (2005), p. 134, fn. 17.

biti upućeni liniji razgraničenja, smatram da je ovaj najznačajniji zato što precizno locira uslov koji trpi najozbiljniji napad Frankfurtovim argumentom. Razmotrimo ovaj detalj.

Prilikom formulisanja MO teze ukazao sam da je od izuzetnog značaja za razmatranje Frankfurtovog primera strožije odrediti PAM. Nakon Fišerovog isticanja da su za priču o moralnoj odgovornosti relevantne jedino robusne alternative, bilo je jasno da se kritika Frankfurtovog scenarija može sprovesti jedino ukoliko se pretpostavi da subjekt poseduje kontrolu nad relevantnim alternativama. Da bih jasnije odredio ovaj uslov pozvao sam se na Kenov pojam pluralne voljne kontrole koji na plastičan način ukazuje na karakter potrebnih alternativa. Upravo je zato i uobičajeno razumevanje izbora moralo da pretrpi određene modifikacije. U kontekstu koji uspostavlja Frankfurtov primer, izbor ne predstavlja delatnost koja se sprovodi nad metafizički postojećim alternativama, već se njihovo javljanje vezuje za subjektovu sposobnost da prilikom biranja uslovi postojanje stanja stvari koje se može izraziti iskazom tipa „X je izabrao A“. U ovom smislu opciju konstituiše subjektov izbor, što je dovoljna potvrda da istinitost gornjeg iskaza zavisi od njegove kontrole. Najlogičnije je, pri opisanim okolnostima, pretpostaviti da je subjekt isto tako mogao i da ne izabere A. Kada namesto varijabli postavimo moralno relevantne opcije, postaje jasno da subjekt poseduje sposobnost koja je konstitutivna za obe opcije. Međutim, ono što se ovde jasno ne može uočiti, ali što je prisutno u Kejnovom uslovu pluralne voljne kontrole, ogleda se u činjenici da obe opcije, i ona činjenja, kao i nečinjenja, moraju predstavljati subjektovu delatnost, a ne nešto što mu se naprosto dešava. Da bismo objasnili zašto je važno ukazati na ovaj uslov, podsetimo se da nečinjenje A mora da se razume kao činjenje ne-A. I zaista, u mnogim situacijama nebiranje opcije A predstavlja činjenje ne-A. Drugačije izraženo, obe opcije subjekt mora izabrati intencionalno, iako se u pogledu činjenja ne-A delovanje može podvesti pod nečinjenje, ali ne i pod propuštanje. Uslozljavanje pojmovnih distinkcija je potrebno kako bismo shvatili da se izbori uvek vrše polazeći od nekog višeg osnova na kome se zasniva poželjnost jedne od opcija. Kejn smatra da subjektu u trenutku izbora željene opcije mora biti pristupačna i alternativna mogućnost u smislu da kada bi hteo da izabere drugačije on bi to i mogao zato što mu je na raspolaganju bio i drugačiji razlog. Hantov primer u istoj meri kao i Frankfurtov originalni primer provocira intuitivnu prihvatljivost Kejnovog uslova pluralne voljne kontrole, pa tako i pojam izbora koji se ogleda u sposobnosti da se učini i jedno i

drugo. U primeru linije razgraničenja imamo situaciju da deliberativna sposobnost koja je prisutna u onome što subjekt faktički sprovodi tako da se može zaključiti da je on aktivan, a što predstavlja dovoljan uslov da subjekt odluči kako želi i da deluje u skladu sa donesenom odlukom. Budući da je za njega alternativna opcija irelevantna, zato što je ni ne uzima u razmatranje, segment pluralne voljne kontrole koji treba da zadovolji mogućnost alternativnog izbora je pasivan. Dakle, subjekt poseduje datu sposobnost, ali je ona u ovom trenutku, u jednom svom delu pasivna. Ukoliko subjekt može biti moralno odgovoran, onda to znači da pluralna voljna kontrola određena na Kejnov način ne predstavlja osnov od koga polazimo kada razmatramo da li je subjekt odgovoran ili nije. Tako i subjekt J može biti moralno odgovoran za ono što je učinio ne zato što poseduje sposobnost koja se može interpretirati u skladu sa PAM-om, već zato što ova pasivna sposobnost ni na koji način nije bila uključena u aktuelno dešavanje, bilo da osujećuje ili primorava subjekta na delovanje. Subjekt je moralno odgovoran ne zato što je mogao da ne učini ono što je učinio, već zato što za to što je učinio, sposobnost nečinjenja nije imala nikakvog značaja. Jednom rečju, subjekta ništa ne sprečava da deluje 'po svom' čak i kada je njegovo delovanje neizbežno. Teza o irelevantnosti upravo i računa sa nominalno pretpostavljenom pluralnom voljnom kontrolom jer jedino na taj način možemo uvideti da je ona u pravom smislu suvišna za moralnu odgovornost. Upravo iz tog razloga primer blokade nije mogao da uspe, zato što se uspešan Frankfurtov scenario može konstruisati samo i jedino ukoliko uvedemo protivčinjeničkog manipulatora u priču. Odavde, zajedno sa Hantom, možemo zaključiti da proces odlučivanja ne mora pretpostaviti prethodno postojanje opcija, zato što njihovo javljanje zavisi od subjekta.¹⁹³ Postojanje alternativa može predstavljati nužan uslov kada se govori o slobodi volje shvaćene u apsolutnom smislu, ali se odatle ne može zaključiti da je i za nesmetanu deliberaciju potrebno obezbediti njihovo metafizičko važenje. Budući da njihovo javljanje zavisi od subjekta, za sprovođenje nesmetane deliberacije nije potrebno insistirati na njihovom postojanju. Hantov primer nam upravo pokazuje kako suprotna opcija uopšte ni ne mora da se javi prilikom odlučivanja.

Ono što je značajno i što intermedijalni primeri iznose na videlo ogleda se u činjenici da mentalni čin, kao što je odlučivanje, sam po sebi ne konstituiše alternativne

¹⁹³ Uporediti prigovor 2 i Hantov odgovor u Hunt, D. P. (2005), p. 135/6.

mogućnosti, već pre predstavlja nužan uslov koji omogućava prolaz ka alternativama.¹⁹⁴ Za zastupnike dilema-odbrane posedovanje robusne alternative znači isto što i mogućnost da se postupi drugačije. Međutim, zastupnici intermedijalnih slučajeva su nam pokazali da subjekt može biti moralno odgovoran za odluku koju je načinio čak i kada nije imao na raspolaganju robusnu alternativu.

Naravno, ovom zaključku se može prigovoriti da nije isto nemati alternativu zato što subjekt ne želi da postupi drugačije i tvrditi da ne može da postupi drugačije zato što alternativa ne postoji. Ovaj prigovor je izuzetno značajan zato što nam može pomoći da ukažemo na važnu konceptualna distinkcija koja se često prenebregava. Da bismo je razumeli uvedimo u priču aspekt prvog lica. Uzdržati se od činjenja u smislu zadovoljenja uslova neizbežnosti odlučivanja, nije isto što i obezbediti okolnosti koje će subjektu onemogućiti aktualizaciju ove sposobnosti. Dakle, mogućnost da se uzdrži od određene odluke, koju je subjekt zapravo doneo, pretpostavlja *delatnost* uzdržavanja, a to mora biti nešto što subjekt *čini*, a ne nešto što mu se naprosto dešava. Polazeći od subjekta, budući da alternativna mogućnost ne poseduje, u trenutku deliberacije, privlačnu snagu, sama delatnost uzdržavanja za njega predstavlja irelevantnu opciju, tako da je on ni ne sprovodi. U tom smislu blokada alternativnog puta u pogledu delovanja koje subjekt sprovodi ni na koji način ne mora predstavljati osujećujući uslov, zato što ne utiče na sprovedeni izbor. Drugačije izraženo, nedostatak alternative subjekta ne primorava da izabere jedinu moguću opciju, jer je on već izabrao ono što je *hteo* da izabere. Upravo iz tog razloga, da bi se pojačala ideja izostanka prinude u ovim situacijama, manipulator u eksplanatornom smislu može da obezbedi važenje ovog momenta. To što subjekt ne može da bira, još uvek ne znači da je on *prinuđen* na izbor.

Međutim, čak i da pretpostavimo da u primeru subjekt niti može niti želi da postupi drugačije, to ne isključuje mogućnost da se moralna odgovornost za ono što čini derivira iz uslova koji u primeru nisu spomenuti, ali su sigurno bili prisutni prilikom formiranja subjektivog karaktera.¹⁹⁵ U ovim situacijama može se reći da je subjekt odgovoran zato što je on, na primer, loš čovek, tj. zato što je on odgovoran za to što jeste, pri čemu ovakva

¹⁹⁴ Na primer, *slična* ideja je prisutna i u Kejnovom pojmu pluralne volje.

¹⁹⁵ Uporediti, Hunt, D. P. (2005), pp. 141-144.

karakterizacija predpostavlja da su subjektu, u nekom trenutku, morale biti dostupne alternativne mogućnosti. Na taj način, uz pomoć derivirane moralne odgovornosti, obezbeđuje se važenje PAM-a čak i kada u primeru nema raspoloživih alternativa. Na ovaj prigovor je važno ukazati zato što se i Frankfurtov primer može tumačiti na isti način, ali to onda onemogućava kompatibilističku interpretaciju. Pažljivijim razmatranjem Frankfurtovog primera možemo uvideti da se ipak ne može opravdano izvesti ovakav zaključak, jer se takvo tumačenje ne bi moglo zasnovati na aktuelnom scenariju. Osnovni razlog sastoji se u nevaženju gornje racionalizacije. Kao ilustracija može poslužiti Hantov primer. Majka koja žrtvuje vlastiti život kako bi spasila dete iz zgrade zahvaćene požarom, sigurno će takvim postupkom obezbediti sebi moralno afirmativne atribute. Ukoliko u priču uvedemo još jedan momenat i kažemo da je majka često u prošlosti zapostavljala vlastito dete i odatle deriviramo zaključak u pogledu uzvišenosti njenog čina, doći ćemo u situaciju da na osnovu navedenog proširenja utvrdimo da ona nije bila dobra majka i da postupak nije bio u skladu sa njenim karakterom. Naravno, ukoliko pretpostavimo indeterministički scenario, mi možemo reći da je njen čin pohvalan, upravo zato što ona nije bila dobra majka, i da je u ovoj situaciji postupila suprotno ranijim navikama. Ovakva procena je svakako utemeljena na PAM-u. Međutim, uvedimo u priču i Frankfurtovog manipulatora, koji upravo u nestabilnosti majčinog karaktera iznalazi motivaciju da blokira alternativnu odluku, ukoliko dođe do pretpostavljene situacije, i ukoliko se majka pokoleba na način na koji ovu sposobnost tumači intermedijalni uslov. Međutim, u konkretnoj situaciji majka postupa na prvobitno opisani način, pri čemu je njeno delovanje bilo uslovljeno jasnom odlukom da pomogne detetu, te samim tim mogućnost alternativnog postupanja i nije predstavljala relevantnu opciju, tako da manipulator nije morao da deluje i prinudi je na izvršenje planiranog postupka. Da li bismo i pri ovako opisanim okolnostima mogli da tvrdimo da majčin čin nije vredan pohvale? Ukoliko bismo tvrdili da je majka bila primorana da tako učini, zato što joj je alternativa bila zatvorena i ukoliko bismo ukazali na činjenicu da u prošlosti nije bila odgovorna majka, u kom smislu ove racionalizacije relativizuju moralnu vrednost aktuelno sprovedenog postupka? Čini se da je jedini motiv teorijske prirode, budući da se po automatizmu u aktuelni scenario uvode neaktualizovane mogućnosti. Važno je da uočimo da nijedan od navedenih uslova nije igrao nikakvu ulogu u majčinom poduhvatu i da se prinuda koja je svakako postojala ne može svesti niti na

karakter, niti na manipulatorov mehanizam. Iako literarno, moramo zaključiti da je majka u ovom slučaju delovala pod *prinudom* ljubavi.¹⁹⁶ S obzirom na to da nismo eksplicitno ukazali na motivisanost srednjovekovnim mišljenjem, ono svakako čini podlogu navedenog primera. U analogiji sa božanskim delovanjem, čiju subjektivnost upravo krasi odsustvo deliberativnih sposobnosti¹⁹⁷, možemo da postavimo pitanje da li bismo i subjektu koji bi u određenoj situaciji postupio kao uzvišeni uzor otpisali moralnu odgovornost zato što nije bio u poziciji da bira? Bog čini to što čini ne samo zato što je vlastitom svemoćnom prirodom sposoban da čini to što želi, već i zato što moralna dilema za njega predstavlja nemoguću situaciju. Ja ne smatram da ljudskog subjekta treba posmatrati u analogiji sa božanskim bićem, ali je ova usporedba pogodna zato što nam može ukazati na koji način izbor shvaćen kao funkcija alternativnih mogućnosti ne mora da predstavlja suštinsko svojstvo subjekta koji je primereni adresat moralnih kvalifikativa. Ukoliko ovaj uslov nije nužno potreban onda ni postojanje alternativa ne mora predstavljati nužno potreban uslov za postojanje moralne odgovornosti. Konačno, izbor moralno relevantnih alternativa ne mora se po inerciji razumeti kao situacija moralne dileme u kojoj subjekt ne zna kako da postupi. U Frankfurtovom primeru subjekt upravo čini ono što je *želeo* da učini. U kom smislu posedovanje i razmatranje alternativne mogućnosti ne predstavlja nužan uslov kako bismo, budući da je PAM zadovoljen, subjektu pripisali moralnu odgovornost za ono što je učinio ili izabrao da učini, možemo videti ukoliko bismo Hantov primer modifikovali tako da subjekt J može da razmotri alternativnu mogućnost (da ne ubije subjekta S) zato što želi da ga održi živim kako bi ga podvrgao mučenju i na taj način mu naneo ogromne patnje.

¹⁹⁶ Frankfurt je posvetio značajne radove analizi ljubavi koja takođe može da bude shvaćena kao segment alternativnog scenarija, tako da literarni manir u gornjoj rečenici ne bi trebalo razumeti samo u tom značenju. Naravno, to ne znači da posezanje za pojmom ljubavi ne može biti kritikovano. Nama se može opravdano prebaciti da majka čak ni ne deluje polazeći od razloga, već da je njen čin pre emocionalno iznuđen, odnosno da u njemu nema ničeg, budući da je ravan refleksnoj radnji, što bi takav postupak učinilo prijemčivim za moralnu kvalifikaciju. Kao odgovor, može se samo na Hjumovom tragu navesti da su na žalost svih pobornika racionalnosti razloga, emocije često mnogo racionalnija opcija. Zašto subjekt ne bi mogao da bude kvalifikovan sa aspekta morala ukoliko je izabrao i delovao u skladu sa *svojim* emocijama, kada motivišući osnov volje delatnika može da bude u istoj meri uslovljen i razlozima, ali i emocijama? Afekat, gnev, ljutnja i razjarenost ne moraju *de facto* predstavljati oslobađajuće uslove, zato što ne mora biti tačno da subjekt pri takvim okolnostima nije posedovao kontrolu nad svojom voljom. Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988a). *Rationality and Unthinkable*. U: Frankfurt, H. G. (1988). *The Importance of What We Care About*. New York: Cambridge University Press, pp. 177-190, a posebno p. 189.

¹⁹⁷ Na primer, Dekart u IV meditaciji opisuje ovaj detalj. Uporediti, Descartes, R. (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji*. Beograd: Plato, str. 39-40.

Ovaj primer nam na jasan način pokazuje da prilikom procene moralne odgovornosti ne možemo ostati jedino na alternativnim mogućnostima, već je nužno uvesti u razmatranje i motiv, odnosno razlog, koji subjekta nagoni na delovanje. U opisanoj situaciji moralni status alternativa je identičan i može se podvesti pod ocenu da u oba slučaja subjekt J želi da nanese zlo subjektu S. Ukoliko bi nam zastupnici PAM-a odgovorili da oni ne prihvataju ovu interpretaciju zato što relevantna alternativa mora zastupati alternativnu moralnu vrednost, mi bismo opravdano mogli da odgovorimo da je njihov prigovor koncipiran tako što su razmatranje zasnovali na moralnoj vrednosti opcije a ne na pitanju da li subjekt može ili ne može da postupi drugačije. To dokazuje da prilikom procene moralne odgovornosti mi posežemo za jednim višim osnovom ili drugačijim područjem, i da tek naknadno utvrđujemo da li je subjekt mogao da postupi drugačije. Međutim, upravo smo razmatrajući moralni status odluke subjektu pripisali moralnu odgovornost, dok se u drugoj etapi, u kojoj razmatramo da li su mu na raspolaganju bile i neke druge opcije, vodimo željom da iznađemo okolnost koja bi mogla da isključi atribuciju moralnih kvalifikativa. Zbog toga mi ne možemo reći da nas prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti zanima samo da li je subjekt mogao da postupi drugačije, već nas zanima i zašto je on postupio onako kako je postupio, odnosno nas zanima zašto je jednoj vrednosti pridao veći značaj, tj. zašto je delovao nasuprot zahtevima nekog od moralnih imperativa? Kada tražimo odgovor na ova pitanja nas ne zanima da li je delovanje bilo neizbežno već da li su faktori koji delovanje čine takvim dovoljni da objasne moralni kvalitet volje koji je manifestovan prilikom formiranja odluke da se postupi na određeni, moralno relevantan, način. Ukazivanje na postojanje dva nivoa procene daje za pravo Frankfurtovoj tvrdnji da se u ovakvim situacijama mora uočiti prisustvo važne pojmovne distinkcije.¹⁹⁸ Drugačije izraženo, prilikom procene moralne odgovornosti nas ne zanima da li je subjekt mogao da postupi drugačije, već da li je ono što je učinio učinio 'po svom'. Ukoliko je drugo pitanje relevantno za moralnu procenu, onda je PAM irelevantan uslov, zato što subjekt može delovati 'po svom' čak i kada nije u mogućnosti da postupi drugačije.

¹⁹⁸ Uporediti, Frankfurt, H. (2006), p. 340.

2.1.3.4. Vajderkerov primer frankfurtovskog tipa

Linija razgraničenja omogućila nam je da uočimo da se sloboda shvaćena kao uslov na kome se utemeljuje procena moralne odgovornosti koju Frankfurt razmatra u svom misaonom eksperimentu ne može odrediti kao funkcija alternativnih mogućnosti. Subjekt je moralno odgovoran zato što je delovao 'po svom' iako je, u isto vreme, njegovo postupanje bilo neizbežno. Kada tvrdimo da u ovakvom scenariju subjekt može biti moralno odgovoran, mi zapravo ukazujemo da i pri takvim okolnostima nije narušen subjektivni uslov na kome se, polazeći od normativnog nivoa, vrši kvalifikacija subjektivnih izbora ili postupaka. U tom smislu MO teza, preko TI uslova propisuje da subjekt u ovom scenariju, budući da je moralno odgovoran, može da bude kriv za vlastite izbore i postupke, ukoliko pretpostavimo da je izvršio, u moralnom smislu, neprihvatljivo delo. To zapravo znači da bismo subjekta u Frankfurtovom scenariju prilikom procene moralnog statusa radnje za koju ga smatramo odgovornim mogli smatrati i krivim, zato što nam ništa u samom primeru ne stoji na putu da izvedemo ovakav zaključak. Odnosno, koliko god da se radi o specifičnim okolnostima ipak se naša intuicija u pogledu moralnog statusa radnje ne može tako lako trivijalizovati pozivanjem na same okolnosti, zato što je subjekt to što je učinio učinio slobodno, tj. bez bilo kakve prinude.

Za razliku od ranijih radova¹⁹⁹ Vajderker u tekstu „Libertarijanizam i filozofski značaj frankfurtovskih scenarija“²⁰⁰ smatra da je MO situacija *konceptualno* moguća. Mogućnost konstruisanja primera u kome bi važenje TN i TI uslova bilo zadovoljeno, predstavljala bi dokaz za zasnovanost druge premise Frankfurtovog argumenta. Na taj način bi se mogla ponuditi i teorija o moralnoj odgovornosti koja svoje važenje zasniva na konceptualnoj mogućnosti ovakvih primera. Vajderker želi da pokaže da se polazeći od Frankfurtovog primera može ponuditi teorija moralne odgovornosti koja neće zavisiti od subjektive sposobnosti da se uzdrži od činjenja. Međutim, to ne znači da subjekt, u primeru koji on nudi, poseduje ovu sposobnost ali da ne deluje u skladu sa njom, već da se on nalazi

¹⁹⁹ Na primer, Widerker, D. (1995) i Widerker, D. (2006).

²⁰⁰ Uporediti, Widerker, D. (2006a).

u MO scenariju tako da je u tom smislu njegovo delovanje neizbežno, pri čemu utvrđivanje moralne odgovornosti ne zavisi od ovog uslova. U tome se sastoji i osnovni smisao originalnog Frankfurtovog primera, s tim što Vajderker odlučno odbija da odatle izvede kompatibilistički zaključak, zato što smatra da se između MO teze i teze o važenju kauzalnog determinizma ne može povući znak jednakosti. Prema tome, uspešan frankfurtovski primer može biti zasnovan samo na libertarijanskim principima. Razmotrimo zašto Vajderker smatra da nam Frankfurtov primer i pri MO okolnostima daje za pravo da utvrdimo da subjekt može biti opravdano smatran krivim za ono što čini čak i kada se pretpostavi važenje TN principa.

Mi smo prilikom analize libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa videli da nemogućnost zadovoljenje uslova neizbežnosti (TN) predstavlja osnovni problem, a ujedno i slabost, svih razmatranih slučajeva. Naime, ukoliko se u scenariju ne pretpostavi važenje kauzalnog determinizma ne vidi se na kom drugom osnovu možemo zasnovati tvrdnju da je subjektovo delovanje neizbežno.²⁰¹ Međutim, ukoliko je moguće ponuditi adekvatnu argumentaciju koja bi navedenu dilemu učinila trivijalnom, onda je moguće ponuditi i *libertarijansku* tezu koja uslov neizbežnosti čini irelevantnim prilikom pripisivanja moralnih kvalifikativa subjektu u Frankfurtovom scenariju (IR teza).

Pre nego što izložimo Vajderkerove razloge u prilog IR tezi, potrebno je objasniti zašto je podcrtan libertarijanski uslov u navednoj tezi. Osnovni razlog je svakako taj što Vajderker pripada grupi najznačajnijih libertarijanskih teoretičara pa tako ne prihvata mogućnost kompatibilizma kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. U tom smislu kvalifikativ 'slobodan' ispred pojma subjekta sugeriše da njegovi izbori nisu niti kauzalno, niti nomološki uslovljeni.²⁰² Međutim, Vajderker povlači važnu metafizičku distinkciju ukazujući da ovako određen pojam slobodne delatnosti (i/ili izbora) ne treba poistovetiti sa pojmom slobodne delatnosti koja se određuje polazeći od subjektove sposobnosti da učini ili se uzdrži od činjenja određene delatnosti. Da bi održao navedenu razliku, prvu vrstu slobode označava frankfurtovskim uslovom 'po svom' dok u pogledu drugog određenja

²⁰¹ Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 166.

²⁰² Uporediti, Widerker, D. (2009). A Defense of Frankfurt-friendly Libertarianism. *Philosophical Explorations*, 12(2), p. 87. Takođe, uporediti i definiciju (D7) u Widerker, D. (2006a), p. 167.

ističe da takva delatnost zavisi 'od subjekta'.²⁰³ Tradicionalno, ova terminološki prikazana razlika smatrana je logički ekvivalentnom. Međutim, uslov intermedijalnog prostora nam je pokazao da se subjekt neretko može odlučiti po svom, ali da mu pri tom nije dostupan pristup alternativama. To ne znači da je za nepristupačnost alternativama zaslužan samo manipulatorov mehanizam u FS-u, već da je i povrh toga ona obezbeđena i subjektivnim uslovom. Na primer, određeno stanje stvari može biti kauzalno moguće u odnosu na subjektovu odluku, s tim što subjektu ne moraju biti dostupne same te opcije zato što njihova realizacija nije u njegovoj moći. U tom smislu razložno je pretpostaviti da realizacija određenog stanja stvari E u vremenu T, u pogledu delovanja može subjektu biti dostupna, ali isto tako i nedostupna. Dakle, realizacija određenog stanja stvari E u pogledu delovanja može biti dostupna subjektu jedino i samo ukoliko je u njegovoj moći da ostvari to stanje, ali isto tako mu ono može biti nepristupačno, ukoliko delovanje koje bi dovelo do ostvarenja stanja stvari E nije u subjektovoj moći. Upravo MO scenario računa sa ovako opisanom situacijom. Subjektu, u odnosu na odluku koju je doneo 'po svom', alternative ne moraju biti dostupne, pri čemu to ne znači da je sama odluka koju čini uslovljena ovom nemogućnošću. Na taj način se neizbežnost delovanja (donošenja odluke) obezbeđuje uslovima koji niti kauzalno niti nomološki uslovljavaju delatnost koju subjekt u primeru zapravo sprovodi.

Da bismo lakše razumeli ovu neobičnu situaciju, Vajderker predlaže da razmotrimo atipičnu osobu Z. Naime, osoba Z je takva osoba koja u situacijama u kojima odlučuje da li da uradi nešto nemoralno naizmenično podleže izazovu opcije ili gubi svest u trajanju od jedne sekunde nakon čega se vraća u uobičajeno stanje. Ukoliko je subjekt u FS-u takva osoba i ukoliko u T 'po svom' odluči da prekrši obećanje, onda sledeći uslov važi:

Ili će subjekt odlučiti u T 'po svom' da ne održi obećanje ili će pasti u nesvest.

Specifična priroda osobe Z znači da je ona nomološki uslovljena, ali ovaj uslov ni na koji način ne determiniše njeno delovanje, odnosno, ono je konzistentno sa odlukom koju subjekt donosi 'po svom'. S druge strane, subjekt nije u mogućnosti da se uzdrži od činjenja

²⁰³ Uporediti, Widerker, D. (2005). Agent-Causation and the Control. *Faith and Philosophy*, 22(1), pp. 88-98, a posebno p. 94/5.

zato što je jedini način da to učini da dovede sebe u stanje gubitka svesti što po definiciji predstavlja nedostupnu radnju, zato što niko voljno sebe ne može dovesti u takvu situaciju. Ono što je važno primetiti ogleda se u tome da alternativna nemogućnost ni na koji način ne aficira aktuelno postupanje, ali ga pri tom čini neizbežnim. U odnosu na subjektovo aktuelno postupanje ostale kauzalno moguće alternative mogu biti nepristupačne, što je dovoljno da se zaključi da subjekt ne može da se uzdrži od činjenja iako delovanje nije kauzalno determinisano.

U skladu sa formalnim prikazom koji Vajderker predlaže opisana MO situacija može se predstaviti i na sledeći način:²⁰⁴

- a) S odlučuje da V u T 'po svom'
- b) P1, P2,..., Pn su u datim okolnostima sve kauzalno moguće alternative u odnosu na „S odlučuje da V u T 'po svom““
- c) Svaka Pi (i= 1-n) je nedostupna za S u datim okolnostima.

Ukoliko umesto a) stavimo $O^D(V, S, T)$ ²⁰⁵, onda se MO scenario može prikazati kao situacija za koju važi sledeća disjunkcija:

MO: $O^D(V, S, T) \vee P1 \vee P2 \vee \dots \vee Pn$, pri čemu je $O^D(V, S, T)$ istinito, a ostali disjunktivi su u pogledu delovanja nepristupačni subjektu S.

Budući da Frankfurtov primer u pogledu metafizičkih uslova pretpostavlja važenje disjunkcije prema kojoj će se 'S odlučiti da V' ili po svom ili će biti uslovljen prinudnim mehanizmom, onda je teško pretpostaviti mogućnost MO scenarija u kome bi se neizbežnost postupanja mogla obezbediti bez uvođenja teze o važenju kauzalnog determinizma. Budući da Frankfurtov scenario dopušta dva raspleta situacije, a na šta ukazuje i navedena disjunkcija, onda i dilema-odbrana u formi u kojoj je Džinej skicirao važi za takvu situaciju, a što znači da je u nekom ranijem trenutku T_0 potrebno pretpostaviti postojanje uslova C koji je kauzalno dovoljan kako bi disjunkcija bila zadovoljena. Budući da uslov 'S odlučuje da V u T' 'po svom' treba da bude neizbežan, pa tako dostupan u svakom mogućem svetu u trenutku T_0 , ne vidi se na koji način je moguće obezbediti

²⁰⁴ Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 168.

²⁰⁵ O^D je skraćenica za 'odlučuje se da' koja funkcioniše na ousobičajeni način u računu predikata.

važnje TN principa kada zavisi od subjektivih sposobnosti, a da se pri tom ne pretpostavi da je on kauzalno determinisan.²⁰⁶ S druge strane, Fišerov prigovor vezan za robusne alternative, omogućio je MakKeni i Perebumu da istaknu da su za Frankfurtove scenario, budući da se njime želi problematizovati koncept moralne odgovornosti, značajne *moralne* alternative, a ne one koje bi zadovoljile uslov kauzalne odgovornosti za određeno stanje stvari, tako da se prilikom razmatranja dostupnosti alternativa moraju imati u vidu one koje su u moralnom smislu značajne. To zapravo znači da je za postojanje moralne odgovornosti u skladu sa PAM*-om važno da subjekt poseduje pristup *moralno* relevantnoj alternativni, u odnosu na delovanje koje zapravo vrši, a što ne znači ništa drugo nego da subjektu mora biti pristupačna moralna opcija u skladu sa kojom bi sebi mogao da obezbedi amnestiju od odgovornosti za delovanje koje bi se, u određenoj situaciji, moglo okvalifikovati moralnim atributima. U skladu sa ovim zapažanjem, MO teza u pogledu postojanja moralne odgovornosti bi onda mogla da glasi ovako:

Mogu postojati okolnosti koje ni na koji način nisu zaslužne za izvršenje određene delatnosti, ali koje ne ostavljaju subjektu moralno relevantnu opciju na raspolaganju.

U takvoj situaciji, a u skladu sa Frankfurtovim zapažanjima, princip na kome se zasniva procena moralne odgovornosti može se prikazati u formi argumenta koji Vajderker formuliše na sledeći način:²⁰⁷

(TI teza): U MO scenariju subjekt je kriv za moralno nedopušteno delo koje je učinio zato što:

- 1) U MO scenariju činjenica da se subjekt nije mogao uzdržati od izvršenja određene delatnosti ne igra nikakvu ulogu prilikom kauzalnog objašnjenja zbog čega je to uradio.²⁰⁸
- 2) Ukoliko je ova činjenica irelevantna za kauzalno objašnjenje, onda je ona irelevantna i prilikom procene moralne odgovornosti
- 3) Ukoliko je to slučaj, onda je TI slučaj, pa prema tome PAM ne važi.

²⁰⁶ Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 171.

²⁰⁷ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 836-837 i Widerker, D. (2006a), p. 178.

²⁰⁸ Primitimo da u ovoj situaciji uzrok delovanja ne mora biti svodiv na razlog koji je subjekta vodio prilikom delovanja.

Iako je druga premisa podložna kritici²⁰⁹, mi ipak moralnu odgovornost subjekta u Frankfurtovom primeru procenjujemo u skladu sa principom koji ova premisa zastupa. Na primer, premisa ne važi za one situacije u kojima je subjekt, *u skladu sa našim razlozima*, trebalo da postupi na određeni način, te ga smatramo moralno odgovornim zato što nije tako postupio, iako je mogao da znao da treba tako da postupi, ali je delovao nasuprot tom saznanju. Međutim, ovi protivprimeri ne moraju biti dovoljni za odbacivanje druge premise zato što Frankfurtov primer demonstrira mogućnost situacije u kojoj se moralna procena vrši u skladu sa principom koji ona zastupa. Da bismo ovo uočili, prema Vajderkerovom savetu, potrebno je da situaciju razmotrimo sa aspekta prvog lica, tj. iz Džonsove perspektive. Naime, Džons 'po svom' odlučuje šta da izabere, on razmatra moguće, a možemo i reći *epistemičke* alternativne opcije, budući da je njihova realizacija u njegovoj kontroli pa tako one u trenutku deliberacije nisu još uvek aktuelne, i bira onu koju želi da izabere, a da pri tom Blekov mehanizam ne utiče na ovaj proces. Vajderker Frankfurtovu ideju ilustruje sledećim primerom:

„Džons razmatra da li da održi obećanje koje je dao ujaku da će ga posetiti u bolnici pre kritične operacije kojoj (ujak) treba da bude izložen. Džons je jedini rođak kojeg ujak ima i veoma mu je stalo da ga vidi. Razlog koji je Džonsa naveo na razmatranje datog obećanja je sledeći. Na putu do bolnice slučajno je sreo Meri – ženu sa kojom je u dalekoj prošlosti bio u romantičnoj vezi i koju otada nije video. Meri, budući da je željna razgovora, predlaže Džonsu da popiju zajedno kafu u obližnjem restoranu, zato što je u gradu samo nekoliko sati i to bi vreme želela da provede sa njim. Džons je svestan da ako prihvati poziv neće uspeti da poseti ujaka koji će, baš u vremenu koje će provesti sa Meri, biti operisan. Mimo Džonsovog znanja, u priču je uključen i Blek koji iz nekog razloga ne želi da Džons poseti ujaka. Blek poseduje moć i način da Džonsa primora da ostane sa Meri, ali budući da preferira indirektan uticaj, on je odlučio da će prinuditi Džonsa jedino ukoliko se ne pojavi pouzdan signal koji ukazuje da će Džons prekršiti obećanje koje je dao ujaku. Označimo taj signal sa Q. Ukoliko Džons pokaže taj znak, onda Blek neće delovati, budući da zna da će u

²⁰⁹ Poznata 'W-odbrana' koja se svodi na zapažanje da mi subjekta često amnestiramo odgovornosti polazeći od razloga koji ne figurira u kauzalnom objašnjenju onoga što je subjekt uradio. Uporediti, na primer, Widerker, D. (2006).

ovoj situaciji Džons prihvatiti Merin predlog. (Po pretpostavci Blek dobro poznaje karakter Džonsovih izbora u ovakvim situacijama). Konačno, pretpostavimo da Blek nije intervenisao zato što je Džons svojevolejno (po svom) odlučio da prekrši obećanje i da vreme provede sa Meri.²¹⁰

U Vajderkerovom primeru, kada se osmotri sa aspekta moralno relevantnih alternative, izbor se vrši tako što Džons razmatra da li da ostane sa Meri i tako prekrši dato obećanje ujaku ili da deluje u skladu sa obavezom. Budući da bira da ostane sa Meri, njegov izbor ukazuje da je na taj način delovao protiv obećanja koje je dao, odnosno da je svojevolejno izabrao da deluje na moralno neprihvatljiv način. Sa aspekta prvog lica, budući da Džons ne zna za postojanje Bleka, nema nikakve veze što mu je jedna od opcija *samo* i *jedino* epistemički dostupna. Za kvalifikaciju moralnog statusa njegovog izbora to je sasvim dovoljno, zato što je ovako obezbeđen epistemički uslov adekvatan za sprovođenje deliberacije. Kada Džonsa okrivljujemo za ono što je učinio mi upravo ukazujemo da je ovaj segment normativno-deliberativnog postupanja koji je izvršio 'po svom' ono što je relevantno za moralnu procenu. Primetimo da u ovoj situaciji delovanje nije 'do subjekta' samo u onom delu koji se tiče uslova neizbežnosti. On ne može da se uzdrži od izbora moralno relevantne opcije zato što i alternativa koja mu stoji na raspolaganju, a ogleda se u sposobnosti da prolongira donošenje odluke i nakon trenutka T, u moralnom smislu, ne bi donela amnestiju, jer i ova opcija, ustvari, predstavlja svojevrsnu odluku da ne održi obećanje.²¹¹ Pre nego što je odlučio da ne održi obećanje Džons je posedovao saznanje da je ta opcija u moralnom smislu neprihvatljiva, tako da je posedovao i relevantan razlog kada je odlučio da deluje protiv zapovesti moralnog principa. Na taj način, on je sebi zaprečio put ka pogodnim izgovorima na kojima bi mogla da bude utemeljena amnestija od

²¹⁰ Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 164.

²¹¹ Primetimo da u Vajderkerovom primeru spomenuta mogućnost zaista predstavlja dostupnu opciju u pogledu delovanja, ali da je njen moralni status identičan odluci da ostane sa Meri, zato što je u primeru rigidno pretpostavljen momenat u kome Džons treba da donese odluku koja bi bila u skladu sa datim obećanjem. Dakle, delovanje 'po svom' nije samo određeno u odnosu na subjekta već i u odnosu na vreme u kome treba da izvrši potrebnu delatnost (ili da donese određenu odluku). Iako Blek, po definiciji, može da utiče samo na javljanje alternativne opcije, u MO situaciji nije nužno potrebno da zapreči put alternativnoj delatnosti koja subjektu, u pogledu moralne kvalifikacije, obezbeđuje identičan atribut koji bi takođe obezbedio kada bi do trenutka T izabrao da ostane sa Meri. Dakle, u indeterminističkom scenariju, u pogledu delovanja moguće je da subjektu budu dostupne razne alternative, ali da se njihov moralni status ne razlikuje od opcije koju subjekt zapravo bira.

odgovornosti. Jednostavno, on je posedovao razlog za to što je učinio, takođe nije pod prinudom izabrao to što je izabrao, niti je delovao iracionalno. Jednom rečju, on je prekršio moralnu normu, a da pri tom nije imao nijedan dostupan izgovor koji bi ga amnestirao krivice za to što je učinio. U ovoj situaciji deliberacija se svakako vrši u skladu sa alternativnim mogućnostima, s tim što su one epistemički, ali ne i metafizički obezbeđene. Budući da izbor zavisi od subjekta, nakon donošenja odluke, samo će jedna opcija biti metafizički aktuelna.²¹² Naravno, nama se može prigovoriti da se zasnovanost našeg opisa oslanja na činjenici neznanja, odnosno da subjekt u FS-u ne zna da mu je alternativno postupanje onemogućeno. Ovo je svakako tačno, ali se mora istaći da je ono što subjekt zna i što intencionalno sprovodi vezano za odluku da postupi na moralno neprihvatljiv način. Kada posežemo za kondicionalom koji uvodi metafizički obezbeđenu alternativnu mogućnost, time još ne obezbeđujemo njegovo važenje, jer da bi on bio istinit nije dovoljno da samo pretpostavimo da je subjekt mogao da postupi drugačije, već i da mu je moralno relevantna opcija dostupna. Međutim, da bi mu ona bila dostupna on prvo mora želeći da deluje u skladu sa tom opcijom, a upravo ovaj uslov nije zadovoljen u FS-u. Ono na šta Frankfurtove primer posebno ukazuje vezano je za činjenicu da se deliberacija ne mora vršiti samo i jedino između postojećih alternativnih opcija, već da u određenim situacijama subjekt odlučuje da postupi na određeni način u skladu sa određenim razlogom, a ne da u svakoj prilici razmatra da li da uradi jedno ili drugo.²¹³

²¹² Uporediti, Fischer, J. M. (1994), p. 171 i Sartorio, C. (2011). *Actuality and Responsibility*. *Mind*, 120(480), pp. 1071-1097.

²¹³ Na ovom mestu nam može biti od pomoći sledeći primer. Sveštenika koji bi pitao pljačkaša banke zbog čega je to uradio mogao bi da iznenadi neočekivan odgovor „Zato što sam hteo da dođem do novca“. Za pljačkaša odgovor je u potpunosti adekvatan, zato što je u njemu ponuđen razlog zbog koga je učinio to što je učinio. Subjekt svakako zna da je njegovo delo krivično nedopušteno, ali da je i u moralnom smislu takvo zato što se može podvesti pod jedan od dekaloga „Ne poželi ništa tuđe“. Međutim, svi ovi razlozi su iz njegove perspektive irelevantni zato što on jednostavno želi da opljačka banku. Naravno, u ovom primeru je prisutna i polisemija koja je ključ, zato što sveštenik pita za moralni razlog, dok mu pljačkaš odgovara sa aspekta teleološkog razloga. Ukoliko pljačkaša smestimo u FS ne postoji nijedan razlog na kome bismo mogli da utemeljimo amnestiju, osim onoga koji bi uneo PAM, a koji je sa aspekta prvog lica u potpunosti irelevantan. Primetimo, da u takvoj situaciji ne bismo mogli da deriviramo moralnu odgovornost posežući za subjektivim karakterom, zato što je u samom činu donošenja odluke da opljačka banku subjekt učinio sve što je potrebno za moralnu kvalifikaciju njegovog dela. Odlučujući da postupi na opisani način, subjekt je demonstrirao da ga moralni razlozi u toj situaciji uopšte ne zanimaju i upravo ga ovaj odnos prema moralu čini moralno odgovornim.

Na osnovu rečenog možemo zaključiti da Frankfurtov primer ne predstavlja situaciju u kojoj se moralna odgovornost utvrđuje u skladu sa principom alternativnog očekivanja (PAO)²¹⁴ koji propisuje da je subjekta opravdano smatrati krivim u moralnom smislu reči ukoliko je delovao u okolnostima u kojima je bilo legitimno očekivati da ne uradi to što je uradio. Očekivanje na koje se oslanjamo zasnovano je na našoj interpretaciji situacije, dok ona za samog subjekta može biti potpuno irelevantna. U tim i njima sličnim situacijama postaviti pitanje „Šta je subjekt drugo mogao da uradi?“ je u pogledu procene moralne odgovornosti u potpunosti neadekvatno. Ukoliko subjekt ne bi imao podesan odgovor na ovo pitanje to nam još uvek ne bi dalo za pravo da utvrdimo postojanje moralne odgovornosti. Jednostavno, u situaciji koju opisuje Frankfurtov primer takvo jedno pitanje ostaje bez odgovora zato što promatra subjekta sa neprimerene tačke gledišta.²¹⁵

Subjekt čiji postupci manifestuju odsustvo respekta prema zahtevima morala može biti moralno odgovoran i u MO scenariju. Činjenica da nije mogao da se uzdrži od delovanja predstavlja irelevantan uslov, zato što bi subjekt postupio na identičan način i u situaciji u kojoj bi mogao da postupi drugačiji. Okolnosti u kojima deluje su nedovoljne da ponude pogodan izgovor koji bi subjekta koji deluje protiv zapovesti morala izuzeo moralne odgovornosti.

Na ovaj način zadovoljena su oba poduslova od čijeg važenja zavisi zasnovanost MO principa čime je obezbeđeno i važenje druge premise Frankfurtovog argumenta, pa je tako dokazano nevaženje PAM-a. Činjenica da su scenario u kome postoje alternativne mogućnosti i onaj koji je realizovan u skladu sa MO uslovom u moralnom smislu ekvivalentni predstavlja najznačajniju implikaciju koja se može povući iz analize

²¹⁴ Uporediti, na primer, Widerker, D. (2006), p. 63/4.

²¹⁵ Neprimerenost gornjeg pitanja može nam ilustrovati situacija u kojoj bismo okorelog nepušača pitali kada je odlučio da prestane da puši? Na takvo pitanje on ne bi mogao da nam odgovori, zato što je ono u pogledu ovakvog subjekta besmisleno. On naravno poseduje sposobnost pušenja, kao i sve što je potrebno i pušaču, međutim, on je ovu opciju učinio irelevantnom zato što nikada nije pušio, pa mu je tako ona u pravom smislu nedostupna. Činjenica da je on dolazio u iskušenje da propuši, da je možda nekada razmatrao da li da počne da puši, dakle da je ova alternativa za njega nekada i imala određenom važnost, nije dovoljno da gornje pitanje učini smislenim. Pretpostavka koju ovo pitanje unosi, a ogleda se u tome da osobi koja je moralno odgovorna takođe mora biti dostupna opcija koja bi je amnestirala odgovornosti, je potuno neprimerena situaciji koju opisuje Frankfurtov scenario. Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 184. Prilikom formulacije primera iskoristio sam ideju koju je Vajderker uneo u primer 'dobrog supruga'.

Frankfurtovog primera.²¹⁶ Međutim, za razliku od Frankfurta koji je u misaonom eksperimentu video pogodno sredstvo za zasnivanje kompatibilizma, Vajderker kategorički ističe da se uslov 'po svom' mora interpretirati u libertarijanskom ključu, što zapravo znači da MO scenario ne može biti izjednačen sa determinističkim scenarijom.²¹⁷ Budući da smo u ovom koraku zadobili interpretaciju moralne odgovornosti koju bez ostatka mogu prihvatiti i kompatibilisti, ostaje nam još da razmotrimo razloge zbog kojih Vajderker odbija mogućnost izjednačavanja MO i determinističkog scenarija.

Na početku ovog poglavlja ukazali smo na Vajderkerovo određenje uslova 'po svom'. Naime, on ističe da subjekt može biti moralno odgovoran u Frankfurtovom scenariju ukoliko njegovo delovanje nije ni kauzalno, a ni nomološki uslovljeno. U frankfurtovskom libertarijanskom primeru koji Vajderker nudi faktor koji obezbeđuje nepostojanje alternativa ni na koji način ne determiniše subjekta u pogledu delatnosti koju vrši. Pristup moralnom razlogu na kome je zasnovana subjektova odluka je obezbeđen njegovim htenjem da postupi na određeni način, odnosno da donese određenu odluku. Takođe, u primeru Z osobe imamo slučaj u kome je specifična karakteristika ove osobe nomološki uslovljena, s tim što je ovaj uslov u potpunosti konzistentan sa činjenicom da subjektova odluka nije uslovljena specifičnom prirodom Z osobe, odnosno ona je u saglasju sa činjenicom da je subjekt odluku doneo 'po svom'.²¹⁸ Mogućnost da voljno iznudi manifestaciju vlastite karakteristične prirode nije u subjektovoj moći zato što niko voljno ne može sebe dovesti u situaciju gubitka svesti, s tim što je uslov koji stoji subjektu na raspolaganju zatvoren njegovom prethodnom odlukom da postupi na način na koji zapravo i postupa. Dakle, ukoliko bismo pošli od specifične subjektove prirode mi ne bismo mogli da nomološki dedukujemo delatnost koju on vrši u trenutku T. U odgovoru na pitanje *zašto je subjekt* tako odlučio, faktor koji subjekta čini Z osobom ne bi mogao da nam da potrebno obaveštenje, zato što je on, u odnosu na odluku u potpunosti irelevantan.²¹⁹ Iz istog razloga uslov koji delovanje čini neizbežnim ne bi mogao da predstavlja osnov na

²¹⁶ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 91.

²¹⁷ Uporediti Widerker, D. (2009), pp. 93-94.

²¹⁸ Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 169.

²¹⁹ Nomološku eksplanaciju tretiram na način na koji je to Vudvard učinio u tekstu Woodward, J. (1984). A Theory of Singular Causal Explanation. *Erkenntnis*, (21), p. 233.

kome bi subjekt mogao da zasnuje potreban izgovor, tako da je za procenu moralne odgovornosti, takođe, irelevantan. Na ovaj način u potpunosti je dokazano nevaženje principa alternativnih mogućnosti.

Međutim, na libertarijanskim primerima frankfurtovskog tipa koji predstavljaju uspešan protivprimer PAM-u ne može se zasnovati kompatibilistički zaključak, s tim što nam u kontekstu inkompatibilističko-kompatibilističke rasprave mogu dati za pravo da izvedemo sledeće zapažanje: ukoliko kauzalni determinizam onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti, pa tako i slobode koja predstavlja funkciju ovog uslova, i ukoliko iz tog razloga subjekt ne može biti moralno odgovoran, onda i primer u kome manipulator obezbeđuje nevaženje ovog uslova nudi dovoljno razloga da se zaključi da, ukoliko su alternativne mogućnosti irelevantne za postojanje moralne odgovornosti, onda je u smislu osujećujućeg uslova i teza o važenju kauzalnog determinizma irelevantna. Vrlina navedenog kondicionala ogleda se u tome što nam omogućava polemiku sa bazičnim argumentum, a da prethodno ne pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma, što bi inkompatibilistima dalo dovoljno razloga da odbace prvu premisu našeg argumenta. Na taj način je, takođe, odbačena i prva konsekvencija istoimenog inkompatibilističkog argumenta.

Naravno, na ovom mestu inkompatibilisti mogu da istaknu prigovor koji se svodi na zapažanje da afirmacija teze o važenju kauzalnog determinizma predstavlja osnov koji subjekta u FS-u čini moralno ne-odgovornim. Ovo je svakako legitiman korak, ali pretpostavlja svojevrstni skok u dokazivanju. Naime, da bismo ovo tvrdili potrebno je prihvatiti podrazumevanu premisu koja bi se mogla formulisati na sledeći način: alternativne mogućnosti su irelevantne prilikom procene moralne odgovornosti (na ovom detalju, naravno, insistiraju zastupnici Frankfurtoveg kompatibilizma), zato što kauzalni determinizam direktno onemogućava moralnu odgovornost. Iako se u pogledu irelevantnosti alternativnih mogućnosti mogu složiti pripadnici obe teorijske struje, kompatibilisti ne mogu prihvatiti drugi deo teze. Koje se konsekvence odavde mogu povući? Naime, inkompatibilisti mogu dati za pravo važenju Frankfurtoveg primera sve dok u njemu figurira libertarijanski subjekt. Ovom subjektu, u pogledu moralne odgovornosti, nisu potrebne alternativne mogućnosti, ali to ne znači da bi u determinističkom scenariju teza o irelevantnosti ostala na snazi. Kauzalni determinizam

predstavlja, nasuprot očekivanjima, relevantan uslov u pogledu postojanja moralne odgovornosti, iako su alternative irelevantne. Dakle, analogijski zaključak, na kome smo zasnovali našu pretpostavku, ne može da važi, zato što inkompatibilisti uvođenjem direktnog argumenta tezu o važenju kauzalnog determinizma mogu učiniti relevantnom za procenu moralne odgovornosti. Kompatibilisti, sa druge strane, moraju odbaciti ovaj zaključak, ali je onda teret dokazivanja na njima, zato što nam je Vajderkerov primer pokazao na koji se način za uslov 'po svom' može ponuditi libertarijanska interpretacija. Osnovna pretpostavka libertarijanske interpretacije Frankfurtovog primera počiva na razlikovanju MO scenarija i determinističkog scenarija, pri čemu razlikovanje ova dva scenarija omogućava izvođenje teze o irelevantnosti TN uslova za procenu moralne odgovornosti. Kompatibilisti, nasuprot libertarijancima, tezu o irelevantnosti moraju zasnovati na identitetu MO i determinističkog scenarija. Jednom rečju, kompatibilisti moraju pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma u Frankfurtovom primeru. Nasuprot tome, libertarijanci mogu da odbrane postojanje moralne odgovornosti u Frankfurtovom primeru sve dok uspevaju da dokažu da su ova dva scenarija različita. Razmotrimo razloge na kojima Vajderker zasniva tezu o različitosti ova dva scenarija.

Teza o identitetu dva scenarija može se izraziti kroz dilemu koja se ogleda u tome da ukoliko neizbežnost u MO scenariju ne predstavlja relevantan uslov za oslobađanje od moralne odgovornosti, zašto onda neizbežnost u determinističkom scenariju ne funkcioniše na identičan način?²²⁰ Osnovni razlog obezbeđen je libertarijankom definicijom uslova 'po svom'. U MO scenariju subjekt koji deluje 'po svom' nije uslovljen faktorima nad kojima ne poseduje kontrolu. Na taj način, koliko god subjektov postupak u determinističkom scenariju bio moralno neprihvatljiv, on ne može biti kriv, zato što je njegovo delovanje predstavljalo konsekvencu upravo onih uslova nad kojima ne poseduje kontrolu. Ono što u determinističkom scenariju predstavlja problem po tezu identiteta ogleda se u tome što uslovi nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu funkcionišu kao relevantni činiooci prilikom ekspanacije moralne odgovornosti, tako da neizbežnost delovanja ne potiče od istih faktora u ova dva scenarija, što omogućava Vajderkeru da utvrdi da je ona irelevantna u MO primeru, dok je relevantna za deterministički scenario. To zapravo znači da teza o

²²⁰ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 93.

neizbežnosti ne poseduje isti status u MO i u determinističkom scenariju. U Vajderkerovom primeru neizbežnost je irelevantna po moralnu odgovornost zato što libertarijanski prerogativi, sabrani u paraboli o nepokretnom pokretaču, obezbeđuju da subjekta tretiramo na način neuslovljene instance pri čemu se atribucija moralnih kvalifikativa, konkretno krivice, zasniva na ovako određenom uslovu. Međutim, u scenariju u kome pretpostavljamo važenje teze o kauzalnom determinizmu ovaj uslov postaje relevantan prilikom procene moralne odgovornosti, zato što, uvođenjem činioca nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu, vršimo transfer odgovornosti na ove uslove, te tako ne možemo tvrditi da je subjekt kriv za ono što čini. Neizbežnost njegovog delovanja tada nije utemeljena u njegovoj želji da postupi na određeni način već na prethodećim faktorima koji uslovljavaju delovanje i na taj način ga čine neizbežnim. Drugačije izraženo, u determinističkom scenariju nema prostora da se važenje ovog uslova utemelji na subjektu delovanja. Deterministički scenario tako obesmišljava važenje teze da 'neizbežnost ne oslobađa odgovornosti'. U MO scenariju vajderkerovskog tipa faktori koji obezbeđuje neizbežnost radnje, tako što eliminiše neke ali ne i sve kauzalno moguće opcije u odnosu na delatnost koju vrši, ne utiče na subjektivu sposobnost koja se ogleda u moći da realizuje i ove opcije, a koja bi se manifestovala ukoliko bismo osujećujuće faktore isključili iz scenarija. Dakle, u MO scenariju, subjekt ne gubi svoje ključno libertarijansko svojstvo prvog pokretača, koje obezbeđuje da njegovo delovanje ne bude determinisano. Upravo zato Vajderker i zaključuje da subjekt još uvek može biti smatran kauzalnim inicijatorom vlastitih postupaka, te zato i može biti moralno odgovoran za ono što čini. U determinističkom scenariju upravo ovo ne može biti slučaj, zato što faktori koji delovanje čine neizbežnim, a koji se svode na konjunkciju (P_0 & L), ne samo da eliminišu sve alternative u odnosu na subjektivu delovanje, već to čine uslovljavajući samo delovanje. Zato je transfer odgovornosti sa subjekta na ove činioce u determinističkom scenariju opravdan.²²¹

Na osnovu Vajderkerovog argumenta možemo zaključiti da je afirmacija teze o važenju kauzalnog determinizma nedopuštena zato što obesmišljava libertarijanski pojam subjekta čiji *loci* ne predstavlja MPD uslov i pripadajuće alternativne mogućnosti, već subjekt koji je u moralno relevantom smislu određen kao *causa sui*. Ukoliko kompatibilisti

²²¹ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 94.

prihvate ovo proširenje inicijalnih uslova rasprave, onda moraju da računaju sa mogućnošću da se ona odvija na dva, u velikoj meri, disparantna područja.²²² Podrazumevani uslov u reinterpetiranoj varijantni²²³ figurira kao adut koji se po potrebi može uložiti u momentima kada rasprava postane nepovoljna po inkompatibiliste. Tako je, prilikom razmatranja nevažnja PAM-a, dokaz o neprimerenosti Frankfurtovog misaonog eksperimenta bio utemeljen na libertarijanskom pojmu subjekta određenog putem aristotelovske parabole o prvom pokretaču. Međutim, takav odgovor, nakon sprovedene analize libertarijanskih primera, funkcioniše na način retoričke finese, zato što alternativne mogućnosti i nisu uslov koji se problematizuje afirmacijom kauzalog determinizma, već je to subjekt čija se sloboda sastoji u intrinzičnoj kontroli koja ne može biti svedena na nijedan drugi faktor. Jednom rečju, izraženo u opisnom maniru, libertarijanski subjekt je alfa u alfabetu moralne odgovornosti. Kauzalni determinizam, uvođenjem konjunkcije argumenta konsekvenci u priču, onemogućava funkcionisanje ovako određenog koncepta subjekta. Dakle, ukoliko zasnivanje Frankfurtovog kompatibilizma mora biti osujećeno, zato što bi se afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma doveo u pitanje ovako određeni subjekt, jedina logična reakcija na ovaj izazov može se formulisati pitanjem: „Šta nas primorava da prihvatimo ovako određenog subjekta i u kom smislu libertarijanski teorijski konstrukt u raspravi vezanoj za iznalaženje osnova moralne odgovornosti treba da ima primat?“. Na kom se to dokazu može utvrditi važenje ovakvog koncepta? Ova pitanja postavljena na ovom nivou izlaganja imaju smisla zato što, nakon sprovedene analize inkompatibilističkih uslova, teret dokazivanja i odgovora na njih pada upravo na tu stranu. Iz tog razloga je potrebno proširiti opseg razmatranja Vajderkerovog ključnog libertarijanskog uslova i propitati na kojim pretpostavkama počiva navedeni konstrukt.

²²² Ovaj moment detaljno je razmotren u: Haji, I. and McKenna, M. (2004). Dialectical Delicacies in the Debate about Freedom and Alternative Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 101(6), pp. 299-314.

²²³ Ovo ističem zato što Kenov uslov pluralne voljne kontrole, iako uspešno rešava izazov argumenta slučajnosti koji sa sobom nosi indeterministički scenario, ipak osnovno svojstvo *pluralne* volje utemeljuje na alternativnim mogućnostima.

2.1.3.5. Libertarijanski subjekt određen kao prvi pokretač

Za razliku od 'jakih' determinista, libertarijanci i kompatibilisti se slažu u jednoj stvari. Naime, i jedni i drugi smatraju da subjekti mogu biti moralno odgovorni. I dok teza o važanju kauzalnog determinizma primorava 'jake' deterministe da zaključe da je koncept moralne odgovornosti nemoguć, za libertarijance, on je svakako moguć, zato što teza o važanju kauzalnog determinizma nije tačna, dok se kompatibilisti slažu u pogledu mogućnosti moralne odgovornosti, ali u kauzalnog determinizma ne vide osujećujući uslov. U prethodnom poglavlju ukazali smo na faktor koji prema libertarijankom mišljenju biva onemogućen u kauzalno determinističkom svetu i na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Jednom rečju, subjekt koji može biti moralno odgovoran mora biti shvaćen kao neuslovljeni inicijator. Logično, metafizičko okruženje za ovako određenog subjekta je svakako ono koje konjunkciju prirodnih zakona i činjenica prošlosti čini elastičnijom. Ukratko, indeterminizam je ključna pretpostavka zato što jedino ona može da zadovolji zahteve pred koje nas postavljaju sposobnosti libertarijanski određenog subjekta. Međutim, postuliranje indeterminističke teze ne može da obezbedi potrebne uslove od kojih zavisi moralni status libertarijanskog subjekta.

Poznati Invagenov povratni argument²²⁴ na precizan način je ukazao sa kojim se problemima susreće libertarijanizam koji ostaje samo pri indeterminističkom uslovu. Jednom rečju, u takvom scenariju nemoguće je izbeći problem slučaja. Ukoliko se ne pretpostavi određeni osnov koji uslovljava izbor subjekta i tako obezbeđuje konstantu u pogledu delovanja, onda se izbor može objasniti samo kao splet srećnih okolnosti. U tom smislu, u pogledu efekta, konsekvence oba scenarija po pitanju moralne odgovornosti su identične. Bilo da subjekt odlučuje nasumično, u indeterminističkom scenariju, ili to čini pod pritiskom prethodećih uslova i prirodnih zakona u determinističkom scenariju, proizilazi da u oba slučaja on ne poseduje kontrolu nad prethodećim faktorima. Kenu i Vajderkeru pripada u zaslugu što su razrešili ovaj problem. U čemu se ogledalo rešenje?

²²⁴ Uporediti, fn. 147 u ovom radu.

Jednostavno, u Čizolmovom duhu²²⁵, u pojmu subjekta pronađena je instanca, preciznije govoreći, kauzalnost koja je mogla da zadovolji izazove argumenta slučaja. Naime, subjekt je određen kao inicijator, odnosno kao neuslovljena karika u determinističkom lancu, koja je sposobna da započne novi kauzalni niz. Pojam pluralne voljne kontrole koji je Kejn uveo, i koji smo i mi razmatrali tokom izlaganja, trebalo je da predstavlja konkretan odgovor izazovu indeterminističkog scenarija. U skladu sa ovim uslovom, subjekt nije morao da poseduje kontrolu nad prethodećim uslovima u smislu da ih je on konstituisao ili inicirao, već jedino kontrolu nad izborom opcije u skladu sa kojom želi da postupi. Ovakva delatnost pretpostavlja određeni vrednosni okvir u skladu sa kojim se vrši izbor. Vajderker je redefinisanjem PAM-a pokazao da nije nužno pretpostaviti metafizički postojeće alternative, već da je potrebno obezbediti voljnu kontrolu, dakle subjektivni uslov, koji je u potpunosti u subjektovoj kontroli i od koga zavisi mogućnost izvršenja ili neizvršenja određene radnje.²²⁶ Najkraće, subjekt je taj od čijih sposobnosti zavisi mogućnost zadovoljenja principa alternativnih mogućnosti.

U dosadašnjem izlaganju naveli smo nekoliko varijacija libertarijanskog pojma kontrole, ali se sve one mogu svesti na zajednički imenitelj. Naime, subjekt je slobodan kada je inicijator vlastitih postupaka u smislu da može učiniti ili se uzdržati od činjenja određene radnje, kao i kada ga prirodni zakoni i činjenice prošlosti, jednom rečju sve što je eksterno u odnosu na njegovu volju, ne može determinisati na delovanje. To zapravo znači, metaforički izraženo, da se ključni uslov slobode subjekta nalazi u samom subjektu, te da se tako ne može svesti na želje, budući da su one uslovljene spoljašnjim faktorima. Potreba da se subjekt načini izvorom vlastitih postupaka, motivisana je željom da mu se u situacijama u kojima se može smatrati moralno odgovornim, u skladu sa Čizolmovim zapažanjima, obezbede božanski prerogativi, budući da je u liberatrijanskom diskursu svaki subjekt

²²⁵ Uporediti, na primer, Chisholm, R. M. (1982).

²²⁶ I ovde, kao i do sada, inkluzivnijim pojmom radnje pokrivam delatnosti, izbore i odluke. Preciznijom inspekcijom može se zaključiti da Vajderker u svojim radovima razvija Plantinginu definiciju slobodne volje, prema kojoj je „činjenje osobe S slobodno, ukoliko je ona slobodna da učini ili se uzdrži od činjenja; ukoliko nijedan prirodni zakon i prethodni uslovi ne determinišu činjenje ili nečinjenje i ukoliko je u njenoj moći u datom vremenu da deluje ili se uzdrži od činjenja“. Jasno je, međutim i da je Plantingino određenje pod jakim uticajem Aristotelovog libertarijanskog impulsa prisutnog u zapažanju da je „prinudna ona radnja čiji uzrok i podstrek dolaze spolja i u kojoj primorano lice ne učestvuje“. Uporediti, Plantinga, A. (1974). *The Nature of Necessity*, Oxford: Clarendon Press, p. 165/6 i Aristotel (2003), 1110b 12.

delovanja jednak inicijalnom nepokretnom pokretaču zato što prilikom delovanja mi uslovljavamo postojanje određenih stanja svari dok sami nismo ničime uslovljeni. Upravo iz navedenih razloga Frankfurtov napad na bazični inkompatibilistički argument ne može biti uspešan zato što ne uspeva da problematizuje ovaj dublji subjektivni osnov na kome je Vajderker utemeljio gore prikazani argument. Kako je primereno istakla Lin Bejker (Linne Baker), dublji osnov na kome se temelji odgovornost libertarijanskog subjekta ne predstavljaju alternativne mogućnosti, već indeterminizam.²²⁷ Mi smo istakli da ovaj uslov sam po sebi ne može biti dovoljan i da je zato potrebno u samom subjektu iznaći osnov koji će zadovoljiti libertarijansku interpretaciju. Preciznije izraženo, nije dovoljno da je subjekt inicijator vlastitih odluka i postupaka, već i da nad njima poseduje apsolutnu kontrolu, i upravo se u tom segment, a ne samo u mogućnosti indeterminističke inicijative, ogleda značenje Vajderkerovog uslova da subjekt nije ni kauzalno, niti nomološki determinisan. To dalje znači da u pogledu odlučivanja nijedan eksterni faktor ne može osujetiti suvereno područje libertarijanske subjektivnosti. Ovaj uslov je zapravo nužan za libertarijance, jer ukoliko se on ukloni, onda subjekta uslovljavaju sve sami eksterni faktori.²²⁸

Sposobnost subjekta da, neuslovljen spoljašnjim faktorima, započne kauzalni niz, pretpostavlja obezbeđivanje specifične vrste moći koja se manifestuje putem uzrokovanja koje su libertarijanci označili terminom 'subjekt-uzrokovanje'.²²⁹ U skladu sa ovim pojmom, subjekt je sposoban da uzrokuje vlastiti izbor i delovanje, s tim što ova vrsta uzrokovanja ne može biti redukovana na ono koje važi za događaje (event causation), zato što je subjekt, shvaćen kao supstanca,²³⁰ na osnovu vlastite moći sposoban da to učini. Upravo zato što javljanje određene odluke zavisi od subjekta i što se ne može svesti na neki eksterni uslov, on se može označiti njenim uzrokom. Preciznije istaknuto, između subjekta i određenog delovanja mora postojati uzročni odnos koji je dovoljan dokaz da nad samim izborom ili delovanjem poseduje kontrolu, zato što, u krajnjoj liniji, oni i zavise od njegovih sposobnosti. Ukoliko bismo ovaj momenat izrazili kolokvijalnim jezikom, mogli

²²⁷ Uporediti, Baker, L. R. (2006). Moral Responsibility without Libertarianism. *Noûs*, 40(2), p. 310.

²²⁸ Među mnogobrojnim faktorima navedene vrste navedimo uslovljenost genetikom, odgojem, verovanjima, željama, karakterom i tome slično. Uporediti, Baker, L. R. (2006), p. 311.

²²⁹ Više o ovom stanovištu u: Clarke, R. (1993). Toward a Credible Agent-Causal Account of Free Will. *Noûs*, 27(2), pp. 191-203.

²³⁰ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 101 i Baker, L. R. (2006), p. 313.

bismo da kažemo da subjekt poseduje kontrolu nad izborom i delovanjem zato što ih *on* 'proizvodi'. Zastupnici subjekt-uzrokovanja zapravo pretpostavljaju da odluka za koju subjekt može biti odgovoran mora biti 'proizvedena' od nekoga ili nečega.²³¹ Upravo zato što je subjekt sposoban da uzrokuje određenu odluku ili izbor, on može biti moralno odgovoran. Takođe, ako je subjekt u posedu ovakve kauzalne moći, onda je u njegovoj moći da učini određeno stanje stvari, u ovom konkretnom slučaju određeni postupak, postojećim, tako da se opravdano može tvrditi da je subjekt odgovoran i za događaj koji se može izraziti iskazom „Subjekt je doneo (prouzrokovao) odluku da uradi X“. Time što je uzrokovao određenu odluku, subjekt je zaslužan i za javljanje opisanog događaja, tako da i racionalizacija prilikom eksplanacije pretpostavlja pozivanje na prethodno donetu odluku.²³² Dakle, moralnu odgovornost obezbeđuje postojanje uzročne relacije između subjekta i njegove odluke i to tako da subjekt može biti moralno odgovoran kako za odluku koju je doneo tako i za događaj koji je odatle usledio. Ukoliko pažljivije osmotrimo navedeno proširenje, uvidećemo da je ono potrebno kako bi se libertarijanska pretpostavka subjekt-uzrokovanja mogla na neki način verifikovati²³³, zato što se tada intuitivna prihvatljivost zasniva na subjektovoj kontroli koja se ogleda u tome da on može biti odgovoran samo za ono što je sam uslovio. Međutim, odavde se ne može zaključiti da nad neuslovljenom odlukom, subjekt, takođe, ne može posedovati kontrolu. Indirektno, koncept subjekt-uzrokovanja pretpostavlja pod pojmom kontrole sposobnost subjekta da uslovi, ali i da ne uslovi javljanje određene odluke, što se postuliranjem mogućnosti posedovanja kontrole nad neuslovljenom odlukom ne može obezbediti. Budući da subjekt poseduje kontrolu nad određenom odlukom, to još uvek ne znači da on poseduje kontrolu i nad samim procesom odlučivanja, tj. nad 'mehanizmom' od čije funkcionalnosti zavisi manifestacija kontrole na kojoj zastupnici subjekt-uzrokovanja temelje slobodu libertarijanskog subjekta. Posedovanje same sposobnosti može biti uslovljeno faktorima nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu (eksternim uslovima) pa tako dolazimo u situaciju koja je srodna argumentu slučaja. Preciznije izraženo, posedovati kontrolu nad opcijom zato što je kauzalno uslovljena, još uvek ne znači da subjekt poseduje kontrolu nad

²³¹ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 102.

²³² O ovom momentu uporediti Pereboom, D. (2001), p. 57.

²³³ Uporediti, Widerker, D. (2005), p. 87.

mehanizmom koji mu omogućava upražnjavanje same sposobnosti. Jednom rečju, činjenica da subjekt stoji u direktnoj uzročnoj relaciji sa svojom odlukom još uvek nije dovoljna da se na njoj utemelji tvrdnja o posedovanju kontrole nad samom tom odlukom.²³⁴ Ukoliko subjekt ispoljava kontrolu tako što uslovljava određenu odluku, to ne znači da on poseduje kontrolu nad samom sposobnošću uzrokovanja, što dovodi do toga da je uslov na koji ukazuju zastupnici subjekt-uzrokovanja, u odnosu na ovu sposobnost, kontingentan. Iz činjenice da se subjekt može označiti uzrokom javljanja određene odluke ne sledi da on poseduje kontrolu nad njom. Odavde se onda mora postulirati posedovanje sposobnosti, zato što samo na osnovu ovog postulata ima smisla utvrditi važenje subjekt-uzrokovanja. Međutim, to je *ad hoc* rešenje tako da ne može pretendovati na ozbiljniji teorijski tretman. Razlog je jednostavan. Zašto bismo morali da prihvatimo indeterminističku interpretaciju ove mogućnosti, kad ne samo da ne možemo dobiti nikakvu iskustvenu potvrdu o njoj, već je i logički nekonzistentna? Pretpostaviti uslov koji će u najavi obezbediti libertarijansku interpretaciju može biti opravdano za zastupnike ove teorijske struje, ali to nije dovoljno, pogotovo ne, u raspravama sa kompatibilistima. U krajnjoj liniji, mi možemo zaključiti da kauzalni determinizam onemogućava važenje teorijskog konstrukta libertarijanskog pojma subjekta, koji je svakako konceptualno moguć, ali to ne znači da polazeći od uobičajenog iskustva, u kome posežemo za indeterminističkim uslovima prilikom interpretacije subjektovog postupanja, mi pretpostavljamo važenje ovako određenog konstrukta. Naprosto, mi možemo isto tako utvrditi da je data sposobnost kauzalno determinisana pri čemu nam, osim načelnog odbacivanja kauzalnog determinizma, zastupnici subjekt-uzrokovanja ne mogu ponuditi nijedan bolji razlog koji bi našu tvrdnju učinio nekonkludentnom. Zbog navedenih slabosti subjekt-uzrokovanja, Vajderker i uvodi frankfurtovski uslov 'po svom' u priču.

Mi smo na nekoliko mesta istakli da se ovaj uslov u Vajderkerovoj recepciji mora pročitati na libertarijanski način, ali nam je prethodni ekskurs pokazao da podvođenje pod teoriju subjekt-uzrokovanja ne može predstavljati legitiman korak, zato što bi se, ukoliko bi to bilo moguće, moralo odustati od koncepta moralne odgovornosti koja se zasniva na ideji o irelevantnosti uslova neizbežnosti radnje prilikom procene moralne odgovornosti. Jedina

²³⁴ Uporediti, Widerker, D. (2005), p. 90.

preostala mogućnost kojom se može rešiti prikazani problem ogleda se u postuliranju postojanja takve subjektive sposobnosti ili moći kojom se slobodan čin može inicirati direktno bez potrebe da bude uslovljen na bilo koji način.²³⁵ Drugačije izraženo, mogućnost libertarijanske slobode ne mora slediti eksplanatorni diktat koji se ogleda u potrebi da se određeni događaj može objasniti jedino ukoliko se može dovesti u vezu sa uzrokom od koga zavisi. Koncept subjekt-uzrokovanje u Čizolmovo interpretaciji predstavljao je manifestaciju jedne takve ideje. Događaj koji nije kauzalno uslovljen je neobjašnjiv pa tako figurira kao slučajna činjenica²³⁶ te je iz tog razloga potrebno postulirati mogućnost subjekt-uzrokovanja. U krajnjoj liniji, subjekt je taj koji uslovljava javljanje određenog mentalnog čina, a budući da ga tretiramo kao supstancu, ova delatnost je nesvodiva na neke eksterne uslove. Jasno je, međutim, da dogmatsko utvrđivanje nesvodivosti nije dovoljno da se subjekt-uzrokovanje podvede pod kauzalno deterministički niz, što libertarijance dovodi u situaciju u kojoj od subjektive slobode ne ostaje ništa osim praznog filozofema.

Vajderker, afirmacijom ne-kauzalne teorije slobodnog delovanja, želi da premosti ključni nedostatak subjekt-uzrokovanja. Mogućnost ne-kauzalne interpretacije zavisi od prihvatanja takozvanih prostih mentalnih akata. Prema Džinejovoj verziji²³⁷ ključno svojstvo ovih mentalnih akata ogleda se u odsustvu kauzalne strukture i nekog drugog čina iz koga bi mogli da budu izvedeni. To što je subjekt tvorac ovih akata ne znači da se između subjektive intencije i njihovog javljanja postoji kauzalni niz. Ukoliko se prihvati mogućnost ovako određenih mentalnih akata, onda je moguće postulirati postojanje ne-kauzalnog delovanja. Drugačije kazano, između subjekta i sposobnosti odlučivnja i biranja ne postoji kauzalna relacija, već on ovu sposobnost demonstrira prilikom vršenja samih tih radnji.²³⁸ Na taj način moguće je prevazići pojam subjekt-uzrokovanja. Ova sposobnost, takođe, omogućava subjektu da vlastito delovanje uređuje prema diktatu razloga, tj. da nesmetano sprovodi deliberaciju. U tom smislu opravdano je i Vajderkerovo zapažanje da

²³⁵ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 101 i Goetz, S. (2008). *Freedom, Teleology, and Evil*. London, NY: T&T Clark, p. 1. Gec kaže da je ova libertarijanska opcija nekada smatrana protivurečnom i da iz tog razloga nije ozbiljnije razmatrana.

²³⁶ Uporediti, Goetz, S. (2008), p. 2.

²³⁷ Uporediti, Ginet, C. (1990). *On Action*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 13-14 i Ginet, C. (2011). Can an Indeterministic Cause Leave a Choice Up to the Agent? U: Palmer, D. ed. (2011). *Libertarian Free Will*. New York: Oxford University Press, pp. 15-26.

²³⁸ Uporediti Goetz, S. (2008), p. 19.

„kada subjekt deluje slobodno i u skladu sa vlastitim razlozima, relacija na kojoj se zasniva eksplanacija nije kauzalna već *teleološka*“.²³⁹ Dakle, kada subjekt deluje, on vlastito delovanje promatra kao sredstvo za ostvarivanje određenog cilja. Na ovaj način Vajderker je obezbedio interpretaciju koja između subjekta i delovanja ne mora da pretpostavi kauzalnu relaciju, s tim što slobodno delovanje u ovoj interpretaciji ne mora da zadovolji uslov uzdržavanja od činjenja. Ukoliko sažmemo izvođenje, možemo zaključiti da se sloboda libertarijanskog subjekta ogleda u posedovanju aktivne sposobnosti koja se manifestuje putem odlučivanja, a koje se vrši u skladu sa razlogom koji ne uslovljava delovanje (odluku, izbor), već ga teleološki osmišljava.

Kada subjekta smatramo moralno odgovornim u MO scenariju upravo navedeni segmenti obezbeđuju legitimnu pripisivost moralnih kvalifikativa. Nijedan segment u eksplanaciji odgovornosti ne može se svesti na faktore koji subjektovo delovanje čine neizbežnim, zato što je sve ono što on čini u njegovoj moći i zavisi od ne-kauzalne sposobnosti delovanja, tako da se situacija u ovom scenariju može opisati sledećim iskazom:

„Subjekt S aktivno formira intenciju da A“²⁴⁰ (gde A predstavlja odluku, odnosno, u širem smislu, delatnost).

Ovaj iskaz, uz navedenu eksplanaciju segmenata na kojima je zasnovana, predstavlja opis subjektivne sposobnosti da deluje 'po svom'. Sažetije izraženo, u njoj je sabrana logika frankfurtovskog uslova 'po svom'. Vajderker, doduše, kaže da se ovim iskazom može opisati delovanje i u determinističkom scenariju, ali da tada ono ne može biti označeno kvalifikativom 'po svom'.

Na ovom mestu, nakon sprovedene analize, možemo hipotezu koju smo u pogledu osnova moralne odgovornosti u MO scenariju u libertarijanskoj interpretaciji, u prethodnom poglavlju samo uveli, prevesti u tezu prema kojoj moralna odgovornost ne predstavlja funkciju alternativnih mogućnosti, već prostog mentalnog akta na koji se svodi

²³⁹ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 101. (Vajderkerov kurziv) i posebno Goetz, S. (2008), pp. 2-3 i pp. 19-22.

²⁴⁰ Uporediti, Widerker, D. (2009), p. 101.

sposobnost odlučivanja. Obezbeđenje važenja ovog uslova moguće je samo posezanjem za indeterminističkom tezom i to ne zato što bi determinizam predupredio postojanje alternativa, već zato što bi ne-kauzalnu slobodnu delatnost uslovio prethodećim uslovima, odnosno zato što bi uslovi koje u priču unosi kauzalni determinizam postali relevantni u pogledu oslobađanja od moralne odgovornosti. Jednom rečju, u determinističkom scenariju, subjekt ne bi mogao da bude odgovoran zato što bi mu nedostajalo ključno svojstvo njegove subjektivnosti – da bude neuslovljeni inicijator. Kako odgovoriti ovom izazovu?

Meni se čini da ključni problem po libertarijanizam frankfurtovskog tipa leži u nekritičkom preklapanju perspektiva, tako da se moralna odgovornost želi derivirati iz uslova koji nije nužno potreban kako bismo subjekta smatrali moralno odgovornim. Naime, Vajderkerova težnja da uslov 'po svom' interpretira u skladu sa libertarijanskim razlozima motivisana je željom da se moralna odgovornost zasnjuje na pojmu autonomije subjekta.²⁴¹ Iako autonomija može predstavljati poželjno svojstvo ličnosti, ipak se povlačenje znaka jednakosti između ovog svojstva i moralne odgovornosti mora utemeljiti na adekvatnim razlozima, a ne da se ovaj identitet dogmatski postulira. Prema tome, libertarijanski koncept moralne odgovornosti utemeljen je na podrazumevanom uslovu koji se ilustrativno može izraziti na sledeći način: „ukoliko ima autonomije, onda ima i moralne odgovornosti“. Međutim, dosadašnje izlaganje dalo nam je dovoljno razloga da osumnjičimo važenje pretpostavljenog identiteta. Libertarijanski primeri frankfurtovskog tipa su nam pokazali da subjekt može biti moralno odgovoran čak i kada ne može da postupi drugačije, zato što MPD predstavlja irelevantan uslov. S druge strane, ono što je po pitanju moralne odgovornosti relevantno, pokriveno je pojmom subjekta koji je određen na libertarijanski način. Sintagmu, koja je u toku dosadašnjeg izlaganja bila zasnovana na intuitivnoj prihvatljivosti, sada možemo precizno odrediti tako što ćemo utvrditi da ključno svojstvo, koje ovako određenog subjekta čini primerenim adresatom moralnih atributa, zapravo predstavlja autonomija. Zahvaljujući ovom uslovu, sada nam može postati jasnije u kom smislu Vajderker razume kvalifikativ 'po svom'. Prilikom razmatranja Vajderkerovog

²⁴¹ McKenna detaljno razmatra ovaj odnos u tekstu: McKenna, M. (2005a). The Relationship between Autonomous and Morally Responsible Agency. U: Taylor, J. C. ed. (2005). *Personal Autonomy. New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy*. New York: Cambridge University Press, pp. 205-234.

primera frankfurtovskog tipa napomenuto je da za njega delovanje 'po svom' znači da subjekt nije niti kauzalno, niti nomološki uslovljen, ali da to ne znači da on nije sposoban da teleološki osmisli vlastito postupanje. Uvođenje teleologije predstavlja rešenje za nekauzalno subjekt-delovanje, pri čemu to ne znači da je subjekt u apsolutnom smilu neuslovljen, već da on poseduje samodeterminišuću sposobnost koja se ne mora kauzalno interpretirati. U situacijama u kojima subjekt deluje na osnovu vlastitih razloga i ciljeva može se reći da on deluje 'po svom'. Ukoliko ovu interpretaciju dovedemo u vezu sa preliminarnim određenjem ove vrste delatnosti, onda se može zaključiti da je subjekt autonoman kada sam formuliše vlastite razloge i ciljeve, odnosno kada ga ništa ne uslovljava da tako nešto učini, te se zato može utvrditi da on poseduje nekauzalnu samodeterminišuću sposobnost. Zahvaljujući ovoj sposobnosti, on može biti moralno odgovoran. Budući da je u kauzalno determinisanom svetu nemoguće postojanje ovako određenog pojma autonomije, libertarijanci moraju da zaključe da subjekt, u takvom svetu, ne može biti moralno odgovoran. Međutim, Frankfurtov primer nam daje za pravo da pretpostavimo da i ovaj uslov može biti irelevantan. Iako posezanjem za nekauzalnom interpretacijom slobodnog delovanja Vajderker vlastitoj teoriji obezbeđuje adekvatan libertarijanski uslov, on je, za priču o odnosu kauzalnom determinizmu i moralnoj odgovornosti, takođe, irelevantan. Da bismo ovo uočili zapitajmo se samo da li smisao iskaza kojim je izražena logika uslova 'po svom', zavisi od ovog dodatnog uslova i da li je važno pretpostaviti mogućnost direktne slobode da bismo razumeli sve one postupke koje subjekt vrši u aktuelnom scenariju? Ukoliko subjekt intencionalno odlučuje da postupi na način koji demonstrira odsustvo respekta prema moralu, a što već po sebi predstavlja dovoljan moralni razlog, zašto je nužno da svi oni budu utemeljeni na tako fantastičnoj sposobnosti? Konačno, da li njegova odgovornost zavisi od porekla determinanti ili od odluke da u konkretnoj situaciji postupi na moralno neprihvatljiv način? U toj, konkretnoj, situaciji subjekt je demonstrirao da je nemoralna osoba i da ne respektuje zahteve morala i to ga čini moralno odgovornim. Čak ni okolnosti koje uvodi u scenario teza o važenju kauzalnog determinizma ne mogu od subjekta načiniti lakomislenika, na način na koji to prećutno želi da imputira libertarijanski pojam subjekta. Za razliku od mentalno obolelih, čiji razlozi bivaju formirani u skladu sa prisilom duševnih smetnji, subjektu u determinističkom scenariju činjenice prošlosti i prirodni zakoni ne mogu blokirati

sposobnost da vrednuje vlastite postupke, kao ni da formuliše razloge za ono što čini, pa čak i kada ne može da postupi drugačije.

Iz navedenih razloga teret dokazivanja pojma slobodne delatnosti ostaje na strani libertarijanaca, zato što želja da se očuva koncept autonomije subjekta ne može predstavljati relevantan razlog prilikom analize uslova od kojih zavisi opravdano pripisivanje moralne odgovornosti. Štaviše, deluje pretenciozno da se i pored svih onih detalja na koje upućuje aktuelni scenario, a koji se svode na subjektive stavove, želje, htenja, verovanja, mišljenja, vrednosti, genetski materijal, same okolnosti u kojima deluje, dakle, pored delatnosti koje subjekt vrši i u determinističkom scenariju slobodno, insistira na tome da svi oni ne mogu biti dovoljni za postojanje, u pogledu moralne odgovornosti, relevantnog uslova slobode. Kako je prigodno primetila Lin Bejker, libertarijanski subjekt teži da se izdigne iznad svih ovih uslova i da u situaciju unese vlastiti neobjašnjivi dodatak koji manifestuje prisustvo apsolutne kontrole i koji, do tog trenutka nedovoljne uslove, odjednom čini dovoljnim u pogledu odlučivanja i delovanja.²⁴²

Budući da kauzalni determinizam onemogućava opisanu slobodu libertarijanskog subjekta, libertarijanci uvek mogu prigovoriti da se na važenju kauzalnog determinizma može zasnovati primeren izgovor koji subjekta može amnestirati od moralne odgovornosti u determinističkom scenariju. Prema tome, uobičajen izgovor „Nisam mogao da postupim drugačije“ bi u odnosu na ovu interpretaciju značio da subjekt nije mogao da postupi drugačije zato što su ga činjenice prošlosti i prirodni zakoni primorali na činjenje. Jednom rečju, kauzalni determinizam, u odnosu na moralnu odgovornost, za libertarijance, figurira kao oslobađajući uslov. Zato će u narednom podpoglavlju biti potrebno razmotriti ovo zapažanje.

²⁴² Uporediti, Baker, L. R. (2006), p. 314.

2.1.3.6. Kauzalni determinizam kao uslov koji onemogućava postojanje moralne odgovornosti

Novi momenat koji u kauzalnom determinizmu iznalazi razlog zbog koga treba insistirati na nemogućnosti postojanja moralne odgovornosti ne treba shvatiti posredno, preko PAM-a, već direktno. Naime, afirmacija teze o važenju kauzalnog determinizma direktno utiče na moralnu odgovornost u smislu u kome je to prikazano Invagenovim direktnim argumentom. U dosadašnjem izlaganju mi smo posredstvom PAM-a ispitali važenje ovog uslova, zato što smo, u skladu sa argumentom konsekvenci, zaključili da kauzalni determinizam onemogućava postojanje moralne odgovornosti tako što obesmišljava mogućnost da se postupi drugačije. Dokazati da PAM ne važi značilo je dokazati da kauzalni determinizam, ukoliko se interpretira pomoću alternativnih mogućnosti, a njihovo postojanje je nužno potrebno kako bi se legitimno pripisala odgovornost, sam po sebi ne predstavlja osujećujući faktor po pitanju naše slobode shvaćene kao relevantnog uslova za pripisivanje moralne odgovornosti. Nova inkompatibilistička strategija svodi se na tvrdnju da kauzalni determinizam direktno onemogućava postojanje moralne odgovornosti, a ne zato što čini da PAM ne važi.²⁴³ To bi trebalo da znači da kauzalni determinizam može funkcionisati kao primeren izgovor koji subjekta može amnestirati odgovornosti za ono što čini.

Osnovni problem po zastupnike FS-a sastoji se u tome što uključivanjem protivčinjeničkog mehanizma za prinudu, po Gecovom (Goetz) mišljenju, stvaraju iluziju da je samo njegovim prisustvom obezbeđeno da subjekt ne može postupiti drugačije. Budući da ovaj protivčinjenički uslov ne igra nikakvu ulogu u pogledu kauzalne istorije na koju se razlaže radnja u aktuelnom scenariju, onda mu i u eksplanaciji ne treba posvetiti nikakvu pažnju. On je, kao što smo već primetili, irelevantan.²⁴⁴ Međutim, ukoliko je

²⁴³ Uporediti, Goetz, S. (2005). Frankfurt-Style Counterexamples and Begging the Question. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), p. 86.

²⁴⁴ Naravno, protivčinjenički uslov možda sa aspekta kauzalne istorije ne predstavlja relevantnu činjenicu, ali kako je Spik pokazao, ovaj uslov obezbeđuje protivčinjeničku stabilnost, tj. doprinosi našoj intuiciji da subjekt ne može da postupi drugačije. Međutim, mi smo putem preciziranja PAM-a i prevodenjem u PAM*,

prinudni mehanizam irelevantan, kauzalni determinizam je itekako relevantna pretpostavku u aktuelnom scenariju. Budući da smo pokazali da je primere frankfurtovskog tipa potrebno analizirati polazeći od PAM* uslova, onda je i pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma dodatni ulov koji je potrebno postulirati kako bi se u nameri da se blokiraju *sve* alternative, poništila i ova, libertarijanski relevantna. Kauzalni determinizam jedino može u potpunosti garantovati da će subjekt izabrati i delovati u skladu sa vlastitim izborom i samo zato može predstavljati, u moralnom smislu, relevantan razlog koji subjekta u determinističkom scenariju čini neprimirenim adresatom moralno relevantnih kvalifikativa. Zbog toga i Fišerovo nastojanje da ova dva uslova odeli i da polazeći od PAM-a zaključi da ovaj princip ne mora da važi prilikom procene moralne odgovornosti ne predstavlja korektan prikaz osnovne inkompatibilističke ideje.²⁴⁵ Ono što Fišer eksplicitno ne iznosi, ali je u navedenom zapažanju prisutno kao podrazumevana premise, jeste da inkompatibilisti pretpostavljaju, kad posežu za PAM-om, da moralne odgovornosti nema *zato što* subjekt nije mogao da postupi drugačije, tj. da je nezadovoljenje ovog uslova u eksplanatornom smislu *dovoljno* da objasni nepostojanje moralne odgovornosti.²⁴⁶ Prema Gecovom mišljenju, upravo ova interpretacija ne oslikava u potpunosti inkompatibilističku poziciju. Kada inkompatibilisti tvrde da moralna odgovornost ne postoji ukoliko subjekt nije mogao da postupi drugačije, oni ne smatraju da je ovo dovoljno, već ističu da se to treba objasniti ukazivanjem na pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma u aktuelnom scenariju. Dakle, nije MPD dovoljan da ponudi razlog zbog koga, kada ovaj uslov nije zadovoljen, nema ni moralne odgovornosti, već odgovornosti nema zato što determinizam jedini može da zadovolji nevaženje MPD uslova. Kauzalni determinizam tako poseduje dvostuku eksplanatornu funkciju: prvu, kao uslov koji onemogućava važenje MPD uslova, i drugu, kada se upotrebljava prilikom primene PAM-a, da bi se objasnilo zbog čega nema moralne odgovornosti. Upravo zato i ima smisla, a argument konsekvenci nam to nedvosmisleno sugeriše, utvrditi da kauzalni determinizam isključuje mogućnost

istakli da ova vrsta protivčinjeničke stabilnosti nije dovoljna da održi scenario zato što se subjekt može uzdržati od činjenja. Ukoliko mehanizam onemogućava izbor druge alternaive u alternativnom scenariju, on ne obezbeđuje ujedno i mogućnost nečinjenja. Zato je u FS, u aktuelnom scenariju potrebno pretpostaviti još neki uslov koji će blokirati ovu mogućnost. Iz tog razloga Gec i ističe da je, ukoliko želimo da konstruišemo korektnu verziju FS-a, nužno pretpostaviti u aktuelnom scenariju važenje kauzalnog determinizma.

²⁴⁵ Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1994), pp. 145-147.

²⁴⁶ Uporediti, Goetz, S. (2005), p. 87.

moralne odgovornosti zato što potire važenje MPD uslova. U tom smislu su teza o kauzalnom determinizmu i PAM, ekvivalentni uslovi²⁴⁷ prilikom procene moralne odgovornosti. Kauzalnim determinizmom se obezbeđuje nepostojanje alternativa, ali se ujedno transferom neodgovornosti obezbeđuje nepostojanje kontrole koja bi subjekta učinila moralno relevantnim akterom. U odnosu na metafizičku strukturu sveta, kauzalni determinizam onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti, dok u odnosu na subjekta obezbeđuje uslov nepostojanja kontrole nad onime što se u takvom scenariju dešava. Subjekt ne samo da ne može da bira, već i ono što čini, čini zato što to mora da učini.

Intuitivna prihvatljivost FS-a upravo je uslovljena ovom ekvivalencijom, tačnije izostavljanjem objašnjenja koje bi nepostojanje alternativa moglo jedino da objasni pozivanjem na važenje kauzalnog determinizma. Pošto se ovde radi o logičkoj ekvivalenciji ova dva uslova, inkompatibilisti ne moraju indirektno, preko PAM-a, afirmisati determinističku tezu. Ukoliko se može pokazati da se u primerima frankfurtovskog tipa pretpostavlja važenje kauzalnog determinizma, onda oni izbegavaju izazov ključne inkompatibilističke premise kojom se tvrdi da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost inkompatibilni.

Na osnovu izloženog možemo izvesti sledeći zaključak. Ukoliko je u aktuelnom scenariju Frankfurtovog primera pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma, onda nema moralne odgovornosti zato što subjekt nije mogao da postupi drugačije, a ova nemogućnost zavisi od antedecensa na koji smo ukazali argumentom konsekvenci. Smatram da je ovo jedina relevantna nadopuna, u vidu proširenja gornje teze, koja nam omogućava da razumemo u kom smislu kauzalni determinizam može predstavljati moralno relevantan uslov koji osujećuje pririsivanje odgovornosti. U vezi s tim, determinizam onemogućava moralnu odgovornost tako što prethodeći uslovi obesmišljavaju važenje MPD-a determinantama nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu. To ništa drugo ne znači nego da delovanje koje je relevantno za moralnu procenu ne sme da bude ni kauzalno, a ni nomološki, uslovljeno. Ukoliko je to slučaj, onda princip transfera obezbeđuje opštu neodgovornost.

²⁴⁷ Uporediti, Goetz, S. (2005), p. 87.

Jedina dilema koja provocira inkompatibilistički zaključak može se izraziti gradacijom pitanja. Naime, na koji način kauzalni determinizam utiče na *moralni* smisao našeg delovanja, odnosno, da li onemogućavanje važenja libertarijanskih uslova u pogledu odgovornosti za određeno delovanje direktno utiče na moralni status samog delovanja? ili, da li je teza o važenju kauzalnog determinizma nužan i dovoljan uslov da se subjektu, koji je odgovoran za određeno delovanje, direktno otpiše i *moralna* odgovornost za to delovanje? Dakle, na koji način kauzalni determinizam utiče na moralni status naših postupaka? Da li se ukazivanjem na odsustvo mogućnosti da se postupi drugačije, kao i na činjenicu da je naše odlučivanje i postupanje uslovljemo prethodećim uslovima direktno utiče i na moralni status našeg postupanja? Konačno, da li se priricanje ili otpisivanje moralno relevantnih atributa vrši polazeći od analize navedenih uslova koje kauzalni determinizam problematizuje ili utvrđivanje moralne odgovornosti poseduje sebi svojstvenu logiku koja ne mora nužno pratiti libertarijanski nalog? Ja smatram da je upravo to slučaj.

Vima (Wyma) je, doduše u nameri da problematizuje Frankfurtov primer, u raspravu uveo karakterizaciju koja je bliža jurisprudenciji nego razmatranjima vezanim za analizu moralne odgovornosti, ali koja, u metodološkom smislu, može pogodovati našim nastojanjima.²⁴⁸ Naime, on je predložio da se prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti pođe od generalizacije kojom se tvrdi da je svako odgovoran, dok se ne dokaže suprotno. Naravno, pod odgovornošću se ovde prvenstveno misli da su subjekti odgovorni za stanja stvari, bilo da se radi o činjenju, propuštanju ili posledicama, u smislu da su oni, a ne nešto drugo, uključeni u njihovo konstituisanje. Tako je i procena moralne (ili pravne) odgovornosti vezana za stanje stvari.²⁴⁹ Otpisati moralnu odgovornost za određeno stanje znači iznaći segment koji je pogodan da se podvede pod kriterijum isključenja, a koji predstavlja osujećujući faktor na kome se može utemeljiti naša odluka da subjektu, upravo iz tog razloga, pripišemo ili otpišemo *moralnu* odgovornost za određeno činjenje, propuštanje ili posledicu do koje su oni doveli. Ukoliko pođemo od libertarijanskih kriterijuma to znači da kada utvrdimo da je subjektovo postupanje bilo determinisano prethodnim uslovima nad kojima nije posedovao kontrolu, te samim tim nije mogao da

²⁴⁸ Uporediti, Wyma, K. D. (1997), p. 59.

²⁴⁹ U pravu bi se stanje stvari označilo kao činjenično stanje.

postupi drugačije, da je to dovoljno da zaključimo da on nije *moralno* odgovoran za vlastito delovanje. Ovi faktori obezbeđuju oslobađajuće uslove po pitanju moralne odgovornosti i to tako što se polazeći od njih može formulirati pogodan *izgovor* koji upravo iz navedenih razloga subjekta amnestira *moralne* odgovornosti za ono što je učinio, a što predstavlja prekršaj određene moralne norme, odnosno, manifestaciju moralno neprihvatljivog ponašanja.

Ukoliko povežemo Gecovo zapažanje u pogledu kauzalnog determinizma, i Vimino, koje je vezano za utvrđivanje moralne odgovornosti, možemo zaključiti da kauzalni determinizam predstavlja *razlog* koji prilikom procene moralne odgovornosti funkcioniše kao relevantni isključujući osnov njenog postojanja. Tako se, među uobičajenim opravdanjima, i na tezi o važenju kauzalnog determinizma legitimno može utemeljiti primeren moralni *izgovor*. Frankfurt nije ponudio razvijenu teoriju o moralnoj odgovornosti, niti je precizno istakao značenje u kome upotrebljava ovaj pojam. Međutim, u tekstu iz 1969. godine pojam moralne odgovornosti se po pravilu pojavljuje uz pojam izgovora. Ovaj detalj je posebno sugestivan zato što veza ova dva pojma nije slučajna. Atribucija moralnih kvalifikativa vrši se nakon utvrđivanja da li su prilikom delovanja postojale okolnosti na kojima se može zasnovati, u moralnom smislu, prihvatljiv izgovor. Dosadašnja analiza libertarijanskih primera dovela nas je dotle da i u kauzalnom determinizmu možemo iznaći okolnost na kojoj se može utemeljiti legitiman izgovor koji subjektu može obezbediti amnestiju. To znači da za libertarijance kauzalni determinizam funkcioniše na isti način na koji funkcionišu i uobičajeni isključujući uslovi. Budući da podvođenje kauzalnog determinizma pod skup izuzimajućih uslova počiva na podrazumevanom identitetu determinizma i ostalih uobičajenih izuzimajućih izgovora, smatram da je opravdano ispitati da li se između determinizma i uobičajenih izgovora može povući znak jednakosti? Razmotrimo u kom smislu kauzalni determinizam može funkcionisati kao legitiman isključujući osnov *moralne* odgovornosti.

2.1.4. Moralna odgovornost - da li kauzalni determinizam nužno mora predstavljati isključujući osnov?

Pojam moralne odgovornosti može se razumeti na dva načina. S jedne strane moguće je razlikovati *koncept* moralne odgovornosti od raznih *konceptija* moralne odgovornosti.²⁵⁰ Dok različite koncepcije moralne odgovornosti prvenstveno zavise od teorijske pripadnosti autora, koncept moralne odgovornosti omogućava da se raznovrsnost stanovišta podvede pod zajednički imenitelj. Ono što omogućava takvo podvođenje vezano je za ispitivanje uslova ili kriterijuma koji moraju biti zadovoljeni kako bi se subjektu legitimno pripisali moralno relevantni atributi. Pitanje da li je neko, u moralnom smislu, kriv ili zaslužan za određeno delovanje, propuštanje ili konsekvence koje odatle proizilaze vezano je upravo za utvrđivanje ovih kriterijuma.²⁵¹ Zato i ne treba da čudi kada u raspravama o metafizici slobodne volje nailazimo na dogmatsko prihvatanje ovoga pojma. Pojam moralne odgovornosti je, ako ga odredimo u vitgenštajnovskom duhu, termin porodične sličnosti.²⁵²

U Frankfurtovom tekstu iz 1969. godine nećemo naći detaljnu analizu pojma moralne odgovornosti iz istog onog razloga zbog koga su takvog tretmana bili izuzeti i pojmovi kauzalnog determinizma i slobodne volje. Agnostički stav po pitanju striktnog značenja ključnih pojmova može predstavljati relevantno opravdanje ovakve odluke. Međutim, ono je svakako nedovoljno, budući da je na još jedan detalj potrebno ukazati, a koji je mnogo značajniji za polemiku sa Frankfurtovim primerom i vezan je za odbijanje da

²⁵⁰ Uporediti, Fischer, J. M. (2012b). Deep Control: The Middle Way. U: Fischer, J. M. (2012), p. 5 i Fischer, J. M. and Tognazzini, N. A. (2011). The Physiognomy of Responsibility. *Philosophy and Phenomenological Research*, 82(2), pp. 381-417.

²⁵¹ Frankfurt je, na primer, u predgovoru zbirke članaka objavljene pod nazivom *Značaj onoga do čega nam je stalo* naglasio da je njegov teorijski rad mahom bio usresređen na propitivanje uslova moralne odgovornosti koji je on podveo pod metafiziku, odnosno filozofiju duha. Međutim, meni deluje prihvatljivijom Votsonova interpretacija navedenog Frankfurtovog zapažanja, budući da rigidno isticanje da se ovde radi samo i jedino o metafizičkim smislovima deluje neopravdano, zato što se ova pitanja, u krajnjoj liniji, i postavljaju iz moralnih razloga, odnosno iz težnje da se definiše 'do čega nam je stalo', pa tako i šta je ono što nas čini ličnostima. Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988), p. vii i Watson, G. (2004a). Two Faces of Responsibility. U: Watson, G. (2004). *Agency and Answerability*, Oxford, NY: Clarendon Press, p. 264, fn. 12.

²⁵² Uporediti, Fischer, J. M. (2012b), p. 5.

se načine kako metafizičke, tako i normativne pretpostavke. Polisemija kojoj se opravdano može prigovarati, s druge strane omogućava, budući da se ključni pojmovi prethodno rigidno ne definišu, da se prilikom razmatranja FS-a u priču uključe sve relevantne teorije koje su se bavile analizom noseće trijade pojmova. Ukoliko je ovaj metodološki korak opravdan, onda bi efekat na koji je Frankfurt računao prilikom konstruisanja misaonog eksperimenta bio potpun, zato što bi analiza primera, ukoliko bi bila izvršena sa aspekta bilo koje relevantne teorije o moralnoj odgovornosti, osnažila intuiciju da alternativne mogućnosti, bilo da ih markiramo kao osujećujući ili afirmišući kriterijum, ne predstavljaju potreban uslov prilikom pripisivanja ili otpisivanja moralne odgovornosti. Ako kauzalni determinizam utiče, onemogućavanjem postojanja alternativa, na našu slobodu, a one s druge strane predstavljaju irelevantan kriterijum prilikom procene moralne odgovornosti, onda je iz upravo navedenog razloga opravdano pretpostaviti da teza o determinizmu ne predstavlja pretnju moralnoj odgovornosti. U prenesenom značenju to bi, takođe, značilo da praksa utvrđivanja moralne odgovornosti ne bi bila pogođena čak ni kada bi se utvrdilo ne samo da teza o determinizmu važi, već i da ne važi.

Fišer je u svojim radovima posvećenim moralnoj odgovornosti često podsećao na ovaj detalj.²⁵³ Međutim, začetnik ovog pravca mišljenja bio je svakako Strosn (Strawson).²⁵⁴ MekKena je komparativnom analizom Strosnovih i Frankfurtovih stavova vezanih za moralnu odgovornost ukazao na temelj koji ne samo da u važnoj stvari, po kompatibilističku poziciju, objedinjuje njihova stanovišta, već je trasirao uspešan put ka jasnijem određenju ovog pojma.²⁵⁵

Osnovnu Strosnovu tezu smo već anticipirali u uvodu ovog poglavlja kada smo istakli da teza o važanju kauzalnog determinizma ne bi ni na koji način uticala na našu praksu atribucije moralne odgovornosti. Strosn smatra da metafizički nivo, na kome u krajnjoj liniji filozofi u svojim raspravama istrajavaju, ne može da objasni moralno

²⁵³ Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (2006a). Responsibility and Alternative Possibilities. U: Fischer, J. M. (2006). *My Way. Essays on Moral Responsibility*. New York: Oxford University Press, pp. 38-63 i Fischer, J. M. (2006b). Responsibility and Self-Expression. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 106-124.

²⁵⁴ Uporediti, Strawson, P. (1982). Freedom and Resentment. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 59-81.

²⁵⁵ Uporediti, McKenna, M. (2005b). Where Frankfurt and Strawson Meet. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), pp. 163-180. Zapažanja koja u ovom podpoglavlju iznosim oslanjaju se na MakKenine zaključke iznesene u navedenom tekstu.

relevantnu praksu koja se ogleda, pre svega, u zauzimanju reaktivnih stavova u međuljudskim odnosima. U skladu sa naturalističkom tezom kojom se želi pojačati navedeno zapažanje, on primećuje da je nama, kao subjektima, takva praksa svojstvena i da u tom smislu zauzima centralno mesto unutar našeg praktičnog života. Činjenica da mi reagujemo na postupke drugih reaktivnim stavovima koji se manifestuju kroz osudu, ozlojeđenost, zahvalnost, uvažavanje ili gnušanje, dovoljna je da potvrdi njihovo postojanje. Međutim, za razliku od inkompatibilističkog pesimiste koji smatra da opravdanje ovih stavova zavisi od nevaženja determinističke teze, Strosn, u kompatibilističkom maniru, kategorički odbija da racionalizaciju vezanu za postupke na koje reagujemo reaktivnim stavovima utemelji na determinističkom kriterijumu.²⁵⁶ Opravdanost ovih stavova ne bi bila potkopana čak i kada bi se dokazalo da je determinizam istinit. Prevedeno na jezik naše analize, to bi značilo da svi oni osuđujući uslovi koje teza o determinizmu afirmiše, ne bi na kraju bili dovoljni da bezuslovno utvrdimo nemogućnost postojanja moralne odgovornosti. Bezuslovna nemogućnost na koju sam se pozvao, treba da nam sugeriše da afirmacijom teze o determinizmu mi još uvek ne obezbeđujemo sve potrebne faktore koji bi obesmislili praksu atribucije moralnih kvalifikativa. Strosn upravo i smatra da je opseg unutar koga se ovaj pojam prostire oivičen koordinatama koje se, po pravilu, zanemaruju u metafizičkim razmatranjima. Sužavanje konteksta je svakako razumljivo i ono ne može predstavljati ključnu kritiku filozofske analize vezane za odnos determinizma i slobodne volje, ali svakako može da podseti da se upravo iz tog razloga ne može povratno izvesti generalizacija koja bi važila za celokupno polje, ili drugačije izraženo, koja bi uticala na fenomen moralne odgovornosti. Ukazivanje na reaktivne stavove sugeriše, ne samo na činjenicu, da su nama kao ljudima oni svojstveni, već i da se konstituišu u intersubjektivnoj ravni, a uočljivi su u našem postupanju. Dakle, okvir koji konstituiše uslove od kojih zavisi moralna odgovornost nije vezan samo za metafizička razmatranja, već i za stavove, intersubjektivno područje i samo postupanje.²⁵⁷ Budući da se razmatranje problema moralne odgovornosti mora vršiti unutar okvira koji osenčuju reaktivni stavovi, sve ono što je izvan ovog kruga, po Strosnu, predstavlja

²⁵⁶ Uporediti, Watson, G. (2004b). Responsibility and the Limit of Evil: Variations on a Strawsonian Theme. U: Watson, G. (2004), p. 225.

²⁵⁷ Uporediti, McKenna, M. (2005b), p. 166.

irelevantan uslov. Kako je problem determinizma izvan ocrtanog okvira, nastojanja vezana za utvrđivanje njegovog važenja su irelevantna. MakKena je upravo zato efektno primetio da bi to značilo da kompatibilizam, po definiciji, dobija u sporu sa inkompatibilizmom. Praksa izricanja reaktivnih stavova, budući da se vrši unutar specifičnog okvira, bila bi zaštićena od eksternih momenata.

Među ostalim važnim aspektima Strosnove pozicije, za nas je ovde posebno značajno zapažanje vezano za funkcionisanje *izgovora*, budući da nam ovaj pojam omogućava da uspostavimo dijalog sa Frankfurtovim stavovima. Ukratko, osnovna Frankfurtova ideja u pogledu moralne odgovornosti sastoji se u zapažanju da je subjekt odgovoran ukoliko mu na raspolaganju ne stoji primeren izgovor i da FS upravo ilustruje jednu takvu situaciju. Međutim, naša analiza, čiju je kulminaciju predstavljalo Gecovo stanovište, dospela je dotle da u samoj tezi o važenju kauzalnog determinizma vidi, u moralnom smislu, relevantan izgovor. U analizi funkcionisanja izgovora, Strosn je, međutim, došao do zaključka da kauzalni determinizam nikada ne može figurirati kao univerzalno primenljiv izgovor. Budući da su i Strosn i Frankfurt izgovoru posvetili značajnu pažnju prilikom razmatranja moralne odgovornosti, a posebno zato što kod Strosna eksplicitno, dok kod Frankfurta implicitno, figurira zapažanje da determinizam ne može predstavljati legitiman izgovor, da bi se razumeo pojam moralne odgovornosti, potrebno je prethodno razumeti način funkcionisanja izgovora.

U želji da preciznije odredi predmet analize, Strosn vrši pojmovnu deobu i to tako što nasuprot izgovora postavlja pojam izuzimanja. Izgovor, čak i u kolokvijalnom značenju, funkcioniše tako što se za određeno, u moralnom smislu reči, loše postupanje ili konsekvencu, pokušava poduniti prihvatljivo opravdanje. Prihvatljivo opravdanje je ono koje, pozivajući se na neku manu volje koja je postojala u trenutku delovanja, nastoji da subjektu obezbedi osnov isključivosti moralne odgovornosti za delovanje koje je u okviru moralne zajednice okvalifikovano kao neprihvatljivo. Ono što podleže ovakvoj praksi i samom funkcionisanju izgovora jeste pretpostavljeno važenje pojma dobre volje, koje dominira i omogućava da određenu devijantnost u ponašanju ne dovodimo u vezu sa ličnošću samog subjekta, već sa dejstvom opterećujućeg faktora. S druge strane, izuzimanje nekoga iz moralne zajednice sprovodi se na osnovu karakteristika koje ukazuju na to da

subjekt nije sposoban da učestvuje u intersubjektivnom polju unutar koga se izriču reaktivni stavovi.²⁵⁸ Nepodobnost može poticati od određenog defekta, ili čak i od godina, u slučaju kada decu isključujemo iz takve jedne zajednice, zato što u važnom segmentu njihove ličnosti nisu formirani uslovi koji su potrebni za članstvo. U odnosu na takve subjekte, naši reaktivni stavovi, po pravilu, trpe modifikaciju. Pitanje koje se ovde po automatizmu nameće vezano je princip diferencije na kome se zasniva sprovedena deoba. Do odgovora na ovo pitanje možemo doći posrednim putem. Ukoliko prihvatimo Strosnovo fenomenološko izlaganje vezano za reaktivne stavove kao i okruženje u kome se i između koga se izriču, jasno je da se izgovori odnose na naše postupke, dok se izuzimanje iz moralne zajednice vrši polazeći od određenih kvaliteta subjekta. Subjekt koji nudi opravdanje za vlastito delovanje formuliše izgovor koji može da ga amnestira od *moralne* odgovornosti za određeno neprihvatljivo delo. Opisana praksa pretpostavlja, u formi uslova koji osmišljava ovakvu vrstu relacije, unapred prihvaćeno važenje principa *bona fide*, tj. dobre volje, koja je pod uticajem određenih faktora u konkretnoj situaciji zakazala. Dakle, kada nudimo izgovor mi to uvek vršimo polazeći od delovanja koje smo izvršili i na osnovu toga tražimo da nam se njegov moralni status ne pripíše kao subjektima, već da se odgovornost prevede na ometajući faktor. Preciznije izraženo, izgovorom želimo da se moralni kvalitet naše volje ne poistoveti sa moralnim statusom izvršene radnje.

U drugom slučaju, kada govorimo o izuzimanju, u centru naše pažnje je činjenica da subjektova volja ne može predstavljati legitiman osnov za moralnu kvalifikaciju, zato što njome upravlja neki od osujećujućih faktora, ili drugačije kazano, zato što subjekt ne poseduje kontrolu nad vlastitom voljom, niti sposobnost da formira odgovarajuće stavove i motive koji predstavljaju osnovne uslove moralno relevantnog postupanja. Osoba koju izuzimamo iz moralne zajednice može činiti, i često čini, moralno neprihvatljive postupke, ali to nije dovoljno za inkluziju, zato što takva osoba ne razume u kom smislu je njeno ponašanje moralno relevantno. Dakle, strosnovska diferencija preduzeta je polazeći od

²⁵⁸ Zarad ilustracije dovoljno je podsetiti na slučaj Roberta A. Harisa sa kojim sam započeo izlaganje.

kvaliteta volje subjekta delovanja, pa su, prema tome, i reaktivni stavovi ustremljeni ka kvalitetu volje koja se manifestuje u ponašanju.²⁵⁹

Naravno, sprovedena specifikacija nam još uvek ne može dati odgovor na inicijalno pitanje u vezi kauzalnog determinizma, ali nam pomaže da priču o slobodnoj volji preformulišemo u priču o kvalitetu volje sa kojom subjekt postupa. Prirodno, zastupnici PAM-a će insistirati na tome da volja mora biti apsolutno slobodna, u smislu da joj na raspolaganju stoje alternativne mogućnosti, kako bi subjekt opravdano mogao biti smatran odgovornim. Prevedeno na jezik izgovora, za inkompatibilistu jedini relevantan osnov na kome se može utemeljiti legitiman izgovor, jeste onaj, da subjekt nije moralno odgovoran za ono što je učinio, ukoliko nije mogao da postupi drugačije. Ukoliko determinizam važi, onda on onemogućava važenje ove vrste izgovora i u tom smislu predstavlja pretnju po moralnu odgovornost. Inverzno izraženo, za inkompatibiliste je pristup ovom izgovoru u apsolutnom smislu potreban kako bi se subjekt legitimno mogao smatrati moralno odgovornim za ono što čini. Kvalitet 'inkompatibilističke' volje bi se dakle ogledao u sposobnosti da izabere drugačije.²⁶⁰

Libertarijanski frankfurtovski primeri su, s druge strane, pokazali da princip alternativnih mogućnosti ne mora da važi, ukoliko subjektov izbor nije uslovljen činiocima koji su izvan njegove kontrole, odnosno koji su eksterni u odnosu na njegovu volju. Na taj način je očuvano važenje kauzalne teorije izgovora.²⁶¹

Frankfurt, kao što smo ranije istakli, u delovima u kojima govori o moralnoj odgovornosti, po pravilu, poseže za pojmom izgovora što, istini za volju, može samo da predstavlja spoljašnji trag ka nekoj dubljoj i ozbiljnijoj vezi. Međutim, provokativni kondicional²⁶² kojim Frankfurt podcrtava činjenicu da bi subjekt postupio na način koji je postupio u okolnostima koje mu nisu omogućavale alternativno delovanje, isto to učinio

²⁵⁹ Uporediti, Strawson, P. (1982), p. 70.

²⁶⁰ Strošn među izgovorima ne navodi mogućnost da se postupi drugačije.

²⁶¹ Prema ovoj teoriji subjekt nije moralno odgovoran za činjenje ukoliko je bio uslovljen faktorima nad kojima nije posedovao kontrolu i koji su eksterni u odnosu na njegovu volju. Uporediti, Vuoso, G. (1987). Background, Responsibility and Excuse. *The Yale Law Journal*, 96(7), p. 1662 i Moore, M. S. (1985). Causation and the Excuses. *California Law Review*, 73(4), p. 1091.

²⁶² Uporediti, Frankfurt, H. G. (1969), p. 837.

ukoliko bi na raspolaganju imao i alternativnu mogućnost, uspostavlja vezu sa pojmom izgovora, zato što na osnovu ove situacije Frankfurt zaključuje da ukoliko okolnosti koje onemogućavaju alternativno delovanje, ali ni na koji način ne utiču na delovanje, treba ne samo da se uklone prilikom procene uspešnosti FS-a, nego i prilikom procene moralne odgovornosti subjekta, zato što se na onome što nije uključeno u delovanje ne može zasnovati legitiman izgovor. Ukoliko od mogućnosti da se postupi drugačije ne zavisi aktuelno postupanje, onda se na ovom uslovu ne može zasnovati relevantan izgovor. S Frankfurtove tačke gledišta, to bi značilo da ukoliko nema izgovora, onda ima odgovornosti. McKenna je sa pravom u ovom detalju video sponu između Strosna i Frankfurta²⁶³, s tim što Strosn nije posvetio nijedan red analizi MPD uslova prilikom razmatranja moralno relevantnih izgovora. Jedno od logičnih objašnjenja u pogledu razloga za ovakvu odluku jeste da ovaj uslov uopšte ni ne može da figurira kao moralno relevantan izgovor. Za Frankfurta je ova opcija svakako prihvatljiva zato što i sam primećuje da kada se izgovor zasniva na MPD uslovu, to ne znači da subjekt nije mogao da postupi drugačije u doslovnom značenju, na primer u situacijama prinude, već da delo koje je izvršio nije bilo ono koje je on želeo da izvrši. Na taj način subjekt ne negira kauzalnu odgovornost za učinjeno delo u smislu izvršenja, ali izgovorom traži da bude amnestiran od *moralne* odgovornosti zato što ga uslovi pod kojima je delovao sprečavaju da bude legitiman adresat reaktivnih stavova. Drugačije izraženo, subjekt izgovorom traži da se njegovo postupanje ne kvalifikuje u skladu sa moralnim atributima. Zašto bi ova interpretacija bila relevantna?

Zato što ukazuje na moralni kvalitet volje sa kojim je potrebno računati uvek kada se vrši procena moralne odgovornosti. Kada to činimo, onda nije od izuzetnog značaja motriti samo na to da li je PAM uslov zadovoljen, već i na kvalitet volje koja je uključena u produkciju određene delatnosti. Inkompatibilistička predrasuda u pogledu kvaliteta volje, prema kojoj izlazi da ona mora biti slobodna da bira kako bi subjekt bio moralno odgovoran, ne mora uopšte biti moralno relevantna. Da bismo ovo videli dovoljno je da se podsetimo situacija u kojima ovaj uslov može biti obezbeđen, ali da, u moralnom smislu, u

²⁶³ Uporediti, McKenna, M. (2005b), p. 173.

potpunosti predstavlja irelevantnu opciju,²⁶⁴ zato što je subjekt delovao svojevolejno, tj. onako kako je želeo. U ovakvim situacijama ukazivanjem na motiv delovanja imamo sve što je potrebno da bismo subjekta smatrali moralno odgovornim. U formi principa, iznesena zapažanja bi se mogla izraziti na sledeći način: činjenice koje su irelevantne za izvršenje određene radnje, irelevantne su i za procenu moralne odgovornosti. Ukoliko odgovornost funkcioniše na relaciji izgovor – pripisivost, onda opravdanje koje poseže za MPD uslovom, predstavlja, s moralne tačke gledišta, irelevantnu opciju. U tom smislu je i Frankfurtova parabola da gde nema izgovora (možemo ga specificovati kvalifikativom 'moralno relevantnog'), tu ima odgovornosti²⁶⁵, primeren opis smisla u skladu s kojim, sa kompatibilističke tačke gledišta, treba razumeti moralnu odgovornost. Međutim, detalj koji je mnogo važniji ogleda se u tome što nam utvrđivanje nepostojanja alternativnih mogućnosti ne može pomoći da uočimo moralni kvalitet volje, zato što nas prevodi iz aktuelnog u alternativni scenario. Budući da alternativne mogućnosti ne predstavljaju činjenicu aktuelnog scenarija, pozivanje na njih, u težnji da se ponudi relevantan izgovor, ne može obezbediti otpisivanje moralne odgovornosti za ono što je subjekt učinio.

Inkompatibilisti koji su prihvatajući Frankfurtove primer odbacili važenje PAM-a, omogućili su nam da jasnije uočimo spornu tačku u raspravi. Libertarijanci prihvatajući FS mogu istaći da alternative, kao i sloboda koja je na njima utemeljena, predstavljaju irelevantan uslov prilikom procene moralne odgovornosti, ali i dalje mogu insistirati na indeterminističkom uslovu koji jedino može da obezbedi libertarijanski određenog subjekta od koruptivnih uticaja kauzalnog determinizma koji se manifestuju u determinističkoj kauzalnoj istoriji. Međutim, to ne znači da inkompatibilisti odbacivanjem kauzalnog determinizma ujedno moraju da odbace i teze o pogodnom izgovoru i irelevantnosti. Kako se teza o pogodnom izgovoru ustremiljuje na mogućnost da se postupi drugačije kao temelju opravdanja delovanja preduzetog u aktuelnom scenariju, a na nju se naslanja i teza o irelevantnosti, ne postoji nijedan principijelan razlog zbog koga bi oni odbacili njihovo

²⁶⁴ Uporediti, Fischer, J. M. (1994), pp. 134-147. Fišerov odgovor izazovu DO prigovora poznat je pod ilustrativnim nazivom 'treperenje slobode' (flickers of freedom) i na mestu koje smo naveli detaljno izlaže u čemu se sastoji njegov smisao.

²⁶⁵ Uporediti, McKenna, M. (2008a). Frankfurt Argument Against Alternative Possibilities: Looking Beyond the Examples. *Noûs*, 42(4), pp. 770-793.

važnje. Mogućnost obostranog prihvatanja ključnih uslova vezanih za razumevanje moralne odgovornosti daje nam za pravo da zaključimo, u skladu sa McKeninim zapažanjima, da su one neutralne u sporu između kompatibilista i inkompatibilista.²⁶⁶ Ovakav epilog moguć je samo zato što MPD uslov ne predstavlja težište u raspravama vezanim za moralnu odgovornost. Ovime smo potvrdili važnje metodološkog krêda koji je, po pitanju procene moralne odgovornosti, Frankfurt kategorički istakao tvrdeći da se evaluacija uvek mora vršiti polazeći od aktuelnog scenarija i onoga šta se u njemu dešava, a ne od mogućeg, koji ni na koji način ne može predstavljati pretežući uslov. Konačno, na kom to superiornom razlogu treba inkompatibilistički PAM nadrediti kompatibilističkom principu aktuelnog scenarija? Odgovor na ovo pitanje bi nas samo podsetio da razlozi nisu vezani za sam predmet spora, već da su utemeljeni u bezuslovnoj težnji da se po svaku cenu očuva filozofska konstrukcija apsolutno slobodnog subjekta.²⁶⁷ Iako legitimna, ova pozicija parazitira na dubljem osnovu koji ne predstavlja inkompatibilističku tekovinu. Da rezimiramo.

U pogledu značenja pojma moralne odgovornosti, ključna Frankfurtova teza sastoji se u isticanju veze koja postoji između izgovora i atribucije i zapažanju da u FS-u razlozi, na kojima se zasniva opravdanje subjektive delatnosti, ne moraju nužno da predstavljaju funkciju okolnosti u kojima je delovao. Naravno, ova mogućnost je logički neprotivurečna, ali kada se primeni na konkretne situacije može pobuditi određene nedoumice. Jednu takvu upravo predstavlja Vajderkerovo zapažanje, koje smo već razmatrali u drugačijem kontekstu, da je moguće skicirati situaciju, u kojoj razlog koji opredeljuje subjektovo postupanje, ne mora biti isti kao onaj od koga polazimo kada vršimo procenu moralne odgovornosti. Iako argumentativno provokativna, ova teza se može odbaciti prostim podsećanjem da je za zastupnike Frankfurtove primera aktuelni scenario dovoljan za

²⁶⁶ Uporediti, McKenna, M. (2008), p. 774.

²⁶⁷ Kada kažemo da alternativne mogućnosti, shvaćene kao uslov pripisivosti moralne odgovornosti, ne predstavljaju ključnu komponentu mi ne tvrdimo da neaktualizovane mogućnosti ne igraju nikakvu ulogu prilikom razumevanje aktuelnog niza od koga procena, po Frankfurtovim rečima, treba da započne. Karolina Sartorio je pokazala u kom smislu alternativne mogućnosti osmišljavaju razmatranje aktuelnog scenarija. Ono što je važno ogleda se u tome da postojanje alternative u metafizičkom smislu nije nužno, budući da se mogući scenariji, čija je funkcija epistemološka, mogu konstruisati i bez ovog metafizičkog uslova. Sartorio je ukazala na važnu pojamovnu distinkciju čije nerazlikovanje može u velikoj meri opteretiti razmatranje PAM-a. U vezi bibliografskog podatka uporediti fn. 211.

iznalaženje osnova koji subjekta čini moralno odgovornim. Da li bi otpisivanje moralne odgovornosti za delo koje je u moralnom smislu loše, a vođeno je motivima bilo koje vrste, moglo da trivijalizuje činjenicu da je subjekt i mimo *znanja* da postupa na *moralno neprihvatljiv način* bio izuzet moralne odgovornosti kada su u scenariju prisutni svi potrebni elementi? Ovakvom subjektu bi izgovor „nisam mogao da postupim drugačije“ došao kao pogodna opcija da za ono za šta je kriv izbegne moralnu osudu. Frankfurt upravo iz tog razloga smatra da nije opravdano PAM-u pridavati apsolutno važenje. Okolnosti u kojima subjekt deluje često mogu predstavljati irelevantan faktor u pogledu motiva koji ga prilikom preduzimanja određene radnje opredeljuje. Odbacivanjem PAM-a, sa metafizičkog aspekta, otvorili smo područje razmatranja koje nam je pokazalo da nije potrebno posedovati vrstu kontrole koju princip alternativnih mogućnosti brani da bi subjekt i dalje mogao slobodno da postupa. Sa normativnog aspekta razmotreno, ovo se odrazilo i na zapažanje da ako alternativne mogućnosti nisu potrebne da bi subjekt delovao slobodno, onda je neopravdano na njima zasnivati izgovore. Korespondencija sa Strosnovim stavovima nam je pomogla da uočimo i zašto. Mogućnost da se postupi drugačije sama po sebi uopšte ne mora predstavljati relevantnu opciju u moralnom smislu reći, zato što je osnov za pripisivanje ili otpisivanje sadržan u motivu koji je subjekta određivao u trenutku delovanja. S druge strane, ukoliko bi okolnosti u kojima je delovao predstavljale motivišući osnov njegovog postupanja, onda bi bilo primereno i njih uračunati prilikom procene, ali ni tada PAM uslov ne bi, metafizički, morao da bude obezbeđen. Mi možemo samo nagađati, a verovatnoća može biti velika, da bi subjekt koji je u toj situaciji delovao pod prinudom određenog faktora postupio drugačije, ukoliko bi faktor koji predstavlja motiv delovanja izostao u mogućem scenariju. Ali i ovde ono što je moglo da se desi, u pogledu moralne kvalifikacije dela, ne predstavlja relevantan osnov za razumevanje onoga što se zapravo dogodilo. Najjednostavnije izraženo, subjekt koji je delovao pod prinudom nije odgovoran upravo zato što je tako postupio, a ne zato što bi on, da nije bilo prinuđujućeg faktora, postupio drugačije. Aktuelni scenario nam obezbeđuje referentnu tačku na kojoj se može utemeljiti procena, dok nas drugi deo navedenog uslova premešta u mogući scenario koji, u skladu sa vlastitim svojstvima, ne može rigidno obezbediti iznesene kvalifikacije. Ono što mi sa sigurnošću znamo, vezano je za ono što se dogodilo, dok o onome šta se moglo dogoditi, najblaže rečeno, možemo samo nagađati. U tome se i sastoji

najvažnija Frankfurtova lekcija: aktuelni scenario nam omogućava da utemeljenje moralne odgovornosti izvršimo polazeći od prisutnih faktora, dok PAM uvodi kriterijume na kojima ne samo da možemo zasnovati polovične ocene, već koji nas mogu dovesti u situaciju da subjekta koji je moralno odgovoran amnestiramo odgovornosti.

Fišer je na plastičan način, u analogiji sa epistemološkim pitanjima, pokazao u kom smislu ovaj dodatni uslov predstavlja irelevantan faktor i u oblasti procene moralne odgovornosti.²⁶⁸ Naime, zašto je nama prilikom utvrđivanja da li neko nešto zna (ili da li je neko moralno odgovoran) potrebno uračunavanje diskriminirajućih situacijama u kojima subjekt ne zna to što zna? U kom smislu su situacije neznanja konstitutivne za samo znanje? U krajnjoj liniji, zašto je potrebna ova demarkaciona linija kada, barem u pogledu moralne odgovornosti, posedujemo jasan kriterijum na osnovu koga možemo uočiti da li je neko odgovoran ili nije? Apsolutno nije potrebno, da bismo subjekta smatrali moralno odgovornim za određeno činjenje, čak i za pripisivost moralnih kvalifikativa, da prethodno utvrdimo da li bi subjekt mogao da postupi drugačije. Ukoliko se ne radi o subjektu koji pati od raznih poremećaja, činjenica da je on određenim delovanjem, koje je želeo da izvrši i koje je izvršio, prekršio ili potvrdio određenu moralnu vrednost, dovoljan je uslov da bismo ga smatrali odgovornim.²⁶⁹

Međutim, osnovni problem po moje izlaganje iskrsava kada u priču uvedemo libertarijanski određenog subjekta. Sva navedena zapažanja bez zadržke mogu prihvatiti i libertarijanci u skladu sa vlastitim pojmom subjekta, pri čemu i dalje mogu insistirati na inkompatibilizmu kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, na način na koji je to pokazano Vajderkerovom analizom uslova 'po svom'. Činjenica da je subjekt inicijator i da njegovo delovanje nije ni kauzalno, a ni nomološki uslovljeno, obezbeđuje im da izvedene zaključke prihvate upravo kao posledicu njihovog pojma subjekta koji ih u krajnjoj liniji i omogućava. Na putu zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma, ovakvo stanovište ne može

²⁶⁸ Uporediti, Fischer, J. M. (1994), pp. 168-172.

²⁶⁹ Ukoliko bi mi se na ovom mestu postavilo pitanje o poreklu moralnih kvalifikativa, mogao bih da ga odbacim jednostavnim ukazivanjem na to da takvo i njemu slična pitanja ne predstavljaju predmet ovog rada. Da bismo videli zašto je to tako dovoljno je u skladu sa Strosnovom lekcijom istaći da određene moralne norme regulišu ljudsku praksu i da pitanje njihovog porekla ne mora biti rešeno da bismo razumeli praksu pripisivanja moralnih atributa.

biti prihvatljivo, zato što sav dosada obezbeđeni profit prenosi u inkompatibilističko teorijsko područje, ostavljajući kompatibilistima teret dokazivanja.

Sužavanje kompatibilističkog manevarskog prostora dovelo nas je i na ovom području u dijalektičku situaciju. Naime, jasno nam je iz kojih razloga inkompatibilisti smatraju tezu o važenju kauzalnog determinizma neprihvatljivom. S druge strane, libertarijanci, iako legitimno mogu odbaciti alternativne mogućnosti, ne mogu odustati od subjekta shvaćenog kao prvog pokretača, odnosno od pojma subjekta čiji izbor nije uslovljen eksternim činiocima. Ovaj detalj ne mora *a priori* biti opterećujući zato što se takva slika subjekta oslanja na koncept kauzalnosti koja mora postojati između subjektive odluke i u skladu sa njom izvršene relevantne radnje. Ono što libertarijanci ne mogu da prihvate, a što kauzalni determinizam nameće, sadržano je u ideji da prilikom važenja ovoga uslova, subjektovo delovanje biva determinisano eksternim determinantama nad kojima on ne poseduje kontrolu.

I ovde, Frankfurt nam može biti od pomoći. U polemičkoj raspravi sa Vajderkerovim protivargumentima, Frankfurt je podsetio²⁷⁰ da nam, iako se možda ne može skicirati MO situacija koja bi u potpunosti eliminisala postojanje alternativnih mogućnosti, to ne smeta da polazeći od postojećih scenarija uočimo važnu *pojmovnu distinkciju*, a koja se ogleda u tome da učiniti delovanje neizbežnim nije isto što i obezbediti izvršenje određene radnje. Najvažniju stvar predstavlja razlika i potreba za demarkacijom onog skupa uslova koji su prisutni u jednom slučaju i skupa uslova koji su prisutni u drugom.²⁷¹ Podsećanje na pojmovnu distinkciju treba da nam pomogne da zaključimo da osujećujući faktori koji obesmišljavaju, u skladu sa Fišerovom terminologijom, regulativnu kontrolu, ne moraju imati nikakvog uticaja na uslove koji su prisutni kada je na delu upravljačka kontrola. Prevedeno na jezik naše analize, to zapravo znači da iako kauzalni determinizam može usloviti subjekta determinantama nad kojima ne poseduje kontrolu, to još uvek ne znači da je njegovo postupanje u skladu sa tim determinantama imuno na mogućnost utvrđivanja moralne odgovornosti. Iz tog razloga zasnivanje moralno relevantnog izgovora na važenju kauzalog determinizma, za procenu

²⁷⁰ Uporediti, Frankfurt, H. (2006), p. 340.

²⁷¹ Uporediti, Frankfurt, H. (2006), pp. 339-340.

moralne odgovornosti može biti irelevantno. Ukoliko se radi o voljnoj radnji, u kom smislu su eksterne determinantne dovoljan uslov da bismo na toj činjenici otpisali subjektu moralnu odgovornost? Odgovor na ovo pitanje može nam dati indirektan primer MO situacije koji je Frankfurt izložio u tekstu *Sloboda volje i pojam ličnosti*.²⁷²

2.1.4.1. 'Lakomisleni zavisnik' u MO scenariju

Vajderkerov primer frankfutovskog tipa predstavlja uspešan libertarijanski protivprimer PAM-u. U njemu je procena moralne odgovornosti utemeljena na činjenicama aktuelnog scenarija, pri čemu neizbežnost delovanja figurira kao irelevantan uslov, zato što na okolnostima koje delovanje čine neizbežnim subjekt ne utemeljuje razlog vlastitog postupanja, tako da se opravdano može zaključiti da je on delovao 'po svom'. Međutim, ovaj zaključak je u potpunoj saglasnosti sa onim koji je Frankfurt izveo u tekstu iz 1969. godine, i čak se moralna odgovornost zasniva na identičnom kriterijumu, s tim što je Frankfurt, nasuprot Vajderkeru, zaključio da ta činjenica daje za pravo da se utvrdi kompatibilnost kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Razlog zbog koga Vajderker insistira na libertarijanskoj interpretaciji uslova 'po svom' ogleda se u zapažanju da, iako PAM ne važi, to još uvek ne znači da se moralna odgovornost ne zasniva na nekom drugom libertarijanskom uslovu. Taj drugi uslov, kako je ispitivanje u prethodnom podpoglavlju pokazalo, obezbeđen je u nezavisnosti, odnosno u autonomiji koja se tako pojavljuje kao ključno svojstvo ličnosti na kome se zasniva procena moralne odgovornosti i pripisivanje moralno relevantnih atributa. S druge strane, kauzalni determinizam, čija je afirmacija nužna prilikom izvođenja kompatibilističkog zaključka, čini, kako je to pokazao Invagenov direktan argument, da autonomija subjekta bude u značajnoj meri narušena, zato što ga činjenice prošlosti i prirodni zakoni primoravaju na delovanje, pri čemu se

²⁷² Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988b). Freedom of the Will and the Concept of a Person. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 11-26 i prevod istog teksta na srpski jezik Frankfurt, H. G. (2008). *Sloboda volje i pojam ličnosti*. U: Bojanić, P i Krstić, P. pr. (2008). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik, str. 183-197.

transfer neodgovornosti sa ovih uslova prenosi i na aktuelne subjektive postupke. Budući da je subjektovo delovanje uslovljeno faktorima nad kojima ne poseduje kontrolu, ne vidi se, u kom smislu bi on, čak i kada predstavlja neophodnu kariku u determinističkom lancu, mogao da bude moralno odgovoran za ono što čini. Iako kauzalni determinizam u determinističkom scenariju frankfurtovskog tipa može obezbediti važenje TN uslova, on u istoj meri problematizuje važenje TI uslova, zato što kauzalni determinizam, podrivajući autonomiju subjekta, figurira kao relevantan isključujući osnov prilikom procene moralne odgovornosti. Za libertarijance subjekt koji ne može biti autonoman gubi suštinsko svojstvo vlastite ličnosti, a tamo gde nema ličnosti, nema ni moralne odgovornosti. Ukoliko se prihvati ovo zapažanje, onda to znači da se afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma u FS-u zapravo želi pokazati da subjekt, kome je onemogućeno posedovanje ključnog svojstva ličnosti, može biti moralno odgovoran. Međutim, nas ništa ne primorava da prihvatimo libertarijansko određenje pojma ličnosti, posebno zato što je moguće ponuditi protivprimer kojim se može pokazati da subjekt, iako nije autonoman, i dalje može biti smatran moralno odgovornim, zato što se procena moralne odgovornosti uopšte ne mora zasnovati na autonomiji. Štaviše, subjekt koji ne može biti autonoman, još uvek može biti ličnost, zato što subjekta ne čini ličnošću samodeterminišuća sposobnost delovanja, već kvalitet volje sa kojom deluje. Frankfurt je u tekstu *Sloboda volje i pojam ličnosti* ponudio tri primera sa zavisnicima od droge, koji na provokativan način ovo dokazuju. Sama činjenica da se utvrđivanje moralne odgovornosti želi sprovesti u primeru u kome su glavni akteri zavisnici, koji se po pravilu ne mogu smatrati autonomnim subjektima, dovoljna je da ilustruje o kakvoj se provokaciji zapravo radi. Ukoliko Frankfurtovi primeri uspeavaju da pokažu ono što žele da dokažu, onda se na osnovu toga može zaključiti ne samo da PAM ne važi, već i da druga konsekvencija argumenta konsekvenci, izražena pomoću direktnog argumenta, takođe ne važi.²⁷³ Dakle, ukoliko kauzalni determinizam onemogućavanjem alternativa blokira moralnu odgovornost, libertarijanski primeri frankfurtovskog tipa su dokazali da ova konsekvencija ne mora biti fatalna, zato što se moralna odgovornost zasniva na autonomiji. Međutim, ukoliko primeri sa zavisnicima mogu dokazati da subjekt može biti odgovoran iako nije autonoman, onda se na taj način ujedno može dokazati da ni

²⁷³ Na ovo sam ukazao i u tekstu Prašević, N. (2009). Bazični argument i primeri frankfurtovskog tipa. *Filozofski godišnjak*, (22), str. 250, fn. 50.

direktan argument ne važi jer, iako kauzalni determinizam korumpira autonomiju, to još uvek ne znači da time onemogućava ono svojstvo ličnosti od koga zavisi postojanje moralne odgovornosti. Frankfurt smatra da se karakteristika ličnosti na kojoj se zasniva procena moralne odgovornosti može identifikovati u volji koju poseduje.

Pre nego što pristupimo analizi Frankfurtovih primera sa zavisnicima, moramo se podsetiti da istraživanje još uvek sprovodimo u okviru indeterminističkog kraka dilema-odbrane, tako da se okolnosti u primerima sa zavisnicima moraju razumeti samo u analogiji sa kauzalnim determinizmom. Specifični uslovi primera treba da obezbede zadovoljenje TN i TI uslova od kojih zavisi važenje MO teze. Tako, činjenica zavisnosti obezbeđuje zadovoljenje uslova neizbežnosti delovanja, zato što akteri u primerima ne mogu da se odupru zavisničkom impulsu, pa tako ni ne mogu da postupe drugačije, niti mogu da se uzdrže od činjenja, čime je nemogućnost alternativnog postupanja obezbeđena u aktuelnom scenariju, a ne pomoću Blekovog protivčinjeničkog mehanizma prinude. Iako se načelno može prihvatiti obezbeđivanje TN uslova činjenicom zavisnosti, drugi potreban uslov od koga zavisi funkcionalnost Frankfurtovih primera sa zavisnicima, ali i MO teze, nije tako lako prihvatiti. Naime, Frankfurtovi primeri treba da ukažu na razliku u moralnoj odgovornosti, dok mi obično zavisnike, doduše derivativno, smatramo moralno odgovornima za stanje u kome se nalaze. Međutim, za razliku od uobičajenog shvatanja, po kome su zavisnici moralno odgovorni za vlastitu zavisnost zato što su u određenom trenutku života sebe doveli u to stanje, pri čemu se i pored neizbežnog impulsa zavisnosti za drugom njihova odgovornost za ono što čine derivira u skladu sa istorijom u kojoj se može locirati trenutak u kome su postali zavisni, Frankfurtov primer zanemaruje ovaj aspekt i odgovornost razmatra direktno, a što znači, budući da razmatra slučaj sa dva zavisnika od kojih je jedan moralno odgovoran za uzimanje droge, dok drugi nije, da se razlika u pogledu moralne odgovornosti između ova dva aktera zasniva na kriterijumu koji je drugačiji od onoga na kome se zasniva uobičajena derivativna procena odgovornosti. Iako se ovakav pristup može unapred odbaciti kao neprimeren, potrebno je za trenutak zaprečiti put uobičajenim intuicijama i dozvoliti Frankfurtovim primerima da progovore za sebe. Ukoliko dozvolimo ovu mogućnost, onda se ovi primeri mogu razumeti kao ilustracija MO scenarija u kojem su zadovoljeni TN i TI uslovi, zato što subjekt može biti moralno odgovoran iako je njegovo delovanje ne samo neizbežno, već i *uslovljeno*

faktorima nad kojima ne poseduje kontrolu. Dakle, primeri sa zavisnicima se moraju razumeti kao indirektan dokaz ne samo o nevaženju PAM-a i prve konsekvence kauzalnog determinizma, već i o nevaženju druge konsekvence, kojom se tvrdi da kauzalni determinizam direktno onemogućava postojanje moralne odgovornosti zato što korumpiranjem prerogativa autonomije subjekt gubi ključno svojstvo vlastite ličnosti na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Međutim, autonomija može predstavljati poželjno svojstvo ličnosti, ali se moralna odgovornost, kao što Frankfurt tvrdi, ne zasniva na ovom uslovu, već na specifičnoj strukturi volje koju posedujemo. Razmotrimo, zarad formiranja primerenog konteksta interpretacije, na koji je način Frankfurt odredio pojam ličnosti, zato što mogućnost zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma zavisi od prihvatanja koncepta ličnosti čija se autonomija ne zasniva na samodeterminišućoj sposobnosti koju libertarijanci učitavaju u uslov 'po svom'.

Određenje pojma ličnosti predstavlja problem koji stoji u prvom planu Frankfurtove analize, ali njen uspeh zavisi od mogućnosti drugog uslova, odnosno od teze da njenu osnovnu karakteristiku predstavlja struktura volje koju poseduje. U vezi s tim može se zaključiti da Frankfurt pojam ličnosti ne razume kao nereduktibilan, u smislu da nas on odeljuje od ostalih pripadnika drugih vrsta na način specifične razlike, zato što je i u okviru ljudske vrste moguće naći pripadnike koji se samo spoljašnjim karakteristikama uklapaju u vrstu, ali koji nisu ličnosti. Takođe, ljudi nisu jedina bića koja poseduju želje i motive, i kod kojih promišljanje uslovljava izbor. Ono što ljude razlikuje od susednih pripadnika šireg roda jeste sposobnost da formiraju želje drugog reda, tj. sposobnost *htenja* da imaju ili nemaju određeni motiv ili želju. Zahvaljujući sposobnosti *refleksivne samoprocene*²⁷⁴ ljudi su kadri ne samo da slede nalog vlastitih želja, već i da formiraju želje o željama, a što znači da je subjekt sposoban da svoje želje uredi u skladu sa određenim preferencijama, odnosno da je u određenom vidu aktivan sudionik u pogledu konstituisanja vlastitih motiva i namera, a ne samo pasivni posmatrač sila koje upravljaju njegovim delovanjem. Upravo zato, subjektu pitanje o tome koje i kakve ga želje nagone na delovanje može postati važno,

²⁷⁴ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 184.

a to se najlakše može uočiti u situacijama sukoba takozvanih želja prvog reda.²⁷⁵ Kad se javi sukob suprotstavljenih želja, subjekt težnjom da razreši ovu situaciju demonstrira ne samo prisustvo određenih preferencija, jer u suprotnom sukoba ne bi ni bilo, već i da mu je važno da tu situaciju razreši. To ništa drugo ne znači, nego da je subjektu pitanje o tome koja će želja motivisati njegovo delovanje u određenom smislu važno, a kada se stvari razmotre na ovaj način, to onda znači da je njemu važan kvalitet volje koju poseduje. Prema tome, redukcijom subjektovog delovanja na želje koje konstituišu delatnost, Frankfurt hoće da pokaže da želje mogu biti važne zato što one predstavljaju operativni princip volje, pa je tako i pitanje koja će želja konstituisati volju prilikom delovanja subjektu može biti značajno. Ukoliko mu je volja usaglašena sa drugostepenim htenjima, onda on može reći da poseduje volju kakvu želi, dok u suprotnom, mogu postojati situacije u kojima se ova dva stupnja hijerarhije mimoilaze, pri čemu subjekt opravdano može tvrditi da ne poseduje volju kakvu želi da poseduje. Izraženo u skladu sa tradicionalnom terminologijom, ovaj opis se može predstaviti i tako da subjekt predstavlja entitet „za koji sloboda njegove volje može biti problem“.²⁷⁶ Tako, prema Frankfurtovom mišljenju, suštinsko određenje ličnosti ne leži u razumu, nego u volji, ali to ne znači da nerazumno biće može biti ličnost, jer upravo ova sposobnost subjektu omogućava da kritički postane svestan svoje volje i da formira drugostepena htenja.²⁷⁷ Prema tome, pored sposobnosti izbora, ljudi poseduju i sposobnost refleksivne samoprocene koja se manifestuje kroz formiranje želja drugog reda²⁷⁸ i predstavlja važan aspekt čovekove ličnosti koji ga čini, u moralnom smislu, relevantnim adresatom reaktivnih stavova i, u krajnjoj liniji, može objasniti moralnu odgovornost. Međutim, volja se ne može prosto svesti na motiv nego je treba razumeti kao efektivnu želju koja nagoni subjekta sve do postupanja.²⁷⁹ U tom smislu se pojam volje ne može podudarati sa pojmom namere, niti sa pojmom želje, iako se može identifikovati posredstvom želje. Na ovaj način, ukazivanjem na efektivnu prirodu volje, potire se mogućnost da volju sačinjavaju samo želje koje ne moraju biti operativne. U

²⁷⁵ Želje prvog reda ili primarne, odnosno, prvostepene želje, predstavljaju želje da se nešto učini ili da se ne učini.

²⁷⁶ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 191.

²⁷⁷ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 189.

²⁷⁸ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 184.

²⁷⁹ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 186.

izboru želje za koju želi da motiviše njegovo postupanje, formiranjem želje drugog reda, subjekt zapravo *bira* volju koju želi. Hijerarhijska struktura volje tako ukazuje da subjekt nije samo puki izvršilac naloga vlastitih želja, već da, zahvaljujući sposobnosti da želi određenu želju, demonstrira posedovanje određene vrste slobode da na određeni način aktivno učestvuje u produkciji volje sa kojom deluje. Ovo aktivno učestvovanje u produkciji volje ne treba shvatiti u smislu proizvođenja volje, već pre kao sposobnost subjekta da pomoću *identifikacije*²⁸⁰ sa efektivnom željom, u skladu sa željama drugog reda, prisvoji volju kao svoju. Od izuzetne je važnosti primetiti da na ovaj način Frankfurt, pored slobode volje koja bi se sastojala u želji da se poseduje volja koja se želi, razlikuje situaciju u kojoj subjekt slobodno može da prisvoji volju koju ima.

Frankfurt, dakle, za razliku od klasičnih kompatibilista koji su slobodu volje subjekta određivali u odnosu na eksterne prepreke, internalistički pristupa ovom problemu i u hijerarhijskoj strukturi volje želi da locira segment na kome se može zasnovati njena sloboda. Zato su i primeri sa zavisnicima, kao i slučajevi kompulzivnih delovanja po svojoj sugestivnoj, ali svakako i protivintuitivnoj, snazi pogodni da ukažu na ovaj, po Frankfurtovom mišljenju, ključni segment ličnosti na kome se može zasnovati procena moralne odgovornosti.²⁸¹ Ovaj pristup, takođe, omogućava da se ukaže na razliku između slobode delovanja i slobode volje, zato što se poslednja vrsta slobode može razumeti u analogiji sa prvom, s tim što se na nju ne može svesti. To znači da nema ničeg protivurečnog u činjenici da neki subjekt može posedovati slobodu delovanja, a da mu pri tom volja nije slobodna, kao i da subjekt može posedovati slobodu volje, iako ne poseduje slobodu delovanja. Prema tome, Hjumova slikovita parabola da je za slobodu dovoljno da ne budemo u okovima,²⁸² ovde ne može da važi, zato što subjekt, zahvaljujući hijerarhijskoj strukturi volje, može da bude slobodan i u takvim situacijama, jer time što smo nekome onemogućili slobodu delovanja, još uvek mu nismo onemogućili slobodu volje. Međutim, iako se pojmovno isključuju, analogija ova dva područja nam omogućava da jasnije uočimo u čemu se ogleda sloboda volje. Zastanimo za trenutak i detaljnije ispitajmo ovu paralelu. Posezanje za slobodom delovanja, kako bi se objasnila sloboda volje, nije slučajno i značaj

²⁸⁰ Ja ću ovaj važan uslov zamenljivo označavati terminima 'identifikacija' i 'poistovećivanje'.

²⁸¹ Uporediti, Watson, G. (1987), p. 147.

²⁸² Uporediti, Hume, D. (1988), str. 143.

ovog metodološkog koraka može se razumeti ukoliko razvijemo definicije od kojih Frankfurt polazi. Razmotrimo sledeći navod:

„ Prema jednoj poznatoj tradiciji, bivanje slobodnim je stvar činjenja onoga što neko želi da čini. Ali pojam delatnika koji čini ono što želi da čini ni na koji način nije jasan: i činiti i želeći, kao i odgovarajući odnos između njih, traže razjašnjenje. Iako slika treba da bude oštrija a njena formulacija prefinjenija, ipak verujem da ovaj pojam zahvata u najmanju ruku deo onoga što je implicirano u ideji delatnika koji *delat* slobodno. On, međutim, u potpunosti promašuje onaj posebni sadržaj sasvim drugačije ideje jednog delatnika čija je *volja* slobodna.“²⁸³

Poznatu tradiciju koju Frankfurt ima u vidu razmatrali smo u prvom poglavlju, pri čemu se određenje slobode delovanja odnosi na kondicionaliste. Iako Frankfurt primećuje da je ovo određenje nejasno, on ipak ističe da je u njemu implicitno sadržano, i to u pretpostavljenom pojmu subjekta, određenje koje je značajno prilikom razmatranja slobode volje. U skladu sa uobičajenim razumevanjem, delatnost je slobodna ukoliko subjekt može da učini sve što poželi. Izraženo detaljnije, ovo određenje ukazuje na određenu međuzavisnost sledećih uslova: subjekt nešto *želi* da učini i veruje da postoji određena *delatnost* koja dovodi do ostvarivanja željenog *cilja*. Tako se i namera da ostvari određeni cilj, zapravo zasniva na određenom telesnom postupku koji dovodi do ostvarenja cilja. Dakle, delatnost se svodi na određene telesne pokrete, dok verovanja i želje koje konstituišu nameru ujedno zasnivaju razlog njegovog postupanja.²⁸⁴ Kauzalni odnos koji postoji između naznačenih uslova omogućava kauzalno objašnjenje delatnosti koje nudimo kada želimo da opišemo nečije činjenje. Međutim, ono što je prema Frankfurtovom mišljenju nejasno, vezano je za ulogu subjekta u tom opisu. Nesumnjivo je da mi smatramo da svi navedeni segmenti, u određenom smislu, zavise od subjekta i njegovih, kako telesnih, tako i mentalnih, sposobnosti, ali to nije dovoljno zato što nam gornji opis ništa ne kaže o aktivnoj strani subjekta koja je prisutna, ali i netematizovana, u toj deskripciji. Ukoliko bismo ostali pri slovu definicije, subjekta bismo mogli da shvatimo kao pasivnog posmatrača sila koje konstituišu njegovo delovanje. Međutim, to je nedovoljno i čak nam

²⁸³ Uporediti, Frankfurt H. G. (2008), str. 191.

²⁸⁴ Uporediti, Velleman, J. D. (1992). What Happens When Someone Acts? *Mind*, 101(403), p. 461.

svakodnevno iskustvo može dati potvrdu u prilog neadekvatnosti navedenog opisa. Na primer, ja mogu želeti da pomerim palac kako bih demonstrirao da to mogu da uradim uvek kada poželi, ali se moj palac može pomeriti i usled kontrakcije mišića, pa tako i onda kada ja to ne želim. U ovakvim situacijama je sasvim normalno prihvatiti opravdanje da to nije bilo do mene. Ali, šta se time zapravo želi reći? Pre svega, ovim i njemu sličnim objašnjenjima želi se ukazati da nad određenim telesnim pokretom nisam posedovao kontrolu. Međutim, kontrola koju imamo u vidu ne može se podvesti pod kontrolu svih segmenata koji su uključeni u pomeranje prsta, zato što u obe situacije, i u onoj u kojoj prihvatam da je pomeranja palca moje delo i u onoj u kojoj odbijam da prihvatim pokret kao svoj, iako je izvršen mojim palcem, ista grupa mišića i zglobova dovodi do pokreta. Tako se i kontrola koju imamo u vidu ogleda u intenciji, odnosno u svesnoj nameri da nešto učinim, koja mi omogućava da određeni postupak prihvatim kao svoj. Međutim, u ovom opisu je sadržano više nego što se to može naslutiti iz uobičajenog određenja i na tom višku se obično zasniva pripisivanje i otpisivanje odgovornosti, kao i deoba unutar klase subjekata koji mogu predstavljati adresate moralno relevantnih atributa i onih koji nisu prijemčivi za takvu ulogu. Kada kažem da sam želeo da pomerim palac kako bih pokazao da to i zaista mogu da učinim, ja sam ujedno ponudio razlog koji objašnjava moj telesni pokret, a što znači da se moja aktivnost ne svodi samo na telesni pokret koji predstavlja pomeranje palca, zato što sam u istom tom smislu aktivan i kada se usled kontrakcije mišića desi isti pokret, već se aktivnost koju imam u vidu svodi na detalj da sam usled želje da nešto uradim, od te želje, putem namere načinio efektivni princip vlastite volje koja je dovela do željene delatnosti. Dakle, moja aktivnost se nije ogledala samo u činjenici pomeranja palca, već i u tome što sam želju da to uradim prihvatio kao svoju i u skladu sa njom delovao. Zato i mogu da kažem da sam uradio ono što sam želeo i da celokupnu delatnost prihvatim kao svoju, dok u drugom slučaju odbijam da to učinim. Međutim, ono što odbijam da prihvatim nije vezano za sam telesni pokret, zato što je on izvršen mojim palcem, mišićima i zglobovima, već predstavlja segment koji je vezan za prihvatanje želje kao svoje, zato što u konkretnoj situaciji nikakva želja nije ni postojala, pa tako nisam ni mogao da je načinim efektivnim principom volje, te je potpuno razumljivo prihvatiti moje opravdanje da je to delo izvršeno bez mog učešća, odnosno mimo moje volje. U ovom opravdanju izvršeno je jedno podvođenje koje je, kako nas je Frankfurt naučio, od suštinske

važnosti prilikom razmatranja pojma ličnosti i moralne odgovornosti. Naime, objašnjenje ove situacije utemeljeno je na identitetu subjekta i njegove volje, tako da volja zapravo predstavlja ključni uslov koji razmatramo kada govorimo o subjektovoj delatnosti. Dakle, problem sa uobičajenim razumevanjem delatnosti ogleda se u tome što zanemaruje razliku između aktivnog i pasivnog učešća subjekta u onome što čini. Tako se i delatnost ne može svesti samo i jedino na činjenicu da je subjekt slobodan da deluje u skladu sa vlastitim željama, već i u tome da on može posedovati želje koje želi da poseduje. U određenim situacijama, moguće je da dođe i do sukoba želja, i upravo se tada jasno može uočiti da je volja hijerarhijski struktuirana i da je subjekt na neki način uključen u sam sukob želja, odnosno da nije indiferentan. Ukoliko nije indiferentan, to onda znači da je njemu u toj situaciji nešto važno, jer bi u suprotnom bilo besmisleno govoriti o sukobu želja. Ono što je subjektu važno jeste koja će želja odneti prevagu, a to ništa drugo ne znači nego koja će želja postati efektivna u smislu da će dovesti do određenog delovanja, pa je tako i u situaciji u kojoj se prinudom iznuđuje određeno postupanje, jasno da subjekt čini ono što ne želi da učini, pri čemu kontroliše vlastite postupke i ostvaruje ono što mora da učini. Međutim, kada takvim subjektima otpisujemo odgovornost, mi to činimo ne zato što nisu mogli da postupaju drugačije, već zato što im volja nije bila slobodna, tj. zato što želja koja je uslovljavala delovanje nije bila subjektivna u jednom strožijem smislu. Naime, da bi postupio na način na koji je primoran, on mora posedovati želju da tako postupi, pri čemu je ta želja efektivna želja zato što je dovela do traženog postupanja, ali ono što nije subjektivno ogleda se u činjenici da se on, iako je želja predstavljala operativni princip njegove volje, nije sa njom identifikovao, tj. ona nije njegova, tako da ne možemo reći da je on posedovao volju koju je želeo da poseduje kada je učinio ono što je morao da učini. Nasuprot ovim situacijama, postupci mentalno obolelih i onih koji deluju pod nadražajem nekog 'stranog' impulsa, ne mogu se korektno prikazati ukoliko ostanemo na uobičajenom razumevanju slobode prema kojoj je subjekt slobodan ukoliko može da čini ono što hoće da čini. Kod mentalno obolelih koji, takođe, čine ono što žele da učine ne možemo govoriti o postojanju odgovornosti, zato što silina poremećaja uslovljava njihovo postupanje, odnosno, oni nisu sposobni da poseduju volju koju žele zato što nisu sposobni da formiraju želje drugog reda. Iako aktivni u pogledu delovanja, ovi subjekti su pasivni posmatrači sila koje ih nagone na delovanje. Drugačije kazano, iako neka druga svojstva dele sa subjektom, njima nedostaje ključno

svojestvo ličnosti. Frankfurtova hijerarhijska teorija volje upravo ukazuje na ovaj važan detalj, tako da uvođenje analogije između slobode delovanja i slobode volje nije ponuđeno zarad jasnije eksplanacije, već i da bi se pokazalo da u uobičajenom razumevanju delovanja postoji netematizovana uloga subjekta od čijeg odnosa prema volji zavisi i mogućnost utvrđivanja moralne odgovornosti.

Ukoliko se sloboda delovanja manifestuje u slobodi da se čini ono što želi da se čini, onda posedovati slobodnu volju znači da je ona slobodna da želi ono što želi da želi. Kao što i sloboda delovanja mora imati veze sa pitanjem da li je određeno delo zaista delo koje se želi izvesti, tako i pitanje o slobodnoj volji ima veze sa tim da li je to volja koju subjekt želi da ima.²⁸⁵ Subjekt poseduje slobodnu volju kada su mu želje prvog reda, koje se svode na želje da se nešto uradi, usaglašene sa drugostepenim željama, koje predstavljaju želje o željama, tako da se sloboda volje ogleda u harmoniji ili mreži koja postoji između subjektivih preferencija i efektivnih želja. Frankfurt ističe da se ovo usaglašavanje sprovodi putem identifikacije.²⁸⁶ Na taj način postaje jasniji i slučaj u kojem subjekt poseduje volju koju *on* želi, odnosno, slučaj u kome ne poseduje volju koju želi, ali i slučaj u kome subjekt može potpuno biti nezainteresovan za vlastitu volju. Za ilustraciju navedenih pojmovnih distinkcija Frankfurt nudi tri primera sa zavisnicima. Razmotrimo prvo poslednje dve situacije preko slučaja nevoljnog zavisnika i takozvanog lakomislenog zavisnika.²⁸⁷

Pretpostavimo da oba subjekta dele isto psihološko stanje koje je odgovorno za zavisnost i da se neizbežno predaju povremenim željama za drogom. Prvi subjekt mrzi svoje stanje ali, iako bez uspeha, on se bori protiv želje za uzimanjem droge. Iako se bori protiv stanja zavisnosti, želja koja je odgovorna za zavisnost je toliko jaka da on po pravilu gubi u toj bici i zato je on nevoljni zavisnik koji je bespomoćno u vlasti svojih želja. Jasno je da ovde postoji konflikt želja prvog reda, želje da uzme i želje da se uzdrži od uzimanja droge. Takođe, ovaj zavisnik ima i htenje drugog reda, budući da *nije neutralan* u ovom

²⁸⁵ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 191-192.

²⁸⁶ Frankfurt razrađuje ovaj uslov u tekstovima: Frankfurt, H. G. (1988c). Identification and Externality. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 58-69 i Frankfurt, H. G. (1988d). Identification and Wholeheartedness. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 159-177.

²⁸⁷ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 189-190.

sukobu želja. On želi da njegovu volju konstituiše želja za uzdržavanjem, ali je problem što u naletu želje za konzumacijom droge ona prva želja postaje nedelotvorna.

Drugi subjekt je lakomislenik (wanton). Njega ne interesuje da li su želje koje ga nagone na delovanje zaista želje koje želi da ga pokrenu na delovanje. Dakle, za njega je pitanje da li želi da odnosi njegovih želja rezultiraju time da ima volju kakvu ima, nevažno. Jednom rečju, on nije zainteresovan za svoju volju, odnosno za ono što ga pokreće na delovanje. Naravno, on može biti u situaciji da razmisli da li želi da uzme ili ne želi da uzme drogu, ali ono što je ovde značajno jeste da njemu nije važno da li prva želja treba da bude nadređena drugoj želji. Međutim, lakomislenik nije neutralan u pogledu konflikta želja prvog reda, jer bi to značilo da on obe želje smatra jednako prihvatljivim. Ono što njega karakteriše ogleda se u tome *da ne poseduje identitet odvojen od svojih primarnih želja*, tako da niti daje nekoj prednost, niti želi da bude neutralan. Nasuprot njemu, nevoljnom zavisniku je bitno koja od njegovih primarnih želja pobeđuje, i čak kada želja za konzumacijom nadvlada, on opet deluje u skladu sa svojom željom, samo što se pri tom, obrazujući želju drugog reda, identifikovao sa tom željom i prisvojio je kao svoju, demonstrirajući tako da poseduje određenu preferenciju koja ga udaljava od prve želje. U vezi s tim, Frankfurt primećuje da nevoljni zavisnik „može smisleno da izjavi jednu analitičku zagonetku: da je sila koja ga pokreće da uzme drogu sila koja nije njegova i da ga ta sila nagoni da je uzme ne po njegovoj vlastitoj slobodnoj volji, već protiv njegove volje.“²⁸⁸ Jasno je da smisao ove izjave zavisi od identifikacije na koju se Frankfurt poziva, koja tako predstavlja ključni pojam njegove teorije volje, jer samo javljanje drugostepenih htenja nije dovoljno da bi 'analitička zagonetka' zaista posedovala provokativnu snagu. Budući da je želja za uzimanjem droge isto tako zavisnikova, bilo bi besmisleno insistirati na svojini drugostepene želje i tvrditi da impuls koji ga pokreće da uzme drogu nije njegov i da fiziološka prinuda koja ga nagoni da je uzme to čini ne po njegovoj slobodnoj volji, već protiv nje, jer je i u toj situaciji jasno da volja postaje efektivnom zato što je želja za drogom prinuđuje na činjenje, pa se tako identifikacijom sa drugostepenim htenjem želi ukazati da subjekt, iako je u određenom smislu voljno uzeo drogu, ipak to nije učinio slobodno, zato što ta volja u određenom smislu nije bila njegova. Primetimo da je i ovde,

²⁸⁸ Uporediti, Frankfurt H. G. (2008), str. 190.

kao i prilikom razmatranja delovanja koje sam na početku ponudio, identična racionalizacija na delu. Dakle, subjekt ne odbija činjenicu da je on uzeo drogu, ali odbija da prihvati volju koja ga je vodila kao svoju, zato što, birajući drugostepenu želju i identifikujući se s njom, nije prisvojio želju prvog reda, koja je usloвила njegovu volju, kao svoju. Na ovom mestu samo preliminarno ukazujem, s tim što ćemo se ovom detalju ponovo vratiti, da smisao Frankfurtovog razmatranja situacije sa zavisnicima počiva na svojevrsnom udvajanju 'sopstva' (the self) i želja prvog i drugog reda, tako da se hijerarhijska struktura volje zasniva u relaciji sa ovom, da je tako nazovemo, konstantom.

Kod lakomislenog zavisnika imamo situaciju da je njemu svejedno da li će njegova žudnja ili averzija preuzeti primat. U tom smislu *on sebe ne uključuje* u ovaj konflikt, pa za razliku od nevoljnog zavisnika, koji nije ravnodušan u pogledu toga da li je želja koja pokreće volju želja koju želi ili je želja bez koje želi da bude. Kod lakomislenika, nije ni jedno ni drugo. S druge strane, bilo bi pogrešno utvrditi da je volja nevoljnog zavisnika slobodna, budući da je on sposoban da formira drugostepena htenja. Činjenica da volja koju poseduje nije njegova, dovoljna je da utvrdimo da on ne poseduje slobodnu volju. Ukoliko bismo procenjivali njegovu moralnu odgovornost mi bismo mogli da kažemo, bez kauzalnog transfera koji bi vodio ka inicijaciji stanja u kome se nalazi, da on nije odgovoran zato što mu volja nije slobodna. Ali, ukoliko je naše dosadašnje izlaganje valjano, u moralnom smislu, mi mu možemo otpisati odgovornost, ne samo zato što ne poseduje volju koju želi (PAM), jer bi to bio slučaj koji se temelji na moći da se postupi drugačije, već zato što nije indiferentan u odnosu na sukob želja i zato što bira opciju koja je moralno relevantna i na kojoj se može zasnovati izgovor. Obratimo pažnju da ga okolnosti, oličene u narkomanskoj zavisnosti, primoravaju da postupi kako je postupio i da je operativna volja ona koja želju ostvaruje, ali da on hoće da drugačija želja bude operativna. U ovom odnosu je prisutna i činjenica da se njegovo razmatranje želja prvog reda sprovodi u skladu sa određenim preferencijama. Činjenica da nije indiferentan jasno ukazuje da zavisnik prilikom deliberacije unosi mnogo više od onoga što se može pretpostaviti polazeći od samih želja. Budući da ova borba ukazuje na njegovu uključenost, ima smisla otpisati mu moralnu odgovornost zato što delo ne odgovara onome što bi on želeo da bude, iako nije izvesno da bi to ikada mogao da bude slučaj.

Za lakomislenika pitanje volje je irelevantno; budući da ne poseduje htenje drugog reda njemu volja, po definiciji, nedostaje. Imati slobodu volje, dakle, nije isto što i posedovati slobodu da posedujemo volju koju želimo.²⁸⁹ Frankfurt primećuje da je u kontekstu pitanja o slobodi, legitimno istaći da je volja slobodna samo onda kada je ličnost slobodna da ima volju koju želi, i da se odatle može zaključiti da je volja mogla da bude i drugačija, ali da je u kontekstu vezanom za moralnu odgovornost ovo pitanje irelevantno „jer pretpostavka da je ličnost moralno odgovorna za ono što je učinila ne povlači sobom da je ličnost bila u poziciji da ima volju koju god želela“.²⁹⁰

Ovaj zaključak je u potpunoj saglasnosti sa osnovnom idejom teksta iz 1969. godine, zato što i ovde kao i tamo, Frankfurt želi da podseti da u situaciji u kojoj subjekt ne može da čini sve što bi želeo da čini, pa tako i da poseduje volju koju bi želeo da poseduje, on ne mora biti nepodesan adresat za priricanje moralnih kvalifikativa. Ukoliko je delovao onako kako je želeo i ukoliko je volja bila njegova zato što je to bila volja koju je želeo, opravdano se može smatrati da je subjekt moralno odgovoran. Budući da je volja koja ga je pokretala bila njegova zato što je želeo da to bude, subjekt ne može da tvrdi da mu je volja bila nametnuta ili da je bio pasivni posmatrač njenog konstituisanja.²⁹¹ Pri ovakvim okolnostima irelevantno je ispitivati da li su subjektu bile dostupne one mogućnosti koje nije *izabrao*. Sloboda izbora, u ovoj situaciji, obezbeđena je činjenicom da je subjekt nesmetano mogao da izabere opciju koju je želeo.

Konačno, primer s kojim Frankfurt ilustruje navedena zapažanja predstavlja situaciju voljnog zavisnika: kao sledbenik prethodna dva primera i u ovom je subjekt, u pogledu

²⁸⁹ Ova razlika prevedena na srpski jezik udaljava od smisla koji je Frankfurt uspeo da zadrži finom distinkcijom između 'freedom of the will' i 'freedom to will'. Sloboda u prvom smislu može biti obezbeđena prostim utvrđivanjem postojanja alternativnih želja, te da se na osnovu toga može tvrditi da je subjekt slobodan zato što može da bira. Međutim, pretpostavimo identičnu situaciju u kojoj se nijedna od želja ne podudara sa subjektivim htenjem. Upravo se na ovaj način može jasno podcrtati razlika koju Frankfurt ima u vidu. Analogno sa gornjim izlaganjem, postojanje alternativnih mogućnosti nije dovoljno da bi se obezbeđivanjem mogućnosti izbora utvrdilo da je subjekt zaista i slobodan da bira. U situaciji u kojoj se nijedna opcija ne poklapa sa njegovim htenjima izbor koji bi bio izvršen teško da bi mogao da se smatra slobodnim u smislu koji sam ovde istakao. Volja, koja ga u toj situaciji vodi, svakako da ne može predstavljati volju koju on želi da poseduje.

²⁹⁰ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 195.

²⁹¹ Obratimo pažnju da nemogućnost tvrdnje, ovde obezbeđuje i nemogućnost formulacije pogodnog izgovora.

psihofiziološke osnove koja čini njegovu zavisnost, potpuno identičan prethodnicima, s tim što je za razliku od njih, on oduševljen vlastitim stanjem. On je voljni zavisnik koji ne želi da stvari stoje drugačije i koji bi javljanje svake mogućnosti da se one promene uspešno predupredio. Volja ovog zavisnika, isto kao i nevoljnog zavisnika, nije slobodna, zato što će želja da uzme drogu biti delotvorna bez obzira da li on želi ili ne želi da ova želja konstituiše njegovu volju. U pogledu slobode koja pretpostavlja postojanje alternativnih mogućnosti, on nije slobodan zato što ne može formirati drugačiju volju. Međutim, on to ni ne želi. S druge strane, kada uzima drogu, on postupa slobodno i po svojoj slobodnoj volji, zato što deluje onako kako želi i zato što je operativna volja upravo ona koju želi. Frankfurt smatra da su ovi razlozi dovoljni da bismo ovog subjekta smatrali moralno odgovornim. Nasuprot njegovom zapažanju, inkompatibilisti i kondicionalisti mogu istaći da je nekorektno subjekta smatrati moralno odgovornim, zato što je činjenica zavisnosti, nad kojom subjekt nema nikakvog uticaja, dovoljan znak da se utvrdi da on ni ne može da postupi drugačije. Međutim, ono što subjekt može vezano je za opciju koja je prisutna u slučaju nevoljnog zavisnika – budući da je njegovo drugostepeno htenje drugačije od želje koja determiniše njegovu volju i postupanje, on opravdano može da kaže da volja sa kojom je delovao nije njegova, zato što se nije identifikovao s tom željom, pa je tako nije ni prisvojio. Premda, ovo je, polazeći od aktuelnog i jedinog scenarija u kome se nalazi voljni zavisnik, potpuno irelevantno budući da on deluje slobodno i u skladu sa voljom koju želi. Frankfurt ovaj zaplet rešava uvođenjem pojma nad-determinacije koji nam može pomoći da razlučimo dva aspekta same priče. Naime, sigurno je da ovde postoji slučaj nad-determinacije subjektove primarne želje da uzme drogu, koja predstavlja delotvornu želju zato što je on psihofizički zavisnik, ali je ona delotvorna i zato što on želi da ona to bude. Podsećanje da se u pogledu delovanja ništa ne bi promenilo i kada subjekt ne bi želeo da uzme drogu, pa da nema smisla posezati za udvajanjima, promašuje osnovnu ideju. Iako je njegova volja van njegove kontrole, zato što je uslovljena željom nad kojom takođe ne poseduje kontrolu, u smislu uzdržavanja od činjenja, on je ipak formiranjem sekundarne želje, po kojoj se razlikuje od lakomislenika, i koja je prisutna u želji da njegova želja za drogom bude delotvorna, a koja se može uočiti u istrajavanju da ne dopusti da intenzitet nadražaja oslabi, on ovu volju učinio svojom. Frankfurt smatra, s obzirom na to da *razlog* delotvornosti zavisnikove želje za drogom nije samo u njegovoj zavisnosti, da on može biti

moralno odgovoran za uzimanje droge. Subjektu koji bi se zavisnošću opravdao za uzimanje droge, moglo bi se jednostavno odgovoriti da on to i želi i da je iz tog razloga, iako je njegova volja u pogledu determinišućih uslova van njegove kontrole, on tu volju učinio svojom. Dakle, subjekt nije bio pasivni posmatrač, ali je za razliku od nevoljnog zavisnika, načinio svojom voljom, dakle slobodno, želju utemeljenu zavisnošću. Za razliku od nevoljnog subjekta koji mora da se drogira, ali to ne želi, voljni zavisnik, iako mora, to i hoće. Ukoliko zaključimo da su moranje i htenje samo verbalno različiti, dok se zapravo radi o istom fenomenu, onda Frankfurtov primer ne poseduje nikakvu dokaznu snagu. Međutim, ukoliko primer osmotrimo sa aspekta procene moralne odgovornosti, ova razlika prestaje da bude samo verbalna, tako da je na njoj moguće utemeljiti i važnu distinkciju. Naime, razlika u stavu prema determinišućim uslovima je dovoljna da nam ukaže ne samo na karakter subjekata, već i na njihov odnos prema moralno relevantnim opcijama.²⁹²

²⁹² Na ovom mestu je potrebno opravdati skok u zaključivanju koji sam načinio kada sam u razloge *ad hoc* učitao i moralne razloge. Frankfurt ni na jednom mestu u tekstu „Sloboda volje i pojam ličnosti“ ne govori o moralnim razlozima. Čak se u prilog njegovoj odluci, a protiv rešenja koje ja favorizujem, može ukazati da se motivišući osnov postupanja voljnog zavisnika utemeljuje na oduševljenju, odnosno uživanju u stanju zavisnosti i da u toj činjenici ne postoji ništa racionalno, što bi razlozima dodelilo nekakav dignitet. Međutim, iako razlog kao takav nije moralan, identifikacija sa takvim razlogom, pa tako i svojina nad njim, ukazuje da subjekt, odnosno sopstvo koje Frankfurt implicitno pretpostavlja u analizi, poseduje određene preferencije, jer bi u suprotnom bilo nejasno zašto je načinjena identifikacija upravo sa takvom željom. U tom smislu, ova preferencija koja zasniva identifikaciju može da bude procenjena u skladu sa moralnim vrednostima, jer, u krajnjoj liniji, ona i ukazuje šta je subjektu vredno, pa samim tim i važno. Dakle, u svakom prisvajanju volje i identifikaciji, koliko god razlog koji subjekta nagoni da to učini bio amoralan, on ipak ukazuje na određeni kvalitet sopstva ili njegovog normativno-deliberativnog okvira. Iz tog razloga nam je i razumljivo zašto subjektima nije važan samo status dela koja sprovode, već i način na koji su sebe predstavili prilikom delovanja. Da to nije tako, nikada ne bismo tražili izgovore za ono što činimo. Tako i interpretativni ključ, na kome zasnivam analizu Frankfurtove hijerarhijske teorije volje, predstavlja simbiozu nekoliko značajnih uvida, ali i kritičkih osvrta. Na značaj razloga podseća Suzan Volf. Međutim, njihova kvalifikacija kao moralnih razloga izvršena je pod uticajem snažne Votsonove kritike Frankfurtove teorije volje kojom je na adekvatan način pokazano da činjenica stepenovanja želja ne može biti dovoljna za moralnu odgovornost, jer time što je jedna želja postala drugostepena, nije dat osnov zbog koga je ona subjektu značajna. Votson zato zaključuje da je potrebno govoriti o odnosu vrednosti i motiva, a ne o željama, kako to Frankfurt čini. Međutim, iako prihvatam Votsonovo zapažanje, nisam sklon, kako je to učinio Veleman, da u racionalnosti razloga vidim ključno njihovo svojstvo zbog koga subjekte možemo smatrati moralno odgovornima, iako je sigurno da ovaj detalj ukazuje na postojanje jedne primarnije želje kroz čiju prizmu subjekt formira drugostepena htenja. On tvrdi da je ta želja zapravo prisutna u težnji subjekta da postupa racionalno, pri čemu smataram da je potrebno, zbog isuviše inkluzivnog pojma racionalnosti, pre ostati na ideji da je subjektu važno da deluje u skladu sa razlogom koji prihvata kao svoj. Na osnovu toga, mogao sam da zaključim da se subjekt odnosi na određeni način prema vlastitom sopstvu i da ga taj odnos, kako je to Čarl Tejlor primetio, čini odgovornim za ono što jeste. S druge strane, Frankfurtovo zapažanje mi deluje prihvatljivo, kada primećuje da u moralnom smislu u pojedinim situacijama, osećaji, kao na primer, ljubav, koji determinišu volju, mogu biti mnogo racionalniji od diskurzivnih razloga. Kada subjekt deluje u skladu sa ovakvim uslovima onda on demonstrira jedan važan moralni kvalitet, a koji se ogleda u prevazilaženju brige oko vlastitog sopstva postavljanjem drugog kao vrednijeg i značajnijeg. Uporediti, Wolf, S. (1980). *Asymmetrical Freedom*. *The*

Nevoljni zavisnik nije nezainteresovan za ovaj detalj. Čak i ako naturalizujemo vrednost, on opet želi da mu se stanje promeni i zato se ni ne saglašava sa operativnom voljom. Drugi subjekt oduševljeno bira opciju koju mora da izabere i samo ga taj detalj može učiniti odgovornim. Poenta primera se može izraziti i na sledeći način: iako su oba subjekta zavisnici, i u tom smislu je potpuno izvesno da je njihovo delovanje neizbežno, ipak jedan detalj u aktuelnom scenariju čini da identične, neizbežne, radnje zapravo budu drugačije kada se podvedu pod procenu moralne odgovornosti, a ogleda se u tome što se prilikom ekspanacije delovanja nevoljnog zavisnika ne može zanemariti činjenica da on uzima drogu zato što je zavisnik, dok voljni zavisnik to čini zato što želi da uživa u stanju koje će uslediti nakon uzimanja droge. U tom smislu, ove dve situacije su identične primeru sa Džonsom i Blekom, zato što i ovde, kao i tamo, subjekt u jednom scenariju deluje zato što ga okolnosti primoravaju na delovanje, dok u drugom scenariju, pri istim okolnostima, postoji drugačiji motiv, koji, kada se moralna odgovornost procenjuje u skladu sa principima aktuelnog scenarija, ne sme biti zanemaren.

Ukoliko ova racionalizacija poseduje dokaznu snagu, onda ovaj primer predstavlja pogodnu ilustraciju MO scenarija. Okolnosti su takve da delovanje subjekta čine neizbežnim, ali se moralno relevantan faktor prilikom procene odgovornosti, odnosno razlog njegovog delovanja, ne može svesti samo i jedino na date okolnosti. U takvom scenariju subjekt ne može da postupi drugačije, što znači da u inkompatibilističkom smislu reči ne poseduje slobodu delovanja, ali, budući da Frankfurt slobodu volje određuje u analogiji sa slobodom delovanja, subjektu nije dostupna ni kompatibilistički određena sloboda volje – on ne može da bira da li će da učini A ili B, niti može da bira A ili ne-A. Iako na jednom mestu Frankfurt primećuje da je ova vrsta slobode najviše što subjekt može želeći, u MO scenariju ona nije moguća. Međutim, to ne znači da je ona i potrebna da bismo subjekta smatrali moralno odgovornim za ono što čini. Da bi ovo pokazao, Frankfurt uvodi i treću vrstu slobode koja se ogleda u sposobnosti htenja drugog reda, tj. u slobodi da se subjekt identifikuje sa željom prvog reda, koja predstavlja želju u pogledu određenog

Journal of Philosophy, 77(3), pp. 151-166; Watson, G. (1982a). Free Agency. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 96-110; Velleman, J. D. (1992), pp. 461-481; Taylor, C. (1982). Responsibility for Self. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 111-126; Frankfurt, H. G. (1999b). Autonomy, Necessity, and Love. U: Frankfurt, H. G. (1999a). *Necessity, Volition, and Love*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 129-141.

delovanja i da u tom smislu od nje načini efektivnu volju. Naravno da u opisanoj situaciji subjekt ne može učiniti ništa protiv želje prvog reda, ali on svakako nije indiferentan u pogledu vlastite volje. U tom odnosu prema volji prisutan je segment koji je relevantan za procenu moralne odgovornosti. Štaviše, odnošenje prema željama prvog reda u pogledu odmeravanja njihove poželjnosti, a koje se vrši u skladu sa određenim vrednosnim okvirom²⁹³, daje za pravo da se zaključi da bi, zahvaljujući hijerarhijskoj strukturi volje, subjekt mogao da bude moralno odgovoran i u kauzalno determinističkom scenariju, iako je jasno da on u isto vreme ne bi mogao da bude autonoman. Budući da je u primerima sa zavisnicima, i pri zadovoljenju TN uslova, moguće načiniti razliku u pogledu postojanja moralne odgovornosti, to onda znači, ukoliko je efekat kauzalnog determinizma identičan onome koji je pretpostavljen u ovom primeru, da bi u svetu u kome subjekt nije autonoman, niti može postupiti drugačije, bilo moguće legitimno procenjivati moralnu odgovornost. Međutim, da li je ovo dovoljno da se utvrdi da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni? Frankfurt kaže:

„Izgleda da je moje shvatanje slobode volje (freedom of the will) neutralno u pogledu problema determinizma. Moguće je zamisliti da treba da bude kauzalno determinisano da je ličnost slobodna da želi ono što želi da želi. Ako je ovo zamislivo, onda može da bude kauzalno determinisano da ličnost uživa slobodnu volju (free will). Nema ničeg višeg od bezazlenog privida paradoksa u propoziciji da – neizbežno i silama izvan njihove kontrole determinisano – izvesni ljudi imaju slobodnu volju (free will), a drugi nemaju. Nema nekoherentnosti u propoziciji da je neko delatništvo koje je drugačije od delatništva ličnosti odgovorno (čak *moralno* odgovorno) za činjenicu da ona uživa ili ne uspeva da uživa slobodu volje (freedom of the will). Moguće je da ličnost treba da bude moralno odgovorna

²⁹³ Frankfurt ne govori o vrednosnom okviru, ali je pojam refleksivne samoevaluacije nejasan ukoliko se ne pretpostavi postojanje nekog kriterijum u skladu s kojim subjekt vrši procenu vlastitih postupaka, kao i izbor među suprotstavljenim željama, ali i sprovodi identifikaciju. Iz tog razloga interpretaciju ovog mesta nadopunjujem Votsonovim 'dodatkom' prema kome se izbor želje sa kojom se subjekt identifikuje, prisvajajući na taj način volju koju želi, vrši u skladu sa evaluacijom koja, polazeći od određenih vrednosti, razmatra sukobljene želje. Uporediti, Watson, G. (1982a), pp. 96-110.

za ono što čini po svojoj slobodnoj volji (for what he does on his on free will) i da neka druga ličnost takođe treba da bude moralno odgovorna za to što je ona učinila.²⁹⁴

Za razliku od FS-a, primer voljnog zavisnika ne sadrži protivčinjenički mehanizam. Ovde je u aktuelnom scenariju osujećujući faktor obezbeđen činjenicom zavisnosti. U umetnutoj rečenici, u delu u kome Frankfurt tvrdi da je u ovoj stvari prisutan samo bezazleni privid paradoksalnosti, istaknut je ovaj detalj. Naime, ono što delovanje čini neizbežnim, a što je uslovljeno silama koje su izvan subjektive kontrole, može usloviti da određeni subjekti poseduju ili ne poseduju slobodnu volju. Paradoks se svakako ogleda u tome da sloboda volje treba da bude kauzalno determinisana. Međutim, obratimo pažnju da to još uvek ne znači, iako je želja prvog reda, koja je posredstvom drugostepenog htenja postala motivišući osnov subjektivog postupanja, kauzalno determinisana silama koje su izvan subjektive kontrole, da je odnos ka takvoj volji nešto što kauzalni determinizam takođe obesmišljava. U tom smislu Frankfurt u uvodnoj rečenici može da tvrdi da je njegov koncept slobode volje neutralan u pogledu determinizma. Od izuzetne je važnosti prihvatiti, u punom smislu reči, kvalifikativ neutralan. Razmotrimo поближе ovaj momenat.

Želja koju subjekti u primerima poseduju kauzalno je determinisana činjenicom zavisnosti. Međutim, to ne utiče na njihovu sposobnost da poseduju i druge želje. Naravno, u ovoj situaciji izvesno je da će samo jedna, u pogledu delatnosti, i to ona kauzalno determinisana, biti dominantna. Na višem nivou, međutim, u etapi kada subjekt formira drugostepeno htenje, tj. kada želi da baš ta želja predstavlja delatnu želju, još uvek ne znači da na taj način on obezbeđuje posed, da tako kažemo, slobodne volje. Njegova volja neće biti slobodna zato što će njegova želja da uzme drogu biti delotvorna nezavisno od toga da li on želi ili ne želi da ova želja konstituiše njegovu volju, a što bi prema zapažanju kondicionalista značilo da subjekt poseduje slobodnu volju i onda kada mu je volja kauzalno determinisana, budući da može da čini ono što želi da čini. Međutim, aspekt koji

²⁹⁴ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 195/6. (Frankfurtov kurziv) i Frankfurt, H. G. (1988b), p. 25. S obzirom na to da se u prevodu ne može jasno razlučiti na kakvoj razlici Frankfurt zasniva vlastito zapažanje, u zagradama sam dodao originalne pojmove, da bi se lakše uočilo da sloboda volje i delovati u skladu sa vlastitom slobodnom volju nisu sinonimi. Tri slobode koje Frankfurt razmatra u ovom tekstu možemo precizno definisati na sledeći način: 1) sloboda delovanja postoji kada je nečije delovanje slobodno; 2) sloboda volje postoji kada je nečija volja slobodna i 3) postupiti slobodno i u skladu sa vlastitom slobodnom voljom.

je u pogledu determinizma neutralan i koji Frankfurtu omogućava da prevlada paradoks kondicionalne analize, prisutan je u činjenici *identifikacije*, koji se može uočiti uvođenjem nad-determinacije i ogleđa se u tome da subjekt determinisanu volju može učiniti svojom, iako je ona u jednom širem značenju svakako njegova, isto kao što je to i bilo koja druga želja. Premda, ono što nije isto ogleđa se u tome što subjekt želi da ta želja bude delotvorna i identifikujući je kao svoju volju on daje potrebnu osnovu za moralnu kvalifikaciju. Zato Frankfurt i u ovom tekstu, potpuno analogno zaključku koji je propratio FS, tvrdi da bi subjekt, ukoliko bi okolnosti ostavljale otvorenom alternativnu mogućnost, postupio na potpuno identičan način. Ona želja sa kojom se identifikovao nije nasumično odabrana, već je, a na to ukazuje pojam htenja, podvedena pod viši osnov poželjnosti koji se može vrednovati u skladu sa moralnim kvalifikativima. Upravo izvršenje ove vrste delatnosti, koja je ključna prilikom procene moralne odgovornosti, i jeste neutralna u pogledu važenja teze o determinizmu. Ovaj detalj može biti neutralan u pogledu determinizma, zato što determinizam ni na koji način ne blokira mogućnost identifikacije, odnosno refleksivne samoevaluacije, koju subjekt vrši. Ono što volju čini moralno relevantnom ne ogleđa se u činjenici da kauzalno uslovljava delovanje, već u činjenici da je ona u pravom smislu reči subjektova.²⁹⁵ Prema tome, ono što obezbeđuje legitimno pripisivanje moralnih kvalifikativa ovakvom subjektu, ne ogleđa se u tome da li on poseduje kauzalnu kontrolu nad motivišućim razlozima, već pre u činjenici da je želja, u skladu sa kojom deluje, zaista njegova, na način na koji pojam identifikacija osmišljava ovaj uslov. Odnos subjekta prema volji obezbeđuje, da to tako nazovemo, vlasništvo nad njom i u tom smislu determinizam može biti neutralan po Frankfurtovo određenje slobode volje. S druge strane, kauzalna perspektiva kojom se interpretira činjenica da drugostepeno htenje utiče na delovanje, nije neutralna u pogledu determinizma, tako da se pogodno rešenje krije samo u vezi ova dva čitanja. Drugo je pitanje, koje ostaje izvan okvira ovog rada, u kojoj meri kauzalni determinizam predstavlja osujećujući uslov po ostale dve slobode koje Frankfurt spominje? Svakako, on nije u obavezi da odgovori na to pitanje, budući da je uvođenjem drugostepene volje obezbedio relevantnu kompatibilističku interpretaciju kauzalnog determinizma i

²⁹⁵ Frankfurt i kaže da je sloboda koja je potrebna da bi subjekt bio moralno odgovoran obezbeđena u činjenici da je volja koja ga je pokretala dok je delovao bila njegova zato što je on želeo da ona to bude. Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 195.

moralne odgovornosti. Međutim, ono što je novo, provokativno i za Frankfurtove kompatibilizam presudno, pa zato i mora biti objašnjeno, ogleda se u tvrdnji da činjenica da subjekt poseduje slobodu volje ne zavisi od načina na koji je došao u njen posed.²⁹⁶

Jedno pitanje, koje je na početku ovog podpoglavlja samo letimično spomenuto, može nam pomoći da koncipiramo potreban odgovor. Naime, u kom smislu je opravdano procenjivati moralnu odgovornost zavisnika na direktan način, tj. u kom smislu je opravdano uvoditi razliku u pogledu moralne odgovornosti među zavisnicima, kad se njihova odgovornost mora derivirati pozivanjem na činjenicu da su oba zavisnika, u određenom trenutku vlastite istorije, zaslužna za stanje u kome se nalaze? Dakle, šta god činili u određenoj situaciji i koliko god u toj situaciji ne posedovali kontrolu nad vlastitim postupcima, njihova moralna odgovornost se mora derivirati, a ne direktno utvrđivati. Jednom rečju, činjenica zavisnosti nas sprečava da odgovornost procenjujemo direktno, tako da ovi primeri ne mogu predstavljati adekvatan protivprimer inkompatibilističkim argumentima.²⁹⁷ Činjenica da njihovo stanje i fiziološki, a i psihološki, oblikuje impuls nad kojim ne mogu posedovati nikavu kontrolu dovoljan je osnov da ovakvim subjektima, u skladu sa direktnim principom procene, otpišemo moralnu odgovornost za ono što čine, ukoliko zanemarimo istorijsku perspektivu procene i transfer-princip koji bi pripisivanje osmislio ukazivanjem da su u kauzalnoj istoriji, u jednom momentu, subjekti sami sebe doveli u stanje zavisnosti, tj. da su bili inicijatori stanja u kome se nalaze. U vezi sa ovakvim rezultatom, bilo bi potpuno opravdano tvrditi da Frankfurtova procena moralne

²⁹⁶ Majkl Slot je ukazao na ovaj važan momenat. Iako je Votsonova kritika, ali i rešenje osnovnog problema koji sa sobom nosi hijerarhijska struktura volje značajna, a ogleda se u zapažanju da hijerarhijska struktura volje sama po sebi nije dovoljna da bismo mogli da tvrdimo da subjekt deluje slobodno, jer ako delovanje u skladu sa željama prvog reda nije dovoljno za moralnu odgovornost, zato što postoje drugostepene želje, onda ni one same po sebi ne mogu biti dovoljne, pa je zato potrebno postulirati trećestepene želje, itd. Ono što drugostepenim željama obezbeđuje dignitet, prema Votsonovom mišljenju, sadržano je u činjenici da to uopšte nisu želje nego vrednosti prisutne u razlozima. Međutim, i Votsonovo rešenje je strukturalno po svojoj prirodi, pa tako, iako može obezbediti nužan uslov potreban za postojanje moralne odgovornosti, to još uvek ne znači da je taj uslov i dovoljan. Slot, upravo, ukazujući na problem istorije ili porekla slobodne volje, ili još bolje kazano, načina na koji ona postaje slobodna, iznosi na videlo još jedan problem koji Frankfurtova teorija, ali i teorije mreža uopšte, sa sobom nose po pojam moralne odgovornosti, kada pitanje o poreklu ili istoriji odbacuju kao irelevantno. Ovaj detalj će postati posebno značajan kada se u priču uvede argument manipulacije i ja ću u istoimenom poglavlju ponuditi predlog za njegovo rešenje. Uporediti, Slote, M. A. (1980). Understanding Free Will. *The Journal of Philosophy*, 77(3), p. 149 i Watson, G. (1982a), p. 108.

²⁹⁷ Locke, D. and Frankfurt, H. G. (1975). Three Concepts of Free Actions. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, (49), p. 100.

odgovornosti dovodi do protivintuitivnog zaključka. Iako intuitivno prihvatljivo, ovo objašnjenje, kao i u slučaju sa FS-om, promašuje osnovni smisao na koji je Frankfurt želeo da ukaže. Ukoliko prihvatamo prigovor da zavisnost od droge u velikoj meri saodređuje subjektovo ponašanje i to posebno u pogledu činjenice da će on nužno posegnuti za drogom, on ne obesmišljava uvođenje distinkcije za kojom Frankfurt poseže kada opisuje nevoljnog i voljnog zavisnika. Jasno je da u trenutku kada želja za uzimanjem droge nadvlada, oba subjekta postupaju na identičan način. Međutim, nevoljni zavisnik, iako odgovoran za svoje stanje, osmotreno u skladu sa principom kauzalne istorije, nije oduševljen tim stanjem i on bi, kad bi mogao, *postupio drugačije* – prestao bi da se drogira, ali to ne može tako da će u momentima kada želja za drogom nadvlada, on popustiti pred silinom njenog naleta. Na ovoj činjenici se može zasnovati otpisivanje moralne odgovornosti nevoljnom zavisniku ne zato što on ne može da postupi drugačije, već zato što njegovo delovanje uslovljava želja koja nije njegova, tj. sa kojom se nije identifikovao, tako da se prilikom eksplanacije njegovog postupanja mora utvrditi da je njegovo delovanje identično delovanju pod prinudom, odnosno da zavisnost, koja je uzrok, predstavlja i razlog postupanja. Voljni zavisnik, s druge strane, ne bi postupio drugačije ni u situacijama koje bi mu omogućavale alternativnu delatnost.²⁹⁸ Ukoliko razlika između voljnog i nevoljnog zavisnika ima makar i polemičku snagu, onda je gornja intuicija dovedena u pitanje. Jasno je da je i Frankfurtova namera bila da ukaže na ovaj momenat, tako da *apriori* odbacivnje, ili prilaženje misaonim eksperimentima sa prethodno utvrđenim predrasudama, može dovesti do iskrivljenja smisla. Posledica toga je zanemarivanje činjenice da se procena moralne odgovornosti voljnog zavisnika vrši na isti način na koji bi se utvrđivala, ukoliko bismo razmatrali situaciju u kojoj, na primer, subjekt koji nije zavisnik želi bezuslovno da proba drogu i to čini. Jasno je da u ovoj situaciji objašnjenje onoga što se zapravo dešava ne bi moglo da zanemari činjenicu da subjekt čini to što čini zato što želi, a ne, kao u slučaju sa nevoljnim zavisnikom zato što je za njegovo postupanje zaslužna zavisnost.²⁹⁹ Iako je razumljivo da odgovor na ovo pitanje ne može pretendovati na opštu saglasnost u pogledu

²⁹⁸ Da bismo zadovoljili ovu mogućnost možemo osmisliti bilo kakav neverovatan uslov koji bi omogućio prekid zavisnosti. Na primer, možemo pretpostaviti postojanje seruma koji odjednom od zavisnika čini antinarkomana.

²⁹⁹ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988e). Three Concepts of Free Action. U: Frankfurt, H. G. (1988), p. 51.

prihvatljivosti Frankfurtovih primera sa zavisnicima od droge, smatram da je distinkcija voljni/nevoljni zavisnik opravdana i da se iz tog razloga procena moralne odgovornosti, pa čak i ako tvrdimo da su oba subjekta moralno odgovorna za ono što čine, ne vrši na osnovu identičnih principa. Nevoljni zavisnik je pokrenut na delovanje željom sa kojom se nije identifikovao i njegovo postupanje je identično primerima prinude. Ukoliko je ovo relevantan isključujući osnov, onda nevoljni zavisnik nije moralno odgovoran. S druge strane, voljni zavisnik je identifikacijom želju za uzimanjem droge učinio vlastitom voljom, tako da ne možemo reći da on deluje samo i jedino pod prinudom zavisničkog impulsa, već on i želi da taj impuls konstituiše, u delotvornom smislu, njegovu volju, te mu je iz tog razloga moguće pripisati moralnu odgovornost. Kao što smo do sada i na više mesta istakli, ova razlika predstavlja, u pogledu moralne procene odgovornosti, relevantan uslov. Ukoliko afirmišemo uobičajen niz uslova koji su potrebni da bismo nekoga smatrali primerenim adresatom reaktivnih stavova, načelno se možemo saglasiti da se ne vidi na koji bi način determinizam onemogućio prosuđivanje, nesmetano delovanje, sposobnost da se shvate konsekvence vlastitih dela, kao i posledice koje uslovljavaju; odnosno, ne vidi se na koji način determinizam onemogućava operativnost subjektivog normativno-deliberativnog mehanizma, ili Frankfurtovim rečnikom kazano, reflektivne samoprocene, kojom se prilikom formiranja drugostepenih htenja vrši identifikacija sa efektivnom željom ili udaljavanje od nje? Značaj razlike nam pokazuje, doduše indirektnim putem, da PAM ne važi, zato što prilikom procene moralne odgovornosti nismo nijednom posegnuli za alternativnom mogućnošću, u smislu postojeće opcije, već smo je samo uveli kao *eksplanatorni, epistemički dodatak* koji nam je pomogao da jasnije razlučimo šta se zaista događa u samom primeru. Na taj način, uporednom analizom slučajeva nevoljnog i voljnog zavisnika, možemo zaključiti da poslednji scenario predstavlja uspešan protivprimer PAM-u, ali i inkompatibilističkoj interpretaciji druge premise bazičnog argumenta. Takođe, sada je i jasnije da se polazeći od inkompatibilističkog argumenta konsekvenci, subjekt koga Invagen ima u vidu može svesti na Frankfurtovog lakomislenika. To znači da se i naša intuicija zasniva na ovakvom pojmu kada pristupamo analizi inkompatibilističkih argumenata koji nastoje da dokažu da bi u determinisanom svetu svaki subjekt nalikovao lakomisleniku iz Frankfurtovog primera. Međutim, upravo nam je ovaj primer dao za pravo da zaključimo da i u takvom svetu još uvek nema dovoljno razloga da se odustane od

koncepta moralno odgovorne ličnosti. Jedan uslov, na koji sam samo uzgred ukazao, ali od čijeg tematizovanja zavisi celokupna Frankfurtova teorija volje, dodatno može pojačati ovde izvedeni zaključak.

U uvodnom delu ovog izlaganja, ja sam preliminarno ukazao da Frankfurtova hijerarhijska teorija volje počiva na netematizovanom uslovu koji sam nazvao sopstvo (the self). Na tom stupnju izlaganja uzgredno zapažanje bilo je opravdano, zato što ni Frankfurt nigde eksplicitno ne govori o sopstvu, ali to ne znači da ono nije implicitno prisutno u njegovoj teoriji.³⁰⁰ Da bi se mogla razumeti uloga ovog uslova, bilo je potrebno prethodno razmotriti primere sa zavisnicima, zato što je procena moralne odgovornosti koju Frankfurt sprovodi utemeljena na njemu. U delu u kome smo analizirali pojam delovanja, osnovna ideja sastojala se u tome da se ukaže na situacije u kojima subjekt odbija da određeno činjenje prihvati kao vlastito, odnosno da odbija da se poistoveti ili identifikuje sa svakim svojim postupkom. Takođe, Frankfurtovi primeri sa zavisnicima pokazuju da je i pri neizbežnom delovanju moguće razlikovati slučajeve identifikacije i odbijanja da se ona načini. Da u svim ovim primerima postoji i podrazumevani uslov postaje jasno ukoliko se zapitamo šta to nedostaje u situacijama u kojima subjekt odbija da neko delovanje prihvati kao svoje? Kada postavimo ovo pitanje lako možemo uočiti da se na pojmovima subjekt i ličnost, koje Frankfurt eksplicitno upotrebljava, ne može zasnovati zadovoljavajući odgovor. Mi ne možemo reći da subjekt nedostaje u svim tim primerima, zato što je jasno da je on izvršio određeno delo, kao i da su želje koje poseduje zaista njegove, ali je takođe jasno da se on ne može svesti na delo i želje, jer da je tako onda ne bismo činili demarkacije u pogledu postupanja koja prihvatamo i onih koja odbijamo da prihvatimo. Isto tako, pojam ličnosti nam ne može pomoći, zato što ovaj pojam već pretpostavlja postojanje nekog drugog uslova koji omogućava sprovođenje specifičnih delatnosti, kao što su reflektivna samoprocena ili identifikacija, pri čemu je takođe jasno da se ličnost, iako zavisi od ovih delatnosti, na njih ne može svesti. Naime, reflektivna samoprocena i formiranje

³⁰⁰ Frankfurt u tekstu „Sloboda volje i pojam ličnosti“ ne govori o sopstvu direktno, ali na ključnim mestima, kako ću pokazati, aludira na ovaj uslov. Međutim, u tekstu „Nerazgovetna strast“ on govori o sopstvu i to upravo u odnosu na pojam 'identifikacije' koji se ne može razumeti, a što ću takođe u daljem izlaganju pokazati, bez sopstva. Uporediti, Frankfurt, H. G. (1999c). *The Faintest Passion*. U: Frankfurt, H. G. (1999a), pp. 95-107, a posebno p. 105.

drugostepenih želja, ali ni identifikacija ne mogu se sprovesti ukoliko ne postoji nešto u odnosu na šta se procena vrši, ukoliko ne postoji ono što utemeljuje drugostepene želje, pa tako, ni ono sa čime se subjekt poistovećuje. Međutim, identifikovati se sa određenom željom ne znači, kako bi to kolokvijalna upotreba mogla da sugeriše, da se u tom činu vrši poistovećivanje sa nečim što subjekt zapravo nije, već se pomoću ove aktivnosti, kako Frankfurt nedvosmisleno ističe³⁰¹, vrši prihvatanje određene želje, čime ona prestaje da bude spoljašnja. Ali, u odnosu na šta ili na koga? I upravo ovde, u odgovoru na ovo pitanje, kao neizostavna pretpostavka teorije, javlja se pojam sopstva. U činjenici da subjekt neke želje prihvata kao svoje, dok se od drugih udaljava, jasno je ukazano na ideju da on to čini polazeći od određene ideje o onome šta on zapravo jeste. Međutim, sopstvo ne mora da funkcioniše kao nekakav dati entitet ili fikcija uobrazilje koja subjektu nameće kriterijum prilikom sprovođenja identifikacije.³⁰² U samom činu prihvatanja određene želje subjekt demonstrira šta mu je važno, odnosno da određenoj želji, iz nekog razloga, daje prvenstvo. Taj razlog ne mora da bude nužno moralne prirode, niti je potrebno insistirati na primatu vrednosti ili racionalnosti u odnosu na ostale motive. U najuobičajenim situacijama u kojima subjekt vrši identifikaciju sa nekom od svojih želja preuzimajući je kao svoju, ili pak potvrđujući njeno prisustvo, prisutna je i potvrda da se njegovo sopstvo sastoji i od te konkretne želje. Ona tako postaje deo subjektovog sopstva i u određenom smislu ga određuje, tako što ga ujedno i ograničava, a to onda znači da njemu nije samo važno to što jeste već i da je odgovoran za vlastito sopstvo. Zbog toga, nama nije samo važno da li nešto možemo ili ne možemo da učinimo, već nam je važno i kako činimo ono što moramo da učinimo. Tako se i subjektova interakcija sa željama, motivima i razlozima ne svodi na puku funkciju izvršioca njihovog naloga, već on njih dovodi u vezu sa vlastitim sopstvom prihvatajući jedne, a odbijajući da prihvati neke druge. Međutim, to ne znači da subjekt predstavlja zbir ovih uslova i okolnosti u kojima deluje, što bi značilo da sopstvo predstavlja ontologizovani entitet koji stoji u pozadini i upravlja željama, motivima i razlozima, već je ono pre *funkcija svih ovih uslova*. Zbog toga Frankfurt ni ne mora da

³⁰¹ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2002a). Reply to Gary Watson. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002). *Contours of Agency. Essays on Themes from Harry Frankfurt*. Cambridge: MIT Press, p. 161.

³⁰² Uporediti, Frankfurt, H. (2002b). Reply to J. David Velleman. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), p. 124.

ontologizuje ovaj entitet jer se tu ni ne radi o nikakvom entitetu, već o svojevrsnom aspektu subjektive aktivnosti koja je prisutna uvek kada je na delu identifikacija, odnosno poistovećivanje ili usaglašavanje stupnjeva u hijerarhijskoj strukturi volje. Upravo zato Frankfurt može reći da je poreklo ovih uslova irelevantno u pogledu postojanja moralne odgovornosti, jer ukoliko je subjekt ličnost, a da bi bio moralno odgovoran on mora biti ličnost, onda on u svakoj situaciji u kojoj deluje sprovodi identifikaciju, a što znači da je u svakom tom činu prisutno i sopstvo. Na ovom uslovu se i zasniva razlika između lakomislenika i ličnosti, i Frankfurt je ima u vidu kada kaže da lakomislenik „nema *identitet odvojen* od svojih primarnih želja“.³⁰³ Taj identitet koji predstavlja sopstvo ne treba biti shvaćen u smislu neke supstancijalizovane strukture, već pre kao odsustvo sopstva u interakciji sa primarnim željama. Zbog toga lakomislenik može samo bespomoćno da posmatra sile koje ga nagone na delovanje. U skladu sa ponuđenom interpretacijom sopstva, možemo da kažemo da subjekt koji predstavlja funkciju primarnih želja ne predstavlja ličnost. Subjekt je ličnost samo onda kada poseduje drugostepene želje, a gde su one prisutne, prisutno je i sopstvo, tako da ono što motiviše subjekta prilikom formiranja želja drugog reda ustvari predstavlja želja koju poseduje o vlastitom sopstvu, pa zato može biti odgovoran za vlastito sopstvo. Da to nije tako, onda bi bilo potpuno neshvatljivo zašto se sa nekim željama identifikujemo, a druge odbacujemo. Zato je za Frankfurta pitanje o poreklu drugostepenih želja potpuno irelevantno jer je ono što subjekta čini moralno odgovornim, ukoliko je ličnost, prisutno i lokalno, u postupcima koje faktički vrši. Subjekt nije slobodan zato što poseduje samodeterminišuću sposobnost, niti dignitet vlasite ličnosti utemeljuje na razlozima nad kojima poseduje vlasništvo i koji uslovljavaju njegovo postupanje, već se sloboda, shvaćena kao uslov moralne odgovornosti, ogleda u identifikaciji koju vrši. Ono što čini subjekta moralno odgovornim nije prisutno u činjenici da on vlastito postupanje sprovodi u skladu sa razlozima, već u identifikaciji koju je načinio prisvojivši određenu želju kao svoju. U svakom svom postupku subjekt manifestuje vlastito sopstvo i to je ono što ga čini moralno odgovornim.

Odavde se opravdano može zaključiti da Frankfurtovi primeri sa zavisnicima predstavljaju uspešan prikaz MO scenarija u kome je zadovoljeno važenje TN i TI uslova,

³⁰³ Uporediti, Frankfurt, H. G. (2008), str. 189. (Moj kurziv)

pri čemu je procena moralne odgovornosti ukazala da subjekt može delovati 'po svom', iako se važenje ovog uslova na zasniva na autonomiji.

Kakve se konsekvence po pitanju odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti mogu odavde povući?

2.1.5. Izazovi determinističkog kraka dilema-odbrane

Ukoliko bismo želeli da zaključak dosadašnjeg izlaganja izrazimo u jednoj rečenici, on bi opravdano mogao da glasi: moralna odgovornost je kompatibilna sa nepostojanjem alternativnih mogućnosti. Međutim, kako je naše dosadašnje izlaganje pokazalo, ovaj zaključak, bez zadržke, mogu prihvatiti i libertarijanci koji odbacuju PAM, ali tvrde da se odgovornost zasniva na libertarijanski shvaćenom subjektu čiju u moralnom smislu relevantnu slobodu predstavlja sposobnost odlučivanja koja nije ni kauzalno, niti nomološki uslovljena. Posezanjem za primerom voljnog zavisnika, mi smo u formi indirektnog zaključka pokušali da oslabimo dokaznu snagu libertarijanski shvaćenog subjekta. Premda, ni taj korak nam nije omogućio da izvedemo puni kompatibilistički zaključak, onaj kojim se tvrdi da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni.

Podsetimo se da je ključni razlog zbog koga je analiza morala da krene zaobilaznim putem, upravo inkompatibilističko insistiranje na izbegavanju direktnog odgovora po pitanju važenja kauzalnog determinizma u primerima frankfurtovskog tipa. Pretpostavka važenja kauzalnog determinizma predstavljala bi intervenciju koja se direktno oglašuje o direktni inkompatibilistički argument, kojim se tvrdi da kauzalni determinizam onemogućava postojanje moralne odgovornosti. Budući da se u inkompatibilističkom argumentu kauzalni determinizam i moralna odgovornost povezuju mogućnošću da se postupi drugačije, jedino opravdano rešenje predstavljalo je istraživanje sprovedeno zaobilaznim putem, kako bi se dokazalo da mogućnost da se postupi drugačije, te tako i sloboda koja predstavlja funkciju alternativnih mogućnosti, ne predstavljaju potreban uslov da bismo subjekta smatrali moralno odgovornim. Polisemija koju sa sobom nosi MPD

uslov i koja je u dobroj meri zaslužna za nesporazume vezane za FS-e, primorala nas je da afirmišemo MO princip i da pokažemo, obraćajući se jednoj grupi libertarijanskih primera protiv PAM-a, da ovaj uslov ne mora biti zadovoljen sve dok je na snazi libertarijanski određen pojam subjekta. Na taj način je važenje oba konstitutivna uslova MO teze, (TN i TI princip), obezbeđeno uvođenjem libertarijanskog subjekta u okruženje u kome se zasnovanost principa utemeljuje na činjenici da njegov izbor nije uslovljen eksternim činionicima, odnosno, da u kauzalnoj istoriji postoji 'prekid' u kome libertarijanski subjekt može, na osnovu vlastitih razloga, determinisati vlastitu volju. Ukoliko bi se pretpostavilo važenje kauzalnog determinizma, to bi značilo je je subjekt u ovom, da ga tako nazovemo, suverenom prostoru, prinuđen da izabere ono što bira. Međutim, Frankfurtov primer sa voljnim i nevoljnim zavisnikom, uprkos vlastitoj provokativnosti, pokazao nam je da sama normativno-deliberativa delatnost koju subjekt sprovodi ne mora biti onemogućena eksternim uslovima, iako kauzalni determinizam može učiniti da nad motivima, željama i razlozima koji ga nagone na izbor i delovanje subjekt ne može posedovati nikakvu kontrolu. Štaviše, u pogledu delovanja, u kauzalno determinističkom scenariju, subjekt ne može posedovati kontrolu ni nad posledicama vlastitih činova koje se ostvaruju u skladu sa zakonima prirode. Međutim, ono što je u subjektovoj moći i nad čime poseduje kontrolu vezano je za činjenicu da sve što vrši ne vrši bezrazložno. Naravno, to ne znači da mi tvrdimo da su svi postupci i izbori sprovedeni u skladu sa određenim razlogom. Pomeranje prsta može predstavljati posledicu kontrakcije mišića, ali može biti učinjeno i intencionalno, u skladu sa subjektivom namerom da tim činom izazove određeni efekat. Takođe, određeni izbor koji je izvršen bezrazložno nije samim tim imun na moralnu procenu, zato što odsustvo razloga upravo predstavlja relevantan *moralni* razlog. Upravo posedovanje normativno-deliberativnog mehanizma može predstavljati legitiman osnov polazeći od koga se takvom subjektu može uputiti prigovor da nije delovao u skladu sa mehanizmom koji mu je kao subjektu svojstven. Pitanje o poreklu ovog mehanizma, iako može biti zanimljivo, potpuno je beznačajno prilikom utvrđivanja osnova moralne odgovornosti. Bilo da je priroda obavila svoj deo posla, bilo da smo evolucijom dospeli u posed ove sposobnosti, konačno, bilo da je vrhunsko biće načinilo subjekta i podarilo mu ovaj mehanizam, samo funkcionisanje je nešto što je u potpunoj subjektovoj kontroli. Ukoliko odbacimo ovu činjenicu, onda moramo prihvatiti inkompatibilističku vizuru

subjekta kao lakomislenika u kauzalno determinističkom scenariju. Međutim, u ovakvoj karakterizaciji subjekta, implicitno je sadržana konsekvencija sa kojom se zastupnici Frankfurtoveg kompatibilizma moraju saglasiti, a može se izraziti u formi pitanja: da li kompatibilizam frankfurtovskeg tipa nameće zaključak da bi subjekt bio moralno odgovoran i u fatalističkom scenariju?

Nije potrebno mnogo analitičke veštine kako bi se uočila smislenost provokativnog pitanja. Dovoljno je samo razmotriti MO tezu da bi se uvidelo da je ona koncipirana u fatalističkom ključu i podsetiti se da zastupnici Frankfurtoveg kompatibilizma, po definiciji, TN uslov moraju obezbediti tezom o važenju kauzalnog determinizma. U svetu u kome je delovanje subjekta neizbežno i koji čini ono što mora da učini i koji, povrh svega, i pri takvim okolnostima može biti moralno odgovoran, ne postoji detalj koji bi obesmislio izjednačavanje ovakvog scenarija sa fatalizmom. Štaviše, intuitivna prihvatljivost MO uslova, pa tako i Frankfurtovih primera, u pogledu metafizičke osnove, utemeljena je na prihvatanju fatalističkog scenarija u kome je moguće iznaći osnov za pripisivanje moralne odgovornosti. Međutim, upravo se ovde krije ozbiljna greška, a ogleda se u tome da polazeći od fatalističke teze mi *nužno* moramo prihvatiti da nad događajima u takvom svetu subjekt ne poseduje nikakvu kontrolu, dok utvrđivanje moralne odgovornosti počiva na pretpostavci da nad nekim segmentima vlastitog delovanja subjekt poseduje kontrolu. Paradoksalnost ovakve situacije ogleda se u tome da mi, zarad obezbeđivanja prihvatljive kompatibilističke teze, moramo izvršiti neutralizaciju modalnih uslova na koje nas upućuju ove dve pretpostavke. Ukoliko tvrdimo da se u fatalističkom scenariju stvari odvijaju nužno, onda ne možemo obezbediti prostor za osnov na kome se vrši pripisivanje moralne odgovornosti, zato što on unosi u fatalističku tezu faktor koji pogubno deluje po njenu modalnu zasnovanost i čini je nekonkludentnom. Subjekt koji u fatalističkom scenariju poseduje kontrolu nad nekim segmentom vlastite delatnosti obesmišljava modalni uslov nužnosti koji je inherentan ovakvom scenariju. Afirmacija oba uslova nas dovodi u situaciju da jedan nužno moramo odbaciti kako bismo drugi sačuvali, dok oba, kako to Frankfurtoveg primer pretpostavlja, ne mogu predstavljati dobitnu kombinaciju. Drugačije izraženo, direktnom afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma u FS-u, mi afirmišemo i tezu o fatalizmu. Libertarijanski frankfurtovske primeri bili su obezbeđeni ovakve konsekvence zato što su, u načelu, odbacili da kauzalni determinizam i moralna

odgovornost mogu biti kompatibilni. Samodeterminišućem libertarijanskom subjektu je u modalnom smislu upravo bilo potrebno obezbediti prekid u kauzalnom lancu koji onemogućava fatalističku nužnost. Iz navedenih razloga, na ovom mestu je potrebno razmotriti najozbiljniji izazov upućen zastupnicima Frankfurtovog kompatibilizma.

2.1.5.1. Problem fatalizma

Ukazivanje na fatalističke konsekvence kompatibilizma frankfurtovskog tipa ne treba shvatiti kao *ad hoc* uvedenu mogućnost. Teza o neizbežnosti predstavlja uslov koji omogućava navedeni prigovor, ali i omogućava da se inkompatibilistički argument konsekvenci pročita na fatalistički način. Afirmacijom TN uslova obezbeđuje se analogija između argumenta konsekvenci i argumenta logičkog fatalizma³⁰⁴ u onom segmentu koji se tiče MPD uslova. Kadri Vivelin (Kadri Vihvelin) je ispravno primetila da u inkompatibilističkom argumentu ovaj uslov ne može da se pročitao samo i jedino kao uslov slobode, zato što se u njemu govori o subjektovoj nemogućnosti da učini određeni iskaz nevažecim.³⁰⁵ Modalni kvantifikator *N*, po definiciji, tek omogućava prevođenje logičke nemogućnosti u onu koja se tiče subjektivih sposobnosti. To znači, kako smo i ranije primetili, da subjekt ne poseduje kontrolu nad onim uslovima koji određeni iskaz čine istinitim, pa zato, budući da ne može da utiče na stanje stvari na koje iskaz referiše, ne može uticati ni na njegovu istinitosnu vrednost. Ova nemogućnost je dovoljna da se inverzijom zaključi nužno delovanje inkompatibilističke konjunkcije u kauzalno determinisanom scenariju, i upravo ovaj zaključak predstavlja instancu fatalističkog argumenta. Transfer nemogućnosti uticaja na prethodeće uslove i prirodne zakone čini da

³⁰⁴ Uporediti, Mackie, P. (2003). Fatalism, Incompatibilism and the Power To Do Otherwise. *Noûs*, 37(4), p. 672.

³⁰⁵ Uporediti, Vihvelin, K. (1988). The Modal Argument for Incompatibilism. *Philosophical Studies*, (53), p. 227.

mi i budućnost tretiramo na način prošlosti.³⁰⁶ Za fatalistu, budućnosne kontingencije predstavljaju *contradictio in adjecto*.

Ono što je u pogledu određenja fatalizma važno primetiti, ogleda se u tome da pojam koji mi razmatramo ne može da se svede na kolokvijalni pandan, koji zarad razlikovanja možemo nazvati *que, sera sera* princip. Ovaj princip primenjen na metafizičku strukturu sveta dovodi do isključenja subjekta, u smislu da sve što se dešava i što će se desiti ni na koji način ne zavisi od subjekta, pa tako da je i njegovo postupanje kauzalno irelevantno u pogledu onoga što će se desiti. Figurativno izraženo, subjektovo postupanje shvaćeno kao činjenica sveta je samo višak u ovom scenariju. Pojam logičkog fatalizma, koji mi imamo u vidu, uračunava subjekta ali tvrdi da sve što on čini predstavlja nužnu konsekvencu konjunkcije ($P_0 \& L$), odnosno da subjekt *nikada* ne može posedovati sposobnost da postupi drugačije od onoga kako je zapravo postupio. Ukazivanje na ovu razliku omogućava nam da predupredimo iskršavanje apsurdne konsekvence koja bi se ogledala u mogućnosti da kada bi subjekt i mogao da postupi drugačije to ne bi uslovalo javljanje drugačije posledice.³⁰⁷

Fatalistički argument, u skladu sa aristotelovskom tradicijom, možemo prikazati na sledeći način. Neka 'Q' denotira na iskaz kojim se izriče da će subjekt S u vremenu t_s , (koje pokriva sadašnjost) uraditi određenu radnju (ili načiniti određeni izbor). Neka 'P' denotira na iskaz kojim se izriče da je juče bilo istinito (t_p), da će danas (t_s) subjekt uraditi određenu radnju (ili načiniti određeni izbor). Odavde se može izvesti sledeći fatalistički argument:

- 1) P je istinito
 - 2) P povlači Q
 - 3) Subjekt ne može učiniti P nevažećim
- Prema tome,
- 4) Subjekt ne može učiniti Q nevažećim.

³⁰⁶ Uporediti, Taylor, R. (1962), p. 56.

³⁰⁷ Uporediti, Mackie, P. (2003), pp. 685-686, fn. 2.

Interpretacija subjektive nemogućnosti, u skladu sa tezom o neizbežnosti, dozvoljava nam da umesto 'P' uvedemo uslov argumenta konsekvenci koji ovaj iskaz čini istinitim, a to je konjunkcija ($P_0 \& L$). Na osnovu toga dobijamo sledeći inkompatibilistički argument:

- 1') ($P_0 \& L$) je istinito
- 2') ($P_0 \& L$) povlači Q
- 3') Subjekt ne može učiniti ($P_0 \& L$) nevažecim

Prema tome,

- 4') Subjekt ne može učiniti Q nevažecim.³⁰⁸

Objasnimo na koji način ovaj argument pogađa zastupnike Frankfurtovog kompatibilizma. Ukoliko unutar Frankfurtovog scenarija afirmišemo tezu o važenju kauzalnog determinizma, onda moramo prihvatiti fatalistički zaključak. Međutim, mi smo formulišući MO uslov istakli da ga dva podprincipa, na kojima je utemeljen, čine relevantnim za razmatranje odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, a to su teza o neizbežnosti postupaka i teza o irelevantnosti. U uvodnom delu ovog poglavlja, takođe smo istakli da se pomirenje ova dva uslova može izvršiti jedino ukoliko se odbaci važenje teze o kauzalnom determinizmu, na način na koji su to učinili libertarijanci frankfurtovskog tipa. Nasuprot tome, ukoliko afirmišemo ovu tezu, mi možemo zadovoljiti TN uslov, ali onda problem iskrsava po TI uslov. Da bismo lakše razumeli ovu situaciju vratimo se originalnom Frankfurtovom primeru.

Više puta smo u toku rada primetili da se intuitivna očiglednost u pogledu mogućnosti MO situacije osniva na prihvatanju sposobnosti koje je Frankfurt obezbedio manipulatoru u primeru, zlom neurohirurgu Bleku. Dilema-odbrana nam je, s druge strane, ukazala na određena opterećenja koja su skopčana sa funkcionisanjem njegovog mehanizma za prinudu, ukoliko se u scenariju pretpostavi indeterministički uslov. Ova

³⁰⁸ Uporediti, Mackie, P. (2003), p. 676/7. Takođe, uporediti i Watson, G. (1987), p. 155. Takozvani Master argument u ovom kontekstu razmatraju i Kapitan, T. (2002). A Master argument for Incompatibilism. U: Kane, R. ed. (2002), pp. 127-158 i Đurić, D. (2010). Aristotel i Diodor Kron – princip bivalencije i princip realizacije. *Theoria*, (53), str. 109-123.

pretpostavka posebno pogađa dva izuzetna atributa koja je Frankfurt dodelio Bleku, od kojih se jedan svodi na sposobnost predviđanja budućeg izbora, a drugi na sposobnost blagovremene intervencije koja će dovesti do blokade alternativne mogućnosti. U originalnoj Frankfurtovoj priči Blek skenira Džonsove moždane procese pomoću naprave koja mu omogućava da kauzalno utiče na Džonsovu odluku, ukoliko predvidi da će on postupiti drugačije. Okolnosti su u priči takve da se pukom slučajnošću Džonsova intencija poklapa da Blekovim planom, tako da on može ostati neaktivan tokom procesa, pri čemu uspešno blokira javljanje potrebnih uslova za zadovoljenje MPD-a. Međutim, Vajderker³⁰⁹ je istakao da se izbor subjekta u indeterminističkom scenariju ne može predvideti i da iz tog razloga ni Blekova moć predviđanja ne može biti efikasna. Tačnije, Blek može znati kako će Džons izabrati samo nakon sprovedenog izbora, što je svakako prekasno da bi se obezbedilo nejavljanje relevantne alternativne mogućnosti.

Prevazilaženje Vajderkerovog prigovora izvršeno je u skladu sa Frankfurtovim predlogom da se uspešno predviđanje može obezbediti i uvođenjem signala za intervenciju koji, po pravilu, predstavlja neki refleksi telesni pokret i između koga i javljanja određenog izbora postoji korelacija koja se ne mora kauzalno obezbediti. Predvidivost se u ovoj situaciji utemeljuje na prošlom iskustvu koje je Blek imao i na osnovu koga je mogao da zaključi da su ova dva markera uvek išla u sledu kada je Džons bio u indentičnim situacijama. Temporalno prevashodstvo ovog signala, obezbeđuje Bleku da *pre* čina izbora obezbedi željeni ishod, tako što delujući, možemo dodati, na razlog, uslovljava izbor subjekta u trenutku odluke. U analogiji sa srodnom filozofskom terminologijom, Blek u ovoj situaciji poseduje sposobnost predviđanja budućnosnih postupaka i u tom smislu *nalikuje* božanskom biću. Ukoliko Blek u trenutku $t1$ predvidi da će subjekt u trenutku $t3$ odlučiti da izabere alternativnu opciju i da će u skladu s izborom postupi u trenutku $t4$, na raspolaganju mu ostaje intervencija mehanizmom u $t2$, koja će usloviti željeni rasplet u trenucima $t3$ i $t4$. Opis intervencije je u originalnom primeru štur i ukazuje na mogućnost uticaja na Džonsove moždane aktivnosti. Međutim, u jednoj pobočnoj rečenici, Frankfurt dodaje da Blek preferira intervenciju koja se ne mora svesti na direktnu prinudu, već da ona izgleda, da figurativno to izrazimo, kao da niko nije umešao svoje prste. Prinudi ove vrste u

³⁰⁹ Uporediti, Widerker, D. (1995), pp. 247-253.

potpunosti odgovara uticaj na poželjnost razloga koji subjekta motivišu prilikom izbora - mogućnost koju smo i mi pretpostavili. Ostajući pri Frankfurtovom tekstu, navedene vrste intervencija predstavljaju opis koji bi trebalo da pokrije situacije u kojima Blek interveniše i primorava Džonsa da postupi drugačije. Naravno, priča je tako koncipirana da Blek nikada ne mora da demonstrira vlastite izuzetne sposobnosti, zato što se Džonsov izbor poklapa s njegovom intencijom. Međutim, kada smo rekli da ne mora da demonstrira vlastite sposobnosti, time nismo pokrili uslov predviđanja koji mora biti zadovoljen kako bi Blek mogao sebe da izuzme iz priče, zato što *zna* da će Džons izabrati i postupiti na željeni način. Najviše što nam Frankfurt daje u prilog razumevanja ove izuzetne sposobnosti, svodi se na zapažanje da je Blek odličan u tim stvarima i ukoliko po inerciji prihvatimo ovu kvalifikaciju, ona nas još uvek ne ovlašćuje da ne propitamo podrazumevani osnov na kome počiva njeno važenje. Jasno je da u indeterminističkom scenariju on nikada ne može, na osnovu prošlih iskustava, da zna da će subjekt postupiti na određeni način, zato što su mogući razni raspleti. Jedini način da Blekovo predviđanje bude do kraja izvesno i zasnovano jeste ukoliko se pretpostavi važenje kauzalnog determinizma, što nas u skladu sa gornjim argumentima, uvodi u fatalistički kontekst. Izrazimo ovo drugačije. Potreba za uvođenjem libertarijanki određenog subjekta u FS počiva i na tome što Blekov mehanizam prinude može imati smisla jedino ukoliko postoji sposobnost koju može da blokira. Bilo bi iluzorno postulirati manipulatora u samom primeru, ukoliko ne bismo pretpostavili da subjekt zaista poseduje sposobnost koju mehanizam za prinudu može da osujeti. Jednostavno rečeno, ukoliko ne postoji ono što se treba preduprediti, onda je neprimereno u priču uvoditi Bleka. Efekat takvog uvođenja trebalo bi da podrži simulaciju da je Džons i zaista prosečan subjekt. Budući da Frankfurt želi da pokaže da se moralna odgovornost ne zasniva na MPD uslovu, i da je on u tom smislu irelevantan, on slobodno može da pretpostavi važenje libertarijanskih kvalifikativa i da pokaže, ukoliko bi i takav subjekt u MO scenariju bio odgovoran, da procena moralne odgovornosti ne bi bila sprovedena u skladu sa PAM-om. U dosadašnjem izlaganju, mi smo upravo želeli da odbranimo ovu interpretaciju. Međutim, libertarijanski subjekt u fatalističkom scenariju nužno gubi neka svoja svojstva. Da bi Blek u potpunosti mogao da predvidi kako će Džons delovati, on mora da učini da određeni uslovi budu drugačiji ili da namesto Bleka pretpostavimo božansko biće, za koje bi iskaz kojim se uvodi mogućnost pogrešnog predviđanja

predstavljao oksimoron. Problem koji uvodi prva mogućnost jednostavno se može prikazati ukoliko sve kvalifikative koji opisuju sposobnosti libertarijanskog subjekta označimo sa C i pretpostavimo da bi Blek uspešno mogao da predvidi ishod jedino ukoliko može kauzalno da utiče na uslov C. Videli smo da ova intervencija u indeterminističkom scenariju nastupa prekasno, tako da bi Blek mogao da uspe jedino ukoliko bi unapred uticao na uslov C, što bi obezbedilo željeni rezultat, ali bi, u isto vreme, i dovelo do promene suštinskih svojstava samog subjekta.³¹⁰ Budući da u takvim situacijama okolnosti uslovljavaju delovanje, subjekt ne može biti moralno odgovoran, te zato ni MO uslov ne može važiti. U situaciji u kojoj je uslov C blokiran, subjekt nužno vrši određenu radnju P koja predstavlja opciju koju i Blek želi, tako da se ovaj scenario u pogledu izvesnosti radnje može prikazati kao slučaj *P i nužno P*. S obzirom na to da uticaj na subjekta delovanja ne sme biti drastičan, ova mogućnost ne može predstavljati relevantnu opciju.

Preostali način na koji Blek može uticati na subjekta jeste protivčinjenička intervencija. Ova vrsta intervencije ne utiče na subjektive sposobnosti, odnosno, njome se libertarijanskom subjektu ne osujećuju svojstva sabrana u uslovu C. Tako se u samom scenariju obezbeđuje svezvremeno prisustvo uslova C, s tim što će Blek, ukoliko subjekt bude delovao u skladu s *nekim* od uslova koje pokriva skup C i koji dovodi do aktiviranja MPD-a, predvideti tu mogućnost na osnovu nevoljnog signala i intervenisati tako da subjektov izbor i postupanje budu u skladu sa Blekovim inicijalnim projektom. U situaciji u kojoj uslov C nije blokiran, ali može biti blokiran, ukoliko se pojavi signal za intervenciju, izvesnost radnje ne može biti identična kao u prvom slučaju, zato što je subjektu uslov C sve vreme, tokom vršenja opcije koju Blek želi, dostupan, tako da on poseduje sposobnost koja nam daje za pravo da zaključimo da za ovaj scenario važi iskaz *P i možda ne-P*. Ukoliko je ovo slučaj, onda TN princip ne može da važi, pa tako ni Frankfurtov primer ne može da pokaže ono što želi da dokaže. Prema tome, kada pripisujemo moralnu odgovornost subjektu u MO scenariju mi zanemarujemo razliku u modalitetima ili, drugačije izraženo, činimo logičku grešku nivelišući diskrepanciju između nužnosti fatalističkog scenarija i mogućnosti koju nam u pogledu procene moralne odgovornosti obezbeđuju subjektive sposobnosti u istom tom scenariju.

³¹⁰ Libertarijanski frankfurtovski primeri blokade pate upravo od ovog nedostatka.

Kadri Vivelin je, polazeći od ove situacije, primetila da nije jasno na čemu se može zasnovati tvrdnja o svemoćnom manipulatoru, kad on nikada ne ispoljava vlastite sposobnosti. Jedno je nominalno pripisati određene atribute, a drugo faktički delovati u skladu s tim atributima.³¹¹ Na osnovu Frankfurtovog primera, jedino što možemo znati jeste da je Blek nominalno svemoguć. S obzirom na to da je ova protivčinjenička intervencija jedina koja načelno može zadovoljiti zahteve pred koje nas postavlja Frankfurtov primer, potrebno je ispitati u kom smislu ona može da ispuni zacrtani zadatak. Ukoliko ova vrsta uticaja predstavlja relevantnu opciju, njena funkcionalnost zavisi od sposobnosti manipulatora da *predvidi* kako će subjekt delovati i sposobnosti da *blagovremeno utiče* na uslove koji aktualizuju MPD uslov. Vivelinova upravo napada ovu pretpostavku i, za razliku od uobičajenih strategija koje su bile vezane za obesmišljavanje jedne ili druge, pa čak i obe manipulatorove sposobnosti, pokušava da dokaže važenje sledećeg kondicionala: *čak i da manipulator poseduje sposobnost predviđanja i sposobnost uticaja na subjektovo odlučivanje i delovanje, ove sposobnosti su nedovoljne da umanje snagu MPD uslova.*³¹² Logično pitanje koje se ovde nameće jeste kako Vivelinova to može tvrditi, kada je Blek neaktivan u Frankfurtovom primeru? Može, i to upravo na isti način na koji mi prihvatamo tvrdnju da Džons u FS-u ne može da postupi drugačije. Podrazumevana premisa na kojoj se zasniva naša tvrdnja vezana je za neupitnu sposobnost Bleka da uspešno blokira alternativne mogućnosti, a što nije ništa drugo nego implicitno prihvatanje fatalističke teze. S druge strane, Vivelinovoj ništa ne stoji na putu da upravo utvrdi suprotno, zato što Blek nikada ne deluje, pa nam tako ne daje dovoljno osnova da prihvatimo njegove izuzetne sposobnosti i da iz tog razloga odbacimo subjektovu sposobnost da postupi drugačije. Međutim, ono što je mnogo značajnije u Vivelinovoj kritici ne svodi se na retoričku poštapalicu, već na argument koji je ponudila u prilog važenja navedenog kondicionala. Ukoliko je Vivelinova u pravu, onda se u Frankfurtovom primeru zaista krije logička greška koja direktno drugu premisu Frankfurtovog argumenta čini nevažećom, pa tako i zaključak na kome je trebalo da bude zasnovan kompatibilistički argument. Zbog fatalne posledice, ovu kritiku je potrebno detaljno razmotriti.

³¹¹ Uporediti, Vihvelin, K. (2000). Freedom, Foreknowledge, and the Principle of Alternate Possibilities. *Canadian Journal of Philosophy*, 30(1), pp. 1-24.

³¹² Uporediti, Vihvelin, K. (2000), p. 14.

Vivelinin napad na FS svodi se na skiciranje situacije koja demonstrira važenje podcrtanog kondicionala i koja, u ključnim elementima, prati logiku Frankfurtovog misaonog eksperimenta. Zajednički elementi joj omogućavaju da postulira da su oba scenarija paralelna i da zaključi da se konsekvence njenog primera, bez ostatka, mogu primeniti i na FS.

U prethodnom izlaganju smo zaključili da protivčinjenička intervencija predstavlja jedini mogući način kojim Blek može obezbediti blokadu MPD uslova u Frankfurtovom primeru. Potreban uslov za javljanje protivčinjeničke intervencije svodi se na subjektovu sposobnost da se uzdrži od činjenja koje u aktuelnom scenariju sprovodi. Kadri Vivelin afirmiše ovaj tip frankfurtovskog scenarija i nudi slučaj koji treba da pokaže da protivčinjenička intervencija ne može zadovoljiti Frankfurtove pretpostavke. Takođe, primer treba da ukaže i na pretpostavku na kojoj se bazira naše prihvatanje Frankfurtovih sugestija u pogledu Blekovih izuzetnih moći, pošto u originalnom scenariju mi nemamo nijedan korelat na kome bi se moglo utemeljiti njeno važenje. U parafrazi, ideja se svodi na sledeći primer:³¹³

Zamislimo uobičajenu situaciju u kojoj se dva subjekta klade na ishod bacanja novčića. Subjekt A se kladi na 'glavu', zato što uvek bira ovu opciju, dok se subjekt B kladi na 'pismo'. Rezultat nakon bacanja novčića je 'glava', tako da subjekt A dobija opkladu. Pitanje je, da li je subjekt A pošteno pobedio? U ovoj situaciji, odgovor na pitanje zavisi samo od zadovoljenja dva uslova, i to, da li je bacanje izvršeno na regularan način, tj. da li se novčić zavrteo i da li je novčić, po svojoj strukturi zaista novčić, odnosno da li je izrađen od odgovarajuće legure metala? Pretpostavimo da je u pogledu propratnih uslova sve u najboljem redu, tako da opravdano možemo utvrditi da je ishod regularan, zato što je šansa za dobitak bila 50-50 %. Uvedimo u priču Bleka koji poseduje izuzetne predviđalačke sposobnosti, te tako može uspešno predvideti svaki ishod bacanja novčića. Budući da je Blek prijatelj subjekta A, on poseduje znanje i o tome da subjekt A uvek bira 'glavu', kada igra ovu igru. Uz izuzetne predviđalačke sposobnosti, Blek je još sposoban da utiče i na

³¹³ Naš 'primer vivelinskog tipa' je parafraza originalne priče koja se u samoj strukturi i prisutnoj logici suštinki ne razlikuje od izvorne verzije. Originalna verzija primera kao i analiza koja ga prati i koju i ja sledim u izlaganju data je u Vihvelin, K. (2000), pp. 14-22.

ishod bacanja novčića. Sposobnost se sastoji u sledećem: on ujutru predvidi ishod bacanja novčića koje se po pravilu uvek izvodi uveče. U tom vremenskom intervalu njemu stoji na raspolaganju da utiče na novčić ili da uredi okolnosti tako da nomološki obezbede željeni ishod i to samo kada predviđanje potvrdi postojanje alternativnog ishoda. Međutim, manipulator takođe voli da ne bude umešan u konspiraciju, sve dok mu predviđanje ne da potreban razlog da se umeša, što on i čini na opisani način. Kako god, njegov posao je učinjen do večeri, tako da ga slobodno možemo izostaviti iz scenarija u trenutku kada se vrši bacanje novčića. Važno je imati na umu da Blek predstavlja protivčinjenički uslov, tako da je ova pretpostavka u potpunosti u skladu sa sposobnostima, koje su mu, po definiciji, učitane. Uvedimo u ovu priču identičan epilog koji je krasio prvobitnu, uobičajenu, verziju. Dakle, Blek je ujutru predvideo da će ishod biti povoljan po subjekta A, tako da nije smatrao potrebnim da se umeša. Pretpostavimo da Blek, u trenutku bacanja novčića, radi bilo šta drugo (spava), budući da njegove usluge nisu potrebne, zato što su mu izuzetne predviđalačke sposobnosti obezbedile znanje u pogledu budućeg epiloga. Da li je i pri ovakvim okolnostima kladenje regularno, ukoliko pretpostavimo da je nakon bacanja novčića subjekt B saznao za konspiraciju? Da li i pored toga opravdano može da traži povraćaj novca koji je izgubio?

Vivelin smatra da ne može. Racionalizacija na kojoj se zasniva ova tvrdnja, sastoji se u činjenici da iako je manipulator mogao da utiče na ishod, on bi to učinio samo u slučaju da je predvideo da će ishod biti suprotan planiranom. Budući da je ishod bio u skladu sa prvobitnim planom, on ni na koji način nije uticao na rezultat koji predstavlja ishod srećnih okolnosti, s obzirom na činjenicu da odnos od 50% nije narušen. Subjekt A je dobio u skladu sa srećnom okolnošću, a ne uz pomoć manipulatora, tako da u ovoj situaciji nema smisla tvrditi da je subjekt B prevaren. Međutim, ukoliko subjekt B odbija da prihvati ovo obrazloženje, njegovo neprihvatanje je utemeljeno na pretpostavci da manipulator, iako nije uključen u aktuelni scenario, na neki način može da utiče na ishod. Međutim, ova interpretacija situacije dodelila bi isuviše atributa manipulatoru od onih koje kao protivčinjenički uslov treba da ima.

Razmotrimo osnov na kome je utemeljeno neslaganje subjekta B. Najprirodnija reakcija na opisanu situaciju je ona u kojoj se ističe da subjekt B nikada ne može dobiti u

takvoj igri u kojoj je ishod, nakon nebrojano mnogo bacanja identičan, u prilog suprotne opcije. Subjekt B se može osećati prevarenim zato što igra igru u kojoj nikada ne može da pobjedi. Međutim, da li je za ovakav epilog u svim situacijama zaslužan Blek? Naravno da nije, zato što u onim situacijama u kojima će predviđanje pokazati da će ishod nakon bacanja odgovarati opciji subjekta A, Blek ne interveniše. Dakle, mi možemo zaključiti da bi samo u približno 50% situacija subjekt B bio prevaren, dok bi u preostalih 50% situacija izgubio u skladu sa srećnom okolnošću. Nesumnjivo je da subjekt B nikada ne može da dobije, ali je i nesumnjivo da u ovom scenariju barem u 50% situacija gubi na regularan način. Kako Vivelin zabavno primećuje, subjekt A u prvom slučaju ne bi trebalo da vrati novac subjektu B, ali bi za subjekta B, u ovim okolnostima, najrazložnije bilo da prestane s igrom. Vivelin nam nakon primera sa novčićem nudi nekoliko kondicionala koji mogu opisati situaciju u primeru.³¹⁴

Ukoliko nakon saznanja o prirodi konspiracije subjekt B smatra da manipulator utiče na ishod na takav način da nikada ne može, pri opisanim okolnostima, da bude slučaj u kome će on dobiti opkladu, onda se njegove sumnje mogu izraziti sledećim kondicionalom:

- 1) Kada manipulator ne bi postojao, novčić bi *mogao* da padne na pismo.

Budući da manipulator kauzalno ne utiče na novčić prilikom pada na glavu, postojanje manipulatora je protivčinjenički irelevantno u pogledu ishoda bacanja novčića, tako da kondicional 1) ne mora da bude tačan. U prvoj situaciji rezultat zavisi od prirode novčića a ne od Blekove intervencije, tako da kondicional 1) ne mora da bude tačan, zato što bi novčić mogao da padne i na glavu ukoliko Blek ne bi postojao. Prema tome, ono što je tačno, može se izraziti sledećim kondicionalom:

- 2) Kada manipulator ne bi postojao, novčić bi i tada pao na glavu.

Ovo je istinito zato što je istinit i sledeći kondicional:

- 3) I kada se subjekt A ne bi kladio na glavu, novčić bi i tada pao na glavu.

³¹⁴ Uporediti, Vihvelin, K. (2000), pp. 16-18.

Budući da manipulator ne utiče na ishod u slučajevima kada predvidi da je on u skladu sa prvobitnim planom, tj. da je glava, i budući da između subjektovog izbora i bacanja novčića ne postoji nikakva kauzalna veza koja bi, kad bi i mogla, uticala na ishod, sledi da je kondicional 3) istinit. Da to drugačije izrazimo, za rezultat bi bila zaslužna priroda novčića, a ne spoljašnji faktori koji ni na koji način ne utiču na nju u situacijama kada je ishod glava. Međutim, pozivanje na intrinzičnu indeterminističku prirodu novčića, uvodi u priču semantiku mogućih svetova, zato što se ova vrsta protivčinjeničkih kondicionala može ispitati jedino u skladu s njom. Mi pretpostavljamo, u skladu s prirodom novčića, da mora postojati svet u kome ishod bacanja mora biti i pismo, i u skladu s tim proizilazi da je kondicional 1) istinit.

Kako je moguće da i 1) i 2) budu istiniti? U prvom slučaju smatramo, iako Blek ne utiče na prvo bacanje, budući da je predvideo povoljan ishod, da je on ipak relevantan za mogući scenario u kome bi rezultat, u skladu sa prirodom novčića, mogao da bude drugačiji. Dakle, iako Blek ne utiče na aktuelnu priču, on je svakako relevantan za alternativni scenario, upravo zato što ga čini nemogućim. Čineći nemogućim drugačiji ishod bacanja novčića, Blek nije učinio novčić drugačijim, tako da njegova priroda ne biva narušena ni u situacijama u kojima uvek pada na glavu. Jednostavno, ukoliko održimo prirodu novčića konstantnom, onda bi i u aktuelnom scenariju u kome novčić pada na glavu mogao da padne i na pismo, dakle, upravo tada bi ishod mogao da bude drugačiji. Ukoliko ova interpretacija ima smisla, onda je kondicional 2) pogrešan. Ako se na ovome temelji odbacivanje kondicionala 2), a prihvata 1), budući da antecedes čini ovu opciju plauzibilnijom, onda se u skladu s tom logikom može prihvatiti i istinitost kondicionala u kome bi u anatecedensu bila pretpostavljena delatnost nasumično izabranog subjekta, budući da je za istinitost konsekvensa ovaj uslov irelevantan. U skladu sa tim i sledeći kondicional bi bio ispravan:

4) Kada Džoni Keš ne bi postojao, onda bi novčić mogao da padne i na pismo.

Kako ovaj kondicional pokazuje, konsekvens, budući da je njegova istinitost zavisi od prirode novčića, ni na koji način ne zavisi od antecedensa. Budući da je to tako, onda je i rezultat u pogledu bacanja novčića regularan, zato što ishod niti zavisi od Bleka, niti zavisi od Džonija Keša. Novčić, pri opisanim okolnostima, zadržava intrinzično indeterministički

kvalitet, od koga, u krajnjoj liniji i zavisi ishod. Prilikom bacanja novčića, dakle, važi sledeći uslov:

- a) Novčić će pasti na glavu, čak i kada bi mogao da padne na pismo ILI novčić će pasti na glavu i ne bi mogao da padne na pismo.³¹⁵

Odavde sledi da iako novčić nikada ne bi pao na pismo, to ne znači da on to ne bi mogao. Međutim, zahvaljujući pretpostavljenim okolnostima u primeru, mogućnost da padne na pismo obezbeđena je samo kada novčić pada na glavu. Kada manipulator interveniše verovatnoća da će novčić pasti na glavu je 1, dok je u situacijama u kojima on ne interveniše verovatnoća .5 za pismo, ali ovaj procenat važi samo u situacijama u kojima novčić pada na glavu, u skladu sa predviđanjem. Ukoliko bi subjekt A i B nastavili da se klade i da bacaju novčić, pri opisanim okolnostima, izvesno je da bi subjekt B u svakoj situaciji izgubio, ali bi približno u 50% bio prevaren.

Primarna reakcija na ovu priču je svakako fatalna za Frankfurtov primer i sastojala bi se u insistiranju da je scenario besmislen zato što antecedens, sve dok manipulator kauzalno ne interveniše, ne može obezbediti zasnovanost predviđanja u pogledu ishoda, budući da je novčić intrinzično inderministički ustrojen. Ukoliko je to tako, onda uslov predvidljivosti konsekvence ne može biti zadovoljen u FS-u u kome se poseže za protivčinjeničkim manipulatorom.

Vivelinova smatra da se na osnovu peonte primera sa novčićem rasprava može vratiti u predfrankfurtovsku eru. Ovaj zaključak je konkludentan, zato što je na početku opravdano osumnjičila MPD uslov kao neprimereno zapostavljen. I zaista, libertarijanci mogu namesto novčića podvesti uobičajen iskaz „S je učinio X“ i da odatle zakluče da frankfurtovi mehanizmi manipulacije ni na koji način ne mogu da obesmisle subjektovu mogućnost da postupi drugačije, čak i u situacijama u kojima ne *želi* da postupi drugačije. Uslov a), kada se sa novčića primeni na subjekta, obezbeđuje važenje sledeće disjunkcije:

- a') Subjekt S je izabrao X, ali je mogao da izabere i ne-X ILI subjekt S je izabrao X i nije mogao da izabere ne-X.³¹⁶

³¹⁵ Uporediti, Vihvelin, K. (2000), p. 18.

Navedeni uslov u formi disjunkcije opisuje situaciju u kojoj se subjekt nalazi u Frankfurtovom misaonom eksperimentu, ukoliko preliminarno prihvatimo da se poenta primera sa novčićem može primeniti na Frankfurtov primer, zato što je logika oba slučaja identična. Implikacija koja se u pogledu postojanja moralne odgovornosti odavde može povući, svodi se na sledeće zapažanje: ukoliko je subjekt moralno odgovoran, onda se odgovornoat pripisuje u skladu sa prvim disjunktom. U skladu s njim, može se zaključiti da je, u situacijama u kojima se Džonsov izbor poklapa sa Blekovim planom i u kojima Blek ne interveniše, Džons odgovoran zato što je mogao da postupi drugačije, iako to ne čini, pa čak i u situaciji da nikada ne posegne za ovom svojom sposobnošću. Ukoliko Blek protivčinjeničkom intervencijom može da utiče na *okolnosti* relevantne za MPD, on time ne utiče na samu subjektovu *sposobnost* oivičenu u MPD uslovu. To što subjekt u datim okolnostima ne može da manifestuje ovaj uslov vezano je za okolnosti a ne za njegovu sposobnost i upravo zato, a ne iz razloga koje Frankfurt želi da istakne, subjekt u primeru može biti moralno odgovoran. S druge strane, ukoliko prihvatimo interpretaciju na koju nas ovlašćuje drugi disjunkt, onda u skladu sa fatalističkom tezom pripisujemo Bleku sposobnost koju ne poseduje, a primer sa novčićem nam je pokazao iz kojih razloga ovakav rezon nije opravdan.

Poenta prigovora sastoji se, dakle, u modalnoj grešci na kojoj FS-i baštine ubeđivački kapacitet. Naime, iz disjunkcije $(P \ \& \ \diamond \neg P) \vee (P \ \& \ \square P)$ zaključiti $\square P$ je pogrešno, zato što, ukoliko tvrdimo suprotno, mi moramo prihvatiti derivaciju koju nam nudi drugi disjunkt, a koja opisuje logiku fatalizma. Odavde možemo zaključiti da pri takvim uslovima deluje neopravdano subjekta, u fatalističkom scenariju, smatrati moralno odgovornim. Nužnost na kojoj počiva fatalistički scenario ne dozvoljava nam da uvođenjem libertarijanskog subjekta rešimo pitanje moralne odgovornosti. Jednom rečju, fatalizam obesmišljava paralelu koja postoji između novčića i subjekta.

Šta zapravo napada Vivelin argument? Frankfurtovu tezu da ukoliko su alternativne mogućnosti irelevantne, onda je i mogućnost da se postupi drugačije irelevantna za pripisivanje moralne odgovornosti. Primer sa novčićem nam je pokazao da

³¹⁶ Uporediti, Vihvelin, K. (2000), p. 23.

čak kad bi okolnosti bile takve da je ishod uniforman, to još uvek ne bi značilo da je novčić izgubio intrinzično svojstvo koje ga čini primerenim sredstvom igre. Tako i subjekt koji je u scenariju u kome nema alternativa još uvek ne gubi sposobnost alternativnog postupanja.

Kako odgovoriti izazovu navedene kritike? Najjednostavniji način svodi se na redukciju. Ukoliko prihvatimo Vivelininu pretpostavku o identičnoj prirodi subjekta i novčića, i u skladu s tim prihvatimo da subjekt poseduje sposobnost koja je u saglasna s MPD uslovom, čak i u scenariju u kome ne može delovati u skladu sa tom sposobnošću, možemo se zapitati u kom smislu je nemanifestovana sposobnost relevantna za ono što subjekt vrši u konkretnom scenariju, odnosno na koji način uslov koji se nikada ne može manifestovati može predstavljati relevantan faktor za faktičku situaciju, kada se postupanje subjekta u Frankfurtovom primeru ne sprovodi u skladu sa ovim uslovom? Ukoliko bi se polazeći od ovog uslova moglo prigovoriti subjektu da je odgovoran zato što je mogao da deluje u skladu sa ovom sposobnošću, oslanjajući se na Frankfurtov primer, mi bismo opravdano mogli da istaknemo da to ne može biti slučaj zato što Blek uspešno može da predupredi javljanje ove mogućnosti. Kadri Vivelin je, međutim, pokazala da ovo ne može biti slučaj i da nama ne stoji ponuđena racionalizacija na raspolaganju. Ključni problem ogleđa se upravo u tome što, polazeći od Frankfurtovog primera, mi opravdano možemo tvrditi da subjekt ne može postupiti drugačije, dok se u skladu sa primerom koji nudi Vivelin to ne može zaključiti. Kako je to moguće? Odgovor je jednostavan, zato što primer koji Vivelin nudi nije paralelan sa Frankfurtovim primerom, pa je tako i pretpostavka na kojoj zasniva vlastitu argumentaciju neodrživa. Razmotrimo u čemu se ogleđa osnovna razlika.

U primeru koji Vivelin nudi Blek ujutru predvidi večerašnji ishod bacanja novčića i ukoliko će rezultat biti povoljan za subjekta A, Blek može da radi nešto drugo i da ni na koji način ne bude uvučen u razvoj situacije. Nasuprot tome, u Frankfurtovom primeru načelno, dok je u Fišerovim primerima eksplicitno pretpostavljeno, Blek motri sam proces, odnosno, u skladu sa Vivelininom pričom, Blek bi morao da bude prisutan i nakon predviđanja povoljnog ishoda. Naravno, ovo objašnjenje otvara mogućnost da se odgovori da onda Blekovo predviđanje nije izuzetno, odnosno da on ne može biti u potpunosti siguran u ishod, što, s druge strane, afirmiše postojanje relevantne subjektive sposobnosti.

Budući da u primeru subjekt postupa u skladu sa odlukom, i samo predviđanje bi onda dobrim delom zavisilo od srećnih okolnosti, a ne od Blekovih izuzetnih sposobnosti. Fišer je čak predložio da se umesto Bleka može pretpostaviti božansko biće za koje bi javljanje pogrešnog predviđanja bilo kontradiktorno, i da bi se na taj način mogao rešiti problem na koji Vivelin ukazuje.³¹⁷ Međutim, Blek, po definiciji, ne može da se izjednači sa Bogom i nama ništa u Frankfurtovom primeru ne daje za pravo da ovo pretpostavimo. Jednostavno, Blek je to što mu je po definiciji dodeljeno.

Vivelin, u primeru koji nudi, zanemaruje još jedan detalj koji je prisutan u Frankfurtovom primeru, ali to čini iz opravdanih razloga. U Fišerovim verzijama Frankfurtovog primera, u kojima je razrađen Frankfurtov predlog u pogledu signala za intervenciju, stvari se odvijaju tako što Blek na osnovu javljanja određenog signala može da predvidi kako će subjekt birati i ukoliko se desi da će izbor biti u skladu sa njegovim planom, on neće delovati, s tim što će i dalje nadzirati proces. Međutim, ukoliko primeti signal za intervenciju, Blek će u tom trenutku delovati i prinuditi subjekta da u trenutku izbora izabere planiranu opciju. Dakle, u pogledu ishoda, u frankfurtovskim primerima imamo u oba scenarija identičnu konsekvencu, pri čemu ni u alternativnom scenariju subjekt ne bira drugačije, već se ova sposobnost, na osnovu signala za intervenciju, blokira *ranije*. Odatle je jasno da modalni karakter Blekovog predviđanja ne mora da bude nužan, u smislu da će se nakon javljanja signala (*antecedens*), nužno javiti alternativni izbor (*konsekvens*). Drugačije izraženo, Blekovo saznanje ne mora biti nužno u jakom logičkom smislu. U svrhu uspešnog frankfurtovskog primera moguće je ponuditi i blažu interpretaciju koja se ogleda u tome da se nasuprot nužnog konsekvensa, pretpostavi nužnost konsekvence koja će uslediti ukoliko je uslov vezan za signal zadovoljen.³¹⁸ I zaista, Frankfurt kaže da se opravdano može pretpostaviti situacija u kojoj su ova dva

³¹⁷ Uporediti, Fischer, J. M. (2012c). Freedom, Foreknowledge, and Frankfurt: A Reply to Vihvelin. U: Fischer, J. M. (2012), p. 59.

³¹⁸ Uvođenje ideje nad-determinacije u FS nam može pomoći da razumemo navedeno zapažanje. Naime, možemo pretpostaviti slučaj u kome će nad-determinišući niz dovesti do ishoda do koga dovodi i subjektovo postupanje. Ukoliko bi se subjekt uzdržao od činjenja, nad-deterministički niz bi doveo do željenog epiloga. Dakle, u *ovoj situaciji*, konsekvens će svakako biti nužan, pri čemu do javljanja konsekvence neće dovesti subjektovo delovanje, već pretpostavljeni nad-deterministički niz. Odatle se opravdano može zaključiti da subjektovo delovanje određeno u formi antecedensa ne mora da bude nužno za javljanje konsekvence, pri čemu će konsekvens, u logičkom smislu, biti zadovoljen.

uslova uvek išla u paru i da na osnovu tog saznanja Blek može uspešno delovati.³¹⁹ Osnovni problem sa ovim rešenjem ogleda se u tome što ono nudi najozbiljnije opterećenje po Frankfurtov primer i upravo polazeći od njega Vivelin tvrdi da, ukoliko prihvatimo Frankfurtov primer, mi ujedno prihvatamo i logičku grešku koja je uključena u eksplanaciju na kojoj se temelji opravdanje ovog misaonog eksperimenta.

Vivelin, u racionalizaciji koju je Fišer ponudio i koja treba da objasni funkcionisanje signala za intervenciju, locira grešku vezanu za hipotetički silogizam kada se koristi za analizu protivčinjeničkih kondicionala.³²⁰ Fišer situaciju intervencije opisuje tako da ukoliko subjekt pokuša da se uzdrži, signal za intervenciju je već ukazao na tu mogućnost. Ako se signal za intervenciju aktivirao, onda je manipulator već delovao i primorao je subjekta da postupi u skladu sa prvobitnom opcijom. Dakle, ukoliko bi subjekt pokušao da se uzdrži od delovanja, onda bi bio sprečen da se uzdrži.³²¹ Zapravo, u Frankfurtovom primeru, sa ovako određenim signalom za intervenciju, suspendovana je mogućnost javljanja uzdržavanja od činjenja zato što Blek reaguje *pre* trenutka odlučivanja i namećući željenu opciju, utiče na uobičajeno funkcionisanje Džonsovog deliberativnog mehanizma.

Prvo što moramo uočiti u ovom opisu jeste posezanje za *povratnim* kondicionalom kako bi se opisala situacija intervencije u FS-u.³²² Pristup je opravdan, zato što se signal za intervenciju ranije javlja od mogućnosti da se postupi drugačije na koju ukazuje. Iako se može prigovoriti da u trenutku javljanja signala za intervenciju subjekt po logici stvari mora posedovati ono na šta se signalizira, ovo rezonovanje ne mora biti tačno zato što će nakon Blekove intervencije ova sposobnost, u trenutku kada dođe do izbora, subjektu biti blokirana. Međutim, problem je ozbiljniji, zato što forma zaključka koji Fišer nudi nije

³¹⁹ Uporediti, Frankfurt, H. (1969), p. 835, fn. 3.

³²⁰ Uporediti, Vihvelin, K. (2000), p. 20.

³²¹ Uporediti, Fischer, J. M. and Hoffman, P. (1994). Alternative Possibilities: A Reply to Lamb. *The Journal of Philosophy*, 91(6), p. 326 i Vihvelin, K. (2000), p. 20.

³²² Razmatranje koje sledi vezano je za spor oko povratnog kondicionala čije se važenje pretpostavlja u frankfurtovskim primerima sa protivčinjeničkim mehanizmom koji su vodili Vivelin i Fišer. Uporediti, Vihvelin, K. (2000), pp. 21-23; Fischer, J. M. (2012c), pp. 60-65 i Vihvelin, K. (2008). Foreknowledge, Frankfurt and Ability to Do Otherwise: A Reply to Fischer. *Canadian Journal of Philosophy*, 38(3), pp. 343-372 i posebno pp. 357-360.

validna. Zaključivanje je pogrešno zato što hipotetički silogizam ne predstavlja relevantno logičko sredstvo za analizu protivčinjeničkih iskaza. Razmotrimo pobliže ovaj prigovor.

Prvo, analizirajmo smisao zaključka. Dakle, njime se tvrdi da će manipulator, ukoliko se pojavi signal za intervenciju, aktivirati mehanizam i tako primorati subjekta da postupi u skladu sa prvobitnim planom. Signal za intervenciju je, po pretpostavci, tako ustrojen i svodi se na neku nevoljnu manifestaciju od strane subjekta koja ukazuje da će u momentu odlučivanja on postupiti drugačije. Vivelin hoće da istakne da to ništa drugo ne znači nego da u trenutku javljanja signala, iskaz da „subjekt u trenutku odlučivanja može da postupi drugačije“, ima svoju istinitosnu vrednost. Naime, iako se radi o nevoljnom aktu, on ukazuje da subjekt potencijalno poseduje alternativnu mogućnost koja se može, ali se zbog manipulatorove intervencije neće manifestovati u trenutku odlučivanja. Preciznije, istinitost navedenog uslova zavisi od prošlog stanja stvari u kome je signal ukazao na postojanje ove sposobnosti. Ukoliko to ne bi bio slučaj, onda signal nije pouzdan, odnosno on je signalizirao na nešto što zapravo ne postoji. Na osnovu toga se može zaključiti da su u trenutku javljanja signala i u trenutku izbora, kontrarni iskazi istiniti, što dovodi do protivurečnosti. U skladu sa semantikom mogućih svetova, greška navedenog rezona sastoji se u tome što nas premise upućuju na različite svetove. Formalno zapisano, greška tranzitivnosti ogleđa se u sledećem:

$$\chi \Box \rightarrow \phi$$

$$\phi \Box \rightarrow \psi$$

$$\therefore \chi \Box \rightarrow \psi^{323}$$

Greška tranzitivnosti vezana je za generalizaciju antecedensa. Iz kondicionala $\Box(\chi \rightarrow \phi)$, opravdano možemo zaključiti $\chi \Box \rightarrow \phi$, ali odatle i iz $\phi \Box \rightarrow \psi$, ne možemo zaključiti $\chi \Box \rightarrow \psi$. Antecedens prve premise mora biti 'nategnutiji' nego što je to slučaj sa antecedensom druge premise, koja predstavlja konsekvens prve. Ova situacija za direktnu posledicu ima upravo to da nas obe premise našeg zaključka upućuju na različite moguće svetove, koji su

³²³ Uporediti, Lewis, D. (2001). *Counterfactuals*. Massachusetts, Oxford: Blackwell Publishers, p. 32.

udaljeni od aktuelnog. Mogući svet u kome prva premisa može da važi, nije isti onaj svet u kome druga premisa može da važi.

Klasična ilustracija u pogledu greške tranzitivnosti, koja je prisutna u hipotetičkim silogizmima, predstavljena je u poznatom Luisovom primeru:

Ako Oto bude išao na zabavu, onda će i Ana ići.

Ako Ana bude išla, onda će i Valdo da ide.

Dakle: Ako Oto bude išao, onda će Valdo da ide.³²⁴

Pretpostavimo da je Oto zaključan u vreme održavanja zabave, tako da je njegov dolazak takozvana „nategnuta“ pretpostavka. Ako je tako, premise su istinite, ali je zaključak pogrešan. Da bi pojačao zaključak, Luis nudi Stalnakerov (Stalnaker) primer koji je intuitivno uspešniji za sagledavanje ovog problema:

Da je J.E Huver rođen u Rusiji, on bi bio komunista.

Da je bio komunista, on bi bio izdajnik.

Dakle: Da je rođen u Rusiji, on bi bio izdajnik.³²⁵

Komunistu Huvera ne možemo naći u našem, niti u nekom bliskom mogućem svetu, dok Rusa Huvera možemo naći u nekom udaljenom svetu. Međutim, da bi protivčinjenički iskaz tipa „Da je P bilo slučaj, onda bi i Q bilo slučaj“ bio istinit Q mora biti istinito u istom ili blisko mogućem svetu u kome je i P istinito. Poenta koju Vivelin želi da istakne upućivanjem na Fišerov zaključak, koji sažeto prikazuje operativnu logiku intervencije manipulatora, ogleda se u pogrešnoj formi zaključivanja. Prva premisa u kojoj se kaže „Ukoliko subjekt pokuša da se uzdrži, signal za intervenciju je već ukazao na tu mogućnost“, upućuje nas na drugačiji svet od onog u kome druga premisa važi „Ako se signal za intervenciju aktivirao, onda je manipulator već delovao i primorao je subjekta da postupi u skladu sa prvobitnom opcijom“. Budući da ovde imamo klasičan prikaz

³²⁴ Uporediti, Lewis, D. (2001), p. 32.

³²⁵ Uporediti, Lewis, D. (2001), p. 33.

„povratnog“ argumenta, onda se ovaj zaključak zasniva na sledećem obrascu: ako je sadašnjost drugačija na način D, onda je i prošlost bila drugačija na način E; ako je prošlost drugačija na način E, onda će i budućnost biti drugačija na način F.

Fišer je pokušao da odbaci ovaj prigovor isticanjem da su premise njegovog zaključka valjane i da je zaključivanje validno, ukoliko se ima u vidu specifična situacija FS-a, odnosno ukoliko se računa sa pretpostavljenim uslovima samog primera.³²⁶ Ovi pobočni uslovi obezbeđuju da se obe premise odnose na isti svet ili barem na skup bliskih svetova, tako da greška tranzitivnosti u ovoj konkretnoj situaciji jednostavno ne može da važi. I opet, a u skladu sa našim primerom, imamo situaciju da je subjekt, budući da se radi o povratnom argumentu, u trenutku kada se pojavio signal posedovao mogućnost da postupi drugačije. Dakle, sve do intervencije manipulatora, ukoliko zanemarimo Vivelininu racionalizaciju i zadržimo se na Džinejevom prigovoru frankfurtovskim primerima, subjekt poseduje mogućnost da postupi drugačije. Očigledno je da kondicional koji Fišer nudi kao potporu funkcionalnosti signala za intervenciju, na način na koji je prikazano, i zaista upućuje na različite svetove, tako da je Vivelinova potpuno u pravu i ovaj detalj blokira logičku zasnovanost FS-a. Jedini mogući izlaz, a Fišer upravo poseže za tom mogućnošću, sastoji se u insistiranju da FS predstavlja artificijelnu situaciju i da u okviru datog primera ovo pravilo inferencije ne mora nužno da važi.³²⁷

Ja smatram da Fišerova odbrana principa nije zadovoljavajuća zato što nas FS umnogome udaljava od uobičajenih situacija pa se tako ne vidi na koji način zaključci izvedeni iz njega mogu biti obavezujući za samu raspravu. Drugo, kako se i pokazalo, najviše što se odatle može obezbediti jeste pozivanje na intuitivnu očiglednost³²⁸, što je, a to moramo priznati, iako opravdano na početku razmatranja FS-a, na ovom nivou nedopušteno, zato što je Vivelinova ponudila jak argument na koji se može odgovoriti

³²⁶ Uporediti, Fischer, J. M. (2012c). Freedom, Foreknowledge, and Frankfurt: A Reply to Vihvelin. U: Fischer, J. M. (2012), p. 65.

³²⁷ Uporediti, Fischer, J. M. (2012c), pp. 64-65.

³²⁸ Naravno, ja ne smatram da je intuitivna očiglednost drugorazredni substitut za argument, već da je konstituišući element u smislu da se polazeći od nje može formulirati filozofski relevantan argument. Levi je ponudio nekoliko primera koji na efektan način demonstriraju izneseno zapažanje. Uporediti, Levy, N. (2004). Why Frankfurt Examples Don't Beg the Question: A Reply to Woodward. *Journal of Social Philosophy*, 35(2), pp. 211-215, a o ovome na p. 214.

samo argumentom. Želja da se podvođenjem pod hipotetički silogizam ojača logika funkcionisanja manipulatorovog mehanizma je neopravdana i samo simulira, zahvaljujući logičkoj formi, zasnovanost koja nije neupitna. Pre svega mislim na zasnovanost poente Frankfurtovih primera koja se ogleda u tvrdnji da je subjekt moralno odgovoran, iako nije mogao da postupi drugačije. Iz tog razloga, za konkretan Frankfurtov primer, ne može da važi disjunkcija koju Vivelin nudi: P i možda ne-P ili P i nužno ne-P. Navedena disjunkcija svakako važi za slučaj sa novčićem, ali zaključci koji se odatle mogu povući ne važe za Frankfurtov primer, tako da se pretpostavka o podudarnosti ova dva primera ne može održati. Jedan od razloga smo identifikovali u pogledu neadekvatnog opisa Blekove funkcije u Viveliniom primeru. Drugi razlog sastoji se u tome što se Frankfurtov primer ne može interpretirati u skladu sa navedenom disjunkcijom, već jedino u skladu sa drugim disjunktom. Dakle, situacija koja odgovara FS-u je 'P i nužno ne-P', s tim što se ovde mora pretpostaviti mogućnost drugačije nužnosti od one koju eksploatiše fatalistički argument, zato što nam ostali uslovi u primeru dozvoljavaju da postuliramo takvu mogućnost. Na osnovu Vivelininog primera mi možemo zaključiti da ona smatra da se nužnost može obezbediti samo i jedino spoljašnjim faktorima, zato što intrinzična priroda subjekta, o kome se treba razmišljati u analogiji sa novčićem, ne može da zadovolji ovaj uslov. To je svakako tačno i sa time se moramo saglasiti. Međutim, to još uvek ne znači da za samog subjekta ne može da postoji relevantan pojam nužnosti koji može da opiše delatnost u Frankfurtovom primeru. Ukoliko se to pretpostavi, onda analogija sa novčićem postaje nategnutija, zato što za razliku od novčića subjekt poseduje uslov više. Naime, on može želiti da izvrši određenu radnju. Ukoliko bi se pretpostavilo da novčić poseduje ovu sposobnost, ona ne bi bila dovoljna da dovede do željenog ishoda zato što on zavisi od srećnih okolnosti koji su skopčani sa njegovom prirodom. Jednom rečju, novčić ne poseduje kontrolu koja je potrebna da određeno htenje sprovede u delo. S druge strane, subjekt u Frankfurtovom primeru želi da načini određeni izbor i u tom trenutku on sam zatvara mogućnost javljanja alternativne opcije. U tom smislu je sugestivno i terminološko rešenje koje je Frankfurt ponudio u naslovu teksta iz 1969. godine. Naime, on ne govori o alternativnim mogućnostima, već o izmeničnim ili zamenljivim mogućnostima. Kasnija recepcija je ovaj idiom izjednačila sa alternativnim mogućnostima što svakako nije pogrešno, ali zanemaruje detalj koji upućuje na subjekta. S aspekta prvog lica, izbor se

nikada, ili veoma retko, u pogledu poželjnosti opcija, svodi na entropijski odnos izražen procentom 50-50, kako bi se moglo zaključiti ostajući pri Vivelininom primeru. Zapravo, subjekt u određenoj situaciji obično želi da postupi na određeni način, što znači da mu je upravo ta opcija u odnosu na neku drugu poželjnija. Ukoliko neometeno uspe da sprovede vlastiti naum, i ukoliko ga smestimo u FS, mi slobodno možemo reći da se subjekt našao u situaciji koja se može podvesti pod uslov 'P i nužno ne-P' koji je u toj situaciji važio za subjekta. Ukoliko bismo prilikom procene moralne odgovornosti takvom subjektu ponudili objašnjenje da se on zapravo nalazio u fatalističkom scenariju, ono ne bi bilo dovoljno da niveliše činjenicu da je on želeo da postupi na određeni način. Mi bismo svakako mogli da prigovorimo, da su i njegove želje u takvom scenariju uslovljene. Međutim, primer sa zavisnikom nam je pokazao da ovaj detalj može biti u potpunosti irelevantan, zato što se subjekt identifikovao upravo sa determinisanom željom i na taj način je učinio vlastitom voljom. Vivelinin primer sa novčićem je prekratak da bi se polazeći od njega mogli korektno izvesti svi potrebni stupnjevi koji su prisutni u FS-u. Drugačije izraženo, mi ne možemo ignorisati činjenicu koju nam nudi aktuelni scenario, a koja ukazuje na prisustvo subjektovog normativno-deliberativnog mehanizma. Zato Frankfurt i ističe da subjekt može posegnuti za alternativnom opcijom jedino ukoliko je ona koju je želeo nečim osujećena.³²⁹ Kako u originalnom scenariju to nije slučaj, onda se opravdano može zaključiti da je subjekt delovao 'po svom'. U Frankfurtovom primeru za nepostojanje alternativnih mogućnosti nisu zaslužni samo spoljašnji faktori već i sam subjekt koji izborom željene opcije sam sebi blokira pristup alternativama. Čak, ukoliko bismo i pristali na interpretaciju koja posledicu delovanja podvodi pod koncept slučajnosti, i tada bismo posedovali osnov koji bi subjekta mogao da učini moralno odgovornim za izbor koji nije doveo do željenog rezultata. I pri tim okolnostima, on je učinio sve ono što je u njegovoj kontroli, a upravo je to dovoljno za pripisivanje odgovornosti. Subjekt A, koji bi iz određenog razloga želeo pištoljem da ubije subjekta B, i kome bi zli demon, u trenutku povlačenja oroza čarolijom metkove zamenio ćorcima, bio bi odgovoran zato što je to želeo da učini, iako ne bi mogao biti odgovoran za posledicu zato što je ona izostala. Predumišljaj je segment aktuelnog

³²⁹ „Kada govorimo o mogućnosti da je osoba mogla da postupi drugačije, mi govorimo o postupcima koje bi osoba mogla da sprovede ukoliko ne bi mogla da učini ono što očigledno preferira da učini“. Uporediti, Frankfurt, H. G. (1999), p. 372.

scenarija koji subjekta čini moralno odgovornim, dok posledica predstavlja uslov koji je potreban za utvrđivanje stepena krivice. Vivelinin novčić u primeru, iako treba da nam ukaže na metafizička opterećenja, ne može predstavljati adekvatan pandan subjektu, upravo zato što on ne deluje intencionalno. Jedino tada opis koji je Fišer ponudio kako bi objasnio situaciju u kojoj bi se javio signal za intervenciju može da ima smisla. Aktuelni i alternativni scenario ne predstavljaju dve nadovezujuće radnje kako to Vivelin implicitno podrazumeva. U situaciji u kojoj bi Blek prevideo, na osnovu signala, da će subjekt izabrati drugačije, on utiče na osnov poželjnosti opcije, pri čemu nužnost delovanja koju subjekt demonstrira u takvim situacijama ne biva narušenom. To je pretpostavka koja čini ključni uslov Frankfurtovog primera. Ukoliko ne želimo da prihvatimo da subjekt može biti postojan u svojim postupcima i da zato nalikuje novčiću, onda je neprimereno razmatrati problem moralne odgovornosti. Nominalna mogućnost da postupi drugačije u situaciji u kojoj čini ono što želi da učini, a koja je osigurana posedovanjem određene sposobnosti, za interpretaciju moralne odgovornosti u FS-u je irelevantna i u tom smislu se treba odnositi prema njoj. Ukoliko je Blek nominalno svemoguć zato što nikada ne demonstrira pripisane sposobnosti, onda je i subjekt u istom tom smislu sposoban da postupi drugačije. Jednom rečju, ukoliko je Blek irelevantan za poentu primera, onda je i MPD uslov irelevantan za procenu moralne odgovornosti.

Na osnovu izloženog možemo zaključiti da nas protivčinjenički kondicionali u FS-u zaista upućuju na jedan svet i u tome se ogleda specifičnost situacije u kojoj jedno jako logičko pravilo inferencije ne može da važi. Međutim, ja smatram, za razliku od Fišera, da ne treba posezati za formom zaključka koji daje za pravo da se uputi prigovor o nekonkludentnosti, već da se osnovna ideja može izraziti na uobičajen način. Dakle, Frankfurtov primer opisuje 'P i nužno ne-P' situaciju, ali ne u formi drugog disjunkta Vivelinine formule, već kao osnov koji treba da nam sugeriše da subjekt, u konkretnoj situaciji, ne može i da *ne želi* da postupi drugačije. Blekovo predviđanje može biti izvesno zato što se temelji na saznanju da će subjekt nužno delovati u skladu sa željenom opcijom,

upravo zato što je to opcija koju subjekt želi, a ne zato što njegovo predznanje utiče na nužnost konsekvence.³³⁰

Koliko god logički prostor predstavljao raj za filozofe, nužnost koju on obezbeđuje nije iste vrste kao ona koja je prisutna u aktuelnom scenariju frankfurtovskih primera. Ukoliko se može pokazati da mogućnost koja nikada ne može biti aktualizovana ima istu snagu kao i mogućnost koja je za subjekta delovanja irelevantna, onda ima smisla razmatrati FS-e. Ključna stvar u sporu, a ovde se jasno ocrta, ogleda se u pitanju da li kauzalni determinizam ima fatalističke konsekvence po subjekta delovanja ili je moguće ponuditi tumačenje koje je u dovoljnoj meri plauzibilno da pokaže da i u ovakvom scenariju opravdano možemo subjekta smatrati moralno odgovornim?

2.1.5.2. Protivčinjenička stabilnost. Spikov prigovor mogućnosti zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma

U odgovoru koji sam ponudio protiv fatalističke interpretacije frankfurtovskih primera, postulirao sam mogućnost drugačije interpretacije koncepta nužnosti u ovim primerima i istakao da se ovaj koncept mora odrediti u odnosu na subjekta. Izvesnost Blekovog predviđanja utemeljena je na činjenici da subjekt nužno želi da izvrši određenu delatnost (i/ili izbor). Na taj način je uvođenje mogućeg sveta obesmišljeno, zato što je alternativna opcija, za subjekta čija se moralna odgovornost ispituje, irelevantna. Međutim, ovaj odgovor je utemeljen na svojevrsnoj pretpostavci protivčinjeničke stabilnosti u pogledu subjektovog postupanja koja je dovoljna da se saglasimo sa poentom Frankfurtovog primera, jer je tako odbranjena zasnovanost TN uslova. I pored toga, Spik

³³⁰ Na ovom mestu je korisno uputiti na raspravu vezanu za odnos logičkog i teološkog fatalističkog argumenta. Sažeti prikaz nude Finch, A. and Warfield, T. A. (1999). Fatalism: Logical and Theological. *Faith and Philosophy*, pp. 233-238.

(Speak) je napao ovu pretpostavku.³³¹ Iz tog razloga, potrebno je detaljno ispitati njegov argument.

Prigovor koji moramo razmotriti načelno se poklapa sa Vivelininom tezom da primeri frankfurtovske tipa nisu primereno oruđe u obezbeđivanju argumenta na osnovu koga bismo mogli utvrditi kompatibilizam kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Određenije, Spik smatra, iako primeri frankfurtovske tipa mogu pokazati da je subjekt moralno odgovoran u okolnostima koje opisuje misaoni eksperiment, što implicira nevaženje PAM-a, da je takav zaključak potpuno irelevantan za debatu između inkompatibilista i kompatibilista po pitanju odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Po Spikovom mišljenju, čak iako primeri dokazuju nevaženje PAM-a, oni ne mogu biti upotrebljeni u svrhu odbrane kompatibilizma kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, odnosno kompatibilizma frankfurtovske tipa.³³²

Spikova kritika je, kao i Vivelinina, originalna u smislu da se ne sprovodi utabanim stazama dilema-odbrane. Strategija za koju se Spik opredeljuje niti je vezana za propitivanje zasnovanosti samog Frankfurtove primeru, niti za demonstraciju zasnovanosti PAM-a. Njega prvenstveno zanima strukturalni kontekst debate i iz tog razloga prihvata mogućnost da određene verzije primeru frankfurtovske tipa dokazuju nevaženje PAM-a.³³³ Opisani metod omogućava mu da postavi pitanje koje je na ovom stupnju našeg istraživanja od izuzetne važnosti. Šta se može zaključiti polazeći od nevaženja PAM-a, na način na koji je to Frankfurtov protivprimer pokazao?

Spik ispravno primećuje, pozivajući se na Fišera, da je tradicionalna rasprava između inkompatibilista i kompatibilista završila u dijalektičkom ćorsokaku, za koji je, kako smo u ranijim etapama ovog rada приметili, zaslužna teorijska pripadnost učesnika u raspravi. Inkompatibilisti su odbacili kondicionalnu i lokalno-magijsku³³⁴ interpretaciju

³³¹ Uporediti, Speak, D. (2007), pp. 76-95.

³³² Uporediti, Speak, D. (2007), p. 76.

³³³ Uporediti, Speak, D. (2007), p. 77.

³³⁴ Kompatibilizam Luisovog tipa se obično označava kao lokalno-magijski. Ideja da sposobnost postupanja u skladu sa alternativnom mogućnošću ne povlači da je subjekt sposoban da učini nešto što bi kauzalno uslovalo nevaženje prirodnog zakona, pretpostavlja da je za drugačije postupanje u trenutku u kome subjekt postupava onako kako mora da postupa, potrebno pretpostaviti, u ranijem vremenu, mogućnost potiranja važenja

MPD uslova kojom je ponuđena reinterpretacija alternativnih mogućnosti, zato što kauzalni determinizam i moralna odgovornost ne mogu biti kompatibilni jer hipotetička sloboda na koju ukazuju kompatibilisti ne može biti dovoljna za utvrđivanje postojanja moralne odgovornosti. Zastupnicima FS-a Frankfurtov primer je dao prekopotrebno sredstvo filozofske analize, čija je svrha bila u tome da pokaže da MPD uslov ne predstavlja nužno potreban osnov za pripisivanje moralne odgovornosti. Odavde su mnogi izveli zaključak da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni, upravo zato što MPD uslov, koji za inkompatibiliste predstavlja nužno potreban osnov moralne odgovornosti, nije relevantan za samu moralnu odgovornost. Spik želi da pokaže da upravo ovaj zaključak nije opavdan. Načelno, zastupnici Frankfurtovog kompatibilizma se mogu složiti sa Spikom, ali ne i sa argumentima na kojima on zasniva vlastito zapažanje, te ih je iz tog razloga potrebno kritički preispitati.

Dakle, šta se u pogledu nevažnja PAM-a može utvrditi polazeći od FS-a? Frankfurt nam u tekstu iz 1969. ne objašnjava razloge zbog kojih je PAM irelevantan za moralnu odgovornost, već misaonim eksperimentom demonstrira tu činjenicu. Jedino što nam nudi jeste zapažanje da okolnosti koje određeno delovanje mogu učiniti neizbežnim ne moraju predstavljati razlog zbog koga je subjekt delovao na određeni način. Budući da u aktuelnom scenariju nema alternativa, subjekt njihovo odsustvo ne može upotrebiti za zasnivanje validnog izgovora, s obzirom na to da razlog činjenja nije predstavljalo nezadovoljenje MPD uslova. S druge strane, subjekt bi učinio istu radnju čak i da je na raspolaganju imao alternativne mogućnosti. Ono što Spik odavde ispravno izvodi, vezano je za činjenicu da je u oba scenarija delovanje subjekta izvesno. On ovaj uslov naziva protivčinjeničkom stabilnošću i definiše ga na sledeći način:

prirodnog zakona (koja ne zavisi od subjekta), tj. opciju koja je ravna čudu, te se iz tog razloga ova vrsta kompatibilizma naziva lokalno-magijskim kompatibilizmom. Helen Bibi naglašava da je Fišer dodelio ovo ime Luisovoj argumentaciji izloženoj u tekstu *Da li smo slobodni da prekršimo zakone*, a budući da je u metafizici slobodne volje upravo on zaslužan za mnoga imenovanja, nema potrebe sumnjati i u ovu mogućnost. Uglavnom, jedno podpoglavlje u njegovoj *Metafizici slobodne volje* upravo je ovako naslovljeno. Uporediti, Fischer, J. M. (1994), pp. 69-78 i Beebe, H. (2003). Local Miracle Compatibilism. *Noûs*, 37(2), pp. 258-277.

(PS): Subjekt S je protivčinjenički stabilan u pogledu delovanja $x =_{df}$ 1) S je uradio x; 2) S nije mogao da uradi ništa drugo sem x; 3) S bi uradio x, čak i kada bi mogao da uradi nešto drugo od x.³³⁵

Razmotrimo ulogu ovog uslova. Najefektniji način da se to izvede jeste da se krene od uobičajene situacije, na primer od originalnog FS-a, s tim što treba izostaviti manipulatora iz priče. Ukoliko pri takvim okolnostima zaključimo da je subjekt odgovoran, dakle, kada mu je na raspolaganju delovanje u skladu sa MPD uslovom, u sledećem koraku uvedimo manipulatora i zapitajmo se da li bi subjekt postupio na identičan način, isto onako kako je to učinio u inicijalnom primeru? Ukoliko je odgovor potvrđan, onda možemo utvrditi da je ono što je od odsudne važnosti za pripisivanje moralne odgovornosti upravo postojanje protivčinjeničke stabilnosti. Subjekt u oba scenarija deluje na isti način i upravo zato što je protivčinjenički stabilan, mi možemo zaključiti da alternativne mogućnosti ne igraju nikakvu ulogu prilikom procene moralne odgovornosti. Preciznije izraženo, ukoliko znamo da subjekt ne bi drugačije postupio u situacijama u kojima mu na raspolaganju stoje alternativne mogućnosti, onda možemo da zaključimo da i u Frankfurtovom primeru subjekt može biti odgovoran. Na čemu se onda temelji naš zaključak? Na pretpostavci identičnog postupanja u oba scenarija, što ne predstavlja ništa drugo do obezbeđivanje uslova protivčinjeničke stabilnosti. Problem se sastoji u tome što nam Frankfurtov primer ne daje potvrdu za navedenu pretpostavku, odnosno u njemu ne postoji osnov na kome se može utemeljiti ovaj uslov. Posebno je značajno i to što ukoliko posegnemo za razlogom, kao garantom izvršenja naumljene radnje, kako smo mi u ovom radu često činili, ni tada ne nudimo argument koji bi mogao da izbegne Spikov izazov. Ukoliko razlog delovanje (ili izbor) čini izvesnim, to je samo zato što on predstavlja instancu protivčinjeničke stabilnosti. Implikacija koja se u pogledu postojanja moralne odgovornosti u Frankfurtovom primeru može povući, ogleda se u prihvatanju pretpostavke za čije važenje nije ponuđen nikakav argument. Ukazivanje na ovaj uslov, ukoliko ga drugačije formulišemo, ne tvrdi ništa drugo nego da Frankfurtov argument koji je utemeljen na misaonom eksperimentu počiva na podrazumevanoj premisi, s kojom, upravo zato što je implicitno prisutna, nije bilo moguće polemizati. Problem koji Spik vidi sa

³³⁵ Uporediti, Speck, D. (2007), p. 82.

protivčinjeničkom stabilnošću posebno je akutan za Frankfurtov kompatibilizam, zato što problematizuje nužnu pretpostavku koju je potrebno uvesti u pogledu važenja kauzalnog determinizma u aktuelnom scenariju. Skicirajmo strukturu Spikovog argumenta.

Polazeći od afirmacije protivčinjeničkog uslova kao nužne pretpostavke od koje zavisi procena moralne odgovornosti, Spik primećuje da upravo ovaj uslov omogućava Frankfurtu da utvrdi da bi subjekt postupio na potpuno identičan način i u situaciji kada bi mogao da postupi drugačije. Mi smo ovaj kondicional u dosadašnjem izlaganju već osumnjičili, a Spik upravo i smatra da on uvodi najozbiljnije opterećenje za Frankfurtov primer. Kako smo i ranije istakli, važenje ovog kondicionala upravo i zavisi od pretpostavljenog važenja protivčinjeničke stabilnosti. Međutim, problem po zastupnike Frankfurtovog kompatibilizma, koji bi tvrdili da bi i prilikom pretpostavljenog važenja kauzalnog determinizma u aktuelnom scenariju subjekt bio moralno odgovoran, ogleda se u tome što nije shvatljivo kako bi se pri tim okolnostima moglo zadovoljiti važenje protivčinjeničke stabilnosti, zato što je za zadovoljenje ovog uslova nužno pretpostaviti mogućnost alternativnog scenarija? U aktuelnom scenariju u kome bismo pretpostavili važenje determinizma problem bi se sastojao u nemogućnosti da propitamo važenje protivčinjeničkog uslova. Zašto?

Ilustrujmo ovo opterećenje Fišerovim primerom.³³⁶ pretpostavimo da subjekt S u determinističkom svetu uradi x. S je protivčinjenički stabilan u odnosu na x jedino ako je istina da bi postupio identično, čak i kada bi mogao da postupi drugačije. Međutim, najbliži mogući svet aktuelnom determinističkom svetu jeste onaj u kome kauzalni determinizam ne važi, tj. indeterministički ustrojen svet. Da bismo procenili protivčinjeničko važenje, moramo se zapitati šta bi subjekt, koji deluje u kauzalno determinističkom svetu, uradio u kauzalno indeterminističkom svetu? Odnosno, da li bi ono što je uradio u kauzalno determinističkom svetu bilo identično onome što bi uradio u kauzalno indeterminističkom svetu? I upravo ovde iskrsava ozbiljan problem po Frankfurtov kompatibilizam. U skladu sa osnovnim svojstvima indeterminističkog sveta, mi ne bismo mogli da sa sigurnošću utvrdimo protivčinjeničku stabilnost. Spik odavde zaključuje da je protivčinjenička

³³⁶ Uporediti, Fischer, J. M. (2012d). The Importance of Frankfurt-Style Argument. U: Fischer, J. M. (2012), p. 69.

stabilnost potrebna za moralnu odgovornost, ali da je ujedno inkompatibilna sa kauzalnim determinizmom. Dakle, uslov koji obezbeđuje važenje po pitanju moralne odgovornosti, u isto vreme obezbeđuje ključnu premisu inkompatibilističkom protivargumentu.

U Frankfurtovom tekstu zaista postoji iskaz koji predstavlja nepremostivu prepreku za zastupnike Frankfurtovog kompatibilizma. U toku dosadašnjeg izlaganja obično sam posezao za formulacijom „subjekt bi postupio na isti način čak i kada bi mogao da postupi drugačije“ u nameri da pojačam Frankfurtovu osnovnu ideju u pogledu odnosa MPD uslova i moralne odgovornosti. Nakon Spikovog ukazivanja na pretpostavljenu premisu, a na kojoj se zasniva i navedeni uslov, tj. nakon ukazivanja na protivčinjenu stabilnost, upitno je u kojoj meri možemo dogmatski posezati za ovakvim kvalifikacijama. Prihvatljivost ovog uslova zavisila je od principa koji nužno moramo prihvatiti kako bismo održali ubedljivost Frankfurtovog argumenta u pogledu moralne odgovornosti, ali istovremeno, taj korak nas uvodi u okrilje inkompatibilizma. Istini za volju, kvalifikativ koji je upotrebljen nije jedini za kojim Frankfurt poseže, tako da opravdano možemo navesti tri varijacije jedne iste ideje. Budući da se radi o istoj stvari izraženoj na tri načina, proširenje obima na ovom mestu smatram analitički opravdanim. Dakle, protivčinjenu stabilnost Frankfurt izriče na sledeće načine:

- 1) ... šta god da ga je vodilo Džonsa da uradi to što je uradio, ili ga je nagonilo da to uradi, vodilo bi ga i nagonilo bi ga da to uradi čak i da je bilo moguće da uradi nešto drugo umesto toga.
- 2) On to nije uradio *zato što* nije mogao da postupi drugačije.
- 3) Faktor koji je zaslužan za nemogućnost alternativnog postupanja ne igra nikakvu ulogu u objašnjenju onoga zbog čega je subjekt uradio to što je uradio.³³⁷

Na prvi pogled sve tri verzije zastupaju jednu te istu ideju o protivčinjenu stabilnosti, međutim, osnovni problem sadržan je u prvoj formulaciji. Spikov prigovore se u najvećoj meri odnosi upravo na prvu formulaciju zato što direktno uvodi u priču mogući svet, te tako Frankfurta obavezuje da položi račun za takvu tvrdnju. Nezgodna se sastoji upravo u tome što se interpretacija prve formulacije *mora* vršiti u skladu sa zahtevima protivčinjenu

³³⁷ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1969), p. 836/7 i Speak, D. (2007), p. 92.

analize, a kako je Spik uspešno pokazao, ona dovodi zastupnike Frankfurtovo kompatibilizma do apsurdnih konsekvenci.³³⁸ Mi ne možemo ulaziti u raspravu o motivu koji je Frankfurta vodio prilikom iznošenja ovakvog zapažanja. Retorička finesa kojom je želeo da ojača zaključak do koga je došao, iako umnogome otežava kompatibilističku poziciju, ipak, a u tome se ogleda pozitivna strana ove 'omaške', na videlo iznosi pretpostavljeni uslov u pogledu moralne odgovornosti. Uglavnom, ovaj detalj nije prošao neopaženo.

Fišer, na primer, predlaže da se prva formulacija odbaci zato što Frankfurtu ova tvrdnja nije potrebna kako bi utemeljio moralnu odgovornost subjekta u primeru. Formulacije 2 i 3 zastupaju poentu primera na prihvatljiv način, tako da nema potrebe uvoditi protivčinjeničku stabilnost kako bi se pojačao efekat primera. I zaista, Fišer je delimično u pravu s obzirom na to da druga i treća formulacija najvernije objašnjavaju uslov na kome Frankfurt u originalnom radu utemeljuje moralnu odgovornost, pri čemu negacijom samo aludiraju na mogući svet.³³⁹

Nažalost, Spik zanemaruje ovaj detalj. U njegovoj analizi ni na jednom mestu nećemo naići na spominjanje uslova 'po svom'. Možda za to postoje opravdani razlozi, budući da Spik u kritičkoj analizi ukazuje na protivčinjeničku stabilnost. Međutim, u aktuelnom scenariju pored eksternog faktora koji i zaista obezbeđuje protivčinjeničku stabilnost, postoji subjektivni osnov koji je takođe zaslužan za postojanost radnje. Naime, subjekt se ne odlučuje nasumično na delovanje, već on to čini svojevolejno. Čitava delatnost koju sprovodi u aktuelnom scenariju vezana je za uslove nad kojima manipulator ne poseduje nikakvu kontrolu. Naravno, Spik anticipira ovaj detalj i uvodi ga u priču kada razmatra kauzalno determinisani scenario. U aktuelnom kauzalno determinističkom scenariju, osnovna pretpostavka u vezi svojevolejnog uslova je, prema Spikovim rečima, takođe determinisana prethodnim uslovima. On čak, zarad ilustracije, u priču uvodi i takozvanog globalnog manipulatora frankfurtovske tipa koji pre rođenja subjekta uređuje okolnosti u skladu sa vlastitim planom čiju kulminaciju predstavlja željena delatnost koju

³³⁸ Uporediti i tekst Dane Nelkin u kome ukazuje na nepremostiva opterećenja koja prate ovaj kondicional. Nelkin, D. (2004), pp. 1-25.

³³⁹ Uporediti, Fischer, J. M. (2012d), p. 70.

subjekt vrši u određenom momentu. Spik na taj način želi da nam sugeriše da ukoliko pri ovako opisanim okolnostima subjekta smatramo odgovornim iz istih onih razloga zbog kojih ga smatramo odgovornim u indeterminističkom scenariju, a oni se svode na želje, intencije i htenja, onda moramo prihvatiti da su oni u determinističkom svetu takođe uslovljeni, i dok u indeterminističkom svetu samo i mala promena u prethodećim uslovima može dovesti do otvaranja nebrojeno mnogo mogućih scenarija, u aktuelnom deterministički ustrojenom svetu, ova mogućnost je zatvorena. I ne samo to. On smatra da zarad održanja protivčinjeničke stabilnosti mi ne možemo opravdano u oba scenarija predstaviti subjekta sa identičnim željama, intencijama i htenjima, zato što se priroda ovih uslova bitno razlikuje u indeterminističkom i determinističkom scenariju. To znači da u alternativnom, ideterminističkom scenariju, subjekt ne bi mogao da postupa u skladu sa identičnim uslovima, zato što vrsta scenarija menja i njihovo svojstvo. Međutim, i u ovom slučaju problemi su srodni onima koje smo uočili u Vivelininom primeru.

Prvo, interpretacija uslova 1 koju Spik nudi ne može biti primenjena na Frankfurtov primer. Naravno, ovaj prigovor ne pogađa samo Spika već i Frankfurta. Neopravdano je temeljiti moralnu odgovornost na način na koji je to učinjeno prvom formulacijom zato što, polazeći od Frankfurtovog primera, u kome nema eksplicitno izvedene petpostavke u pogledu važenja niti indetirminističkog niti determinističkog uslova, alternativni scenario predstavlja opciju u kojoj subjekt deluje pod prinudom manipulatorovog mehanizma. Dakle, alternativno postupanje nije protivčinjenički stabilno na način na koji bi tu stabilnost obezbedila zaključana vrata u Lokovom primeru, već se u alternativnom scenariju uopšte ne može govoriti o svojevnoj radnji. Ono na šta je subjekt primoran i što u skladu sa prinudom mehanizma i čini obezbeđuje protivčinjeničku stabilnost. Mi smo sigurni u izvršenje radnje u aktuelnom scenariju ne samo zato što bi u alternativnom manipulator subjekta prinudio na delovanje, već i zato što subjekt želi da izvrši naumeljenu delatnost. Spik ima u vidu ovu interpretaciju, ali insistira da se i tada procena moralne odgovornosti zasniva na protivčinjeničkoj stabilnosti, odnosno na tome da subjekt neće pokušati da postupi drugačije. Premda, ono što je mnogo važnije ogleda se u tome da mi pored protivčinjeničke stabilnosti posedujemo i *aktuelnu stabilnost* čiji je uslov sam subjekt. Razmotrimo ovo zapažanje.

U aktuelnom scenariju originalnog Frankfurtovog primera ono što obezbeđuje protivčinjeničku stabilnost *prisutno* je u subjektovom delovanju. Manipulator je neaktivan sve dok se u aktuelnom scenariju stvari odvijaju na planirani način. To znači, a upravo ovaj detalj izmiče Spiku, da je za protivčinjeničku stabilnost delom zaslužan i subjekt, a ne samo manipulator. Ovo je potrebno posebno podcrtati zato što se na osnovu razloga koje Spik nudi ne može izvesti ovakav zaključak. Odavde dalje sledi da subjektovo postupanje, odnosno način na koji to čini (bez ikakve protivčinjeničke prinude) ni u jednom segmentu, od odluke do izvršenja naumljene radnje, nije osujećeno protivčinjeničkim uslovom. Dakle, za stabilnost, barem u aktuelnom scenariju, zaslužan je i sam subjekt. Ovaj korak je od velike važnosti, zato što se može ugraditi u kritiku Spikovog determinističkog scenarija. Naime, delovanje koje subjekt sprovodi u aktuelnom scenariju nije opterećeno nepostojanjem alternative, zato što činjenica da nije mogao da postupi drugačije, nije umanjila mogućnost da postupi na željeni način. U determinističkom, aktuelnom scenariju, subjektu upravo nedostaje alternativna mogućnost; u apsolutnom smislu, on niti može da postupi drugačije, niti može da izabere drugačije. Ukoliko želimo da protivčinjenički propitamo važenje ovog uslova, pri tom držeći konstantnom pretpostavku o postojanju kauzalnog determinizma u aktuelnom scenariju, klasa bliskih indeterminističkih mogućih svetova ne sadrži samo alternativnu mogućnost aktuelnom svetu, već *alternativne mogućnosti*. U indeterminističkim svetovima, budući da se radi o istom subjektu, na raspolaganju mu stoji i mogućnost da učini ono što čini u aktuelnom svetu, ali i alternativna mogućnost. Upravo je ovo konsekvencija pred koju nas postavlja indeterministička pretpostavka. Dakle, alternativni scenario ne može predstavljati samo alternativu aktuelnom scenariju u smislu postojanja druge opcije, već, budući da se radi o indeterminističkom uslovu, u njemu moraju postojati obe mogućnosti. U alternativnom svetu u kome subjekt može da postupi drugačije, on takođe mora moći da postupi i na način na koji je to učinio u aktuelnom scenariju i samo je tada obezbeđeno važenje indeterminističkog uslova. U izostavljanju alternativnog segmenta u indeterminističkom alternativnom scenariju, krije se greška koju čine pobornici protivčinjeničke analize FS-a. Kada se stvari postave na ovakav način, ne vidi se zašto subjekt ne bi mogao da postupi identično čak i kada bi mogao da postupi drugačije? Ukoliko su dispozicije delovanja koje su uključene u kauzalni niz i koje predstavljaju segment aktuelnog scenarija nešto što možemo smatrati konstantim, budući da

je sa strane subjekta, zašto bi uvođenje indeterminističkog scenarija moralo da osujeti važenje protivčinjeničkog kondicionala?³⁴⁰ Identična dispozicija može se realizovati i u determinističkom, ali i u indeterminističkom scenariju. U prvom slučaju subjektu ne stoji na raspolaganju alternativna mogućnost, dok mu je u drugom slučaju ova mogućnost dostupna, ali i pored toga subjekt deluje isto onako kako bi postupio i u aktuelnom scenariju, zato što motivišući osnov njegovog delovanja ne predstavlja funkciju okolnosti u kojima se nalazi. Upravo iz tog razloga, Spikova kritika ne pogađa Frankfurtov kompatibilizam.³⁴¹ To, ujedno, znači da ni druga konsekvencija inkompatibilističkog argument kojom se tvrdi da kauzalni determinizam direktno onemogućava postojanje moralne odgovornosti, takođe, ne važi, te je u skladu sa ovim zapažanjem moguće rezimirati dosadašnje zaključke.

Budući da smo analizom libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa zaključili da PAM ne važi, time smo potvrdili zasnovanost Frankfurtovog misaonog eksperimenta. Međutim, zaključak koji smo odatle mogli da izvedemo sveo se na zapažanje da ukoliko subjekt nije moralno odgovoran u Frankfurtovom primeru, onda se razlog za ovu situaciju

³⁴⁰ Uporediti, Hurley, S. L. (2003). *Justice, Luck, and Knowledge*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, p. 71/2 i kritiku Dane Nelkin u Nelkin, D. K. (2004), p. 11.

³⁴¹ Naravno, ja ne smatram da je predloženo rešenje neranjivo. U pogledu modaliteta, Frankfurtovi primeri gube bitku i kako sam i ranije predložio ovim putem zastupnici FS-a ne bi trebalo da sprovedu vlastita istraživanja. Međutim, razlog za izbegavanje ne potiče od neprijatne semantike mogućih svetova, već od logike alternativnog scenarija. Frankfurtov primer je i skiciran kako bi se ukazalo na aktuelni scenario i ono što se u njemu dešava, zato je i druga interpretacija neprijatnog kondicionala po mom mišljenju dovoljna da se ukaže na osnovni smisao primera. Dakle, okolnosti mogu biti takve da onemogućavaju nečinjenje, ali da ni na koji način ne predstavljaju razlog subjektovog činjenja. Smisao ove teze prisutan je u aktuelnom scenariju, tako da nema potrebe poentu pojačavati protivčinjeničkim kondicionalima. Prigovor koji pogađa moje zapažanje vezan je za dilemu u pogledu konkretnih delovanja. Naime, ukoliko dispozicije predstavljaju konstantu u oba scenarija, u indeterminističkom ne možemo računati sa pouzdanošću ishoda na način na koji je to opravdano činiti u determinističkom scenariju. Delovanju u skladu sa ovim dispozicijama u indeterminističkom svetu ne može obezbediti istu vrstu delovanja u partikularnim situacijama. Koliko god da je opravdano na osnovu stabilne dispozicije rigidno tvrditi da bi subjekt postupio na određeni, u određenoj konkretnoj situaciji, budući da indeterministički scenario pretpostavlja mnoštvo mogućih situacija, mi ne možemo apodiktički tvrditi da bi to bio slučaj. Jedino što nam je na raspolaganju, jeste probabilistička varijanta kondicionala kojim se izriče da „Ukoliko bi subjekt mogao da postupi drugačije, on *verovatno* ne bi tako postupio.“ (Nelkin, D. (2004), p. 13). Dakle, iako ovaj problem ne mora nužno opterećivati moju poziciju, ipak je neopravdano insistirati na istinitosti neprijatnog kondicionala. Jednostavno, na način na koji to Frankfurt čini, navedeni kondicional nije istinit. Izraženo na način koji je bliži mom izlaganju, to znači da uslov koji onemogućava alternativno postupanje u aktuelnom scenariju mora biti prisutan i u mogućem scenariju, ali ne samo u figuri Frankfurtovog manipulatora, već i u činjenici da subjekt ne želi da postupi drugačije pri čemu, iako manipulator uspešno može obezbediti ovu nemogućnost, *i* subjekt na osnovu vlastitih razloga čini to isto pa tako manipulatora smešta u skup irelevantnih uslova po pitanju postojanja moralne odgovornosti.

ne može utemeljiti na PAM-u. Libertarijanski primeri su nam pokazali da u FS-u subjekt može biti moralno odgovoran, čak i kada ne može postupiti drugačije zato što prerogativi libertarijanski određenog subjekta u indeterminističkom kontekstu nisu narušeni. Iako ne može da postupi drugačije, subjekt određen kao prvi pokretač, u čijoj je moći da kao *causa sui* započne kauzalni niz, u potpunosti zadovoljava kriterijum slobode koji mora biti zadovoljen kako bi za ono što bira mogao biti smatran moralno odgovornim. Kauzalni determinizam putem prirodnih zakona i činjenica prošlosti onemogućava važenje ovako određenih subjektivih sposobnosti i iz tog razloga predstavlja osujećujući osnov u pogledu postojanja moralne odgovornosti. Drugačije izraženo, libertarijanci smatraju da teza o važenju kauzalnog determinizma, prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti, može figurirati kao osujećujući uslov na kome se legitimno može zasnovati izgovor koji subjekta može amnestirati odgovornosti za ono što je učinio, zato što ga činjenice prošlosti i prirodni zakoni primoravaju na izbor i delovanje pa se tako odgovornost za ono što čini ne može utemeljiti na njemu već na konjunkciji navedenih uslova. U nameri da problematizujemo važenje libertarijanskog zaključka razmotrili smo primere sa zavisnicima i pokazali da subjekt može biti moralno odgovoran i u situacijama u kojima je njegovo delovanje determinisano faktorima nad kojima ne poseduje kontrolu. Na taj način smo pokazali da zapažanje koje polazi od tvrdnje da kauzalni determinizam subjekta čini moralno neodgovornim zato što ga prethodeći uslovi i prirodni zakoni nagone na delovanje ne mora nužno da važi, zato što je moguće ponuditi primer koji dokazuje važenje suprotne mogućnosti. Odatle je bilo moguće saglasiti se sa Frankfurtom i u tom delu da je osnov na kome se zasniva moralna odgovornost subjekta neutralan u pogledu važenja ili nevaženja teze o kauzalnom determinizmu. Ukoliko je ovaj zaključak prihvatljiv, onda se konsekvence mogu primeniti na dilema-odbranu, posebno u delu koji odbacuje mogućnost determinističkog frankfurtovskog primera. Međutim, afirmacija teze o važenju kauzalnog determinizma, iako obezbeđuje važenje TN uslova, povlači za sobom fatalističku pretpostavku koja dodatno komplikuje procenu moralne odgovornosti. Preformulacijom modalnog uslova nužnosti pokazali smo da se stabilnost izbora i delovanja u aktuelnom scenariju može razmatrati polazeći i od subjekta, odnosno od njegovog normativno-deliberativnog mehanizma, a ne samo u odnosu na spoljašnje okolnosti koje obezbeđuju neizbežnost postupanja. Dakle, mi smo prihvatili da subjekt ne gubi ništa od uobičajenih

dispozicija, ali da su one irelevantne u pogledu osnova na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Figurativno izraženo, činjenice prošlosti i prirodni zakoni mogu uticati na normativno-deliberativni mehanizam, ali ne na segmente koji su ključni za procenu odgovornosti. Nesumnjivo je da kauzalni determinizam podriva određena sposobnosti subjekta, ali ne i onu na kojoj se zasniva procena moralne odgovornosti.

2.1.6. Moralna odgovornost u determinističkom scenariju

Dosadašnja analiza sprovedena je u skladu sa zahtevima pred koje nas je postavio indeterministički krak dilema-odbrane. Ovakav pristup u propitivanju zasnovanosti Frankfurtovog primera bio je nužan zato što su inkompatibilisti istakli da bi afirmacijom teze o važenju kauzalnog determinizma u samom misaonom eksperimentu bila pretpostavljena premisa koja je u direktnoj suprotnosti sa osnovnim postulatom inkompatibilizma. Preciznije, pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma i odatle tvrditi postojanje moralne odgovornosti u primeru, predstavljalo bi neopravdan korak u raspravi sa inkompatibilistima, pa je zbog toga bilo potrebno unaprediti originalan Frankfurtov primer i u skladu sa indeterminističkom pretpostavkom skicirati situaciju koja zadovoljava logiku MO uslova. Detaljnom inspekcijom potrebnih uslova uočeno je da se alternativne mogućnosti moraju razmatrati u odnosu na subjekta, tj. u odnosu na njegovu sposobnost da postupi drugačije, pri čemu je postalo jasno da javljanje moralno relevantnih alternativa zavisi od subjektive moći da postupi ili se uzdrži od određenog činjenja. Sposobnost izbora ili odlučivanja svodi se na *jedinstvenu* moć biranja (ili odlučivanja) koja je nedeljivo prisutna prilikom izbora neke od opcija. Tačnije, kada subjekt ispoljava ovu svoju sposobnost u određenom vremenu t , on je sposoban da je ispolji na različite načine. U situaciji u kojoj subjekt razmatra alternativne opcije, pogrešno je misliti da on poseduje jednu moć koja se manifestuje u izboru jedne od opcija i drugu moć kada se manifestuje prilikom izbora druge opcije. Postoji samo jedna moć izbora koja se u trenutku t ispoljava

samo na jedan od nekoliko mogućih načina.³⁴² Upravo zato je nužno vađenje inkompatibilističkog uslova, zato što bi u suprotnom subjekt bio nesposoban da manifestuje ovu svoju sposobnost. Odatle sledi da se i procena moralne odgovornosti mora vršiti polazeći od ovako određenog subjektivnog uslova jer se prilikom pripisivanja moralnih kvalifikativa za određeno delovanje (ili odluku) polazi od pretpostavke da je subjekt, budući da je uradio to što je uradio, bio sposoban u trenutku t da isto to i ne uradi. Dakle, subjekta ne čini pogodnim adresatom moralno relevantnih kvalifikativa to što je u određenoj situaciji mogao da učini nešto drugo, u smislu alternativne radnje, već posedovanje sposobnosti koja je potreban uslov da bi određena opcija postojala. Potpuna kontrola nad ovom sposobnošću subjekta čini moralno odgovornim.³⁴³ Međutim, prilikom procene moralne odgovornosti mi razmatramo manifestaciju ove kontrole u odnosu na, u moralnom smislu, prijemčive opcije. Atribucija moralnih kvalifikativa ima smisla jedino ukoliko su opcije podobne za njihovo pripisivanje. U situacijama u kojima subjekt može upražnjavati slobodu shvaćenu kao funkcija alternativnih mogućnosti ne mora biti ničega moralno relevantnog.³⁴⁴ Dakle, alternative moraju biti relevantne i robusne, tj. one moraju biti podobne za moralnu procenu, ali i takve da je njihovo javljanje u subjektovoj moći. Na nivou odluke, to zapravo znači da subjektu moraju biti dostupni moralno relevantni razlozi u svetlu kojih on vrši određeni izbor. U takvim situacijama, subjektu mogu biti dostupne irelevantne alternative, ali to nije od odsudne važnosti, koliko je važno da su moralno relevantne alternative robusne. Hant i Perebum su pokazali da je moguće skicirati primere frankfurtovskog tipa u kojima manipulator vešto uspeva da blokira mogućnost moralno relevantne alternative i to tako što osujećujući mehanizam deluje samo kada je javljanje alternative, polazeći od subjekta, nužno, ali ne i dovoljno. Da bi određena alternativa bila dovoljna, u smislu garancije da bi subjekt i zaista postupio u skladu sa njom, potrebno je da on, na određeni način, bude zainteresovan za nju, tj. da ona, u njegovom vrednosnom okviru, poseduje određeni stepen poželjnosti. U suprotnom, samo njeno postojanje ne mora još ništa da znači, tako da blokiranjem jedne ovakve alternative Frankfurtov manipulator zapravo blokira, za samog subjekta i to u moralnom smislu, irelevantnu opciju. U takvoj

³⁴² Uporediti, Goetz, S. (2008), p. 9.

³⁴³ Uporediti, Widerker, D. (2002), pp. 322-323.

³⁴⁴ Uporediti, McKenna, M. (2006), pp. 201-219.

situaciji, subjekt je uradio ono što je želeo, njegov normativno-deliberativni mehanizam ničim nije bio uslovljen, pa tako ni ključno svojstvo libertarijanskog subjekta nije osujećeno, pri čemu su zadovoljeni potrebni uslovi kako bismo ovakvog subjekta u konkretno opisanoj situaciji mogli smatrati moralno odgovornim za izbor koji je načinio. Povrh toga, Vajderker je primetio da se u moralno relevantnim MO situacijama pripisivost moralne odgovornosti, tačnije moralnih atributa, ne vrši polazeći od PAM uslova, već da se subjekt opravdano može smatrati krivim ili zaslužnim, čak i kada okolnosti scenarija delovanje čine neizbežnim. Jedini uslov koji mora biti zadovoljen jeste nevaženje kauzalnog determinizma. Subjekt koji u MO scenariju bira 'po svom' može biti moralno odgovoran, iako nije mogao da izabere drugačije, zato što je aktuelnom odlukom demonstrirao odsustvo (ili prisustvo) respekta prema moralnim vrednostima. U skladu sa principom irelevantnosti uslova neizbežnosti prilikom procene moralne odgovornosti, subjekt u Frankfurtovom primeru može biti moralno odgovoran zato što njegovo delovanje nije niti kauzalno, niti nomološki uslovljeno. Ukoliko bi se pretpostavilo važenje kauzalnog determinizma, uslov neizbežnosti bi postao, u moralnom smislu, relevantan zato što bi determinizam učinio delovanje neizbežnim, tako da bi time postao značajan faktor prilikom procene moralne odgovornosti. Zaključak indeterminističkog kraka dilema-odbrane predstavljalo bi saznanje da zadovoljenje uslova alternativnih mogućnosti nije *nužno* potrebno prilikom procene moralne odgovornosti, ali da je nužno potrebno odbaciti mogućnost determinističkog scenarija. S druge strane, Frankfurt je ponudio misaoni eksperiment kako bi unapredio kompatibilističku poziciju, tako da nas navedeni zaključak dovodi u situaciju da projekat zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma proglasimo neuspešnim. Međutim, konsekvence indeterminističkog kraka ne moraju biti fatalne.

Podsetimo se da je Frankfurtov primer usledio kao reakcija na spor koji je vođen između inkompatibilista i kondicionalista u pogledu ispravne interpretacije druge premise bazičnog argumenta. MPD uslov od čijeg značenja je važila zasnovanost ove premise predstavljao je osnovnu tačku razilaženja. Inkompabilisti su istakli da kauzalni determinizam blokira ovu sposobnost, dok su kondicionalisti smatrali da se u skladu sa hipotetičkom interpretacijom može održati kompatibilistička pozicija. Uz sve vrline, obe strategije su u raspravu unele i mnoštvo nepremostivih razlika. U takvoj situaciji, inicijalni motiv u pogledu utvrđivanja potrebnog uslova slobode koji mora biti zadovoljen prilikom

procene moralne odgovornosti, ostao je bez zadovoljavajućeg odgovora. Jednom rečju, rasprava nije odmakla od početka, s tim što nam je pomogla da razumemo razloge koji su produbili neslaganje. Jedna stvar je ipak bila neosporna. I za jedne, ali i za druge MPD je predstavljao uslov čije je zadovoljenje bilo nužno kako bi subjekt opravdano mogao biti smatran odgovornim. Frankfurtov napad na prvu premisu bazičnog argumenta upravo je usledio kao reakcija na navedeni zaključak. On, načelno, nije dao za pravo nijednoj strani u sporu u pogledu ispravne interpretacije MPD-a i čak u tekstu iz 1969. ni ne razmatra ovaj uslov, niti pokušava da ga odredi na bilo koji način; on u tekstu funkcioniše kao primitivan uslov. Međutim, to ne znači da on ne može biti određen i upravo se u tome ogleda pogodnost Frankfurtovog metoda. Naime, polazeći od Frankfurtovog misaonog eksperimenta, pripadnici obe teorijske frakcije mogli su nesmetano da u ovaj uslov učitaju vlastite odredbe, a što ne bi uticalo na poentu primera, zato što se pokazalo da je u ovom kontekstu MPD uslov irelevantan za procenu moralne odgovornosti.³⁴⁵ Odatle proizilazili, ne samo da su inkompatibilisti pogođeni Frankfurtovim primerom, već su u istoj meri osujećeni i naporu kondicionalista.³⁴⁶ Upravo iz tog razloga navedena konsekvencija indeterminističkog kraka dilema-odbrane ne može biti fatalna po mogućnost skiciranja determinističkog primera frankfurtovskog tipa, zato što Frankfurtov primer nije upućen samo inkompatibilistima. Ukoliko bismo nekritički pristali na pravila koja utvrđuju inkompatibilisti, mi bismo neopravdano suzili kontekst na koji nas upućuje bazični argument. Iz tog razloga, deterministički frankfurtovski primer je više nego potreban.³⁴⁷ U krajnjoj liniji, takav primer je potreban i zbog svih onih autora koji u kauzalnom determinizmu vide nužan uslov za postojanje moralne odgovornosti.³⁴⁸ Najpreciznije izraženo, kondicionalisti razmatraju pitanje moralne odgovornosti polazeći od afirmacije teze o važenju kauzalnog determinizma i u hipotetičkoj slobodi iznalaze uslov koji obezbeđuje važenje MPD principa, što znači da je za njih ovaj princip i u takvom scenariju relevantan. Frankfurtov primer, s druge strane, pokazuje da ovaj princip nije nužan uslov od

³⁴⁵ Uporediti, Vihvelin, K. (2000), p. 4 i Vihvelin, K. (2008), p. 348/9.

³⁴⁶ Uporediti, Fischer, J. M. (2008), pp. 203-228. U ovom radu Fišer pokazuje na koji način Frankfurtovi primeri problematizuju važenje kondicionalo određenog pojma slobode.

³⁴⁷ Uporediti, Haji, I. and McKenna, M. (2006). Defending Frankfurt's Argument in Deterministic Contexts: Reply to Palmer. *The Journal of Philosophy*, 103(7), pp. 363-372.

³⁴⁸ Uporediti, na primer, Ayer, A. J. (1982), pp. 15-24.

koga zavisi pripisivanje moralne odgovornosti, tako da bi uspešan Frankfurtov protivprimer morao da pretpostavi važenje determinizma i držeći ovu pretpostavku konstantnom, da objasni irelevantnost hipotetički određene slobode. Naravno, uspeh ovako skiciranog primera bi se povratno odrazio i na inkompatibiliste i u tome se može ogledati dodatni razlog zbog koga oni deterministički krak dilema-odbrane smatraju nedopuštenim. Međutim, bazični argument ostavlja ovu mogućnost na raspolaganju zastupnicima Frankfurtovog kompatibilizma, ali i problematizovano važenje obe konsekvence kauzalnog determinizma do kojih smo došli analizom indeterminističkog kraka dilema-odbrane, a na kome su inkompatibilisti zasnovali vlastitu inkompatibilističku tezu.

Mi smo u prethodnom poglavlju videli da se odbacivanje kauzalnog determinizma od strane libertarijanaca zasniva na razlogu koji se neposredno ne može svesti na alternativne mogućnosti. Kauzalni determinizam predstavlja pretnju po osnovni libertarijanski uslov vezan za subjekta, odnosno po njegovu sposobnost odlučivanja. U determinističkom svetu u kome bi subjekt delovao 'po svom', ne bismo mogli da mu pripišemo moralnu odgovornost zato što bi konjunkcija prirodnih zakona i činjenica prošlosti uslovljavala ne samo opciju, već i samu sposobnost izbora, tj. moć na koju se svodi subjektova kontrola potrebna za pripisivanje moralne odgovornosti. Mi se možemo složiti sa ovim zapažanjem ukoliko prihvatimo da je opisana vrsta kontrole poželjno svojstvo koje bi subjekt trebalo da ima, ali kako smo i ranije istakli, ovo svojstvo je ključno u pogledu autonomije, ali ne i u odnosu na pojam moralne odgovornosti. Konjunkcija argumenta konsekvenci (P_0 & L) zaista može da u determinističkom svetu osujeti ovu karakteristiku subjekta, ali se odatle ne može direktno zaključiti na nepostojanje moralne odgovornosti.

Među mnogobrojnim ilustracijama, posebno je zanimljiva ona koju nudi Laura Ekstrom (Laura Ekstrom). Naime, ona smatra da će, ukoliko se pretpostavi važenje kauzalnog determinizma, konjunkcija argumenta konsekvenci biti dovoljna da subjekt u Frankfurtovom primeru načini odluku koju donosi, i da je u tom slučaju njegova lična perspektiva u pogledu dostupnih opcija irelevantna zato što ga prošlost *gura* (*primorava, prisiljava*) da načini odluku koja je i jedino moguća u fizičkom svetu u kome činjenice prošlosti i prirodni zakoni obezbeđuju jedno jedino stanje stvari - ono koje konstituiše sam

subjektov čin. U skladu sa inkompatibilizmom, subjekt ne može biti moralno odgovoran upravo zbog svojstva kauzalnog determinizma koje je metaforički opisano glagolom 'gurati'.³⁴⁹ Na taj način kauzalni determinizam funkcioniše kao 'nevidljivi kontrolor'.³⁵⁰ Upravo iz tog razloga pitanje o važenju ili nevaženju kauzalnog determinizma je svakako, za inkompatibiliste, relevantno prilikom razmatranja moralne odgovornosti. Obratimo pažnju na jedan važan detalj. Laura Ekstrom, isto kao i Gec i Vajderker, problematičan uticaj kauzalnog determinizma promatra u odnosu na mogućnost postojanja moralne odgovornosti, pri čemu činjenice prošlosti i prirodne zakone markira kao ključne faktore koji primoravaju subjekta na delovanje, te u tom smislu izvedeno, on ne može posedovati sposobnost koju određujemo kao funkciju alternativnih mogućnosti. Fišerovom terminologijom izraženo, subjektu u determinističkom scenariju nedostaje regulativna kontrola, ali se nepostojanje moralne odgovornosti ne zasniva na alternativnim mogućnostima već na prinuđujućoj prirodi kauzalnog determinizma. Na taj način je nemoguće izvesti semikompatibilistički zaključak³⁵¹ koji se zasniva na pretpostavci da faktor koji onemogućava postojanje alternativa nije isti kao onaj koji čini da subjekt u FS-u ne bude moralno odgovoran. Kauzalni determinizam upravo zato što primorava subjekta na delovanje obavlja obe funkcije – i metafizičku, ali i normativnu.

Kejn je u tekstu „Dve vrste inkompatibilizma“³⁵² istakao da kauzalni determinizam može predstavljati pretnju po moralnu odgovornost, zato što subjektu onemogućava

³⁴⁹ Uporediti, Ekstrom, L. W. (1998). Protecting Incompatibilist Freedom. *American Philosophical Quarterly*, 35(3), pp. 284-285 i Fišerovu kritiku u kojoj ističe da su prirodni zakoni ti koji 'guraju' subjekta, u : Fischer, J. M. (2006c). Frankfurt-Style Compatibilism. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 136-137.

³⁵⁰ Uporediti, Ekstrom, L. W. (2000). *Free Will: A Philosophical Study*. Boulder, CO: Westview Press, p. 194 i detaljniji kritički osvrt u Prašević, N. (2009), str. 208-212.

³⁵¹ Fišer je tvorac semikompatibilizma. U skladu sa ovom kompatibilističkom pozicijom pitanje o odnosu kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti se može razmatrati odvojeno od pitanja o odnosu kauzalnog determinizma i alternativnih mogućnosti. Pogodnost ove strategije ogleda se u mogućnosti uvođenja agnostičke pozicije u pogledu važenja kauzalnog determinizma. Mi možemo pretpostaviti važenje ovog uslova, na način na koji smo mi u ovom radu i činili, i tako ispitati od kojih faktora zavisi nemogućnost apsolutne (regulativne) slobode (kontrole). Na ovaj način, ostaje nam otvorena mogućnost da propitamo koji to uslovi prilikom afirmacije teze o važenju kauzalnog determinizma osujećujuće deluju po koncept moralne odgovornosti. Fišer smatra da je ovo opravdano učiniti zato što su faktori koji nepovoljno utiču na moralnu odgovornost drugačiji od onih koji onemogućavaju postojanje alternativnih mogućnosti. Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1994), pp. 178-183 i Fischer, J. M. (2006c), p. 129.

³⁵² Uporediti, Kane, R. (1989). Two Kinds of Incompatibilism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 50(2), pp. 219-254.

posedovanje ultimativne odgovornosti.³⁵³ Ključno pitanje je, zašto je subjektu, da bi bio moralno odgovoran, potrebno da poseduje apsolutnu odgovornost u smislu da može kontrolisati sve faktore od kojih zavisi njegovo činjenje? Kako je Fišer ispravno primetio, nekome može smetati da predstavlja kariku u determinističkom nizu, ali na koji način ta činjenica utiče na moralnu odgovornost?³⁵⁴ Svakako da ova situacija može uticati na zasnovanost naše projekcije u vezi poželjnog koncepta ličnosti, ali je ona nedovoljna da bi se polazeći od takvog konstrukta ponudio relevantan inkompatibilistički argument u prilog tezi da kauzalni determinizam direktno, u aktuelnom scenariju, onemogućava postojanje moralne odgovornosti. Štaviše, u pogledu eksplanacije, kauzalni determinizam, uvođenjem konjunkcije (P_0 & L), nije dovoljan da bi se objasnilo šta se u aktuelnom scenariju dešava. Ključni uslov je svakako subjekt i njegov *odnos* prema ovim uslovima. Kada procenjujemo moralnu odgovornost, ovaj dodatak sa strane subjekta postaje od presudne važnosti. Ovo je dovoljno da bismo opravdano zaključili da inkompatibilistima ne pripada privilegovana pozicija u raspravi. Metafore su svakako pogodno didaktičko sredstvo, ali ne mogu predstavljati svrhu ozbiljne filozofske analize.³⁵⁵

³⁵³ Intuitivno je jasno na šta Ken misli, međutim, značenje UR (ultimate responsibility) uslova je mnogo šire zato što se terminološki ne može jasno obuhvatiti smisao na koji Ken računa. Naime, subjekt svakako mora biti prvi i osnovni uzrok onoga što čini, što znači da on mora posedovati potpunu kontrolu. Mi smo videli da je uvođenjem pojma pluralne voljne kontrole Ken rešio problem argumenta slučajnosti, ali to ne znači da je on odustao od pojma alternativnih mogućnosti. Binarni kapacitet volje se za razliku od Vajderkerovog stanovišta, ali u skladu sa Gecovim zapažanjima, mora ogledati i u sposobnosti uzdržavanja, tj. u kontroli koja blokira važenje TN uslova. Da bi subjekt mogao da upražnjava ovu vrstu slobode, pored indeterminističkog scenarija koji je nužan, on mora posedovati apsolutnu kontrolu u odnosu na sve eksterne faktore. Upravo zato što nešto može, ali i ne mora da učini, u pogledu konsekvenci, njegovo delovanje se doima kao ključan uslov. U tom smislu on poseduje apsolutnu kontrolu, odnosno apsolutnu odgovornost za ono što čini kako u pogledu produkcije (dakle, kauzalno), tako i u pogledu moralne odgovornosti.

³⁵⁴ Uporediti, Fischer, J. M. (2006c), p. 130.

³⁵⁵ Metafore su, po pravilu, glavno analitičko oruđe za kojim posežu inkompatibilisti kada treba objasniti direktan uticaj kauzalnog determinizma na moralnu odgovornost. Kod Laure Ektrom metaforički odjek prisutan je u opisnom glagolu 'gurati'. Kod Kena je to fraza koja je uobičajena u pokeru (The buck stops here), dok Perebum, takođe, pomoću kartaroškog žargona (igrati sa dodeljenim kartama) želi da opravda inkompatibilističke razloge. O ovom zanimljivom simptomu videti kod: Fischer, J. M. (2006c), p. 136 i Fischer, J. M. (2012b), p. 22.

2.1.6.1. Fišerov deterministički primer frankfurtovskog tipa

U prethodnom poglavlju smo izneli određene sumnje u pogledu razloga na kojima inkompatibilisti zasnivaju tezu o međusobnoj isključivosti kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Isto tako, ukazali smo da je deterministički scenario frankfurtovskog tipa potreban zato što nam bazični argument daje za pravo da postuliramo ovu mogućnost. Međutim, i pored opterećenja koja prate libertarijansko odbacivanje kompatibilnosti kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti, njima je uvek dostupna opcija načelnog odbijanja ove teze u raspravama sa zastupnicima Frankfurtovog kompatibilizma. Jednom rečju, oni se uvek mogu pozvati na neopravdanost uvođenja pretpostavke o postojanju moralne odgovornosti u Frankfurtovom primeru u kome je teza o važenju kauzalnog determinizma pretpostavljena, insistirajući na razlozima koje smo razmotrili u prethodnom podpoglavlju. Kako prevazići prigovor cirkularnosti?

Legitiman potez sastoji se u ponovnom vraćanju na drugu premisu bazičnog argumenta. Dijalektička priroda spora između inkompatibilista i kondicionalista daje za pravo da se u pogledu značaja MPD uslova zauzme agnostička pozicija. Ovakav zaključak nam omogućava da u vidu hipoteze utvrdimo da moralna odgovornost ne zavisi od alternativnih mogućnosti. Budući da smo osumnjičili MPD uslov mi možemo, u nameri da pojačamo dokaz, da se pozovemo na libertarijanske primere frankfurtovskog tipa, kako bismo ukazali da alternativne mogućnosti nisu relevantan uslov od koga polazimo kada procenjujemo moralnu odgovornost. Ako je to tako, onda u formi analogijskog kondicionalnog zaključka možemo primetiti: ukoliko kauzalni determinizam onemogućava postojanje moralne odgovornosti i to zato što blokira alternativne mogućnosti, onda nam i originalni Frankfurtov primer u kome Blek vrši ovu funkciju, ali u kome nije eksplicitno uvedena teza o važenju kauzalnog determinizma, daje za pravo da pretpostavimo da su alternativne mogućnosti irelevantne. Ukoliko su one irelevantne i ukoliko Blek uspešno može da blokira njihovo javljanje, onda je i on irelevantan faktor, te tako može biti izuzet iz scenarija. Primetimo da se u opisanoj strategiji još uvek nismo opredelili, niti kategorički odredili po pitanju kauzalnog determinizma, kao ni o postojanju moralne odgovornosti. Ono što je važno i na šta ciljamo ogleda se u tome da prilikom razmatranja da li

odgovornost postoji ili ne, mi ne posežemo za alternativnim mogućnostima. Ako je tako, onda se, prilikom razmatranja postojanja ili nepostojanja Džonsove moralne odgovornosti, naša eksplanacija ne bi zasnivala na MPD uslovu. Na ovom stupnju u argumentaciji, opravdano je očekivati javljanje Džinejove dilema-odbrane. Naime, da bi Blekov prinudni mehanizam bio funkcionalan nužno je pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma. Dakle, kauzalni determinizam je potrebno pretpostaviti zato što celokupna funkcionalnost misaonog eksperimenta zavisi od važenja ovog uslova. Takođe, u primeru u kome se dejstvo prinudnog mehanizma utemeljuje na signalu za intervenciju, potrebno je, kako je pokazala Kadri Vivelin, zadovoljiti i uslov uspešnog predviđanja, što dodatno pojačava zapažanje o neophodnosti determinizma. Ovaj dijalektički momenat moguće je prevladati uvođenjem libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa, kako bi se pokazalo da mehanizam može biti operativan i u indeterminističkom scenariju, premda nas ova intervencija primorava da prihvatimo i zaključak da subjektova moralna odgovornost u ovim primerima postoji zato što se temelji na specifičnim svojstvima libertarijanskog subjekta. Ukoliko pažljivije osmotrimo smisao konsekvence koju je potrebno prihvatiti, biće nam jasno da upravo ona obezbeđuje željeni zaključak zato što se time dokazuje da iako subjekt u ovim primerima nije moralno odgovoran, njegova odgovornost ne zavisi od PAM-a, a što je na ovom nivou analize trebalo i dokazati. Na taj način smo dokazali nevaženje ovog principa i potvrdili zasnovanost Frankfurtova argumenta.

Međutim, problem koji iskrsava vezan je za postojanje moralne odgovornosti, tačnije za osnov na kome je ona utemeljena. Libertarijanski subjekt nam ne može biti od pomoći prilikom zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma, budući da u primeru uvodi pretpostavku indeterminizma. Iz tog razloga je potrebno dobiti saglasnost za sledeći uslov koji je po značenju identičan onome koji zastupaju libertarijanci: ukoliko subjekt u Frankfurtovom scenariju nije moralno odgovoran to nije zato što mu na raspolaganju nisu stajale alternativne mogućnosti. Libertarijanci mogu prihvatiti ovaj uslov zato što, polazeći od njihovog primera, postojanje nekog drugog faktora čini da subjekt ne bude moralno odgovoran.³⁵⁶ Na taj način opravdano možemo zaključiti da ukoliko kauzalni determinizam

³⁵⁶ Naravno, nama je kauzalni determinizam cilj, ali se na ovom mestu mogu uvesti i uobičajeni uslovi koji isključuju moralnu odgovornost. Na primer, možemo pretpostaviti da subjekt boluje od nekog psihičkog

onemogućava postojanje moralne odgovornosti, to nije zato što onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti (PFP)³⁵⁷ čime smo ponovo ukazali na irelevantnost alternativnih mogućnosti. Fišer je ovaj zaključak nazvao poukom koja se može izvesti iz Frankfurtovog primera.³⁵⁸

To je svakako primereno zapažanje i izvorni Frankfurtov primer nam može dati za pravo da izvedemo ovu pouku, ali je i pored toga struktura scenarija podložna kritici. Kadri Vivelin je opravdano istakla da Frankfurtov scenario sa signalom za intervenciju jedino može da podrži osnovnu Frankfurtovu ideju, zato što u primerima u kojima Blek kauzalno utiče na Džonsa postoji problem u pogledu pravovremene prinude, kao i problem neutemeljenog predviđanja. Jednom rečju, druga grupa frankfurtovskih scenarija ne može da zadovolji osnovne zahteve operativnosti koji su u primeru pretpostavljeni. Dakle, uspešan kompatibilistički primer mora u sebe uključiti protivčinjeničkog manipulatora, s tim što je za funkcionisanje njegovog mehanizma kao i preciznog predviđanja Džonsovog izbora potrebno pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma. Međutim, Gec je pokazao da pretpostavka kauzalnog determinizma obavlja onu funkciju koja je u FS-u dodeljena Blekovom mehanizmu prinude, odnosno da kauzalni determinizam sam, bez Bleka, potire postojanje alternativnih mogućnosti, pri čemu se Blek u primeru čini suvišnim. U determinističkom scenariju sama teza o važenju kauzalnog determinizma je dovoljna da obezbedi odsustvo alternativa tako da je Blek samo nepotreban dodatak. Ovo zapažanje ne mora biti obeshrabrujuće, zato što se ono uklapa u PFP uslov, odnosno zato što kauzalni determinizam ne onemogućava moralnu odgovornost činjenicom da onemogućava postojanje alternativnih mogućnosti. Ali koja je onda uloga Frankfurtovog manipulatora u samom primeru?

poremećaja, fobije i tome slično. Svi ovi uslovi zadovoljavaju istinitosnu vrednost gornje pretpostavke da nije nepostojanje alternativa ono što primorava subjekta na delovanje, već da ga prinuđuju navedene devijacije.

³⁵⁷ Zarad ekonomičnosti pouku Frankfurtovog primera ću u daljem radu označavati akronimom PFP.

³⁵⁸ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 318. U naslovu ovog poglavlja ukazao sam da će u centru pažnje biti Fišerov deterministički primer, tako da je izlaganje u velikoj meri motivisano Fišerovim razlozima i strategijom koju predlaže. Međutim, ja smatram da ovaj važan tekst, čiju analizu ovde pratim, ne može biti dovoljan i da ga je iz tog razloga potrebno pročitati u kontekstu koji profilisu stavovi izneseni u Fischer, J. M. (1999) i Fischer, J. M. (2006c), s tim što je potrebno uključiti i još dva teksta, Haji, I. and McKenna, M. (2004) i Haji, I. and McKenna, M. (2006), u kojima se razmatraju konsekvence determinističkog kraka dilema-odbrane. Stanovište koje u pogledu determinističkog primera zastupam predstavlja tako simbiozu osnovnih stavova koji su izneseni u ovim radovima.

U primeru Frankfurtovog tipa kojim bismo želeli, u sporu sa inkompatibilistima, da pokažemo da su alternative irelevantne i da inkompatibilistički PAM princip ne važi, ne bismo mogli da pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma kako bismo izveli ovakav zaključak. Zato je potrebno uvesti manipulatora koji ni na koji način ne daje za pravo inkompatibilistima da *apriori* odbace primer. Dilema-odbrana je, nasuprot inicijalnom optimizmu, pokazala da Blekov mehanizam nije dovoljan za uspeh samog primera. Jednostavno, u FS-u postoje prećutne alternative. Fišerovo posezanje za uslovom robusnih alternativa pomoglo nam je da razumemo da su u pogledu moralne odgovornosti relevantne samo one alternative koje su u subjektovoj kontroli, tako da se Blekov mehanizam mogao podesiti tako da uspešno blokira ovu vrstu alternativa, što je u Hant-Perebumovim primerima i demonstrirano. Budući da su ovo uspešni libertarijanski primeri, oni nam ne mogu u pogledu strukture pomoći da konstruišemo uspešan deterministički primer frankfurtovskog tipa. Jedina mogućnost sastojala bi se u tome ukoliko bismo na ovom mestu mogli da postuliramo agnostičku tezu u pogledu odnosa kauzalnog determinizma i mogućnosti da se postupi drugačije, tj. subjektove sposobnosti alternativnog postupanja. Mi smo ovu tezu zasnovali na amfibolijama druge premise bazičnog argumenta, dok je Fišer na njima izgradio vlastitu poziciju semikompatibilizma. Dakle, rešenje je moguće jedino ukoliko uvedemo semikompatibilističku pretpostavku u argumentaciju.

U skladu sa agnostičkom tezom pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma u FS. Uvedeni uslov nam daje za pravo da u pogledu konsekvenci po MPD uslov, odnosno u pogledu dejstva kauzalnog determinizma na pristup alternativnim mogućnostima, ne zauzmemo eksplicitan stav zato što nam inkompatibilističko-kondicionalistička rasprava ostavlja ovu mogućnost na raspolaganju. Na osnovu navedenih uslova moguće je parafrazirati Fišerov deterministički primer:

Blek, zli neurohirurg, ugradio je u Džonsov mozak, mimo njegovog znanja, čip koji ni na koji način ne utiče na Džonsove psihofizičke sposobnosti, s tim što Bleku omogućava da preko sofisticiranog kompjutera osmatra Džonsove mentalne procese, a posebno glasačke navike, ali mu kompjuter omogućava još i da utiče na Džonsov izbor ukoliko se ne poklopi sa Blekovom opcijom. Blek preferira kandidata O. Ukoliko Džons na osnovu signala za intervenciju pokaže inliknaciju ka kandidatu M, Blek će pomoću kompjutera i čipa koji je

ugrađen u Džonsov mozak intervenisati i primorati ga da izabere kandidata O, što će Džons i uraditi. S druge strane, ukoliko se Džons odluči za kandidata O, Blek neće intervenisati, ali će nastaviti da motri na Džonsove mentalne aktivnosti. Pretpostavimo da je Džons odlučio 'po svom' da izabere kandidata O na isti onaj način na koji bi to učinio i u uobičajenoj situaciji, tj. u situaciji koja ne predstavlja FS. Odavde sledi, na prvi pogled, da Džons *može* biti moralno odgovoran za izbor i delovanje, iako nije mogao da izabere i postupi drugačije.³⁵⁹

Kako funkcioniše Blekov mehanizam u determinističkom scenariju? U trenutku $t1$ Džons može emitovati dva refleksna signala koji ukazuju kako će u trenutku $t2$ odlučiti i u skladu sa tim u trenutku $t3$ postupiti. Signal koji odgovara izboru kandidata O je nevoljno podizanje leve obrve u trenutku $t1$, dok podizanje desne obrve u istom trenutku signalizira da će u $t2$ Džons izabrati kandidata M. Važenje kauzalnog determinizma obezbeđuje Bleku pouzdano predviđanje u pogledu Džonsovih izbora i postupaka, tako da u situaciji u kojoj im se odluke poklapaju on ne mora da deluje, dok u situaciji u kojoj Džons podiže desnu obrvu, Blek može intervenisati i primorati ga da se u $t2$ odluči za kandidata M i da u $t3$ postupi u skladu sa prethodnom odlukom. Fišer ističe da ova dva uslova *zajedno* obezbeđuju da se Džons u trenutku $t2$ ne može odlučiti za kandidata M.³⁶⁰ Budući da je PFP uslov na delu, mogućnost subjekta da u trenutku $t1$ ispolji dva nevoljna signala za intervenciju je u potpunoj saglasnosti sa ovim uslovom, s tim što ova sposobnost predstavlja samo 'bljesak slobode' tako da ona Džonsu ne može obezbediti robusnu alternativu. Upravo zato Fišer može da zaključi da u tom smislu indeterministički i deterministički primeri funkcionišu na identičan način, zato što u njima subjektu nedostaje pristup adekvatnoj alternativu. Ono što primere čini identičnima prisutno je u kondicionalu od čijeg važenja zavisi zasnovanost Fišerovog primera. Naime, nužan uslov koji mora da važi predstavlja povratni kondicional koji je prisutan u svim Fišerovim primerima i čiju je zasnovanost osumnjičila Kadri Vivelin³⁶¹, a kojim se tvrdi da 'ukoliko bi Džons izabrao u

³⁵⁹ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 316. Primer koji sam prikazao predstavlja stilizovanu i uprošćenu verziju originalnog Fišerovog primera.

³⁶⁰ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 326.

³⁶¹ U podpoglavlju u kome sam razmatrao ovaj prigovor ukazao sam na problem koji je inherentan hipotetičkom silogizmu. Čak ako i prihvatimo Fišerovu sugestiju da nas zbog specifične prirode

trenutku t_2 kandidata M, onda bi u trenutku t_1 podigao desnu obrvu'. Budući da i njegov primer pretpostavlja važenje nužnog uslova potrebnog za uspešnu intervenciju Blekovog mehanizma, onda ovaj primer predstavlja instancu intermedijalnih libertarijanskih primera³⁶² zato što i u njima razmatranje alternativnog razloga predstavlja nužan uslov za intrevenciju mehanizma prinude.

Pretpostavka kauzalnog determinizma, u dijalektičkom kontekstu, nije dovoljna da bismo mogli da utvrdimo da u trenutku t_2 Džons ne može da izabere drugačije (ovaj zaključak je u skladu sa rezultatom kondicionalne analize), tako da je potrebno uvesti i Bleka čiji mehanizam može blokirati ovu mogućnost. Kauzalni determinizam obezbeđuje nužnu vezu između signala i potonjeg izbora, ali nije dovoljan da obezbedi nejavljanje alternativnog signala, budući da je ova nevoljna sposobnost nešto što subjekt može manifestovati i u determinističkom scenariju. Zato je i u ovom scenariju, u kojem manipulator želi određeni ishod, potrebno uvesti i njegovu aparaturu kako bi, ukoliko se javi alternativni signal, primorao subjekta da postupi na željeni način. Mi ne smemo izgubiti iz vida da Blek, iako poseduje izuzetne sposobnosti, nema božanske attribute i da zato, na osnovu znanja o važenju kauzalnog determinizma, može biti siguran jedino u to da će nakon javljanja određenog signala uslediti adekvatan izbor. U aktuelnom determinističkom scenariju, u kome Džons odučuje 'po svom' i u kome se odluka poklapa sa Blekovom opcijom, Blek ni na koji način ne determiniše Džonsovo postupanje. Ono što Blek unapred ne može znati vezano je za refleksni signal koji će se u t_1 javiti. Nad ovim uslovom niko ne poseduje kontrolu i ako funkcioniše kao pretpostavka slučajnosti u determinističkom scenariju, ona to zapravo nije ukoliko se namesto signala uvedu razlozi kao u Perebuovom primeru. Naše predviđanje u pogledu javljanja signala ili razloga ne može biti uspešno ne samo zato što subjekt nema kontrolu nad njihovim javljanjem već i

Frankfurtovog primera premise ne upućuju na različite svetove, ipak je potrebno na nečemu utemeljiti nužno važenje ključnog kondicionala. Mi možemo posezati za metaforama i ispomagati se analogijama, ali moramo biti svesni da prihvatanje nužne veze između signala i izbora figurira kao konstanta koju nije moguće utemeljiti na jakom argumentu. Zato je za Frankfurtove primere sa signalom za intervenciju ovo, prema mom mišljenju, nepremostiv problem. Jedino što možemo jeste da se pozovemo na intuiciju da je takva situacija moguća u specifičnim okolnostima Frankfurtovog primera, ali onda moramo prihvatiti da logičko pravilo derivacije, u ovom slučaju, ne važi. Ili *vice versa*, da polazeći od specifičnosti same situacije prihvatimo neprijatnu konsekvencu da iako pravilo derivacije nije validno, polazeći od smisla primera, treba prihvatiti ključni kondicional.

³⁶² Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 326.

zato što oni nisu dovoljni da bi subjekt u trenutku t_2 izabrao određenu opciju. Polazeći od situacije u kojoj se Džons nalazi i razmatrajući je iz njegove perspektive, on se odlučuje za kandidata O na osnovu nekog razloga i *ne razmatra* alternativnu opciju, tj. kandidata M i to ne zato što ne može, u skladu s okolnostima u kojima se nalazi, već zato što kandidat M za njega nema nikakvog značaja. Upravo zato što alternativa nema nikakvog značaja (iz razloga zbog koga kandidat O ima značaja za Džonsa), on nema pristup toj alternativni. Pri ovakvim okolnostima postoji, da to tako izrazimo, dvostruka blokada. Jednu odezbeđuju okolnosti scenarija, a drugu sam subjekt. Ono što inkompatibilisti žele da imputiraju sastoji se u tome da je u determinisanom svetu i razlog na kome se temelji subjektova odluka determinisan. Čak i da prihvatimo tu mogućnost, to još uvek ne znači da subjekt deluje u skladu s tim razlogom zato što je na to primoran. Subjektivni osnov poželjnosti uopšte ne mora biti svodiv na kauzalni determinizam. U tom smislu činjenica uslovljenosti ne može da nam objasni zašto je, ako jeste, Džons moralno odgovoran.

Ukoliko proširimo priču i zarad jasnijeg isticanja poente specifikujemo određene detalje, možemo pretpostaviti važenje sledeće situacije, koja na plastičan način opisuje na koji način razlozi utiču na moralnu procenu:

Džons je ubeđeni monarhista, a kandidat O pripada stranci koja se zalaže za uvođenje monarhije. U determinističkom scenariju prethodne činjenice, (Džonsovo monarhističko ubeđenje) i prirodni zakoni obezbeđuju izvesnost u pogledu izbora. Međutim, Džonsov motiv, koji ga vodi i koji je u krajnjoj liniji zaslužan za moralni status izbora, može se svesti na sledeći rezon: Džons se nada da će, ukoliko pobedi kandidat O, uspeti, zahvaljujući poznanstvima u stranci, da sebi obezbedi određene privilegije i pogodnosti. U kom smislu bi uvođenje alternativnog scenarija i mogućnosti da postupi drugačije u ovakvoj situaciji moglo da amnestira subjekta od moralne odgovornosti? Činioci koji uslovljavaju izbor nisu dovoljni da bi se polazeći od njih objasnio moralni status motiva koji Džonsa nagoni da želi izvršenje radnje koju zapravo ne može da ne izvrši.

Vratimo se Fišerovom argumentu. Ključnu pretpostavku od koje zavisi mogućnost Frankfurtovog determinističkog primera na kome može biti zasnovan Frankfurtov kompatibilizam predstavlja sledeći uslov: kauzalni determinizam + Blekov mehanizam

obezbeđuju blokadu Džonsove slobode da izabere drugačije u trenutku t_2 . Na osnovu ovog uslova moguće je skicirati sledeći argument:³⁶³

1. Pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma u Fišerovom primeru frankfurtovskog tipa sa svim pripadajućim detaljima vezanim za Džonsa i Bleka.
2. Na ovom nivou argumentacije nije pretpostavljeno da kauzalni determinizam blokira prolaz ka alternativnim mogućnostima (Niti je pretpostavljeno da Blekovo prisustvo, mehanizam i dispozicije čine to isto)
3. Kauzalni determinizam + Blek čine da Džons u trenutku t_2 ne poseduje slobodu alternativnog izbora
4. Ako Džons nije moralno odgovoran za odluku donesenu u t_2 da glasa za kandidata O u trenutku t_3 , zaključak u pogledu odgovornosti ne proizilazi samo iz činjenice da u t_2 nije bio slobodan da izabere drugačije.
Prema tome,
5. Ako kauzalni determinizam čini da Džons nije moralno odgovoran za izbor u t_2 , to nije zato što eliminiše alternative (ako uopšte i eliminiše alternative)

Ovaj argument važi ukoliko se interpretira u skladu sa PFP uslovom, odnosno ukoliko tezu o kauzalnom determinizmu interpretiramo na agnostički način budući da nam druga premisa bazičnog argumenta ostavlja ovu mogućnost na raspolaganju. Iz tog razloga je potrebno u scenario uvesti i Bleka. Za razliku od ranijih Fišerovih predloga vezanih za deterministički krak dilema-odbrane³⁶⁴, u kojima je pretpostavljao da su determinizam i Blek sami po sebi dovoljni da obezbede nepostojanje alternativa, u ovom argumentu polazi od pretpostavke da samo u sadejstvu oba uslova možemo konstruisati primer bez alternativa.

Razmotrimo treću premisu. Sa inkompatibilističke tačke gledišta, može delovati da je uz pretpostavku važenja kauzalnog determinizma suvišno uvoditi Bleka, zato što u skladu sa Gecovim argumentom upravo prethodno pretpostavljeno važenje determinizma

³⁶³ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 328.

³⁶⁴ Uporediti, Fischer, J. M. (2006d). Free Will and Moral Responsibility. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 182-217 i Fischer, J. M. (1999).

obezbeđuje nepostojanje alternativa. Naravno, ovo je prihvatljivo ukoliko inkompatibilistima pripada povlašćena pozicija u pogledu definisanja ključnih uslova rasprave. Međutim, druga premisa u klasičnoj kompatibilističkoj vizuri obezbeđuje važenje MPD uslova. Jednom rečju, zašto bismo morali da u argumentu protiv inkompatibilizma dogmatski prihvatimo i njihova određenja? Prirodno je da oni kategorički insistiraju na važenju druge premise bazičnog argumenta, ali to ne znači da je svaka druga neinkompatibilistička interpretacija nemoguća. Frankfurtov primer je i skiciran kako bi se rasprava prestrojila ka drugim uslovima koji mogu biti značajni za moralu odgovornost, te u tom smislu, zastupnike Frankfurtovog primera ništa ne obavezuje da nekritički prihvate inkompatibilističke uslove. Da oni, sami po sebi nisu problematični, ne bi bilo potrebno posezati za Frankfurtovim primerom, budući da bi inkompatibilisti uspešno raspetljali višemilenijumski Gordijev čvor. Prema tome, da bi se izbegla cirkularnost u argumentaciji Fišer opravdano može da iskoristi ovu situaciju i da u skladu sa vlastitim semikompatibilizmom pretpostavi važenje kauzalnog determinizma, ali ne i zaključak da kauzalni determinizam, time što onemogućava postojanje alternativa, ujedno blokira MPD uslov. Inkompatibilisti mogu insistirati zajedno sa Gecom na tome da je Blek suvišan, ukoliko se pretpostavi važenje kauzalnog determinizma, ali za kondicionaliste to nije dovoljno. Da bi se odgovorilo izazovima njihovog argumenta u FS je potrebno uvesti i Bleka. Na taj način je u potpunosti prevladana bezizlazna situacija u koju nas je dovelo razmatranje druge premise bazičnog argumenta. Ukoliko se u ovom kontekstu interpretira značenje treće premise, onda je ona u potpunosti osnovana.

Potez koji u Fišerovom argumentu može pobuditi određene sumnje vezan je za skok sa treće na četvrtu premisu. Da bi opravdao ovaj korak i da bi predupredio nedoumice, Fišer nudi pomoćni argument:

- A) Blekov mehanizam zajedno sa kauzalnim determinizmom blokira subjektivu sposobnost da postupi drugačije, čak iako na ovom stupnju argumentacije nije pretpostavljeno da svaki od oba uslova uzet zasebno može da zadovolji zahtev u pogledu ove subjektivne sposobnosti.
- B) Blekov mehanizam i dispozicije su irelevantne u pogledu Džonsove moralne odgovornosti.

C) Činjenica da Blekov mehanizam i dispozicije u kauzalno determinističkom scenariju onemogućavaju Džonsovu slobodu da izabere i postupi drugačije, irelevantna je po pitanju Džonsove moralne odgovornosti.³⁶⁵

Tranzicija sa treće na četvrtu premisu zasnovana je na konkluziji C. Obratimo pažnju da u ovoj premisi Fišer i dalje motri na inkompatibilistički prigovor u pogledu cirkularnosti i da konsekvence koje povlači, u pogledu irelevantnosti Blekovog mehanizma po pitanju moralne odgovornosti, ne važe i za kauzalni determinizam. Oba faktora, razmotrena zasebno, predstavljaju nužne uslove u pogledu onemogućavanja MPD uslova, ali samo u sadejstvu funkcionišu kao dovoljan uslov. U premisi C se ne pretpostavlja važenje onoga što tek treba dokazati, jer se u skladu sa PFP uslovom održava u važenju pretpostavka da ukoliko kauzalni determinizam onemogućava postojanje moralne odgovornosti, on to ne čini putem blokade alternativnih mogućnosti. Ova premissa se bez ostatka može primeniti na libertarijanske primere frankfurtovskog tipa zato što kauzalni determinizam, u skladu sa Vajderkerovim frankfurtovskim primerom, može biti označen kao uslov koji utičući na attribute libertarijanskog subjekta ovoga čini, u pogledu postojanja moralne odgovornosti, neadekvatnim adresatom. Dakle, premissa C nije cirkularna, zato što zadovoljava libertarijanske uslove. Konsekvenca koja nam se odavde nameće ogleda se u prihvatanju mogućnosti da kauzalni determinizam i Blekov mehanizam u sadejstvu obezbeđuju nepostojanje alternativa, ali da su, budući da PAM ne važi, irelevantni u pogledu moralne odgovornosti, s tim što kauzalni determinizam zasebno može figurirati kao relevantan uslov po pitanju moralne odgovornosti.³⁶⁶

Fišer smatra da se izazovu determinističkog kraka dilema-odbrane, u pogledu nemogućnosti skiciranja primera u kome bi se eksplicitno pretpostavilo važenje kauzalnog determinizma, može odgovoriti polazeći od identičnog primera koji je ovde ponuđen. Prvi korak sastoji se u otpuštanju agnostičke teze i prihvatanju inkompatibilističke interpretacije druge premise bazičnog argumenta, s tim što se može pokazati da nijedan segment u

³⁶⁵ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 330.

³⁶⁶ Isticanje ove mogućnosti je od presudne važnosti za deterministički scenario frankfurtovskog tipa, zato i treba očekivati ovde najjači inkompatibilistički pritisak. Uporediti Fišerov primer sa medikamentima koji treba da približi inicijalnu ideju. Uporediti, Fischer, J. M. (2010), pp. 330-331.

kompatibilističkoj eksplanaciji nije oslonjen na ovu premisu. Ukratko, kompatibilistička strategija svodi se na mogućnost prihvatanja inkompatibilističkog stanovišta u pogledu važenja druge premise bazičnog argumenta, s tim što će se pokazati da je ona irelevantna po deterministički krak dilema-odbrane. Ukoliko je ovo moguće pokazati, onda se i u determinističkom primeru, polazeći od irelevantnosti inkompatibilističke premise, može izbeći cirkularnost. Jednom rečju, inkompatibilistički prigovor ne pogađa deterministički krak, pa tako ne osujećuje mogućnost konstruisanja Frankfurtovog primera u kome je važenje kauzalnog determinizma eksplicitno pretpostavljeno. Primetimo da se opisanom strategijom pokušava dokazati mogućnost Frankfurtovog kompatibilizma uz pomoć afirmacije inkompatibilističke teze, a ne na pretpostavci kompatibilizma kauzalnog determinizma i MPD-a. U gornjem primeru Blek u trenutku $t1$ u kome Džons manifestuje adekvatan signal koji potvrđuje predviđanje u pogledu izbora željene opcije, pri datim okolnostima, može biti siguran da će Džons i zaista postupiti u skladu sa signalom. Takođe, ukoliko se u $t1$ javi drugi signal Blek uspešno može blokirati javljanje alternativnog izbora u $t2$ tako da Džons u trenutku $t1$ ne može da postupi drugačije. Prikazana interpretacija, po Fišerovom mišljenju, se ni na koji način ne oslanja na inkompatibilističku tezu u pogledu odnosa kauzalnog determinizma i MPD uslova. Zapravo, kauzalni determinizam obezbeđuje važenje iskaza da će nakon javljanja adekvatnog signala subjekt nužno postupiti u skladu sa opcijom na koju signal ukazuje, kao i da bi Blek, ukoliko bi se u $t1$ javio drugi signal uspešno predupredio alternativni izbor u $t2$.

Fišer je svakako u pravu, ali šta ako mi implicitno računamo sa važenjem inkompatibilističke teze dok objašnjavamo dejstvo Blekovog mehanizma? Interpretiran na drugačiji način, Gecov prigovor se može svesti upravo na iznesenu dilemu. Naime, Gec tvrdi da se unapred pretpostavljenim važenjem kauzalnog determinizma obezbeđuje nepostojanje alternativa, te da je zato uvođenje Bleka u scenario samo suvišni dodatak koji zavodi na pogrešan put tako što skreće pažnju sa inkompatibilističkog uslova od čijeg važenja, u krajnjoj liniji, i zavisi nemogućnost subjekta da postupi drugačije. Fišer je svestan ovog prigovora, ali primećuje da je nejasno zašto u eksplanaciji primat mora pripasti inkompatibilističkom uslovu. Mi možemo dodati da nije jasno zašto se Blekova namera da Džons načini određeni izbor, koja je utemeljena na saznanju čija istinitost zavisi od važenja kauzalnog determinizma, treba izostaviti iz aktuelnog scenarija u kome je

afirmisano važenje kauzalnog determinizma? Jednom rečju, zašto je inkompatibilistička teza u eksplanatornom smislu superijornija u odnosu na ostala moguća objašnjenja? I na ovom mestu, prigovor na koji smo i ranije ukazali zadobija na važenju. Naime, da li se posezanjem za prirodnim zakonima i činjenicama prošlosti može objasniti *sve* što je potrebno za eksplanaciju moralne odgovornosti? Na osnovu razloga koje sam izveo u ovom radu, smatram da bi takva eksplanacija bila nedovoljna. Štaviše, to bi značilo da su sve moguće kompatibilističke eksplanacije unapred osuđene na neuspeh, ne samo zato što su neadekvatne već i zato što su, polazeći od inkompatibilističke teze, pogrešne. To se posebno jasno može uočiti u pogledu kriterijuma koje libertarijanci ističu kada analiziraju MO uslov. Potreba da se neizbežnost delovanja zasnjuje na modalnom uslovu nužnosti je neprimerena sa kompatibilističke tačke gledišta, zato što je za kompatibiliste činjenica da je subjekt odlučio da postupi na određeni način i da je to uradio bez prinude Blekovog mehanizma, dovoljan dokaz da je iz njegove perspektive samo delovanje nužno. U konkretnoj situaciji u kojoj procenjujemo moralnu odgovornost, to je dovoljno da utvrdimo da subjekt nije mogao da postupi drugačije. Jednom rečju, nominalno postojeća sposobnost, ili ona u skladu s kojom subjekt nikada ne deluje, iako može logički zasnovati važenje iskaza kojim se ističe da bi on to mogao da učini, u konkretnoj situaciji ili u životu u kome subjekt nikada ne postupa tako, u pogledu procene moralne odgovornosti može biti smatrana ne samo irelevantnom, već i nemogućom. Prihvatanjem inkompatibilistički određenog MO uslova, kompatibilisti zapravo prihvataju, kako je Fišer opisno primetio, Prokrustovu postelju.³⁶⁷

U skladu sa navedenim razlozima smatram da je Fišerova strategija u pogledu zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma opravdana što implicira da je inkompatibilistička pozicija u pogledu determinističkog kraka dilema-odbrane neosnovana.³⁶⁸ Budući da su

³⁶⁷ Uporediti, Fischer, J. M. (2010), p. 335.

³⁶⁸ Vajderker i Gec su nedavno, u koautorskom kritičkom osvrtu na Fišerov argument, zaključili da je njegova pozicija neodrživa. Budući da se radi o dva respektabilna autora u raspravama vezanim za problem kojim se ovde bavim, detaljan prikaza njihove kritike bi na ovom mestu bio jedino smisljeno rešenje. Međutim, ja ću u ovoj fusnoti problematizovati jedino važenje ključnog uslova na kome je utemeljena njihova kritika i to na način koji sam već anticipirao u glavnom tekstu. Vajderker i Gec kritiku zasnivaju na uslovu neizbežnosti i tvrde da Fišer iz druge premise vlastitog argumenta ne može utvrditi neizbežnost izbora, zato što Džonsu, u skladu sa drugom premisom, ova sposobnost ostaje na raspolaganju iako ne deluje u skladu sa njom. Međutim, Fišer polazeći od druge premise može da zaključi da će Džons u *t2* odlučiti da glasa za kandidata O

libertarijanski primeri frankfurtovskog tipa pokazali da indeterministički krak dilema-odbrane ne važi, kao i da je Fišerov projekat pokazao da deterministički krak, takođe, ne važi, možemo utvrditi da je u celosti dilema prigovor neosnovan čime smo dokazali važenje Frankfurtovog primera, pa tako i važenje Frankfurtovog kompatibilističkog argumenta. Jednom rečju, sprovedena analiza je pokazala da je Frankfurtov kompatibilizam relevantna teorijska pozicija, na osnovu čega se inicijalna hipoteza od koje smo krenuli može prevesti u tezu da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilini.

Budući da je pokazano da Frankfurtov primer može uspešno da odgovori izazovima dilema-odbrane, kao i da se polazeći od ovog primera može ponuditi zadovoljavajući dokaz za nevaženje bazičnog inkompatibilističkog argumenta, opravdano je zaključiti da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja legitimnu kompatibilističku poziciju. Međutim, to ne znači da nam prihvatanje ove vrste kompatibilizma može obezbediti suverenu teorijsku poziciju koju je nemoguće dovesti u pitanje. Afirmacija Frankfurtovog kompatibilizma primorava nas da prihvatimo da je postojanje moralne odgovornosti moguće i u okolnostima koje su tradicionalno smatrane isključujućim, kao što su situacije manipulacije, kao i da odbacimo važenje jednog tako jako utemeljenog deontičkog principa pripisivanja moralne odgovornosti poznatog kao Kantova maksima 'treba, dakle možeš'. S obzirom na to da nam dokaz za mogućnost Frankfurtovog kompatibilizma sam po sebi ne može ponuditi dovoljno razloga da prihvatimo radikalne konsekvence koje ova pozicija sa sobom nosi, u poslednja dva poglavlja ćemo razmotriti na koji način Frankfurtov kompatibilizam može odgovoriti izazovu argumenta manipulacije i maksime 'treba, dakle možeš'.

i da neće moći da glasa za kandidata M. U kontekstu procene moralne odgovornosti ovaj vid nužnosti delovanja je sasvim dovoljan da se zaključi da Džons ne bi mogao da postupi drugačije, iako je ovaj zaključak konzistentan sa iskazom kojim se tvrdi da Džons poseduje sposobnost alternativnog postupanja. Ja upravo odbijam da se aspekt trećeg lica u situacijama procene moralne odgovornosti učini jedino opravdanim. Iz Džonsove perspektive, posedovanje ove sposobnosti je potpuno irelevantno. Odlučujući se na osnovu vlastitih razloga *on* zatvara put ka onoj mogućnosti koja je i Blekovim mehanizmom uspešno blokirana. Štaviše, za razliku od spora koji je Fišer vodio sa Kadri Vivelin, u determinističkom scenariju mu je samom tezom o važenju determinizma obezbeđen 'istinočinitelj' (truth-maker) koji u trenutku *t1* čini povratni kondicional istinitim. Dakle, u pogledu uspešnog argumenta protiv determinističkog kraka dilema-odbrane dovoljno je zaključak bazirati na činjenici da će Džons nužno postupiti na način na koji je želeo da postupi, tako da je posezanje za nominalnom sposobnošću koja još i ne barata robusnim alternativama potpuno irelevantno. Uporediti, Widerker, D. and Goetz, S. (2013). Fischer Against the Dilemma Defence: The Defence Prevails. *Analysis*, 73(2), p. 289/290 i Fischer, J. M. (2010), p. 239, fn. 22.

3. ARGUMENT MANIPULACIJE

Hipoteza od koje smo krenuli, osumnjičivši prvu premisu bazičnog argumenta, kojom se tvrdi da je MPD uslov nužan za postojanja moralne odgovornosti, nakon sprovedene analize, može se opravdano odbaciti kao nevažeća. Ukoliko se tezom o važenju kauzalnog determinizma obezbeđivalo nevaženje MPD uslova, onda je sprovedena analiza dala dovoljno razloga da kompatibilizam frakfurtovskog tipa odbaci važenje ovog uslova. Na taj način je izbegnut i inkompatibilistički prigovor vezan za pretpostavku determinizma u FS-u, zato što smo pokazali da važenje ovog uslova uspešno može biti blokirano kako u determinističkom, tako i u indeterminističkom scenariju, čime smo potvrdili opravdanost Fišerovog metodološkog krêda u pogledu mogućnosti zasnivanja dvostepenog kompatibilističkog argumenta. Ukoliko pretpostavimo da u FS-u subjekt nije moralno odgovoran, a to je zaključak koji inkompatibilisti po definiciji moraju prihvatiti, redukcijom se može pokazati da iako subjekt nije moralno odgovoran, ovaj zaključak nije posledica nepostojanja alternativnih mogućnosti. Dakle, ukoliko utvrdimo da u FS-u subjekt nije moralno odgovoran, razlog za otpisivanje moralne odgovornosti mora se zasnovati na nepostojanju nekog drugog uslova koji u inkompatibilističkoj agendi slovi kao potreban uslov. Libertarijanski odgovor na ovo unapređeno pitanje skicirali smo u prethodnom poglavlju. S druge strane, kompatibilistima je ostavljena legitimna mogućnost da eksploatacijom aktuelnog scenarija zasnuju odgovarajuću teoriju moralne odgovornosti. Frankfurtova hijerarhijska teorija volje³⁶⁹ predstavlja jednu takvu teoriju i mi smo se u dobroj meri, tokom naše analize, oslanjali na njene interpretativne pogodnosti. Međutim, osnovni nedostatak ovakvog pristupa vezan je za njegovu aistoričnost. Usresredivši se na strukturalne aspekte, Frankfurt je zanemario probleme koji iskrsavaju sa aspekta istoričnosti. Naime, ukoliko utvrdimo da se upravljačka kontrola, odnosno sposobnost subjekta da deluje u skladu sa određenim razlozima, a što znači da njegov odnos prema determinantama nije pasivan već da se formiranjem drugostepenog htenja one podvode pod normativno-evaluacionu šemu, može održati u determinističkom scenariju zato što za njeno funkcionisanje alternativne mogućnosti ne moraju i faktički da postoje, problem se može

³⁶⁹ Strukturalne teorije volje se u literaturi još nazivaju i teorije mreža tako da ću i ja ove termine upotrebljavati kao sinonime. Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1999), p. 125.

pojavit u istoriji koja nije tematizovana u samom primeru. Subjekt nesmetano može upražnjavati ovu delatnost s tim što konstitutivni elementi - moralno relevantni razlozi, u određenom smislu, mogu biti uslovljeni na način za koji hijerarhijska teorija ne poseduje pogodan kompatibilistički odgovor.³⁷⁰ Jednom rečju, subjektom se može manipulirati.

Fišer je upravo zbog navedenog opterećenja unapredio hijerarhijsku teoriju volje³⁷¹ tako da je uzimajući i istorijsku perspektivu u obzir, obezbedio subjektivni mehanizam od manipulacije.³⁷² Isticanjem da mehanizam mora da bude subjektivni u pravom smislu reči, Fišer sugerira da za postojanje moralne odgovornosti nije dovoljno posedovati samo i jedino mehanizam čije je funkcionisanje kompatibilno sa kauzalnim determinizmom, već da je potrebno posedovati i *ličnu svojinu* nad razlozima u skladu sa kojima se deluje. Upravo iz navedenih razloga, argumente manipulacije treba posmatrati u svetlu inkompatibilističke (libertarijanske) odbrane jedino preostale mogućnosti na kojoj se može zasnovati procena da subjekt u FS-u nije moralno odgovoran. Zapravo, argument manipulacije predstavlja kritički prigovor mogućnosti zasnivanja Frankfurtovog kompatibilizma, kojim se dovodi u pitanje opravdanost pripisivanja moralnih kvalifikativa izmanipulisanoj subjektu.

U literaturi je poznato više argumenata manipulacije³⁷³, ali ono što ih objedinjuje vezano je za identičnu formu manipulacije, što nam omogućava da metaforično izlaganje svedemo na argument na kome se u krajnjoj liniji i temelji polemička snaga ovih primera.

U svojoj studiji *Značaj slobodne volje* Kejn podseća³⁷⁴ da se prinuda može vršiti dvojako, i to tako što se subjekt može primorati da deluje protiv svoje volje ili tako što ćemo manipulacijom usloviti željeno postupanje, pri čemu subjekti mogu misliti da slede vlastite razloge i ciljeve, kao i da deluju u skladu sa vlastitom slobodnom voljom. Manipulacija se posebno ogleda u tome što je moguće uticati na želje i izbore subjekata i

³⁷⁰ Uporediti, Locke, D. and Frankfurt, H. G. (1975), p. 101.

³⁷¹ Naravno, to ne znači da bi se Fišer bez rezerve složio sa ovakvom kvalifikacijom njegove teorije moralne odgovornosti.

³⁷² Fišerov stav u pogledu hijerarhijske teorije volje dat je u Fischer, J. M. (1994), pp. 249-251, fn. 17 i 18 i u Fischer, J. M. (1999), pp. 125-127.

³⁷³ Na primer, Kane, R. (1998), p. 65; Pareboom, D. (2001), pp. 111-115; Mele, A. R. (2006), p. 188.

³⁷⁴ Uporediti, Kane, R. (1998), p. 65.

Kejn, uvodeći Skinnerove (Skinner) i Hakslijeve (Huxley) utopijske radove, ilustruje zamislivu mogućnost. Dakle, opasnost po subjektovu kontrolu može biti dvojaka, pri čemu su frankfurtovske primere pokazali na koji način prvi vid prinude ne mora direktno isključiti postojanje moralne odgovornosti.

Međutim, u čemu se ogleda izazov manipulacije? Upravo u tome što upućuje izazov kompatibilističkim principima na kojima se utemeljuje procena moralne odgovornosti, čak i kada subjekt poseduje sve kompatibilistički relevantne uslove za postojanje moralne odgovornosti - on može da čini sve što hoće, ali može da ima i volju koju želi. Međutim, u jednom dubljem smislu, volja ovakvog subjekta nije njegova, zato što on nije autor svojih ciljeva i namera, već je njihov tvorac manipulator. I zaista, hijerarhijska teorija volje ne može da odgovori ovom izazovu, zato što Kejnov prigovor akcenat premešta sa strukture volje, dakle sa kompatibilistički relevantnog mehanizma, na determinante, tj. svrhe i razloge. Dakle, pored prinude koja se nad mehanizmom vrši blokadom alternativa, moguće je manipulirati voljom na opisani način. Zarad ekonomičnijeg prikaza, označimo ovu vrstu manipulacije sa M.

Argument koji stoji u osnovi navedenog zapažanja može se prikazati na sledeći način:³⁷⁵

- 1) Ako je subjektom manipulirano na način M da izvrši određenu delatnost A, onda subjekt nije izvršio tu delatnost slobodno i zato ne može biti moralno odgovoran za A.
- 2) U pogledu slobode delovanja i moralne odgovornosti, ne postoji značajnija razlika između subjektovog delovanja A na način M i bilo kog delovanja koje bi se moglo smatrati slobodnim i relevantnim u pogledu moralne odgovornosti u determinističkom scenariju.
- 3) Dakle, svaki subjekt koji je uslovljen na ovaj način da učini A, ne čini to slobodno, i zato ne može biti moralno odgovoran za A.

Vrlina ovog argumenta ogleda se u tome što onemogućava preformulaciju premisa na način koji bi mogao odgovarati kompatibilistima, zato što se njime nameće direktno pitanje: Da li

³⁷⁵ Uporediti, Mele, A. R. (2008). Manipulation, Compatibilism, and Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (12), p. 265 i McKenna, M. (2012), p. 151.

se može govoriti o moralno odgovornom subjektu u situaciji kada se odlukama i ciljevima manipuliše na ovakav način, odnosno kada su razlozi na kojima se zasniva interpetativna snaga frankfurtovskog kompatibilizma determinisani od strane globalnog manipulatora?³⁷⁶ Ukoliko bi se odbacila prva premisa, a prihvatila druga, inkompatibilisti bi i dalje mogli da insistiraju na odgovoru na prethodno postavljeno pitanje. Uglavnom, Frankfurtova hijerarhijska teorija volje obezbeđuje uslov koji je potreban da bi subjekt *direktno* bio odgovoran za ono što čini. Aistoričnost, kao i činjenica da su postupci u skladu sa subjektivim razlozima, dovoljni su da obezbede direktnu odgovornost subjektu, budući da je pitanje o tome na koji su način delovanje i normativni okvir uslovljeni irelevantno. Za procenu odgovornosti važno je samo da psihička struktura koincidira sa subjektivim ponašanjem.³⁷⁷

Međutim, šta je sa onim situacijama u kojima se odgovornost derivira, vršeci transfer sa konkretnog događaja na prethodeće uslove koji su zaslužni za javljanje određene posledice, koji se u uobičajenim situacijama smatra relevantnim za evaluaciju sa aspekta morala, ali u kome subjektivno delovanje ne zadovoljava potrebne kompatibilističke kriterijume na kojima se zasniva moralna odgovornost? Zastupnici PAM-a³⁷⁸ ovakve situacije mogu rešiti jednostavnim ukazivanjem da je subjekt odgovoran za vlastito stanje zato što je ono u potpunosti zavisilo od njega, odnosno zato što je mogao da postupi drugačije, ali on to nije učinio, iako je znao ili je mogao znati da će ga intencionalno dovodenje u takvo stanje onemogućiti u kasnijem delovanju, tj. da će u velikoj meri smanjiti stepen kontrole koji pripisujemo uobičajenim subjektima. Upravo na osnovu tog razloga mi možemo primeniti princip transfera i derivirati moralnu odgovornost. Međutim, osnov sprovedene derivacije utemeljen je na principu alternativnih mogućnosti, tj. na

³⁷⁶ Sintagma globalni manipulator treba da nam sugerise da se manipulacija nad subjektom ne vrši samo lokalno kao u Frankfurtovom primeru, već da je subjekt, u svim segmentima vlastite ličnosti, od rođenja uslovljen. U tom smislu moguće je od Frankfurtovog lokalnog manipulatora načiniti globalnog manipulatora.

³⁷⁷ Budući da gore navedena kvalifikacija može pobuditi sumnju koja je svojstvena kondicionalnoj analizi, prilikom razmatranja Frankfurtovre argumentacije uvek treba imati u vidu da ukoliko subjekt čini ono što čini zato što nije mogao da postupi drugačije, onda se on ne može smatrati moralno odgovornim. Važno je podsetiti na ovaj uslov kako bi se predupredilo javljanje asocijacija koje bi u gornjem zaključku pokušale da navedeni princip dovedu u pitanje ukazivanjem na činjenicu da i mentalno oboleli subjekti mogu da zadovolje istaknuti uslov. Jednom rečju, oni ne mogu biti moralno odgovorni zato što je njihovo psihičko stanje zaslužno za njihovo delovanje. Dakle, razlog zbog koga oni čine to što čine jeste taj što ne mogu da postupe drugačije. Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988e), p. 54.

³⁷⁸ Uporediti, van Inwagen, P. (1989), p. 419.

činjenici da subjekt nije morao sebe da dovede u stanje bitno smanjene uračunljivosti. Budući da smo mi odbacili važenje ovog principa, u ovakvim situacijama neopravdano je posezati za racionalizacijama koje su na njemu utemeljene.³⁷⁹ Hijerarhijska teorija volje ne može odgovoriti ovom izazovu, zato što aistoričnost uslova odgovornosti ne dozvoljava transfer na kome se vrši derivacija moralne odgovornosti. Čak nas hijerarhijska pozicija dovodi u protivintuitivnu situaciju da ovakvom subjektu otpišemo postojanje moralne odgovornosti zato što je mehanizam na kome se utemeljuje odgovornost u ovoj situaciji bio neoperativan. Jedino što možemo, a za šta nam Frankfurtova pozicija ostavlja mogućnost, jeste da supstancijalizujemo subjektive uslove, te da na osnovu toga zaključimo da je on moralno odgovoran zato što je, na primer, alkoholičar, a takvo stanje može da bude kvalifikovano sa aspekta morala.³⁸⁰ Dakle, subjekta ne čini moralno odgovornim samo i jedino delo koje je izvršio već i činjenica da on predstavlja vrstu osobe koja može biti kvalifikovana sa aspekta morala. U takvim situacijama, u kojima je subjekt delovao u stanju bitno smanjene uračunljivosti, moguće je subjekta smatrati moralno odgovornim za delo koje je učinio i opravdano ga okriviti tako što ćemo eksplanaciju zasnovati na subjektivom karakteru. Međutim, ovo je samo pola odgovora, zato što nas primorava, ukoliko ne želimo da prihvatimo fatalističke uslove u pogledu onoga šta mi kao subjekti

³⁷⁹ Klasičan primer koji se po pravilu ponavlja u kritičkoj literaturi jeste primer alkoholisanog subjekta koji svojevolejno sebe dovodi u takvo stanje, ali nasuprot smanjenoj sposobnosti seda u auto i skrivljuje saobraćajnu nesreću sa fatalnim ishodom. Uporediti, na primer, Fischer, J. M. (1994), p. 175.

³⁸⁰ U Frankfurtovom tekstu *Sloboda volje i pojam ličnosti* osnovni problem vezan je za izbor subjekata u primeru. Naime, zavisnici pobuđuju sumnju u opravdanost pripisivanja moralne odgovornosti, zato što pri delovanju u narkoznom stanju oni ne mogu zadovoljiti elementarne kompatibilističke uslove. Na primer, mi ne možemo tvrditi da su oni, budući da je njihovo delovanje uslovljeno jakim fiziološkim impulsom i na psihičkom planu autonomni za deliberaciju. Međutim, Frankfurt upravo odbacuje ovakvo zapažanje. Razlika između voljnog i nevoljnog zavisnika treba da nam plastično prikaže da i u takvim situacijama može postojati određeni subjektivni stav koji moralna procena ne sme zanemariti, i što je još značajnije, da upravo taj odnos prema determinantama predstavlja činjenicu aktuelnog scenarija. Upravo zato Frankfurt i može da zaključi da i u takvim situacijama funkcionisanje moralno relevantnog mehanizma nije bilo narušeno činjenicom da subjekt morao učiniti to što je zapravo i učinio. Moralna osuda voljnog zavisnika vezana je tako za njegovu moralnu 'prirodu', tj. činjenicu da je on u moralnom smislu loš, dok nevoljni subjekt pobuđuje sažaljenje te smo skloni da njegovu situaciju interpretiramo eksternalistički. Međutim, ovde se krije i osnovno opterećenje Frankfurtovog projekta, a ogleda se u izmenjivosti internalističkog i eksternalističkog evaluacionog kriterijuma. Voljnom zavisniku pripisujemo odgovornost polazeći od internih, subjektivnih karakteristika njegove ličnosti koje se manifestuju u činjenici da on želi da bude u stanju u kome mora da bude, dok nevoljnog zavisnika procenjujemo sa eksternalističke pozicije, u smislu da mu se stanje u kome jeste dešava jer iako su želje njegove, ipak operativni princip volje nije onaj koji bi on želeo da poseduje. Preklapanje ova dva nivoa prilikom procene odgovornosti fundiraju često intuitivnu očiglednost na koju se pozivamo kada procenjujemo primere frankfurtovske tipa.

zaista jesmo, da pogledamo u istoriju kako bismo razumeli na koji način je osoba postala to što jeste, a kada to činimo, mi onda opet deriviramo moralnu odgovornost iz prethodećih uslova.

Vratimo se našem primeru i razmotrimo ga sa aspekta aktuelnog scenarija. Dakle, pitanje je na koji način, ukoliko ne pribegavamo transfer principu, možemo tvrditi da je subjekt u ovakvoj situaciji moralno odgovoran? Ono sa čime se moramo složiti ogleda se u tome da subjektove psiho-fizičke sposobnosti u ovoj situaciji nisu identične uobičajenom subjektu. Naime, njegova moć je bitno umanjena, ali to ne znači da je subjekt delovao po automatizmu, odnosno da nije mogao da odluči kako će postupiti. Pretpostavimo da on želi da stigne kući, ulazi u auto, čini sve što uobičajeno čini da bi pokrenuo auto, vozi ga i neobraćajući pažnju na svetlo na semaforu, ubija pešaka na pešačkom prelazu. Skloni smo da zaključimo da je alkoholisano stanje u kome se nalazi zaslužno za nepažnju manifestovanu u nepoštovanju saobraćajnih propisa koja je i dovela do nesrećnog epiloga. Međutim, ista takva racionalizacija može se preneti i na odluku da se i pored alkoholisanog stanja subjekt automobilom odveze kući. Mi možemo reći da bi neki drugi subjekt, koji bi se našao u alkoholisanom stanju, u takvoj situaciji odlučio da ne krene automobilom. Dakle, samo stanje nije dovoljno da omogući unifikaciju postupanja u takvim situacijama. Naime, subjekt, nevezano za stanje u kome se nalazi, može razmatrati razloge koji motivišu postupanje. Jasno je da na deliberativnom nivou mora postojati viši osnov polazeći od koga se može objasniti različitost postupanja dva subjekta koja se nalaze u istom psihofizičkom stanju. Zapravo, mi pretpostavljamo, kada bismo prvog subjekta u treznom stanju zapitali da li bi u alkoholisanom stanju postupio na način na koji smo pretpostavili u gornjem primeru, da bi on to kategorički odbio. Međutim, ovaj odgovor ništa ne dokazuje zato što ni na koji način nije relevantan za ono što se zaista u primeru desilo, osim što unosi *bona fide* uslov u procenu odgovornosti. Zapravo, ono što bismo mi želeli da učitamo ovom subjektu vezano je ne samo za izbor postupka, već i za racionalni osnov na kome je izvršio izbor u gornjem primeru. Mi smatramo, polazeći od racionalističke paradigme, da bi u takvoj situaciji svaki subjekt iracionalnom razlogu - da se u alkoholisanom stanju odveze kući - pretpostavio racionalni razlog koji kaže da je bolje, na primer, uzeti taksi. Dakle, osnov 'normalnosti' ili prijemčivosti za moralnu procenu je u ovoj situaciji utemeljen na pretpostavljenoj racionalnosti jedne od opcija, odnosno na subjektovoj sposobnosti da

deluje u skladu sa racionalnom opcijom. Međutim, ono što je mnogo važnije, ogleda se u tome da i alkoholisani subjekt takođe poseduje deliberativni mehanizam i da on postupa u skladu sa njegovim nalogom, kada se odlučuje da u takvom stanju sedne u auto. Dakle, njegovo stanje ne blokira funkcionisanje samog mehanizma, već mi smatramo da ga dovodi u situaciju da izabere iracionalnu opciju zato što ga na to prinuđuje fiziološko stanje u kome se nalazi. Ključno pitanje je na osnovu čega mi možemo tvrditi da ga alkoholisano stanje *prinuđuje* na iracionalnu odluku i da je ono razlog njegovog postupanja, kad i trezne osobe često biraju iracionalne opcije? Dakle, već nam sama odluka da sedne u auto dovoljno govori o subjektovom karakteru, preciznije o odsustvu respekta prema određenoj moralnoj normi, i u tom smislu on bi bio odgovoran za vožnju čak i da nije, na putu do kuće, došlo do fatalnog epiloga. U tom smislu Frankfurt može da kaže da i ova klasa subjekata može biti prijemčiva za moralnu procenu, i da zato pitanje o istoriji predstavlja suvišan uslov. Slobodnije izraženo, subjekt bi u ovoj situaciji bio moralno odgovoran zato što je alkoholičar, ali ga to ne sprečava da vrši moralno relevantnu deliberaciju. Alkoholisano stanje iako utiče na umanjenje psihofizičkih sposobnosti, pa u tom smislu utiče na normativni okvir, to čini samo tako što za moralno neprihvatljivu opciju obezbeđuje pogodan izgovor. Zašto bi sâmo stanje direktno trebalo da vodi ka izboru, u moralnom smislu, lošeg razloga delovanja? Budući da je subjekt u primeru delovao na osnovu takvog razloga, mi ga i pored svega možemo smatrati moralno odgovornim. Ovde je važno primetiti da se odgovornost ne zasniva na mogućnosti da se postupi drugačije, već na htenju da se postupi na način na koji se postupilo i da je razlog koji je vodio subjekta klasičan primer drugostepenog htenja koje je želju da se odveze kući učinilo operativnom voljom. Sigurno da bismo uključivanjem istorije u priču obezbedili osnov na kome se može utemeljiti moralna odgovornost, ali to ne znači da se gornji zaključak treba odbaciti. Ukoliko bi istorija pokazala da subjekt nije sposoban za moralno relevantnu deliberaciju, odnosno da ne može da razume moralne dileme, onda bi to predstavljalo pogodan osnov otpisivanja odgovornosti, ali bi aspekt nefunkcionalnog mehanizma tada bio prisutan i na lokalnom planu, u konkretnoj situaciji. Međutim, alkoholisani subjekt se ne može poistovetiti sa 'ograničenim' subjektom, zato što za razliku od poslednjeg, operativnost njegovog normativno-deliberativnog mehanizma nije onemogućena u alkoholisanom stanju. Samo stanje nije odgovorno za prihvatanje, u moralnom smislu, nepovoljnije opcije.

Ono što ovaj izbor čini moralno relevantnim rešeno je ranije i na nivou koji se tiče subjektive ličnosti. Dakle, nije dovoljno da mehanizam bude delimično neoperativan kako bi se obezbedio osnov isključivosti odgovornosti, već je potrebno da on apsolutno ne bude senzibilan u pogledu moralnih razloga i tada mi otpisujemo odgovornost, zato što taj subjekt ne može biti relevantan adresat reaktivnih stavova, zato što ne može da razume zašto je određeno postupanje *moralno* neprihvatljivo, jednom rečju, zato što on ne može biti ličnost u Frankfurtovom smislu reči. U odnosu na argument manipulacije, izneseno zapažanje nas primorava da odbacimo prvu premise, a kada to učinimo onda je potrebno braniti tezu da je i izmanipulisan subjekat prijemčiv adresat reaktivnih stavova.

Fišer, međutim, vidi ovaj problem drugačije. Situacije u kojima je subjekt odgovoran za konsekvence postupaka ili izbora koje je izvršio u stanju bitno umanjenih psihofizičkih sposobnosti, ali za čije je javljanje sam zaslužan, polazeći od Frankfurtovog scenarija i uslova moralne odgovornosti koje pretpostavlja, ne može da objasni na koji se način, kako bi se izbegli protivintuitivni zaključci, može derivirati moralna odgovornost, a da se ne posegne za supstancijalističkim kvalifikacijama? Jednostavno, nama je potreban odgovor na pitanje kako je subjekt dospao u stanje koje ga čini moralno relevantnim adresatom za postupke koje vrši u stanju bitno umanjenih psihofizičkih sposobnosti? Preciznije izraženo, nije dovoljno obezbediti mogućnost derivacije moralne odgovornosti posezanjem za subjektivim karakterom, već je potrebno pokazati kako je subjekt došao u posed takvog karaktera. Ovako postavljeno pitanje nužno nameće istorijsku perspektivu prilikom zasnivanja legitimnog odgovora i upravo iz tog razloga Fišer pojam moralne odgovornosti istorijski fundira.

U toku dosadašnjeg izlaganja često smo upotrebljavali koncept 'subjektov normativno-deliberativni mehanizam', pri čemu smo značenje ovog uslova utemeljili na intuitivno prihvatljivoj razlici između dva načina postupanja koji su, polazeći od Frankfurtovog primera, prisutni u aktuelnom i alternativnom scenariju. Delovanje koje Frankfurt specifikuje kvalifikativom 'po svom' i koje je prisutno u aktuelnom scenariju trebalo je da nam sugeriše da u tom scenariju subjektov mehanizam, koji je senzibilan na razloge, nije sputan, u pogledu funkcionisanja, nikakvim spoljašnjim ili, u odnosu na subjekta, stranim faktorima i elementima. S druge strane, u alternativnom scenariju, koji po

definiciji nikada ne postaje deo aktuelnog scenarija, na delu je isti subjektivni mehanizam, s tim što određeni elementi nisu pokriveni kvalifikativom 'po svom', budući da Blek primorava Džonsa da postupa na željeni način. Prinuda koju Blek vrši nije klasične vrste, zato što u Frankfurtovom primeru Džons ne zna za prisustvo Bleka. U alternativnom scenariju Blek, uz pomoć sofisticiranog kompjutera kojim nadzire Džonsove *mentalne procese*, može takođe uticati na jedan aspekt tih procesa koji je vezan za odlučivanje. Ukoliko pretpostavimo da se Džons odlučuje polazeći od određenih razloga,³⁸¹ onda će se Blekova intervencija svesti na onemogućavanje javljanja, u trenutku odlučivanja, alternativnog razloga, pri čemu će Džonsu biti nametnuta opcija koju bira. Ono što je od izuzetnog značaja u pogledu načina na koji Blek može prinuditi Džonsa i na šta se posebno mora ukazati, ogleda se u činjenici da Blek ne onemogućava funkcionisanje Džonsovog mehanizma, u smislu da Džons u alternativnom scenariju gubi u potpunosti ovu sposobnost, već on utiče na ovaj mehanizam tako što uslovljava opciju izbora. Dakle, u prvom slučaju Džons odlučuje kako će da postupa na osnovu vlastitog razloga, dok u drugom slučaju Blek uslovljava izbor. Konačno, u tome se ogleda distinkcija između postupanja 'po svom' i postupanja pod prinudom Blekovog mehanizma. Intuitivno, Frankfurtu je bilo dovoljno da ukaže da u ova dva scenarija isti mehanizam funkcionise na dva različita načina. U tom važnom detalju u pogledu identiteta mehanizma u oba scenarija, sadržan je koncept kome niti Frankfurt niti potonji zastupnici njegovog kompatibilizma nisu posvetili dovoljno pažnje a svodi se na zapažanje da u oba scenarija subjekt ne gubi ključno svojstvo vlastite subjektivnosti. U alternativnom scenariju Džons nije moralno odgovoran zato što ga je prinuda Blekovog mehanizma učinila 'lakomislenikom', odnosno pasivnim posmatračem sila nad kojima ne poseduje kontrolu, već je on i dalje aktivan samo što ono što ga čini moralno odgovornim u aktuelnom scenariju, ne vrši 'po svom'. Fišer je upravo uvođenjem artificijelne pojmovne aparature pokušao da pojača ovu tananu razliku.

Mehanizam senzitivna na razloge, slobodno možemo reći, predstavlja najzahtevniji segment njegove teorije moralne odgovornosti prvenstveno zato što je veoma teško načiniti individuaciju relevantnog mehanizma na kome se u određenim situacijama treba zasnovati

³⁸¹ Frankfurt nam, nažalost, u tekstu iz 1969. ne kaže ništa o tome, te iz tog razloga moramo pretpostaviti ovu mogućnost.

procena moralne odgovornosti. Međutim, razmatranje osnova moralne odgovornosti polazeći od funkcionisanja mehanizma, a ne od subjekta, predstavlja značajnu novinu koju u razmatranje moralne odgovornosti uvodi Fišerova pozicija. Ukoliko se zadržimo na Frankfurtovom scenariju, uočićemo da je funkcionisanje subjektovog deliberativnog mehanizma osetljivo na razloge zato što Džonsovo postupanje predstavlja odgovor na nalog ovog mehanizma, odnosno zato što je njegovo postupanje sprovedeno u skladu sa normalno funkcionalnim mehanizmom deliberacije. U alternativnom scenariju, u kome se vrši direktna stimulacija moždanih procesa, funkcionisanje Džonsovog mehanizma je svakako drugačije. Ono što je značajno, ogleda se u tome da mehanizam može funkcionisati na dva različita načina, pri čemu u aktuelnom scenariju mehanizam može biti osetljiv na razloge dok subjekt, budući da ne može da postupi drugačije, ne može biti osetljiv na razloge. Pomalo kontroverznu prirodu ovog zapažanja možemo odagnati uvođenjem aspekta prvog lica u priču. Ukoliko se Frankfurtovom scenariju priđe iz Džonsove perspektive jasno je da njegov deliberativni mehanizam funkcioniše normalno, zato što Džons nesmetano može razmatrati alternativne opcije i odlučiti, polazeći od dovoljnog razloga, u skladu sa kojom želi da postupi. Ova sposobnost Fišeru daje za pravo da individuaciju mehanizma izvrši u skladu sa zahtevima semantike mogućih svetova. Naime, u aktuelnom scenariju upravo opisana Džonsova sposobnost nam dokazuje da je izbor opcije izvršen u skladu sa potrebnim mehanizmom zato što je odluka utemeljena na dovoljnom razlogu, a što znači da je Džons nesmetano mogao da razmotri i alternativne razloge i da zaključi da oni ne poseduju dovoljnu motivišuću snagu, koja bi ga opredelila da postupi drugačije. S druge strane, ukoliko posmatramo Džonsa iz perspektive trećeg lica, nepostojanje alternativa je dovoljno da zaključimo da njegov deliberativni mehanizam nije mogao da bude osetljiv na razloge, što je svakako pogrešno. Internalistički pristup koji je karakterističan i za Frankfurta, ali i za Fišera, omogućava im da ukažu na ovu intrinzičnu prirodu normativno-deliberativnog mehanizma.³⁸² Subjekt poseduje upravljačku kontrolu ukoliko je sposoban da prepozna razloge i to posebno moralne razloge i da odlučivanje i postupanje sprovodi u skladu sa razlozima koji su dovoljni i u moralnom smislu poželjni. Prema tome, upravljačka kontrola polazi od dva nužna i potrebna uslova kako bi subjekt s pravom

³⁸² Uporediti, Fischer, J. M. (1994), p. 163.

mogao biti smatran moralno odgovornim. Fišer prvi osnov naziva sposobnošću rekognicije razloga, dok drugi osnov označava uslovom reagovanja na razloge.³⁸³ U zavisnosti od stepena reakcije na ove uslove moguće je razlikovati mehanizam koji je, u *jakom* ili u *slabom* smislu, osetljiv na razloge.³⁸⁴ Mehanizam je u slabom smislu osetljiv onda kada je sposoban da reaguje na različite razloge, u smislu da bi u nekom mogućem svetu drugačiji razlog mogao subjekta da postakne da postupi drugačije. Izraženo na način koji Fišer ekslicitno ne navodi, mehanizam nam mora ukazati da je subjekt sposoban da bira u skladu s principom dovoljnog razloga, odnosno da je sposoban da izbor vrši polazeći od jednog višeg principa deliberacije. Za upražnjavanje ove sposobnosti, metafizički obezbedene alternative nisu od presudnog značaja. Preciznije, subjektu ne moraju biti dostupne alternativne opcije da bi nesmetano mogao da procenjuje, u skladu s dovoljnim razlogom, koja mu je opcija poželjnija. Nasuprot slabom mehanizmu, jako osetljiv mehanizam ne računa samo sa nekim mogućim svetom, polazeći od koga se može ispitati da li je u aktuelnom scenariju subjekt delovao na osnovu dovoljnog razloga, već traži da mogući svet mora biti dostupan subjektu u smislu u kome bi on, ukoliko bi za alternativnu opciju posedovao dovoljan razlog, tako i postupio ili, drugačije izraženo, da je nužno obezbediti postojanje alternativnog sveta u kome je delovanje u skladu sa jačim razlogom dostupno subjektu delovanja. Na taj način bismo mogli, iako je u aktuelnom scenariju subjekt postupio u skladu sa slabim mehanizmom, da insistiramo da to što je učinio ne predstavlja najbolju opciju, zato što postoji svet u kome je bilo moguće postupiti u skladu sa najboljim mogućim razlogom i koji je subjektu bio dostupan. Fišer smatra da je u pogledu utvrđivanja moralne odgovornosti dovoljno poći od slabog mehanizma. Insistiranje na slabom mehanizmu je opravdano zato što opcija koja sa naše tačke gledišta predstavlja najbolju moguću opciju pa tako obezbeđuje dovoljan razlog za delovanje, iz subjektive perspektive ne mora izgledati tako, s tim što to još ne znači da on ne može biti odgovoran zato što mu nepostojanje alternativa nije moglo obezbediti pristup najboljoj mogućoj opciji. Ovako opisan uslov je isuviše jak i doveo bi nas u situaciju da subjektima otpisujemo odgovornost za postupke koji nisu učinjeni u skladu sa najboljim mogućim razlogom. Delovanje u

³⁸³ Uporediti, Fischer, J. M. (2012e). Guidance Control. U: Fischer, J. M. (2012), p. 187.

³⁸⁴ U daljem tekstu ću ove mehanizme označavati akronimima JM, za jak mehanizam i SM, za slab mehanizam.

skladu sa najboljim mogućim razlogom svakako može predstavljati ideal, ali je za uslov na kome se temelji procena moralne odgovornosti isuviše zahtevan, ali i nepotreban. Primenimo ovaj par uslova na primer sa kojim smo započeli izlaganje kako bismo jasno uočili u čemu se konkretno ogleda razlika između JM i SM-a.

Subjekt koji je u alkoholisanom stanju prouzrokovao saobraćajnu nesreću sa fatalnim ishodom, prema Fišerovoj klasifikaciji, deluje u skladu sa SM uslovom. Identifikacioni princip u pogledu operativnih uslova svodi se na razmatranje postojanja mogućeg scenarija u kome ista vrsta mehanizma funkcioniše, ali subjekt može i zapravo postupiti drugačije.³⁸⁵ Eksploatacija principa može da bude u skladu sa logikom mogućih svetova, tako da nije potrebno insistirati na faktičkom postojanju alternativa. Međutim, ono što se mora održati konstantnim jeste sam mehanizam, odnosno sposobnost da u mogućem svetu mehanizam može da bude pobuđen i alternativnim razlogom. Na ovaj način možemo se zapitati da li bi u mogućem scenariju subjekt odgovorio izazovu razloga da postupi drugačije. Ako je to slučaj, onda na delu imamo SM uslov. S druge strane, JM uslov je zadovoljen kad subjekt na osnovu dovoljnog razloga može da *izabere* opciju koja zadovoljava ovaj uslov. Dakle, da bismo dobili delovanje u skladu sa JM uslovom, moramo se zapitati šta bi se desilo ukoliko bi postojao dovoljan razlog za alternativno postupanje? JM uslov nas tako smešta u alternativni scenario u kome postoji dovoljan razlog za alternativno postupanje, ali koji je sličan aktuelnom scenariju. U odnosu na SM uslov, pitanje nas premešta samo u *mogući* scenario u kome postoji dovoljan razlog i u kome subjekt postupiti drugačije. U prvom slučaju, možemo utvrditi da subjekt deluje u skladu sa JM uslovom, dok je u drugom slučaju izvesno da subjekt nije u mogućnosti da deluje sa ovim uslovom. Inverzno prikazano, ukoliko subjekt u aktuelnom scenariju deluje u skladu sa JM uslovom, to znači da ono što čini čini na osnovu dovoljnog razloga, ali da može učiniti i drugačije, na šta upućuje alternativni scenario. Međutim, subjekt koji deluje u skladu sa SM uslovom, ne može postupiti drugačije, ali to još uvek ne znači da ono što čini ne čini sa dovoljnim razlogom. U tom smislu, Fišer može da zaključi da ukoliko subjekt

³⁸⁵ Uporediti, Fischer, J. M. (1994), p. 179 i Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1993a). Responsibility for Consequence. U: Fischer, J. M. and Ravizza, M. ed. (1993). *Perspectives on Moral Responsibility*. Itaca and London: Cornell University Press, p. 339.

deluje sa SM uslovom, on to čini slobodno i u tom smislu može biti moralno odgovoran.³⁸⁶ Takođe, na osnovu izvedene razlike, jasno je da subjekt u determinističkom scenariju može posedovati samo drugu vrstu mehanizma. Činjenica da subjekt deluje u skladu sa mehanizmom koji je senzitivan na razloge, pa tako i na moralne razloge, dovoljna je da ga učini pogodnim adresatom moralno relevantnih atributa. Međutim, senzitivnost koja je važno svojstvo mehanizma može biti uslovljena spoljašnjim faktorima (hipnozom, prikrivenom manipulacijom, 'ispiranjem mozga'), tako da, u određenom smislu, funkcionisanje mehanizma ne može da se okvalifikuje kao subjektovo delo.³⁸⁷ Zbog toga Fišer zaključuje da posedovanje ovog mehanizma, iako nužno, nije dovoljno za postojanje moralne odgovornosti. Da bi se razrešio ovaj nedostatak, treba prihvatiti da je moralna odgovornost istoričan pojam.³⁸⁸

Uvođenje istorijske perspektive u razmatranje pojma moralne odgovornosti, kako smo u uvodu приметili, usledilo je kao reakcija na nesposobnost teorija mreža da objasne derivaciju odgovornosti, kao i situacije u kojima se može manipulirati i samim vrednostima u skladu sa kojima subjekt deluje. U ovim situacijama procena odgovornosti sa aspekta teorija mreža dovela bi do apsurdnih rezultata. Budući da deliberativni mehanizam zadovoljava potrebne uslove, ukoliko ne bismo uveli istorijski horizont u razmatranje, bili bismo prinuđeni da utvrdimo moralnu odgovornost za delovanje koje je sprovedeno u skladu sa eksternom vrednošću. Kako bi predupredili takvu mogućnost, Fišer i Ravizza (Ravizza) uvode pojam *preuzimanja odgovornosti*.³⁸⁹ Proširivanje opsega potrebnih kriterijuma bilo je nužno kako bi se objasnilo navedeno opterećenje. Osnovna ideja sa preuzimanjem odgovornosti sastoji se u tome da za razliku od kolokvijalnog značenja, gde preuzimanje odgovornosti često funkcioniše kao pogodan izlaz od odgovornosti, ovde ono omogućava pripisivost moralno relevantnih kvalifikativa. U tom smislu je i moralna odgovornost opštiji pojam u odnosu na krivicu i zaslugu, te tako ne predstavlja izlaz, već

³⁸⁶ Uporediti, Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1993a), p. 346/7 i Fischer, J. M. (2006e). Responsibility and Manipulation. U: Fischer, J. M. (2006), p. 223/4.

³⁸⁷ Uporediti, Stump, E. (2002). Control and Causal Determinism. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), pp. 47-48.

³⁸⁸ Uporediti, Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1994). Responsibility and History. *Midwest Studies in Philosophy*, (19), p. 435.

³⁸⁹ Uporediti, Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1994), p. 441.

put koji omogućava pripisivost moralnih atributa.³⁹⁰ Kada subjekt preuzima odgovornost, on tim činom demonstrira da je vrednost koja je upravljala njegovim delovanjem zaista njegova, odnosno da je prošla određeni put implementacije u subjektov normativni okvir, tako da preuzimanjem odgovornosti on ujedno preuzima odgovornost i za samu vrednost. U suprotnom, subjekt bi bio odgovoran za nešto što nije njegovo.³⁹¹ Istini za volju i Frankfurt ističe da bi subjekt kome bi manipulacijom bio umetnut novi karakter, takođe mogao da bude moralno odgovoran za delovanje u skladu sa tim karakterom ukoliko se drugostepenim htenjem vrši identifikacija želje prvog reda i određene vrednosti, pri čemu subjekt na taj način preuzima odgovornost za određenu vrednost.³⁹² Međutim, Frankfurt za razliku od Fišera, ne smatra da je identifikacija pretpostavlja proces u kome se vrši ovo, da tako nazovemo, pounutrenje eksterne vrednosti u normativni okvir koji čini ličnost u Frankfurtovom smislu. Ono što obezbeđuje buduće identične postupke u sličnim situacijama Frankfurt zasniva uvođenjem pojma rezonance kako bi dočarao ideju da prisvajanje određene vrednosti odzvanja i kroz više nivoe subjektovog deliberativnog mehanizma.³⁹³ Fišer, nasuprot Frankfurtu, smatra da se ovaj proces mora posmatrati istorijski, tj. tako da se kritički odnos prema 'novoj' vrednosti morao desiti u nekom delu prošlosti koja je zaslužna za postojanje moralne odgovornosti u potonjoj konkretnoj situaciji. Tako bi i naš primer, kojim smo otvorili kontekst rasprave, ustvari dao za pravo Fišeru da se odgovornost za skrivljenu nesreću derivira na osnovu odnosa prema vrednosti koji je subjekt demonstrirao u nekoj ranijoj fazi kada je ovu vrednost učinio vlastitom. Implikacija koja se odavde nameće ogleda se u tome da moralna odgovornosti zavisi od različitih istorija koje su uključene u genealogiju čiju kulminaciju predstavlja određen izbor ili postupanje.³⁹⁴

³⁹⁰ Uporediti, Fischer, J. M. and Tognazzini, N. A. (2011), p. 405.

³⁹¹ Uporediti, Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1994), p. 441.

³⁹² „ (...) u meri u kojoj osoba sebe identifikuje kao izvoriste postupaka, ona preuzima odgovornost za te postupke i postaje moralno odgovorna za njih; štaviše, pitanje kako su postupci i identifikacija sa izvoristem uslovljeni je irelevantno u odnosu na pitanje da li je on postupio slobodno ili da li je moralno odgovoran za to postupanje.“ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1988e), p. 54.

³⁹³ Frankfurt kaže: „Kada se čovek *odlučno* poistoveti sa nekom od svojih primarnih želja, ova obaveznost 'odjekuje' kroz potencijalno beskonačni niz viših redova.“ Uporediti, Frankfurt, H. (2008), str. 192.

³⁹⁴ Umesto detaljnog razmatranja 'Fišerovih mehanizama', na ovom mestu je za naše potrebe dovoljno objasniti u čemu se ogleda razlika između JM i SM mehanizma, kao i u kom smislu obezbeđivanje 'vlasništva' nad komponentama poslednjeg mehanizma njega čini umereno osetljivim na razloge. Upravo se Fišer često

Ukoliko navedena zapažanja dovedemo u vezu sa argumentom od koga smo krenuli, kompatibilistička reakcija na argument manipulacije može biti dvojaka. Hijerarhijska teorija može odbaciti važnije prve premise – premise manipulacije, dok istorijski fundirana teorija moralne odgovornosti može odbaciti drugu premisu – premisu nepostojanja razlike. U skladu s prvom mogućnošću, kompatibilisti bi morali da tvrde da manipulacija ne predstavlja izazov po moralnu odgovornost zato što i u takvim situacijama subjekt može biti moralno odgovoran. Takav zaključak bi se preneo i na drugu premisu, pri čemu bi se moglo primetiti da ukoliko kauzalni determinizam funkcioniše analogno primerima manipulacije, onda ni on ne može predstavljati problem zato što je za pitanje o moralnoj odgovornosti naprosto irelevantan.³⁹⁵ S druge strane, pristalice Fišerove opcije mogu prihvatiti prvu premisu, ali su primorani da upravo zbog pojma istoričnosti odbace drugu premisu.³⁹⁶ Jednostavno, način na koji je subjekt dospeo u stanje u kome se nalazi uslovljava i procenu vezanu za uslov slobode i odgovornosti za ono što čini u tom trenutku.

poziva na umereni mehanizam koji predstavlja nužan i dovoljan uslov za postojanje moralne odgovornosti i koji može dovesti u zabunu ukoliko se ostane da binarnoj razlici na koju smo i mi ukazali u glavnom tekstu. Međutim, umereni mehanizam predstavlja JM uslov nad kojim subjekt poseduje kontrolu i koji je u njegovom vlasništvu, tj. za čije je operativne razloge u određenom momentu istorije preuzeo odgovornost. Ira Šnel u jednoj informativnoj fusnoti primećuje da Fišer preferira govor o mehanizmu iako je jasno da je u pitanju uobičajeni pojam racionalnosti, dok Karlos Moja nepostojanje JM uslova objašnjava na način da je subjektova praktična racionalnost ozbiljno oštećena što ga u krajnjoj liniji čini nepodobnim za moralnu odgovornost. U skladu sa navedenim zapažanjima artifičijalna terminologija ne bi trebalo da nam onemogućí uvid u intuitivno jasnu razliku. U tom smislu su i Džinejova zapažanja u vezi terminologije koju Fišer upotrebljava prihvatljiva, ali za razliku od njega ja smatram da ona ne zavodi, već da plastično ukazuje na ono što se može prikazati uobičajenim kategorijalnim aparatom. Kako god, Fišerova terminologija je postala sastavni deo kompatibilističkog pojmovnog arsenala tako da bismo prevodenjem u drugačiji registar odstupili od trenutnog standarda. Više o mehanizmima videti u Fischer, J. M. (1994), pp. 160-178; Fischer, J. M. and Ravizza, M. (1993a), pp. 338-347; Fischer, J. M. (2012e), pp. 186-206; Fischer, J. M. (1999), pp. 127-129; Ginet, C. (2006a). Working with Fischer and Ravizza's Account of Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (10), pp. 229-253; Mele, A. R. (2000). Reactive Attitudes, Reactivity, and Omissions. *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility* by John Martin Fischer; Mark Ravizza. *Philosophy and Phenomenological Research*, 61(2), pp. 447-452; Mele, A. R. (2006a). Fischer and Ravizza on Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (10), pp. 283-294; Levy, N. and McKenna, M. (2009). Recent Work on Free Will and Moral Responsibility. *Philosophy Compass*, 4(1), pp. 113-115; Schnall, I. M. (2010). Weak reason-reponsiveness meets its match: in Defense of David Widerker's attack on PAP. *Philosophical Studies*, (150), pp. 271-283; Moya, C. J. (2007). Moral Responsibility without Alternative Possibilities?. *The Journal of Philosophy*, 104(9), pp. 475-486; Vargas, M. (2006). On the Importance of History for Responsible Agency. *Philosophical Studies*, (127), pp. 351-382; Pareboom, D. (2001), p. 106 i dalje.

³⁹⁵ Uporediti, Berofsky, B. (2006). Global Control and Freedom. *Philosophical Studies*, (131), pp. 419-455; Watson, G. (1999). Soft Libertarianism and Hard Compatibilism. *The Journal of Ethics*, (3), pp. 360-365.

³⁹⁶ Na primer, Hadi je upotrebio ovaj pristup u: Haji, I. (1998). *Moral Appraisability. Puzzles, Proposals, and Perplexities*. NY, Oxford: Oxford University Press, kao i Mili u: Mele, A. R. (2006).

Odatle sledi da se između determinističkog scenarija i slučajeva manipulacije ne može povući znak jednakosti.

Kosekvenca koja se u vezi prve interpretacije može povući, ogleda se u tome da iako manipulacija može uticati na funkcionisanje relevantnog mehanizma na kome se zasniva pripisivanje moralne odgovornosti, to još uvek ne znači da je mehanizam u potpunosti neoperativan. Ukoliko se subjekt može identifikovati³⁹⁷ sa manipulisanim razlozima i vrednostima, pitanje porekla je potpuno irelevantno za moralnu odgovornost. Ono što ga čini odgovornim obezbeđeno je identifikacijom, čime je subjekt preuzeo odgovornost za eksterni uslov i tako ga načinio sopstvenim vlasništvom. Ukoliko kauzalni determinizam deluje na način manipulacije, tako da ponašanje uslovljava činocima koji su izvan subjektive kontrole, moralna odgovornost se zasniva na ovom intrizično subjektivnom svojstvu, pa tako nema bojazni da bi on mogao biti, u moralnom smislu reči, neodgovoran. Sa aspekta Fišerove analize, zaključak je jednostavan – kauzalni determinizam i slučaj manipulacije se ne mogu izjednačiti zato što se ovde radi o različitim kauzalnim istorijama. Činjenica da neko manipuliše subjektom, takođe, nije dovoljna da istovremeno onemogući postojanje moralne odgovornosti, ali to može da učini ukoliko funkcionisanje SM uslova nije zadovoljeno. Međutim, ukoliko se u kauzalnoj istoriji u određenom trenutku desilo pounutrenje eksterne opcije, odatle se može derivirati odgovornost i u onim situacijama kada funkcionisanje SM uslova nije bilo moguće.³⁹⁸

³⁹⁷ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1998c), pp. 58-69. U ovom tekstu Frankfurt na jednom mestu (p. 60) nudi informativno zapažanje razmatrajući odnos subjekta sa željama, s tim što se za naše potrebe može bez ostatka primeniti na pojam identifikacije. Naime, Frankfurt primećuje da među mnogobrojnim strastima ili željama neke pokretački princip baštine u odnosu na subjekta dok su druge uslovljene eksternim uslovima. U ponavljanju aristotelovskog momenta ne bi bilo ničeg novog da nam u drugačijem kontekstu ne omogućava drugačiji zaključak. Naime, polazeći samo od subjekta aristotelovska analogija nam omogućava da ukažemo na razliku u kauzalnim principima, ali je to u ovom kontekstu nedovoljno. Ono što je mnogo važnije vezano je za identifikaciju koju subjekt uspostavlja sa određenim determinantama, pri čemu demonstrira aktivan odnos ka ovim uslovima. U tom smislu iako određeno postupanje može biti uslovljeno eksternim činocima, to još uvek ne znači da je subjekt u odnosu na njih pasivan. U jednom slobodnijem maniru, koji će kasnije morati da bude strožije određen, može se primetiti da istorija delatnosti u određenom smislu predstavlja područje u kome se razmatra da li je i kada je subjekt u odnosu na determinišuće uslove bio aktivan. Samo tada pokretački princip ovih determinanti može biti određen kao subjektovo dobro.

³⁹⁸ Ovu mogućnost Fišer pridodaje u: Fischer, J. M. (2011). The Zygote Argument Remixed. *Analysis*, 71(2), pp. 1-6.

Međutim, problem sa argumentom manipulacije je mnogo dublji i neprijatiji po kompatibilistički projekat. Naime, Pereboom je istakao da se osnovni nedostatak kompatibilističkog projekta, a rasprava vezana za argument manipulacije je to i potvrdila, sastoji u tome što se po pravilu poseže za formulisanjem nužnih uslova odgovornosti, pri čemu potrebni uslovi, funkcionalni u uobičajenim situacijama, ostaju van istraživanja.³⁹⁹ Da bi to pokazao on je skicirao četiri primera manipulacije u kojima je subjektu obezbeđena konjunkcija svih relevantnih kompatibilističkih uslova potrebnih za procenu moralne odgovornosti, pri čemu se, polazeći od njih, ne može zaključiti da je subjekt i zaista moralno odgovoran u kauzalno determinističkom scenariju.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Uporediti, Pereboom, D. (2001), p. 101.

⁴⁰⁰ Osnovna pretpostavka situacije vezana je za subjekta u determinističkom scenariju koji poseduje uslove na kojima kompatibilisti utemeljuju moralnu odgovornost. Inicijalna situacija je opisana je sledećom pričom: Profesor Plam je zarad neke lične koristi ubio gospođicu Vajt. Njegov postupak je uslovljen željom koja je potekla iz njegovog postojanog i čvrstog karaktera, budući da kod njega egoistički razlozi u velikoj meri pretežu kada ih razmatra sa moralne tačke gledišta. Međutim, želja u skladu sa kojom deluje nije neodoljiva u smislu da je on prisiljen da deluje pod njenim uticajem. Štaviše, ova želja predstavlja drugostepeno htenje u smislu da želi da ubije i da želi da ubije i želi da ubije zato što želi da želi da ubije. Takođe, Plamove želje su modifikovane, a neke i potiču iz njegovog racionalnog razmatranja relevantnih razloga, tako da je proces deliberacije izvršen u skladu sa mehanizmom koji je umereno osetljiv na razloge. On je i receptivan u odnosu na relevantne razloge u smislu da bi ga saznanje da štetne posledice koje bi mogle proisteći po njega samoga na osnovu počinjenog zločina, tako da one mogu biti ozbiljnije od onih koje on zapravo pretpostavlja, onda on ne bi ubio gospođicu Vajt. Premda, on nije potpuno egoističan tako da je sposoban da razmatra i reguliše svoje postupanje u skladu sa moralnim razlozima. Na primer, u situacijama u kojima bi egoistični razlozi bili isuviše slabi u odnosu na moralne razloge, on bi delovao u skladu sa ovim poslednjim razlozima. Ova sposobnost mu omogućava da revidira i unapredi vlastiti karakter tokom vremena. Sada, ukoliko pretpostavimo da kauzalni determinizam važi, onda je plauzibilno zaključiti da je Plam moralno odgovoran? Da bi ovo pokazao Pereboom varira izvorni slučaj sa profesorom Plamom kroz četiri priče u kojima ubistvo koje je počinio može biti kauzalno determinisano faktorima koji su izvan njegove kontrole, ali da mu je pri tom konjunkcijom navedenih kompatibilističkih uslova obezbeđen potreban kapacitet polazeći od koga ga je opravdano smatrati moralno odgovornim.

Slučaj 1: Profesora Plama su stvorili neuronaučnici koji direktno mogu manipulirati njime koristeći tehnologiju koja je slična radio tehnologiji, ali je i pored ovih okolnosti on sličan prosečnim ljudskim bićima. Pretpostavimo da neuronaučnici 'lokalno' manipulišu s njim utičući na deliberativni proces kojim su njegove želje uslovljene i modifikovane – direktno uslovljavajući svako stanje od trenutka do trenutka. Neuronaučnici manipulišu s njim, pored ostalih načina, i tako šro pritiskanjem određenih tastera neposredno pre nego što započne da razmatra situaciju u kojoj se nalazi, kako bi uslovlili da njegova deliberacija bude racionalno egoistička. Plam nije prisiljen na delovanje u smislu da postupa u skladu sa nekom neodoljivom željom – neuronaučnici ga ne opskrbljuju neodoljivim željama – i on ne misli da postupa u suprotnosti sa vlastitim karakterom budući da je često manipulisan da bude racionalno egoističan. Njegova efektivna želja prvog reda da ubije gospođicu Vajt u skladu je sa željama drugog reda. Plamov deliberativni proces ukazuje na postojanje značajnih komponenti od kojih se sastoji uobičajeno reagovanja na razloge. On je privržen relevantnom skupu razloga i njegova deliberacija bi rezultirala drugačijim izborom u situacijama u kojima bi egoistični razlozi bili drugačiji. U isto vreme on nije isključivo racionalno egoističan budući da bi na

Perebumova ideja je jednostavna. Da bi izveo željeni zaključak o tome da između scenarija manipulacije i determinističkog scenarija nema suštinske razlike, dakle, da bi odbranio drugu premisu argumenta manipulacije, on nudi tri progresivna slučaja sa istim kompatibilističkim subjektom nad kojim se vrši određena manipulacija, pri čemu, po njegovom mišljenju, subjekt nije moralno odgovoran za ono što čini, da bi kulminaciju predstavljao poslednji primer u kome je subjekt smešten u deterministički scenario, te se na osnovu uporedne analize može zaključiti da i u takvom scenariju subjekt nije moralno odgovoran za ono što čini. Perebum poentira uvođenjem najrelevantnije eksplanacija date

uobičajen način regulisao svoje ponašanje u skladu sa moralnim razlozima ukoliko bi egoistični razlozi bili relativno slabiji – slabiji nego što su u trenutnoj situaciji.

Slučaj 2: Plam je sličan prosečnom ljudskom biću, sem što je kreiran od strane neuronaučnikakoji su ga, iako ne mogu neposredno da ga kontrolišu, programirali da prilikom odmeravanja razloga za delovanje, ne uvek, ali najčešće bude racionalno egoističan, a što bi u situaciji u kojoj se sada nalazi predstavljalo da je kauzalno determinisan da na uobičajen način reaguje na razloge i da poseduje skup prvostepenih i drugostepenih želja koje su uslovile da počini ubistvo gosodiće Vajt. On poseduje uobičajenu sposobnost da upravlja vlastitim ponašanjem u skladu sa moralnim razlozima, ali su u ovoj situaciji egoistični razlozi snažniji te je u skladu s tim on kauzalno determinisan da ubije zbog ovih razloga. I pored toga, njegovo postupanje nije postupanje koje je izvršeno u skladu sa nekom neodoljivom željom.

Slučaj 3: Plam je ljudsko biće, osim što je determinisan rigoroznim vaspitnim procesom sprovedenim u kući i od strane zajednice i to tako da obično, ali ne uvek, bude racionalno egoističan (u istoj meri egoističan kao u slučaju 1 i slučaju 2). Ovi uticaji izvršeni su u najranijem detinjstvu tako da nije bio sposoban da spreči ili promeni radnje koje su determinisale njegov karakter. U pretpostavljenim okolnostima Plam je uslovljen da razumno reaguje na razloge i da poseduje prvostepene i drugostepene želje koje ga uslovljavaju da ubije gospodiću Vajt. On poseduje uobičajenu sposobnost da shvati, primeni i reguliše u skladu sa moralnim razlozima vlastito postupanje, ali u ovim okolnostima egoistični razlozi su snažniji pa zbog toga rigorozno vaspitanje kojim je odgojen deterministički rezultuje ubistvom. I pored toga, njegovo postupanje nije postupanje koje je izvršeno u skladu sa nekom neodoljivom željom.

Slučaj 4: Fizički determinizam je istinit i Plam je prosečno ljudsko biće, koje je stvoreno i odgojeno u normalnim okolnostima, koje je često, ali ne uvek, racionalno egoistično (u istoj meri egoistično kao u slučajevima 1-3). Plamovo ubistvo Vajtovo usledilo je nakon uobičajenog procesa deliberacije izvršene u skladu sa razlozima, pri čemu je manifestovao specifično ustrojstvo prvostepenih i drugostepenih želja, ali tako da nije delovao zbog neke neodoljive želje. On je posedovao uobičajenu sposobnost da shvati, primeni i reguliše svoje ponašanje moralnim razlozima, ali su u ovim okolnostima egoistični razlozi bili snažniji i u sadejstvu sa prethodećim uslovima uslovlili su postupanje koje je rezultiralo ubistvom.

Perebum smatra da se polazeći od ovih primera može zaključiti da između situacija manipulacije i determinističkog scenarija ne postoje suštinske razlike pa tako, ukoliko utvrdimo da subjekt u prva dva primera nije moralno odgovoran, onda identičan zaključak moramo izvesti i u poslednja dva primera, odakle sledi da kompatibilistički uslovi koji su nužni za postojanje moralne odgovornosti ne mogu izdržati pritisak situacija manipulacije, odakle se opravdano može zaključiti važenje inkompatibilističke teze. Uporediti, Pereboom, D. (2001), pp. 111-115. Prevod Perebumovog primera na pojedinim mestima predstavlja parafrazu izvornog smisla zato što bi se u segmentima koji su značajni za našu analizu direktnim prevodom izgubio filozofski relevantan smisao. Zato sam bio prinuđen da primer prikazem u parafraziranoj formi pri čemu varijacije koje uvodim ni na koji način ne odstupaju od izvornog smisla originalnog primera.

situacije koja se sastoji u tome da je u svim slučajevima upravo kauzalni determinizam osujećujući uslov po pitanju moralne odgovornosti.⁴⁰¹ Preciznije, Perebum ističe da je uslov koji blokira postojanje moralne odgovornosti prisutan u činjenici da subjekti postupci predstavljaju konsekvencu determinističkih uzroka koji su inicirani faktorima koji su van subjektive kontrole i upravo zato što su ovi uslovi prisutni i u determinističkom scenariju, subjekt ne može biti moralno odgovoran.⁴⁰² Na ovaj način, zahvaljujući Perebumovim primerima dobili smo osnov na kome počiva važenje druge premise argumenta. Dakle, slučajevi manipulacije i oni u kojima je pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma imaju, u pogledu moralne odgovornosti, zajednički osujećujući uslov, a ogleda se u zapažanju da subjekt ne može biti odgovoran zato što je njegovo delovanje uslovljeno prethodećim faktorima nad kojima nije posedovao kontrolu. U tom smislu, ovaj se uslov može posmatrati kao druga jaka teza Invagenovog argumenta konsekvenci koji je upravo anticipirao ovu mogućnost.

Podsećanje na argument konsekvenci može nam pomoći da shvatimo da je u determinističkom scenariju uslovljenost obezbeđena konjukcijom prirodnih zakona i prethodećih uslova, pri čemu u analogiji sa argumentom manipulacije upravo činjenice prošlosti trpe uticaj manipulatora i u tom smislu subjekt ne može posedovati kontrolu nad njima. Ovaj momenat samo preliminarno uvodim kako bih omogućio polemiku sa argumentom manipulacije i to sa njegovom drugom premisom. Međutim, to ne znači da *ad hoc* možemo utvrditi da deterministički i manipulativni scenario nisu identični, ali nam omogućava da lociramo spornu tačku oko koje se može polemisati. Takođe, moramo računati i na takve primere manipulacije, u kojima se, kako je to Kejn pokazao, subjektom može manipulirati na način da u potpunosti izostane ona vrsta istorije koja je potrebna kako bi subjekt zadovoljio potrebne kriterijume za moralnu odgovornost, pri čemu uslovi koje

⁴⁰² Uporediti, Pereboom, D. (2001), p. 116. Uporediti, takođe, i Mele, A. R. (2005). A Critique of Pereboom 'Four-case Argument' for Incompatibilism. *Analysis*, 65(1), pp. 75-80. Mili primećuje da Pereboom pretpostavlja važenje kauzalnog determinizma u primerima, ali da nam sami primeri ne daju dovoljno potvrde za važenje ovog uslova i u svojoj kritici ukazuje na indeterminističke momente koji subjekta čine u moralnom smislu neodgovornim. Dakle, Mili smatra da iako subjekt nije moralno odgovoran, ovakav zaključak se ne može dogmatski zasnovati na tezi o važenju kauzalnog determinizma, zato što primeri funkcionišu u indeterminističkom ključu. Jednom rečju, deterministička pretpostavka je u ovim slučajevima nebitna po pitanju utvrđivanja moralne odgovornosti (p. 80).

ističu aistorijski kompatibilisti mogu biti zadovoljeni, tako da dolazimo u situaciju da u scenariju manipulacije imamo dve suprotstavljene kompatibilističke opcije. Naime, u skladu sa frankfurtovskom strujom, subjekt može biti moralno odgovoran, dok nas Fišerovi uslovi primoravaju da zaključimo da subjekt ne može biti moralno odgovoran, zato što u situacijama manipulacije ne poseduje onu vrstu istorije koja je potrebna da bi subjekt bio moralno odgovoran, ali nas to ne obavezuje da utvrdimo da se identičan zaključak može primeniti i na determinističke scenarije. Jedini izlaz obezbeđuje hipoteza u pogledu drugačije istorije koja je prisutna u determinističkom scenariju, pri čemu takva pretpostavka prebacuje teret dokazivanja na kompatibilističku stranu. Dakle, ono što se mora dokazati jeste da određene istorije ne osujećuju kompatibilističke uslove u pogledu moralne odgovornosti, dok druge to čine.

Ja smatram da jednostrana rešenja nisu dovoljna da se prevaziđu izazov argumenta manipulacije i da se rasprava može podići na viši nivo jedino ukoliko se kompatibilistički odgovor utemelji na *simbiozi* aistorijskog i istorijskog koncepta moralne odgovornosti u aktuelnom scenariju. Razlozi za takvo stanovište su sledeći. Neosporno je da se i u jednoj i drugoj teoriji barata sličnim uslovom slobode koji je relevantan za postojanje moralne odgovornosti. Povodeći se za Fišerovom terminologijom, ja sam taj uslov nazvao mehanizmom i ukazao da se njegovo suštinsko svojstvo ogleda u tome da je senzitivna na razloge, odnosno da subjekt čini ono što čini polazeći od određenih razloga. Među ovim razlozima, moguće je identifikovati i moralno-normativni okvir, tj. vrednosti koje subjekt svojim delovanjem želi da ostvari. Važna nadopuna ovog mehanizma obezbeđuje se određenom vezom koja mora postojati između subjekta i normativnog okvira. Okvir u sebe može uključiti raznovrsne vrednosti, ali je potrebno autorstvo subjekta, te se tako može razlučiti koje su vrednosti njegove, a koje su spoljašnje. Jedan od sigurnih znakova da je određena vrednost spoljašnja jeste njena pasivna priroda. Pod time se ne misli samo i jedino na mogućnost izvršenja delatnosti u skladu sa određenom vrednošću već i javljanje konflikta kada je njeno sporovođenje osujećeno snagom želja prvog reda. Iako nezadovoljene, ove vrednosti ne predstavljaju pasivnu komponentu subjektivog karaktera već osnov frustracija koje odatle mogu da proisteknu. To je dovoljna potvrda da vrednost poseduje određenu poželjnost. U svim tim situacijama subjekt preuzima odgovornost, tako što preuzima vrednost i jedino tada ga možemo smatrati moralno odgovornim. Međutim, za

funkcionisanje samog mehanizma zadovoljenje istorijskog uslova nije niti nužno, niti je potrebno. U tom smislu su teoretičari koji su u psihičkoj arhitektonici pokušavali da pronađu strukturu koja subjektu može obezbediti minimum uslova potrebnih za moralnu procenu bili u pravu. Međutim, pitanje koje ne sme ostati bez odgovora vezano je za pretpostavku koju teoretičari ove vrste dogmatski uzimaju i koja, u krajnjoj liniji, osmišljava razlikovanje stupnjeva odgovornosti u situacijama koje se mogu podvesti pod univerzalan moralni princip, ali u kojima sa strane subjekta postoje uslovi koji nas primoravaju da načinimo drugačiju moralnu procenu odgovornosti. Dva subjekta koja vrše identičnu radnju mogu biti moralno odgovorna, ali se pripisivost relevantnih moralnih kvalifikativa, ukoliko je istorija drugačija, ne može u potpunosti izjednačiti. Subjekt koji sebe svojevolumno dovodi u stanje u kome nisu zadovoljeni kompatibilistički uslovi za postojanje moralne odgovornosti, ne može biti kvalifikovan na isti način kao subjekt koji je u to stanje dospelo pod uticajem nekog vida manipulacije. Teorija koja bi dozvolila nivelaciju u pogledu stepena odgovornosti, zanemarila bi važenje jednog od osnovnih principa pripisivosti odgovornosti, a to je da ona bude *pravično* sprovedena. Iako hijerarhijska teorija volje ne može uspešno rešiti ovaj problem, to ne znači, kao što smo i pokazali, da je u potpunosti neprihvatljiva. Naprotiv, ukazivanje na psihičku strukturu koja predstavlja bazu na kojoj se temelji mogućnost kompatibilističkog određenja uslova koji je potreban za postojanje moralne odgovornosti treba da bude prihvaćen. Međutim, u delu koji posebno ističe istorijska teorija ona mora biti unapređena. Ovaj projekat se ne mora nužno svesti na artificialnu konstrukciju čije su pogodnosti jednokratne. Frankfurt, iako nigde eksplicitno ne ukazuje na istorijsku mogućnost interpretacije, ipak govori o ličnosti, tačnije o karakteru čiji se moralni status upravo manifestuje u radnjama koje subjekt sprovodi.⁴⁰³ Čak bi razmatranje primera sa zavisnicima bilo protivintuitivno kad bismo pretpostavili da Frankfurt smatra da se zavisnik rađa, a ne da se zavisnikom postaje.⁴⁰⁴ Kako god, iako prihvatimo moguće proširenje na način na koji je to učinio Fišer, možemo u kombinaciji

⁴⁰³ Uporediti, Frankfurt, H. (2002c). Reply to John Martin Fischer. U: Buss, S. and Overton, L. (2002), p. 31, fn. 1. Ovde Frankfurt primećuje sledeće: „Pretpostavljam da poenta koju Fišer želi da istakne nije o tome šta mi *vrednujemo* u postupcima već šta je to u njima što *procenjujemo* kada utvrđujemo moralnu odgovornost subjekta. Mi procenjujemo nešto o osobi što je postupkom obelodanjeno“ (Frankfurtov kurziv). Takođe, uporediti i Frankfurt, H. G. (1988c), p. 60, gde govori o istorijama koje ukazuju na to da li je subjektov odnos prema determinantama bio aktivan ili pasivan.

⁴⁰⁴ Uporediti, McKenna, M. (2012), p. 156, fn. 38.

obe perspektive zaključiti da je sam mehanizam aistoričan, ali da normativni okvir prisutan u karakteru subjekta predstavlja istoričnu komponentu. Na taj način smo obe premise argumenta manipulacije usmerili ka jednom kompatibilističkom uslovu, tako da se snaga ovih premisa mora osmotriti u međusobnom sadejstvu. Subjekt koji manipulacijom biva prinuđen da izvrši određenu delatnost može biti moralno odgovoran, ukoliko manipulacija ne blokira relevantnu istoriju na kojoj se odgovornost može derivativno utemeljiti. Na ovaj način dobijamo sledeću interpretativnu pogodnost. Subjekt može biti izmanipulisan na bilo koji način, a zarad isticanja poente pretpostavimo tako što mu je u potpunosti promenjen karakter, pri čemu odatle direktno ne sledi da mu je promenom karaktera u potpunosti promenjen moralno relevantni mehanizam. Dakle, subjekt je pomoću mehanizma i dalje senzitivna na razloge, s tim što vrednosni okvir nije zaista njegov. Međutim, ukoliko je u nekoj situaciji subjekt preuzeo odgovornost za neku od vrednosti, on je tada tu vrednost načinio svojom i ovaj detalj može obezbediti derivaciju odgovornosti u momentu koji je manipulacijom programiran i u kome subjekt mora izvršiti određenu radnju. U tom trenutku operativan je Frankfurtov mehanizam, ali se identifikacija ne obezbeđuje neposredno, već se derivira iz situacije u kojoj je subjekt delovao u skladu sa Fišerovim SM uslovom. Na taj način smo obezbedili mogućnost da subjekt bude moralno odgovoran iako su ga na određeno delovanje uslovlili faktori nad kojima nije posedovao kontrolu. U trenutku u kome vrši programiranu radnju, iako mehanizam nije na potrebnom nivou, mi možemo derivirati odgovornost i reći da je subjekt odgovoran zato što je u određenom momentu u vlastitoj istoriji preuzeo odgovornost za određenu vrednost.

Još jedna značajna implikacija se može odavde izvesti. Elastičnost istorijskog uslova nam omogućava da objasnimo jedan detalj aistoričnog pripisivanja moralne odgovornosti, a može se identifikovati u figuri odgovornosti za vlastitu ličnost, odnosno za činjenicu da je subjekt *dozvolio* da postane ličnost kakva zapravo jeste. Kada subjektu, u skladu sa aistorijskom teorijom moralne odgovornosti, pripisujemo odgovornost za određeno činenje, mi time ujedno vršimo i kvalifikaciju njegove ličnosti. Preciznije, ukoliko se radi o moralno nedopuštenom postupku, pripisujući odgovornost za određeno postupanje mi takođe prigovaramo subjektu da je odgovoran za propuštanje da kroz evaluaciju, re-evaluaciju, kritičko razmatranje normativnog osnova i sl. vrednosni okvir načini svojim. Budući da po definiciji, ovaj deliberativni nivo koji je vezan za vrednovanje

vrednosti ne iziskuje postojanje alternativa, subjekt može biti odgovoran upravo za zanemarivanje vlastite ličnosti. Tako, iako aistorična, ova teorija se opravdano može dopuniti određenom istorijom, onom koju subjekt zaista poseduje i koju karakteriše odsustvo kritičkog odnošenja ka vrednostima koje čine normativni okvir koji svaki subjekt poseduje, nevezano za poreklo. Ukoliko bismo zarad konceptualnih pogodnosti dozvolili mogućnost uvođenja subjekta bez istorije on ne bi bio odgovoran, ne zato što mu nedostaje istorija na kojoj insistiraju Fišer i Raviza, već zato što ne bismo mogli da primenimo ni aistoričan princip evaluacije odgovornosti. Jednom rečju, takvom subjektu bi nedostajala *istorija propuštanja* da kritički valorizuje moralne vrednosti. Dakle, ukoliko se manipulacija vrši na način koji Kejn favorizuje, onda to još uvek ne znači da subjekta ne možemo smatrati odgovornim za propuštanje da se kritički osvrne na ove vrednosti, zato što umetnute vrednosti ne mogu onesposobiti ključno svojstvo mehanizma da se kritički odnosi prema tim vrednostima. Identifikacija o kojoj govori Frankfurt nije automatizovana radnja koja se vrši bez ikakvog principa. Upravo zato što je subjektu važno kakva će ličnost postati, on identifikaciju i vrši polazeći od jedne šire perspektive. Kada tako procenjujemo odgovornost, mi to ne vršimo polazeći od činjenice da je subjekt mogao da postupi drugačije, već zato što je mogao da kritički propita vrednosni okvir. To je, na kraju, i poenta primera sa nevoljnim zavisnikom. Iako ne može postupiti drugačije, njegov odnos ka determinantama koji se manifestuje u drugostepenoj želji da one ne upravljaju njegovom voljom, dovoljan je dokaz da subjekt nije ravnodušan i da je zauzeo kritičku distancu u pogledu onoga što bi želeo, ali ne može, da bude. Ukratko, on nije moralno odgovoran zato što njegova istorija nije istorija propuštanja.

Na osnovu izloženog, možemo zaključiti da argument simbioze dva, *na prvi pogled*, disparantna uslova dovodi u vezu. Motiv na kome se temelji kurziv u prethodnoj rečenici može se izraziti jednostavnim pitanjem: Šta mi zapravo ispitujemo kada se obraćamo kauzalnoj istoriji koja je dovela do određenog postupanja? Kada ispitujemo istoriju, mi zapravo želimo da utvrdimo kako se subjektov mehanizam odnosio prema umetnutim uslovima, tj. da li je bio aktivan ili pasivan. Kada to činimo, mi razmatramo na koji se način subjektivni uslov koji predstavlja konstantu, u određenim situacijama, odnosio prema moralnim razlozima koji su u skladu sa manipulacijom, eksterno obezbeđeni. Jednostavno, oba kompatibilistička uslova, onaj na koji ukazuje Frankfurt i onaj koji ističe Fišer nužno

upućuje jedan na drugi i iz tog razloga ih je nemoguće misliti odvojeno, što u krajnjoj liniji osmišljava mogućnost simbioze za kojom smo mi posegli.

Simbioza dve kompatibilističke perspektive omogućava nam da odbacimo prvu premisu argumenta manipulacije, korak koji je svakako rigidan, ali je nužan kako bi se izbegla neprijatna konsekvencija koju nameću Pereboomovi primeri. Više literarno izraženo, činjenica da se određenim subjektom manipuliše na način učitavanja novih *vrednosti*, a u primerima manipulacije je to po pravilu slučaj, ne čini subjekta direktno imunim na *vrednovanje*. Upravo uvođenje vrednosti obezbeđuje funkcionisanje vrednosno-senzibilnog mehanizma deliberacije, a to znači da će tokom istorije koja vodi do programirane odluke, u mnogim situacijama koje čine kauzalni niz, javiti mogućnost evaluacije. Argument simbioze koji sam predložili čak dopušta i tu mogućnost da se nikada ne javi problematizovanje vrednosno-normativnog okvira, ali to subjekta ne čini u moralnom smislu neodgovornim, zato što je činjenicom da poseduje vrednosti, obezbeđen i uslov mogućnosti vrednovanja.⁴⁰⁵ Inkompatibilisti mogu odbaciti ovo proširenje interpretacije jedino ako pretpostave da subjekt deluje po automatizmu, što kompatibilistima ostavlja otvoren protivargument u pogledu relevantnosti takvog subjekta za razmatranje odnosa kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Takav subjekt bi konceptualno predstavljao nemoguću pretpostavku, zato što bi u klasu relevantnih subjekata uveo i marionete, životinje, robote i mentalno obolele osobe. Ukoliko je to efekat koji inkompatibilisti žele da izazovu argumentom manipulacije, onda se mirne duše može odgovoriti da je ova preformulacija nedozvoljen korak u raspravi zato što računa na polisemiju. Naime, subjekt u svim primerima manipulacije je prosečan akter opremljen kompatibilistički relevantnim uslovima za moralnu odgovornost. Tvrditi da su ovi uslovi u determinističkom scenariju nedovoljni i da zato subjekta denunciraju na nivo automata, isto je što i posegnuti za proizvoljnom pretpostavkom. Kompatibilisti ovo poigravanje sa polisemijom nikako ne smeju dozvoliti i upravo iz tog razloga mogu odbaciti prvu, jaku, premisu argumenta manipulacije. Pretpostavka na kojoj se zasniva ova premisa nije imuna na prigovore i zato se može insistirati na dokazu. S druge strane, Pereboomovi primeri,

⁴⁰⁵ Slično stanovište zastupa McKenna. Uporediti, McKenna, M. (2008b). A Hard-line Reply to Pereboom's Four-Case Manipulation Argument. *Philosophy and Phenomenological Research*, 77(1), pp. 142-159.

koliko god bili neprijatni, ne dokazuju da subjekt u scenariju manipulacije ne može da bude slobodan i moralno odgovoran, već to od samog početka pretpostavljaju. Ukoliko argument simbioze ima polemičku snagu, ona se upravo ogleda u tome što problematizuje pretpostavku od koje inkompatibilisti polaze, ali koju ne dokazuju. I još, osnovna razlika između našeg i Perebumovog čitanja ovog uslova, sastoji se u tome da mi ne možemo rigidno, u determinističkom scenariju, otpisati mogućnost da subjekt *može* delovati slobodno i biti moralno odgovoran, jer ova pretpostavka predstavlja uslov kompatibilističke pozicije. Kada se u kontekstu koji ocrta prva premisa ne uvaži mogućnost kompatibilističkih uslova, onda inkompatibilisti izbegavaju direktan odgovor u pogledu osnovne premise kompatibilističkog argumenta. Da bi argument manipulacije bio komunikativan, on mora ostaviti otvorenom i ovu mogućnost. Naravno, to ne znači da se pretpostavka simbioze može tretirati, niti to treba da bude slučaj, kao direktan protivargument argumentu manipulacije, već pre kao izazov za preformulaciju prve premise argumenta. Na taj način kompatibilisti obezbeđuju relevantan odgovor argumentu manipulacije, iako nemaju pozitivan argument kojim se on može odbaciti. Međutim, takav argument i nije potreban. Ono na čemu kompatibilisti Frankfurtovog tipa treba da insistiraju jeste da uslovi koje inkompatibilisti smatraju osujećujućim po pitanju slobode i odgovornosti, ustvari predstavljaju konstituišuće uslove slobodnog i moralno odgovornog subjekta u determinističkom scenariju. I u tome se ogleda smisao Frankfurtovog zapažanja da uslovi koji *konstituišu* subjekta obično nisu takvi da on nad njima ima ikakvu kontrolu. Ali to ne znači da ih treba nekritički interpretirati kao osujećujući, već upravo kao konstituišući uslov. Prožimanje svih ovih uslova subjektivnom (libertarijanskom) komponentom, kako je Fišer opravdano primetio, može biti objašnjeno megalomanijom, ali ovaj uslov nije nužno potreban kako bismo i u determinističkom svetu subjekta opravdano smatrali moralno odgovornim. Sprovedena analiza nije ništa drugo ni predstavljala nego razvijanje sledećeg Frankfurtovog zapažanja:

„Manipulacija može biti uspešna ne samo u u pogledu odezbeđivanja drugačijih osećanja i mišljenja subjektu već i u pogledu obezbeđivanja potpuno novog karaktera. Takva osoba je i tada moralno odgovorna za odluke i ponašanje koje je uslovljeno takvim karakterom. Mi smo ustrojani i oblikovani, pre svega, okolnostima nad kojima ne posedujemo kontrolu. Uzroci koji utiču na našu ličnost mogu nas radikalno promeniti, ne uslovljavajući zato da

mi nismo moralno odgovorni subjekti. Potpuno je irelevantno da li su ovi uzroci koji oblikuju naše okruženje prirodni ili operišu kroz namerno ustrojene manipulacije drugih subjekata.⁴⁰⁶

U skladu sa navedenim citatom, kompatibilisti treba da odgovore izazovu argumenta manipulacije direktnim napadom na prvu premisu zato što je u njoj prisutna ključna tačka spora između inkompatibilista i kompatibilista. Posezanje za blažom varijantom koju nudi druga premissa, predstavlja sterilnu strategiju odbrane zato što inkompatibilistima omogućava da u narednim primerima pereumovskog tipa uključe i strožije definisane kompatibilističke uslove odgovornosti i da tako pokažu da su i oni imuni na izazov pred koji nas postavlja prva premissa.

Istorija svakako jeste relevantna prilikom evaluacije stupnjeva moralne odgovornosti u situacijama koje su identične, ali ona ne predstavlja nužno potreban uslov, zato što i negativna istorijska teza⁴⁰⁷ koja poseže za odsustvom osujećujućih uslova kao potrebnih da bi subjekt bio moralno odgovoran, daje za pravo da se zaključi da istorija u kojoj subjekt ni u jednom trenutku nije problematizovao vrednosno normativni okvir koji mu je manipulacijom usađen, još uvek ne znači da on ne može biti odgovoran. On je odgovoran zato što je mogao, a to nije učinio te je tako postao osoba kakva zaista i jeste. Ukoliko se ova mogućnost interpretira u skladu sa Fišerovim SM uslovom, onda je jasno da za ovakvu praksu postojanje metafizičkih alternative ne mora predstavljati potreban uslov. Posedovanje vrednosti već afirmiše mogućnost vrednovanja. Da inkompatibilisti ne pretpostavljaju važenje ovog uslova, manipulacija izvedena na nivou vrednosno-normativnog okvira bila bi, u najblažu ruku, besmislena. Vrednostima se manipuliše ne zbog samih vrednosti, već zbog mogućnosti vrednovanja koja je intrinzično subjektov posed i upravo iz tog razloga, smatram, argument manipulacije ne može da obesmisli kompatibilistička nastojanja.

⁴⁰⁶ Uporediti, Frankfurt, H. (2002c), p. 28.

⁴⁰⁷ Uslov na koji je Alfred Mili ukazao u: Mele, A. R. (2006), pp. 164-173.

4. KANTOVA MAKSIMA 'TREBA, DAKLE MOŽEŠ'

Kritika PAM-a nije samo predstavljala uspešan kompatibilistički odgovor izazovima bazičnog argumenta, već je pokrenula preispitivanja temeljnih principa koji su preko MDP uslova bili povezani sa PAM-om. Jedan od takvih je i Kantova maksima, odnosno poznati uslov *treba, dakle možeš*.⁴⁰⁸ Obavezivati subjekta na određeno činjenje i nečinjenje ima smisla jedino ukoliko subjekt zadovoljava uslov mogućnosti, odnosno ukoliko je sposoban da uradi ono što mu se obavezom propisuje. Budući da unutar deontološke etike moralni imperativi kategorički nalažu šta treba da se uradi, atribucija moralnih kvalifikativa za određeno činjenje i nečinjenje vrši se u skladu sa tim da li je subjekt mogao da uradi ono što je trebalo da uradi. Ukoliko je u konkretnoj situaciji trebalo reći istinu, zato što nas na takvo činjenje obavezuje moralni imperativ i ukoliko subjekt zaista govori istinu, u skladu sa maksimom, mi mu legitimno možemo pripisati moralno afirmativan kvalifikativ, s obzirom na to da je njegovo delovanje sprovedeno u saglasnosti sa zahtevima moralnog imperativa, odnosno zato što je na taj način, u situaciji u kojoj je bilo potrebno postupiti na imperativom propisani način, izvršio vlastitu obavezu. S druge strane, ukoliko je subjekt u situaciji u kojoj je trebalo da govori istinu lagao, mi mu opravdano možemo uputiti prekorač zato što je u datoj situaciji trebalo da postupi drugačije, pri čemu pripisivanje moralno negativnog atributa zasnivamo na činjenici da sprovedeno delovanje nije bilo u saglasnosti sa moralnim imperativom. Situacije u kojima operišu moralno neprihvatljivi imperativi mogu nam jasno ukazati na vezu koja postoji između maksime i PAM-a. Budući da maksima kategorički propisuje moralno prihvatljiv pravac delovanja, logično je da ovakvo obavezivanje računa sa mogućnošću subjekta da postupi na propisani način. Međutim, u situaciji u kojoj subjekt postupa drugačije, važenje obaveze zasniva se na prethodno pretpostavljenom postojanju sposobnosti koja obezbeđuje važenje uslova koji je potreban da bi subjekt mogao da postupi u skladu sa zahtevima maksime. Ukoliko to ne bi bio slučaj, maksima ne bi imala potrebno utemeljenje i, u krajnjoj liniji, delovalo bi nekorektno pripisivati moralne kvalifikative subjektima koji ne mogu da ispune

⁴⁰⁸ O značenju pojmova u sintagmi uporediti, Haji, I. (2002). *Deontic Morality and Control*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 13-24.

propisanu obavezu. Dakle, da bi ova vrsta moralne kvalifikacije mogla da funkcioniše, PAM mora da važi. Ukoliko PAM ne važi, onda ne se ne može ni opravdati atribucija koja se vrši polazeći od maksime. Ovde je važno uočiti relaciju koja postoji između ova dva principa. Dok PAM ukazuje na uslov koji je potreban kako bi subjekt mogao da bude moralno odgovoran (MPD uslov), maksima, polazeći od zadovoljena tog uslova, obezbeđuje atribuciju moralno relevantnih kvalifikativa. S obzirom na to da je Frankfurtov primer pokazao da za postojanje moralne odgovornosti nije potrebno zadovoljiti važenje MPD uslova, onda se ni pripisivost moralnih atributa, na način na koji to maksima predviđa, ne može sprovesti u situacijama u kojima je subjekt odgovoran iako nije mogao da postupi drugačije.

Frankfurt, međutim, odbija da izvede ovakav zaključak.⁴⁰⁹ On smatra da Kantova maksima može da važi, odnosno, da se polazeći od nje legitimno može vršiti atribucija moralnih kvalifikativa, nezavisno od činjenice da PAM ne važi. Svoj stav Frankfurt zasniva na zapažanju da nam Kantova maksima, budući da razmatra zadovoljenje subjektove sposobnosti u pogledu radnje koju vrši, može obezbediti legitimno pripisivanje moralno afirmativnih atributa, zato što u situacijama u kojima subjekt izvršava propisanu obavezu, on *može* da postupi na potreban način. PAM, s druge strane, ovakve situacije ne uzima u razmatranje, zato što propisuje da je za postojanje moralne odgovornosti potrebno obezbediti i postojanje alternativnih mogućnosti. Čini se da Frankfurtovo zapažanje obezbeđuje kompatibilističku interpretaciju maksime, budući da se u spomenutim situacijama atribucija i zaista može sprovesti na opisani način. Međutim, ono što je neobično, ogleda se u činjenici da Frankfurt ne razmatra situacije u kojima subjekt postupi suprotno od onoga na šta ga maksima obavezuje. Polovičan tretman pobuđuje sumnju i upravo iz tog razloga treba ispitati da li se Frankfurtov zaključak može preneti i na ove situacije.

Razmotrimo uobičajene slučajeve u kojima se procena odgovornosti vrši u skladu sa maksimumom, ali u kojima je subjekt postupio protivno obavezi koju je trebalo da izvrši. Drugačije izraženo, ispitajmo kako funkcioniše iskaz „kriv si za to što si učinio, zato što je

⁴⁰⁹ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1998f). What We Are Morally Responsible For. U: Frankfurt, H. G. (1988), p. 95/6.

trebalo da postupiš drugačije“. Primitimo da je u ovom iskazu već izvršena moralna kvalifikacija određenog činjenja, odnosno da se u njemu ne govori da je subjekt moralno odgovoran za to što je uradio, već da se on okrivljuje za ono što je uradio, zato što to nije bilo ono što je trebalo da uradi. Dakle, u ovim situacijama se kvalifikacija činjenja vrši u skladu sa prekršenom obavezom. Postupak kao takav može biti intinzično loš (*malum in se*), ali to nije dovoljno da bismo subjekta mogli da okrivimo. Uslov koji omogućava atribuciju obezbeđen je maksimumom i to tako da je subjekt kriv zato što nije ispunio obavezu, a on je to mogao zato što je bio obavezan. Dakle, uslov koji subjekt zadovoljava i pre činjenja, ogleda se u sposobnosti da izvrši obavezu koja mu je propisana. Ukoliko to ne bi bilo moguće, ne bi imalo smisla obavezivati ga.

Pripisivanje moralnih kvalifikativa u skladu sa maksimumom se tako ne vrši na način koji je Frankfurt istakao, već se sposobnost subjekta da deluje u skladu sa obavezom mora posmatrati kroz prizmu MPD uslova, barem u situacijama u kojima je prekršio obavezu. Prvi razlog leži u činjenici da bi subjekt koji i slučajno čini ono što je obavezan da učini, u istoj meri bio zaslužan za delovanje u skladu sa obavezom, kao i subjekt koji to čini intencionalno. Drugo, u situacijama u kojima subjekt deluje protivno obavezi koju ima, jedini način da mu se uputi prekor leži u pretpostavljenom uslovu da je on mogao da postupi drugačije. Upravo se iz navedenih razloga ne može prihvatiti Frankfurtovo selektivno razmatranje maksime.

Prilikom preliminarnog razmatranja značenja maksime, na jednom mestu smo dogmatski prihvatili da PAM predstavlja instancu maksime, odnosno da je maksima opštiji uslov od PAM-a, što nam je u krajnjoj liniji i omogućilo da nasuprot Frankfurtu zaključimo da ukoliko PAM ne važi, onda ni maksima ne može važiti. Frankfurt je, s druge strane, ponudio razlog zbog koga smatra da su ova dva uslova nesvodiva jedan na drugi. Po njemu, maksima u situacijama u kojima subjekt izvršava propisanu obavezu, može da važi, iako mu na raspolaganju nisu stajale otvorene alternativne mogućnosti, dok PAM univerzalno, u pogledu moralne odgovornosti, zahteva zadovoljenje ovog uslova. Međutim, pažljivijim ispitivanjem možemo uočiti da Frankfurt govori o afirmativnom postupanju, tj. da on već kvalifikuje određeno činjenje, pa prema tome smatra da je subjekt svakako moralno odgovoran za dato činjenje. Ovaj skok u argumentaciji može se razumeti zato što Frankfurt

smatra PAM nevažecim i što moralnu odgovornost zasniva na drugačijem uslovu. Problem je u tome, što pitanje vezano za moralno neprihvatljive postupke, osmotreno sa ove pozicije, ostaje bez odgovora. Mi smo skicirali u čemu se sastoji problem, ali smo pretpostavili da je PAM instanca maksime, bez prethodno sprovedene derivacije. Ovu pretpostavku je potrebno dokazati. Vajderker je na pregledan način skicirao izvod koji ćemo u narednom koraku detaljno razmotriti.⁴¹⁰

Zarad jasnijeg uvida definišimo maksimu i PAM:

Maksima: Subjekt poseduje moralnu obavezu u pogledu izvršenja (neizvršenja) određene radnje A, jedino ukoliko je u njegovoj moći da izvrši (ne izvrši) tu radnju.

PAM: Subjekt je moralno odgovoran, jedino ukoliko je mogao da postupi drugačije.

Kako nam definicije pokazuju, maksima *moralnu obavezu* u pogledu izvršenja određenog moralnog imperativa fundira na *sposobnosti subjekta* da izvrši ili ne izvrši tu radnju, dok PAM propisuje da je za *moralnu odgovornost* potrebno obezbediti zadovoljenje MPD uslova. Međusobna komunikacija ova dva principa moguća je jedino ukoliko pretpostavimo da se MPD uslov ne tretira dvoznačno, odnosno da je u oba slučaja regularno raspodeljen. Da poistovećivanje značenja MPD uslova u obe definicije može da se izvrši, možemo pokazati ukoliko razmotrimo odnos maksime i PAM-a, u situacijama u kojima vršimo atribuciju moralnih kvalifikativa. Dakle, sposobnost subjekta iz maksime reinterpetirajmo u skladu sa sposobnošću koju propisuje PAM i odatle zasnujmo pripisivost moralno pozitivnog atributa, a potom moralno negativnog. Drugim rečima, održimo MPD uslov konstantnim, što nam omogućava podvođenje pod maksimu, i odatle uzvršimo moralnu kvalifikaciju postupaka.

⁴¹⁰ Uporediti, Widerker, D. (1991). Frankfurt on 'Oughts Implies Can' and Alternative Possibilities. *Analysis*, 51(4), pp. 222-224. Uporediti, takođe, i radove Dejvida Kopa u kojima se PAM izvodi iz Maksime a čije sam zaključke uvrstio u gornji primer: Copp, D. (1997). Defending Principle of Alternate Possibilities: Blameworthiness and Moral Responsibility. *Noûs*, 31(4), pp. 441-446 i Copp, D. (2006). 'Ought' Implies 'Can', Blameworthiness, and the Principle of Alternate Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. (2006), pp. 269-271 i Copp, D. (2008). 'Ought' Implies 'Can' and Derivation of the Principle of Alternate Possibilities. *Analysis*, 68(1), pp. 67-75.

(PAM1): Subjekt je u moralnom smislu *zaslužan* za izvršenje određene radnje A, jedino ukoliko je u njegovoj moći da ne izvrši radnju A.

Ovaj uslov delimično može da pokrije Frankfurtovo zapažanje da PAM nije deriviran iz maksime, zato što maksima, kako smo gore istakli, može da važi i u situacijama u kojima subjekt vrši radnju koja je u saglasnosti s propisanom obavezom. Razmotrimo princip koji važi za moralno neprihvatljive postupke.

(PAM2): Subjekt je u moralnom smislu *kriv* za izvršenje određene radnje A, jedino ukoliko je u njegovoj moći da ne izvrši radnju A.

Podsetimo se da obaveznost postupanja, u smislu u kome ga maksima određuje, znači da subjekt treba da izvrši propisanu radnju kako bi njegovo postupanje bilo u skladu sa obavezom, čime sebi obezbeđuje pripisivost moralno poželjnog atributa. S druge strane, subjekt koji ne izvrši radnju koja je u skladu sa obavezom, obezbeđuje sebi moralno nepoželjan kvalifikativ zato što nije učinio ono što je trebalo da učini. PAM2 uslov upravo pokazuje da između maksime i PAM-a, primenjenog na moralno neprihvatljivo postupanje, postoji određena relacija na koju se može ukazati prostom vezom moralno nedopuštenih radnji i moralne obaveze.

(Maksima & PAM2): Subjekt je u moralnom smislu *kriv* za izvršenje određene radnje A, jedino ukoliko je bio u *obavezi* da *ne izvrši* tu radnju.

Ukoliko maksima poseduje određeno važenje, ono mora biti u saglasnosti sa navedenom tezom, tj. ono se mora razmatrati polazeći od moralno nedozvoljenih radnji. Vajderker je pokazao da konjunkcija maksime i PAM1 uslova dovodi do pogrešnog zaključka, zato što se zasluga u pogledu izvršenja obeveze može obezbediti i nasumičnim postupcima. Asimetrija u pogledu moralno prihvatljivih i moralno neprihvatljivih postupaka ostaje čak i kada se zanemari mogućnost nasumičnog zadovoljenja uslova potrebnog za moralnu pohvalu, zato što je u pogledu afirmativnih postupaka subjekt u obavezi da izvrši određenu radnju, dok je u pogledu neprihvatljivih postupaka u obavezi da ne izvrši radnju koju je zapravo izvršio.

Ukoliko se polazeći od standardnih Frankfurtovih primera zaključi da je subjekt kriv za ono što čini, to znači da se njegova krivica zasniva na prekršaju određene moralne obaveze, odnosno da je on kriv zato što je izvršio radnju koju nije trebalo da izvrši. Međutim, ako je to slučaj, onda subjektu mora biti obezbeđeno alternativno postupanje, a primer pokazuje da ono nije važno u pogledu postojanja moralne odgovornosti. Ako nije važno u pogledu postojanja moralne odgovornosti, onda ono ne može biti važno ni u pogledu važenja maksime, s tim što se tranzicija nevaženja ne može sprovesti, zato što se moralna kvalifikacija postupanja temelji na činjenice da je subjekt mogao da postupi drugačije. Dakle, za razliku od Frankfurtovog zapažanja, ukoliko utvrdimo nevaženje PAM-a, mi smo ujedno utvrdili i nevaženje maksime u situacijama u kojima je primenjujemo na moralno nepoželjne radnje. Polazeći od ovog uslova proizilazi da u kauzalno determinisanom scenariju ne može biti prostora za deonološke iskaze i procenu moralne odgovornosti koja je na njima utemeljena.

Međutim, Kop (Copp) je ukazao na dva značajna uslova čije važenje treba da obezbedi svaka ozbiljna moralna teorija, a koje moramo zanemariti ukoliko se odbaci maksima.⁴¹¹ Budući da smo, nasuprot Frankfurtu, istakli da u determinisanom svetu ne može biti mesta za maksimu, u sledećem koraku je potrebno razmotriti Kopove argumente, ali pre toga, u formi među-stupnja na kome će biti zasnovan konačan odgovor, ispitajmo da li je Vajderkerova derivacija koju smo analizirali oslobođena prigovora.

Zarad jasnijeg isticanja poente uvedimo dva uobičajena deontološka iskaza, koja su u saglasnosti sa ponuđenom derivacijom PAM-a iz maksime. Zarad kontekstualnih primesa, pretpostavimo uobičajenu odbranu optuženog na sudu za laž koju je izrekao, samo što se proces ne vodi u skladu sa pravnim, već moralnim propisima. Naš primer je, dakle, primer optuženog pred moralnim sudom. U takvoj situaciji opravdano je izreći sledeće:

- 1) Kriv si za laž, zato što je trebalo da ne lažeš, i
- 2) Kriv si za laž, zato što je trebalo da govoriš istinu.

⁴¹¹ Uporediti, Copp, D. (2006), p. 271-275 i pp. 282-285. Prvi princip je vezan za uslove koje subjekt mora da poseduje kako bi moralna procena odgovornosti bila pravična, dok se drugi princip ogleda u potrebi očuvanja deontoloških uslova zato što oni često upravljaju subjektivim izborom tako što propisuju, u moralnom smislu, ispravnu opciju.

Osnovna razlika između ova dva iskaza vezana je za prirodu delatnosti koja čini obavezu i čijim bi izvršenjem subjekt sebi obezbedio moralno afirmativan kvalifikativ. U prvom slučaju kaže se da subjekt nije trebalo da laže, dok se u drugom slučaju kaže da je trebalo da govori istinu. Međutim, ne lagati i govoriti istinu nije jedno te isto, zato što se prvi uslov može zadovoljiti i ćutanjem, dok se drugi uslov može zadovoljiti samo i jedino izvršenjem alternativne radnje. Dakle, u prvoj presudi imamo slučaj nečinjenja, dok je u drugom slučaju reč o alternativnoj delatnosti, pa tako i o činjenju. Šematski, to se može prikazati na sledeći način:

- a) A ili ne-A
- b) A ili B

Ukoliko bismo želeli da izjednačimo ne-A i B, onda bismo morali da pretpostavimo da se u oba slučaja radi o činjenju u smislu izvršenja određene radnje, a to ne može biti istinito, zato što se u prvom iskazu govori o nečinjenju. Činjenje i nečinjenje predstavljaju delatnosti, i u filozofskim analizama se obično tako i tretiraju, ali je to moguće samo zato što su situacije nečinjenja podskup skupa postupanja činjenjem. Njihovi zajednički elementi koji omogućavaju podvođenje nečinjenja pod skup činjenja vezani su za moralni status radnji nečinjenja. U situacijama u kojima nečinjenje određene delatnosti obezbeđuje moralni kvalifikativ ima smisla govoriti o relevantnoj alternativni i tada zaista postoje, u moralnom smislu reči, opcija A (na primer, ono što je prihvatljivo) i opcija B (ono što je neprihvatljivo), ali se delatnost koja dovodi do obezbeđivanja opcije B sprovodi *nečinjenjem* A (ne-A). U situacijama *činjenja*, opciju A (ono što je prihvatljivo) obezbeđuje činjenje A, dok opciju B (ono što je neprihvatljivo) obezbeđuje *činjenje* B. Iako je opravdano nečinjenje podvesti pod delovanje, ipak je neopravdano izjednačiti ga sa činjenjem u doslovnom smislu. Ovu razliku je potrebno imati u vidu, zato što nam pomaže da uočimo da *ponekad* nečinjenje može predstavljati moralno neutralnu delatnost.

Vratimo se našim primerima i zapitajmo se da li obaveza nalaže da se subjekt uzdrži od laganja ili pak, budući da se radi o moralnom imperativu, nalaže da se govori istina? Ukoliko druga mogućnost zastupa osnovni smisao obaveze, onda naš prvi primer nije relevantan prikaz, zato što u njemu obaveza nalaže moralno neutralnu radnju. Dakle, subjekt bi mogao da zadovolji obavezu i ćutanjem, čime ne bi bio ispunjen smisao

pripisivanja krivice za laž, budući da se krivica zasniva na povredi moralne obaveze, a kako naš primer pokazuje delatnost na koju se subjekt obavezuje je, u moralnom smislu reči, irelevantna. Dakle, da bismo korektno sproveli derivaciju PAM-a iz maksime mi moramo precizirati o kakvoj se alternativni zapravo radi, a to ništa drugo ne predstavlja nego odrediti značenje MPD uslova. Mi smo prepostavili da je u oba principa identičan uslov u optičaju, ali nas je ova analiza primorala da zaključimo da se on mora razumeti samo u skladu sa iskazom 2. Dakle, kada vršimo atribuciju polazeći od maksime, mi to moramo činiti na način A ili B, zato što nas slučajevi nečinjenja mogu dovesti u situaciju da izvršimo atribuciju u skladu sa moralno irelevantnom radnjom. Ukoliko se smisao obaveze iscrpljuje u tome da je optuženi trebalo da čuti, u tom slučaju mi mu ne bismo mogli pripisati moralni kvalifikativ iako je forma maksime zadovoljena jer da je čutao on ne bi bio ni kriv, ali ne bi bio ni zaslužan, tako da ne bi predstavljao primerenog adresata za koga bi važio iskaz koji je u skladu sa maksimumom. Smisao maksime obezbeđuje se jedino ukoliko su obe alternative moralno relevantne, tako da se ona treba posmatrati u skladu sa drugim primerom.⁴¹² Da bi propuštanje predstavljalo nečinjenje, ono mora biti učinjeno, tj. ona mora uključiti intencionalni momenat koji se ogleda u subjektovoj nameri da nečinjenjem izbegne moralnu obavezu, i jedino se tada uslov ne-A može tretirati kao činjenje, ali je ono tada, u pogledu moralnog statusa, ustvari svodivo na B. Ukoliko se insistira na jednakom MPD uslovu u oba primera, onda se mora prihvatiti i važenje sledećeg identiteta: ne-A=B. Međutim, ako je to slučaj, onda gornje izvođenje počiva na podrazumevanoj premisi koja glasi:

(PP): Subjekt je bio u obavezi da *ne uradi* A (ne-A), jedino ako je bio u obavezi da *postupi* drugačije od A (B).

⁴¹² Iz prikazanog je jasno da se pripisivanje moralnih atributa u skladu sa maksimumom može vršiti samo ako se opcije mogu podvesti pod moralno nepoželjne i moralno afirmativne radnje. U situaciji u kojoj je subjekt prekršio određenu moralnu zapovest, jedina prihvatljiva alternativa jeste ona koja u mogućem svetu obezbeđuje postupanje koje potvrđuje važenje moralne zapovesti. U suprotnom, ne vidi se kako bi, na primer, nečinjenje koje zadovoljava obavezu u smislu neizvršenja obezbedilo i moralnu kvalifikaciju, tj. prekor da je određenim postupkom prekršena moralna norma, što nas u krajnjoj liniji i čini krivima. Dakle, prekršaj *moralne* obaveze može biti izvršen vršenjem radnje koja negira važenje obavezom branjene vrednosti, jer kako bi moralno neutralnom radnjom mogla da bude zadovoljena *moralna* obaveza? Upravo je iz tog razloga važno ukazati na situacije u kojima alternative A i ne-A ne mogu zadovoljiti ovaj uslov, zato što se podvođenjem pod simbolički prikaz ne može uvek ukazati na ovu važnu distinkciju. Da zaključimo, subjekt koji nije trebalo da uradi A, trebalo je da uradi B, umesto A.

Ukoliko podrazumevanu premisu ugradimo u argument derivacije, dobijamo sledeći zaključak:

1. Subjekt je u moralnom smislu kriv za A, jedino ako je bio u obavezi da ne uradi A (ne-A) (maksima)
2. Subjekt je bio u obavezi da *ne uradi* A (ne-A), jedino ako je bio u mogućnosti da *postupi* drugačije od A (B) (PP)
3. Subjekt je bio u obavezi da postupi drugačije od A, samo ako je bilo u njegovoj moći da postupi drugačije od A (iz maksime i PP)
4. Prema tome, PAM2 (1,2,3)⁴¹³

Dakle, derivacija se može prihvatiti jedino ukoliko se prihvati i podrazumevana premisa, koja nije eksplicitno prisutna u Vajderkerovom direktnom izvodu PAM-a iz maksime. Međutim, ako iskazi a) i b) ne mogu po sebi biti identični, ukoliko se prethodno identitet ne obezbedi putem MPD uslova na način na koji je prikazano u podrazumevanoj premisi, onda je ona nužno potrebna za zasnivanje prikazanog argumenta.

Iako se može učiniti bezazlenom, PP premisa unosi određeno opterećenje u sam argument. Isticanje ključnih pojmova u premisi PP može nam pomoći da precizno istaknemo u čemu se sastoji problem, iako smo preliminarno ukazali na napetost koju unosi pretpostavljeni identitet između a) i b). Napetost je vezana prvenstveno za prirodu same obaveze, zato što se njome vrši tranzicija sa nečinjenja A, na činjenje B, a upravo ovakvo proširivanje uslova ne može biti opravdano, zato što nam definicija maksime koju smo na početku izvođenja dali ne daje za pravo da utvrdimo da se obaveza može tretirati i u ovom obliku. Osnovni razlog sadržan je u tome što se na taj način, neopravdanim udvajanjem obaveze, odnosno njenim dvostrukim osnaživanjem, od subjekta zapravo traži da ispuni dva uslova.

Da bismo dokazali ovu tvrdnju vratimo se uslovima a) i b) i razlogu koji nam je omogućio uspostavljanje identiteta među njima. Mi smo istakli da se slučajevi nečinjenja

⁴¹³ Uporediti, Yaffe, G. (1999). 'Ought' implies 'Can' and the Principle of Alternate Possibilities. *Analysis*, 59(3), p. 219 i Yaffe, G. (2005). More on 'Ought' implies 'Can' and the Principle of Alternate Possibilities. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), p. 308.

moгу tretirati na isti način kao i slučajevi činjenja zato što se mogu podvesti pod opštiji pojam delatnosti. Subjekt koji intencionalno propušta da nešto učini, upravo nečinjenjem uspeva da izvrši vlastitu nameru. U tom smislu se i nečinjenje može smatrati delatnošću. U nameri da primer 2 svedemo na primer 1, mi smo prihvatili da postoji isti odnos između obaveze i MPD uslova, odnosno između onoga što subjekt treba da uradi i njegove sposobnosti da to uradi. Međutim, dok se u 2 govori o činjenju, u 1 se govori o nečinjenju. Skup delatnosti koje u primeru 1 mogu učiniti istinitima atecedens i konsekvens ovog uslova, predstavljaju podskup skupa u kome su antecedens i konsekvens uslova 2 istiniti, ali ne i obrnuto, zato što podskup uključuje i uslove koji 1 mogu učiniti istinitim, ali ne i 2.⁴¹⁴ Na primer, čovek koji doživi infarkt u trenutku u kome je trebalo da ne učini A, može u istinitosnom smislu zadovoljiti ovaj uslov, budući da se u ovom primeru radi o nečinjenju, ali ne i u slučaju 2, budući da se ovde striktno govori o činjenju.⁴¹⁵

Granična situacija nam može lepo poslužiti da ukažemo na netrepeljivost koju sa sobom unosi podrazumevana premisa. Kako je Jafi (Yaffe) ispravno zaključio, obaveza koja propisuje nečinjenje ne može u sebe da generiše slučaj koji propisuje alternativno činjenje.⁴¹⁶ Ukoliko je ovo tačno, onda derivacija nije valjano sprovedena, pa se tako važenje maksime može održati, doduše u modifikovanom obliku, i pored odbacivanja PAM-a. Na taj način i Frankfurtovo zapažanje sa početka ipak *delimično* deluje osnovanim. Ukoliko se trebanje može izvesti iz subjektivih sposobnosti, onda je to dovoljan uslov da situacije u kojim subjekt ispunjava obavezu i čini moralno prihvatljivu radnju, podvedemo pod važenje maksime. S druge strane, u situacijama u kojima je subjekt u obavezi da ne postupi na određeni način, potrebno je sprečiti mogućnost slučajnog propuštanja, a to se može učiniti tako što će se u mogućem svetu obezbediti uslov koji će sprečiti slučajno

⁴¹⁴ Uporediti, Yaffe, G. (2005), pp. 309-310.

⁴¹⁵ Nasuprot ovoj interpretaciji stoji zapažanje Ire Šnel (Ira Schnall). U nameri da odbrani Vajderkerov argument derivacije Šnel pokušava da pokaže da Jaf uvodi pretpostavku za koju Vajderkerov argument ne daje dovoljnog osnova. Zanimljivo je da je Vajderker u Widerker, D. (1995), p. 258 anticipirao Jafov stav po ovom pitanju. Uglavnom, ja smatram da Vajderker-Kapov argument pati od polisemije u pogledu subjektivih moći, tako da se strožijim određenjem ovog uslova može pokazati u kom smislu Frankfurtovo inicijalno zapažanje deluje opravdanim, tj. da se maksima u revidiranom obliku može zadržati iako se odbaci PAM. S druge strane, iako se na ovaj način može održati Frankfurtova interpretacija, ona u determinističkom scenariju, kako ću u nastavku izlaganja pokazati, ne može da važi. Uporediti, Schnall, I. M. (2001). The Principle of Alternate Possibilities and 'Ought' Implies 'Can'. *Analysis*, 61(4), pp. 335-340.

⁴¹⁶ Uporediti, Yaffe, G. (1999), p. 220.

izvršenje. Ako je subjekt pod obavezom, jedino što odatle možemo zaključiti jeste da je on sposoban da je izvrši, ali ne i da je sposoban da izvrši nešto drugo.⁴¹⁷ Da bi se maksima derivirala iz PAM-a, potrebno je uvesti ovakvo čitanje MPD uslova, što nas u određenim situacijama može dovesti do apsurdnih zaključaka. Osnovni problem sa principom derivacije ogleda se u tome što nas primorava da prihvatimo udvajanje obaveze, tj. da iz obaveze da nešto ne učinimo, sledi obaveza da učinimo nešto drugo umesto toga. Iako nam slovo maksime ne daje za pravo da iz obaveze nečinjenja možemo da izvedemo obavezu alternativnog činjenja, ipak nam MPD uslov dozvoljava takvu mogućnost.

Kop je ukazao na dva razloga zbog kojih je ovakva interpretacija potrebna.⁴¹⁸ Prvi razlog utemeljen je na uslovima koji u pogledu subjekta moraju biti zadovoljeni kako bi pripisivanje moralnih atributa, sprovedeno u skladu sa maksimumom, bilo opravdano. Naime, bilo bi nekorektno⁴¹⁹ obavezivati subjekta na činjenje onoga što on nije u mogućnosti da učini i u skladu sa tim vršiti atribuciju. Intuitivna prihvatljivost ovog zapažanja više je nego očigledna, zato što bi nepoštovanje ovog uslova uvelo proizvoljnost u pogledu atribucije. Insistiranje da je subjekta opravdano obavezivati samo ukoliko je sposoban da izvrši određenu obavezu, upravo obezbeđuje kriterijum koji garantuje korektno pripisivanje moralnih atributa. Međutim, problem za ovakav pojam korektnosti mogu da predstavljaju Frankfurtovi primeri propuštanja. Ovi primeri su u ideji analogni primerima činjenja, ali se ne mogu direktno podvesti pod Kopov princip korektnosti. Polazeći od ovih primera, nasuprot istaknutom stanovištu, bilo bi nekorektno ne smatrati osobu krivom za propuštanje

⁴¹⁷ Uporediti, Yaffe, G. (2005), p. 308.

⁴¹⁸ Uporediti, fn.410 u ovom radu.

⁴¹⁹ Kop koristi pridev *fair* kako bi u moralnom smislu osnažio razlog za prihvatanje maksime, te bi u skladu s tim bilo ispravnije ovaj uslov nazvati uslovom pravičnosti kako bi se ukazalo na paradoksalnu mogućnost da moralna teorija koja govori o atribuciji može da bude utemeljena na nepravičnom principu. Ja se svakako slažem sa Kopom i smatram da bi sa aspekta moralne teorije ova mogućnost bila pogubna. Međutim, odlučio sam se da pridev prevedem manje pretencioznim izrazom 'nekorektno', kako bih sprečio mogućnost javljanja naknadne asocijacije koja bi se ogledala u tome da samo inkompatibilisti, budući da prihvataju maksimum, mogu da obezbede uslov pravičnosti moralne teorije. Ovakva generalizacija bi bila pretenciozna zato što bi se odatle moglo zaključiti da kompatibilisti ne mogu ponuditi jednu takvu teoriju atribucije u kojoj bi se pripisivost moralnih kvalifikativa vršila u skladu sa principom pravičnosti. Krajnje konsekvence bi mogle usloviti zaključak po kome bi kompatibilistički projekat generalno bio nepravičan. Budući da smatram da u kauzalno determinisanom svetu ne može biti prostora za ovako određenu maksimum, pri čemu, kako je gornja analiza pokazala, Frankfurtovo čitanje ne može biti opravdano, jedini logičan rasplet ogleda se u njenom odbacivanju. To, međutim, ne znači da bi kompatibilistička moralna teorija i *de facto* bila nepravična.

A, iako ona nije mogla da učini A. Parafrazirajmo Frankfurtov primer za situacije propuštanja.⁴²⁰

Zamislimo osobu S koja intencionalno želi da miruje. Na osnovu vlastitih razloga, ona želi da se u potpunosti uzdrži od telesnih pokreta. Uvedimo u primer Frankfurtovog manipulatora koji, takođe, na osnovu vlastitih razloga želi da subjekt S bude u stanju mirovanja i sposoban je da utiče na njega ukoliko uoči bilo kakav signal koji bi sugerisao da subjekt S želi da načini telesni pokret. U ovakvim okolnostim, subjekt S može da bude kriv za propuštanje, iako nije mogao da ne propusti ono što je trebalo da učini (ukoliko pretpostavimo da je bio u obavezi da nešto učini). Dakle, mi smo subjektu pripisali moralni kvalifikativ, iako atribucija nije bila izvedena u skladu sa zahtevima maksime. Šta nam ovaj primer pokazuje? Ništa više od toga da je u ovakvim situacijama, u kojima primena maksime zakazuje, atribuciju moguće sprovesti polazeći od nekog drugog osnova pripisivosti.⁴²¹ Takođe, ovaj primer nam pokazuje da bi nasuprot Kopovom insistiranju, upravo otpisivanje odgovornosti i atribucija moralnog kvalifikativa zato što nužni uslovi maksime nisu zadovoljeni, predstavljalo nekorektno postupanje. Činjenica da je osoba S, na osnovu vlastitih razloga htela da se uzdrži od činjenja, ostala bi izvan procene, što bi atribuciju učinilo, nasuprot Kopovom mišljenju, nekorektnom. Dakle, na principu nekorektnosti se ne može utemeljiti dovoljan razlog za prihvatanje maksime.⁴²²

Drugi argument vezan je za značaj moralnih uslova prilikom donošenja odluka.⁴²³ Ovaj uslov je metaetički i tiče se svrhe moralnih uslova. Kop primećuje:

⁴²⁰ Uporediti, Frankfurt, H. G. (1999d). An Alleged Asymmetry between Actions and Omissions. U: Frankfurt, H. G. (1999a), p. 142.

⁴²¹ Vajderkerov kriterijum za pripisivanje moralnih atributa koji je nezavisan od uslova neizbežnosti predstavlja libertarijansku varijantu odgovora zahtevima maksime. Uporediti, Widerker, D. (2006a), p. 185.

⁴²² Uporediti i tekst Graham, P. A. (2011). Ought and Ability. *Philosophical Review*, 120(3), pp. 368-369. Grem primećuje da je motiv za prihvatanje maksime koji se sastoji u činjenici da je ona pogodan vodič prilikom praktične deliberacije zato što kategoriški propisuje izbor moralno prihvatljive opcije preslab zato što se moralni imperativi mogu usmeravati izbor i u situacijama u kojima je maksima pogrešna. Na primer, u okolnostima u kojima subjekt mora da izabere između dva zla, birajući manje zlo, iako u moralnom smislu nije mogao da postupi dobro, on ipak postupa u skladu sa određenim moralnim rezonom. Dakle, u situacijama u kojima maksima ne važi i u kojima subjekti ne mogu uraditi ono što bi trebalo da urade, upravljačka funkcija moralnih zahteva može se obezbediti supsidijarno, u smislu da je, kad već mora da bude tako, opravdanije učiniti manje, od većeg zla.

⁴²³ Uporediti, Copp, D. (2006), p. 274.

„Ako je u konkretnoj situaciji subjekt u moralnoj obavezi da uradi A, onda su sve ostale opcije sa kojima se suočava, u moralnom smislu, isključene. Ukoliko subjekt ne može da učini A, onda je i činjenje A izvan dostupnih opcija. Stoga, ako je subjekt moralno obavezan da uradi A, ali ne može uraditi A, onda su *sve* njegove opcije, u moralnom smislu, isključene. Ali činjenica da je subjekt u obavezi da učini nešto obezbeđuje mu upravljanje opcijama tako što može razlučiti koje su moralne opcije isključene, a koje nisu. Ukoliko su sve subjektive moralne opcije isključene, onda mu činjenica u vezi moralne obaveze ne može obezbediti sposobnost upravljanja. Budući da moralna obaveza predstavlja relevantnu karakteristiku prilikom odlučivanja, razlikovanjem moralnih opcija koje su isključene i onih koje nisu isključene, odatle sledi da subjekt koji ne može da učini A, ne može biti ni u moralnoj obavezi da učini A. Takoreći, maksima sledi iz intuicije o značaju moralnih obaveze prilikom odlučivanja.“⁴²⁴

U osnovi, ideja koju Kop iznosi je jednostavna i svodi se na značaj obaveze u pogledu upravljanja našim moralnim odlučivanjem. Moralna obaveza nam, u konkretnim situacijama, može pomoći da odlučimo šta ćemo izabrati, zato što kategorički nalaže šta treba da izaberemo. U tom smislu, sve ostale moralne opcije postaju za nas irelevantne. Ukoliko subjekt ne može da učini ono što mu se nalaže, onda i ova opcija potpada pod skup irelevantnih mogućnosti, tako da subjekt ne može izvršiti propisanu obavezu. Na osnovu naše interpretacije jasno se može zapaziti nedostatak Kopovog stanovišta koji je u određenoj meri srodan inkompatibilistima, iako Kop zastupa kompatibilističku poziciju.

Vratimo se, zarad isticanja poente, još jednom na Frankfurtov primer propuštanja. Ono čemu nas ovaj primer može poučiti, a svakako je značajno za Kopov argument, jeste da opcija A može biti irelevantna za subjekta i onda kada je on smatra irelevantnom. Blokada ove opcije spoljašnjim uslovom, ni na koji način ne uslovljava subjektovo odbacivanje ove opcije. Jednom rečju, subjekt prosto ne želi da ispuni obavezu i u tom smislu opciju A čini irelevantnom. Zastupnici maksime propuštaju da istaknu da je i ovaj subjektivni uslov dovoljan za moralnu kvalifikaciju, ali ne iz razloga koje maksima ističe. I još, ono što je mnogo značajnije i što se provlači kao netematizovani uslov kroz citat koji

⁴²⁴ Uporediti, Copp, D. (2006), p. 274.

smo naveli, vezan je za Kopovu pretpostavku da metafizički nepostojeće alternative *de facto* uslovljavaju i epistemičko nepostojanje alternativa. Međutim, ova pretpostavka se može dovesti u pitanje upravo na osnovu poente Frankfurtovog primera. Blokiranje metafizičkih opcija ne uslovljava blokadu subjektovog deliberativnog mehanizma. Čak i kada bismo pretpostavili da subjekt zna da je u takvom scenariju i da mu opcija nije dostupna, ni to, još uvek ne bi značilo, da je ovaj mehanizam nefunkcionalan. On bi bio takav jedino kada bi subjekt odlučio da se uzdrži od deliberacije, ali upravo i ovaj korak potvrđuje da je deliberacija samim uzdržavanjem već obavljena. Međutim, u Frankfurtovom primeru, subjekt ne zna za nepostojanje alternative, ali ova činjenica ne utiče na njegovu odluku. On je odlučio na osnovu vlastitog razloga, tako da nepostojanje alternativa, u metafizičkom smislu, ni na koji način nije onemogućilo njihovo epistemičko prisustvo. Kako je Fišer s pravom primetio, nivelisanje razlike između ova dva nivoa čini da zaključimo da ukoliko nema metafizičkih opcija, to direktno znači da nema ni epistemičkih opcija. Moralna obaveza pretpostavlja zadovoljenje epistemičkog, a ne metafizičkog uslova.⁴²⁵ Da to nije tako, onda bi se nužnost koju sebi obezbeđuju moralni imperativi zapravo svela na automatizovanu radnju. Međutim, subjekt ne može 'preskočiti' deliberativni mehanizam čak i u situacijama kada treba da izvrši ono što mu je dužnost. Iz navedenih razloga, smatram da su Kopovi argumenti za prihvatanje maksime nedovoljni. Budući da maksima insistira na metafizičkim alternativama, dok se Frankfurtov kompatibilizam zasniva na epistemičkim alternativama, u kauzalno determinisanom scenariju ne bi bilo prostora za procenu moralne odgovornosti u skladu sa ovim principom, zato je nužno njegovo odbacivanje. Međutim, to ne znači da se atribucija ne može vršiti polazeći od nekog drugog principa i da deontološki uslovi, na kojima svakodnevno utemeljujemo moralnu procenu, moraju da budu odbačeni zato što maksima ne važi. Ukoliko je to nužan uslov u kome se iscrpljuje smisao naloga 'treba', onda mu, u determinističkom scenariju nije moguće obezbediti prikladnu referencu. Međutim, ukoliko

⁴²⁵ Uporediti, Fischer, J. M. (2006d), p. 207.

uslov 'treba' može da se osmisli i na kompatibilistički relevantan način, onda se deontološki kvalifikativi ne moraju odbaciti.⁴²⁶

Doduše, moguće je insistirati i na uslovu koji Kop takođe spominje, a vezan je za moralni status delovanja koji se obezbeđuje obavezom. Naime, ukoliko obaveza zastupa određenu moralnu vrednost, onda će subjektu u situaciji u kojoj treba da postupi na određeni način, sama obaveza predstavljati putokaz ka moralno prihvatljivom delovanju. Drugačije izraženo, obaveze se mogu tretirati kao obezbeđujući uslovi razgraničenja onoga što je u moralnom smislu dobro od onoga što je loše. Ukoliko onemogućimo prostor za obaveze, onda smo odbacili i kriterijum demarkacije između dobrog i lošeg. Situacije u kojima iskrsavaju moralne dileme mogu nam pomoći da razumemo u kom smislu je ovako sprovedena odbrana maksime nedovoljna.⁴²⁷ Međutim, ja smatram da ovde postoji dublji osnov zbog koga ne treba prihvatiti iznesenu racionalizaciju. Primetimo da je podrazumevani uslov ovakve mogućnosti obezbeđen u pretpostavci da je potrebno, ukoliko obaveze zastupaju vrednosti, pretpostaviti postojanje određenog skupa vrednosti u kome je za svaku vrednost potrebno obezbediti obavezu koja je štiti. Pretpostavljeni skup vrednosti se najlakše može razumeti putem analogije sa dekalogom. Ono što je propisano dekalogom predstavlja moralno dobro, a postupanje koje je u suprotnosti sa propisima predstavlja moralno zlo. U zavisnosti da li je postupanje izvršeno u skladu ili protiv obaveza koje propisuje dekalog, mi vršimo podvođenje postupanja pod jednu ili drugu grupu. Zapitajmo se da li je dovoljno da subjekt postupi u skladu sa obavezom da bismo mu pripisali moralno afirmativan atribut, odnosno da bismo mu pripisali u zaslugu da je dobro postupio? Naravno, saglasnost postupka i obaveze obezbeđuje potreban uslov da bismo zaključili da je subjekt postupio na moralno prihvatljiv način. Pretpostavimo dalje da je subjekt pod uticajem hipnoze postupio u skladu s obavezom i zapitajmo se da li bismo mu i tada pripisali u zaslugu da je postupio na moralno prihvatljiv način? Ukoliko odbacimo ovu mogućnost, obavezni smo da obrazložimo vlastitu odluku. Odgovor je svakako jednostavan i zasniva se na činjenici da subjekt nije 'po svom' izabrao da postupi u skladu s obavezom,

⁴²⁶ Fišer uvođenjem principa dovoljnog razloga pokazuje kako se ovi uslovi mogu reinterpretirati na kompatibilistički prihvatljiv način. Uporediti, Fischer, J. M. (2006f). "Ought-Implies-Can", *Causal Determinism, and Moral Responsibility*. U: Fischer, J. M. (2006), p. 221.

⁴²⁷ U tom smislu ilustrativan je Gremov tekst: Graham, P. A. (2011), pp. 337-382.

vać da je hipnozom doveden u takvu situaciju. Šta je *to* što hipnoza uspeva da onemogući? Ništa drugo nego sposobnost da od obaveze načini operativni princip vlastite volje i da putem identifikacije s obavezom i vrednošću koju zastupa, načini od nje vlastiti princip delovanja. Nužnost delovanja koju uvodi obaveza ne može se svesti na puki automatizam u pogledu prihvatanja određene obaveze i postupanja u skladu s njom. Korak koji je potreban moguće je predstaviti u analogiji sa među-stupnjem u kome se vrši implementacija eksternog principa u lični normativni okvir samog subjekta. Na taj način on ne obezbeđuje samo uslov za postojanje moralne odgovornosti, već i uslov koji omogućava atribuciju. Subjekt koji deluje u skladu s obavezom samo zato što je obavezan na takvo delovanje, ne može sebi obezbediti moralno afirmativan atribut. U moralnoj teoriji koja previđa ovakvu mogućnost, delovanja prosečnog i hipnotisanog subjekta mogu potpasti pod isti skup.

Na kraju, ostaje nam da razmotrimo vajderkerovski motivisano pitanje: „Šta je subjekt drugo trebalo/mogao da uradi u kauzalno determinisanom svetu?” Jedini i u ovom kontekstu najprimereniji odgovor na ovo pitanje jeste da mi ne možemo znati šta je subjekt trebalo/mogao da uradi, ali to i nije od presudne važnosti, zato što se odgovornost procenjuje za *ono što je uradio*. Frankfurtovi primeri nas mogu podučiti da iz onoga *treba* možemo jedino zaključiti da je nešto moguće da bude takvo kakvo treba da bude, ali ne i da ono može biti drugačije.⁴²⁸

⁴²⁸ U originalu, Jafijev zaključak, iz koga je izvedeno gornje zapažanje, sugestivno je jači zbog čega ga treba navesti u celosti: „(...) iz onoga kakav bi svet trebalo da bude mi možemo naučiti da bi on mogao da bude tako načinjen, ali ne možemo da naučimo da bi mogao *biti načinjen* drugačije.“ Uporediti, Yaffe, G. (2005), p. 312.

ODGOVOR NA IZAZOV SLUČAJA HARIS

„Rekao mi je da je imao svoju šansu,
da se zaputio putem pakla i da tu nema šta više da se doda“⁴²⁹

Da li se za navedeni moto može obezbediti ikakvo značenje u kauzalno determinisanom svetu? Da li se za prihvatanje odgovornosti koje opisuje, u takvom svetu, može iznaći zadovoljavajući osnov? Da li izbor o kome Haris govori znači da je on mogao da izabere drugačiji životni put? Da li to, konačno, znači da je i on računao sa mogućnošću da postupi drugačije i da ga upravo ta činjenica čini moralno odgovornim za ono što je učinio? Odgovor na ova pitanja je negativan zato što je u kauzalno determinisanom svetu dostupna samo jedne staza, da to figurativno izrazimo, i to ona kojom se mora proći. Za šta je onda Haris preuzeo odgovornost? Nizašta drugo sem za način na koji je prošao tom stazom. Put pakla metaforično opisuje o kakvom je načinu zapravo reč, ali je posebno značajno isticanje „da tu nema šta više da se doda“ zato što je u ovom dodatku, stavljanjem tačke na dalju raspravu, Haris sebe izuzeo iz moralne zajednice koja iza svakog čina nastoji da pronade uslove koji su zaslužni za ono što se zapravo dogodilo. Za njega je razmatranje alternativnog puta bilo potpuno irelevantno. Međutim, to još uvek ne znači da je on neprimeren adresat reaktivnih stavova, zato što nije mogao da razume moralne razloge i dileme, odnosno zato što je zahvaljujući biografiji bio nesposoban za moral. Iako su faktori koji su usloveli njegov izbor bili eksterni, njihovim prihvatanjem i to u najradikalnijem obliku, on nam je pokazao ne samo da dobro, u moralnom smislu reči, za njega ne predstavlja relevantnu opciju već i da je moralno zlo, u normativnom okviru, superiornije u odnosu na sve ostale vrednosti. Staza pakla upravo i sugeriše da za njega, u pogledu načina, nije ni postojala nikakva dilema. Njegov život je predstavljao pobunu protiv moralnog sistema i upravo zato smatra da o tome nema šta više da se kaže. Racionalizacije koje su prisutne unutar takvog sistema su nemoćne da za situacije u kojima subjekt želi bezuslovno zlo iznađu primereno opravdanje i objašnjenje koje ne bi posegnulo za devijacijama koje se, uobičajeno, smatraju isključujućim osnovom od odgovornosti. Jednostavno, Haris nije

⁴²⁹ Navedeno prema Watson, G. (2004b), p. 252, fn. 22.

bio mentalno obolela osoba u smislu u kojem bismo ga opravdano mogli izuzeti iz moralne zajednice. Uobičajeno mišljenje da samo mentalno obolela osoba može želiti zlo zbog njega samog, odnosno da u njemu vidi neupitnu vrednost, u ovoj situaciji nam može samo odmoći, zato što Harisovo odbijanje diskusije sugerira da je na njega razmatranje u skladu sa uobičajenim moralnim razlozima neprimenljivo. Zajednica u kojoj su odnosi među ljudima isposredovani moralnim vrednostima ne može predstavljati relevantno okruženje za Harisa zato što prihvatanjem 'pakla' on sebe želi da izuzme iz te zajednice. Razlozi koji su u takvoj zajednici prisutni u potpunosti su irelevantni u pogledu Harisovih razloga i zato on i ističe da tu nema šta više da se doda. Jednom rečju, on je prihvatio odgovornost u skladu sa vlastitim razlozima, a ne u odnosu na zajednicu koja je to od njega tražila.

Razmatranje Frankfurtovog kompatibilizma nam je upravo i omogućilo da uvidimo da su sve ponuđene racionalizacije Harisovog slučaja, koje sam naveo na početku, nedovoljne, zato što moralni status njegovog čina, pa tako ni moralna odgovornost, ne leži u mogućnosti da postupi drugačije, ali ni u činjenici da su ga uslovi prošlosti primorali na činjenje. Čak i kada pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma i na taj način povežemo biografiju sa konkretnim činom čineći ga neizbežnim, jasno se može uvideti da se na ovim okolnostima ne bi mogao zasnovati primeren izgovor, jer, iako omogućavaju kauzalnu eksplanaciju onoga što se dogodilo, one su još uvek nedovoljne da objasne razloge koji su Harisa nagonili na delovanje. I pored svih udesa koji sežu 'u matericu', kao i torture kojoj je bio izložen od strane svojih roditelja, mi ne bismo ni u kauzalno determinističkom svetu imali potrebne faktore koji bi bili dovoljni da figuriraju kao isključujući osnov. I pored toga, Haris je u jednom segmentu vlastite ličnosti zadovoljio uslov koji ga čini moralno odgovornim.

Razmotrimo koje nam interpretativne mogućnosti nudi moralna teorija utemeljena na aktuelnom scenariju Frankfurtovog primera. Lokalno, Harisova odgovornost se zasniva na činjenici da je i pored uticaja činjenica prošlosti koje su svakako uticale na formiranje razloga delovanja on i želeo da uradi ono što nije mogao da ne uradi, ukoliko pretpostavimo važenje kauzalnog determinizma. Upravljačka kontrola nije se manifestovala samo u činjenju i sprovođenju naloga, već i u prisutnosti razloga koji poseduje moralni dignitet. Parafrazirajući slučaj, ja sam, u jednoj pobočnoj rečenici, naveo da je Haris nesrećnom

dečaku rekao da ne plače i da umre kao muškarac. Koliko god ove reči zvučale paradoksalno, one ipak ukazuju da je Haris posedovao još paradoksalniji vrednosni model u skladu s kojim se od drugih opravdano moglo očekivati 'herojsko' prihvatanje smrti. Prihvatiti udes stoički i ne moliti za milost, ne znači ništa drugo nego da postoje određene vrednosti koje mogu nadići osnovnu ljudsku vrednost – život. S druge strane, kada mu je dosuđena smrtna kazna, iako nijednog trenutka nije želeo da govori o onome što je učinio, koracima koje je preduzimao kako bi mu smrtna kazna bila preinačena u doživotnu kaznu robije, pozivajući se na biografiju i FAS, on je upravo želeo da ponudi razloge koji treba da isključe mogućnost egzekucije. Povrh toga, tražeći *doživotnu* kaznu robije umesto kazne smrti, Haris je izneverio princip na kome je zasnovan savet koji je uputio nesrećnom dečaku. Njemu je očigledno postalo jasno da se u njegovom slučaju vrednosti života ne može nadrediti vrednost 'herojske' smrti. Da je tako, on bi mirno dočekao izvršenje kazne. Naravno, to ne znači da se ovde želi opravdati talion, već se pre želi ukazati na određeno odstupanje u pogledu moralne odgovornosti i dosuđene kazne. Smrtna kazna pored proceduralnih opterećenja koja sa sobom nosi, pati prvenstveno od moralne nedoslednosti. Ukoliko je sistem pozitivnog prava utemeljen na zaštiti vrednosti života, u kom smislu jedan takav sistem, polazeći od vrhovne vrednosti koju štiti, može da opravda oduzimanje iste te vrednosti, a da prethodno ne pretpostavi demarkaciju u pogledu relevantnih subjekata? Haris bi u tom smislu bio izuzet iz sistema zato što je on intrizično loš pa, prema tome, ni doživotna robija ne bi mogla da popravi ono što se ne da popraviti. Ova nekonzistentnost unutar pravnog sistema ne može se opravdati niti tezom da pravo predstavlja minimum morala, jer upravo u ovoj situaciji taj minimum unosi nepremostive probleme. Međutim, to je drugo pitanje, ali nam može pomoći da razumemo praksu kojom je zajednica pokušavala da reši problem subjekata Harisovog tipa.

Odsudan detalj koji nam, pored postojanja moralne odgovornosti, dozvoljava da Harisa smatramo pogodnim adresatom reaktivnih stavova prisutan je u izvinjenju izraženom rečima „Žao mi je“, koje je neposredno pre izvršenja kazne uputio ocu ubijenog dečaka. U tom gestu prisutna je svest da je svojim postupkom nekome naneo bol. Izvinjenje nije moglo da figurira kao pogodan izgovor koji bi mogao da ublaži kaznu, zato što je čin egzekucije bio izvestan. Jednom rečju, Haris to nije morao da kaže, ali je rekao i pri okolnostima u kojima je to učinio demonstrirao je da moralni razlozi nastanjuju njegov

normativni okvir čija se rezonanca oprisutnila u jednostavnom izricanju toga „Žao mi je“. U skladu s Frankfurtovim kompatibilizmom i teorijom moralne odgovornosti utemeljenom na aktuelnom scenariju, Harisova istorija nam samo može pokazati da on prema ovim razlozima nije pokazivao respekt i upravo ga to čini moralno odgovornim za delo koje je počinio. U tom smislu, iako je preuzimanjem odgovornosti želeo da sebe izuzme iz moralne zajednice i uprkos tome što je i sama zajednica činom egzekucije osporila Harisu članstvo tretirajući ga kao nepopravljivo zlog, on ipak nije nego drugi, već jedan od nas.⁴³⁰

⁴³⁰ Uporediti, Watson, G. (2004b), p. 259.

ZAKLJUČAK

„Smešno je onda optuživati za svoje postupke spoljne okolnosti umesto same sebe što smo bili dovoljno slabi da nas one zavedu, a isto tako i pripisivati sebi lično u zaslugu dobre i ispravne postupke, a za rđave i sramne kriviti zavodljivu moć spoljnih okolnosti.“⁴³¹

„ (...) sposobnost da se postupi drugačije ili sposobnost da se izabere drugačije, ako se shvati u užem i snažnijem smislu, ne postoji u vrloj ličnosti, zbog toga što je sposobnost da se postupi drugačije, uže shvaćeno, znak nezrelosti i nesavršenosti.

Sve dok čovek može da bira i postupa drugačije, on nije vrlo ličnost.“⁴³²

Izlaganje sprovedeno u prethodnim poglavljima bilo je posvećeno analizi Frankfurtovog primera i na njemu utemeljenog argumena kako bi se dokazalo da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja legitimnu kompatibilističku poziciju. Značaj Frankfurtovog primera ogleda se u tome što se jedino na ovom primeru može zasnovati podesan kompatibilistički argument koji bi odgovorio, kako eksplicitnim, tako i implicitnim, premisama bazičnog inkompatibilističkog argumenta i da se tako utvrdi da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni.

Na osnovu izlaganja koje je sprovedeno u formi polemike sa premisama bazičnog inkompatibilističkog argumenta, ukazao sam na razloge koji treba da opravdaju važenje teze koju sam u ovom radu branio, a sastoji se u zapažanju da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja uspešnu kompatibilističku strategiju kojom se dokazuje da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni zato što kauzalni determinizam, bilo da onemogućava postojanje alternativa ili pak da konjunkcijom činjenica prošlosti i prirodnih zakona uslovljava subjektovo postupanje, još uvek ne podriva osnov na kome se zasniva procena moralne odgovornosti.

⁴³¹ Uporediti, Aristotel, (2003), 1110b 11.

⁴³² Uporediti, Frede, M. (2012). *Slobodna volja. Poreklo pojma u antičkoj misli*. Beograd: Fedon, str. 48.

Budući da je Frankfurt na izazove bazičnog argumenta odgovorio protivprimerom, koji je trebalo da dokaže nevaženje prve premise koja je u stvari nudila formulaciju PAM-a, uspeh ovog primera mogao je da predstavlja samo prvi korak ka zasnivanju Frankfurtovog kompatibilizma, zato što se polazeći i ostajući na misaonom eksperimentu nije moglo dokazati da su kauzalni determinizam i moralna odgovornost kompatibilni. Frankfurtov primer, sam po sebi, može jedino da pokoleba zdravorazumski truizam u pogledu značaja mogućnosti da se postupi drugačije, ali ne može figurirati kao argument na kome se može zasnovati dokaz protiv PAM-a. Zato je bilo nužno razviti ovu intuiciju u čemu je primer, kao u Fišerovom projektu zasnivanja semikompatibilizma, mogao da figurira kao prvi, nezaobilazni stupanj, koji nam može pomoći da osumnjičimo ulogu MPD-a prilikom utvrđivanja moralne odgovornosti. Upravo iz tog razloga nije bilo moguće zanemariti drugu premisu bazičnog argumenta zato što se njome tvrdi da su determinizam i MPD inkompatibilni. S druge strane, važenje ove premise iniciralo je značajnu raspravu između inkompatibilista i kondicionalista. Razmatranjem ključnih argumenata jedne i druge strane, u prvom poglavlju ovog rada, uspeali smo da zaključimo da značaj MPD-a, i na njemu zasnovane interpretacije slobode koja je potrebna za moralnu odgovornost, nije neupitan. Argument konsekvenci nam je pokazao zašto sloboda, shvaćena kao funkcija alternativnih mogućnosti, ne može postojati u determinističkom svetu, dok su nam kondicionalisti pokazali da postoji moralno relevantni smisao ovog uslova koji je kompatibilan sa kauzalnim determinizmom. U svetlu Frankfurtovog primera i dijalektičke situacije u koju je zapalo razmatranje druge premise, delovalo je opravdano usvojiti agnostički stav po pitanju značaja MPD uslova i razmotriti zasnovanost preliminarne tvrdnje da se moralna odgovornost ne zasniva niti na apsolutnoj, niti na hipotetičkoj slobodi. Na taj način Frankfurtov primer nam je omogućio da prevladamo uobičajeno područje rasprave i da analiziramo odnos kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti iz Frankfurtove perspektive. Prvi kondicional koji je trebalo dokazati ukazao je na sledeći odnos: ako kauzalni determinizam onemogućava postojanje alternativa i na taj način utiče na nemogućnost postojanja moralne odgovornosti, onda se uspešnim Frankfurtovim primerom može dokazati, ukoliko subjekt može biti moralno odgovoran u situaciji u kojoj nije mogao da postupi drugačije, da onda ima smisla zaključiti da PAM ne važi. Važno je bilo uočiti da se iz dokaza važenja ovog uslova nije direktno zaključilo važenje kompatibilizma, zato što

je Invagenov direktni argument ukazao da kauzalni determinizam direktno čini subjekta moralno neodgovornim. Na prvom stupnju, bilo je važno dokazati samo nevažnje PAM-a, odnosno da se pripisivanje moralne odgovornosti ne temelji na alternativnim mogućnostima. U tu svrhu koncipiran je Frankfurtov argument protiv PAM-a, čija je ključna premisa zavisila od mogućnosti skiciranja MO situacije u kojoj će biti pokazano da TN i TI uslovi istovremeno mogu da važe. Na taj način je preciznim markiranjem osnovnih poduslova, koje primer ove vrste treba da zadovolji, pristupljeno ispitivanju zasnovanosti najznačajnijih primera frankfurtovskog tipa. Međutim, ovako definisan projekat morao je da računa sa važnim inkompatibilističkim prigovorom koji je zasnovan na dilemi u pogledu važenja kauzalnog determinizma u Frankfurtovom primeru. Naime, ukoliko se može dokazati da operativnost primera počiva na pretpostavljenom važenju determinizma, onda inkompatibilisti mogu, u načelu, odbaciti takav primer, pa tako i drugu premisu Frankfurtovog argumenta zato što oni tvrde da su moralna odgovornost i kauzalni determinizam inkompatibilni. Uspešan protivprimer PAM-u mogao je da predstavlja samo scenario koji bi bio izgrađen na indeterminističkom uslovu. Tako se dilema-odbrana mogla svesti na dva kraka, onaj indeterministički, i deterministički. U ovoj etapi, odbijanje dilema-odbrane preko determinističkog kraka ostavljeno je po strani, dok su izazovu ideterminističkog kraka suprotstavljeni libertarijanski primeri frankfurtovskog tipa. Korist od ovakvog metodološkog pristupa bila je dvojaka. Prvo, gradacijom primera i razmatranjem najznačajnijih prigovora i nedostataka svakog ponaosob, jasno je istaknuto da zadovoljenje TN uslova predstavlja ključni problem za indeterminističke primere. Obezbediti neizbežnost delovanja, a pritom ne pretpostaviti važenje kauzalnog determinizma kako bi se zadovoljio ovaj uslov, bilo je moguće jedino pomoću funkcionalnog mehanizma prinude. Zahvaljujući Fišerovoj 'treptaj slobode' strategiji kojom su precizno definisani uslovi u pogledu karaktera alternativa koje treba da budu onemogućene u primerima frankfurtovskog tipa, u uspešnom kontraprimeru nije bilo nužno onemogućiti postojanje svih alternativa, već samo robusnih, tj. onih koje su značajne za procenu moralne odgovornosti. Kako je Hantovim primerom 'linije razgraničenja' i Vajderkerovim primerom frankfurtovskog tipa pokazano, teza o neizbežnosti može predstavljati irelevantan uslov u pogledu procene moralne odgovornosti zato što je subjekt u ovim primerima delovao 'po svom', odnosno zato što moralno relevantna alternativa uopšte nije predstavljala opciju koju

je razmatrao prilikom odlučivanja kako da postupi, iako nije ni mogao, zbog deleovanja Blekovog mehanizma da joj pristupi, sve da je to i želeo. Na taj način, putem libertarijanskih primera frankfurtovskog tipa, dokazano je nevaženje PAM-a.

Druga pogodnost sprovedene strategije ogledala se i u tome što je prilikom razmatranja libertarijanskih primera na kojima je utemeljeno važenje druge premise Frankfurtovog argumenta, kroz dijalektičke stupnjeve, istaknut i smisao podrazumevane premise koja je libertarijancima omogućila da prihvate Frankfurtov primer i odatle utvrde nevaženje PAM-a, ali i da dalje insistirju na inkompatibilizmu kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti. Drugačije izraženo, libertarijanci su prihvatili da sloboda shvaćena kao funkcija alternativnih mogućnosti ne predstavlja osnov na kome se zasniva procena moralne odgovornosti, ali su takođe inkompatibilizam u pogledu moralne odgovornosti utemeljili na osujećujućoj prirodi kauzalnog determinizma. Osujećujuća priroda determinizma, kako sam u radu istakao, ogledala se prvenstveno u tome da, ukoliko se afirmiše važenje ove teze, onda činjenice prošlosti i prirodni zakoni uslovljavaju subjektovo delovanje čime, ne samo da ne može da postupi drugačije, već i ono što čini ne može biti označeno kvalifikativom 'po svom', zato što u kauzalno determinisanom svetu takva oznaka nema realnu referencu i zato što bi u takvom svetu subjektu uvek bio dostupan odslobađajući izgovor od odgovornosti koji bi se temeljio na važenju kauzalnog determinizma. U takvom svetu subjekt ne bi mogao biti inicijator, u duhu aristotelovskog prvog pokretača, zato što bi se osnov delatnosti i izbora mogao iznaći u eksternim faktorima. Jednom rečju, u takvom svetu subjekt ne bi mogao da bude nezavisan, odnosno autonoman. Međutim, ukoliko autonomiju shvatimo kao moć samodeterminacije vlastitim razlozima, onda to znači da subjekt može biti moralno odgovoran samo kada su principi koji upravljaju njegovom voljom zaista njegovi. I zaista, nezavisnost može predstavljati poželjno svojstvo ličnosti i ono je, u skladu sa libertarijanskim razumevanjem ovog koncepta, zapravo najznačajnije, ali to ne znači da se dogmatski može utvrditi da moralna odgovornost zavisi od ispunjenja ovog dodatnog uslova. Snaga podrazumevane libertarijanske premise ogledala se u povlačenju znaka jednakosti između ova dva uslova. Budući da za ovaj potez nije ponuđen nikakav argument delovalo je opravdanim propitati njegovo važenje. To ništa drugo nije značilo nego ispitati da li se u činjenici autonomije krije ključno svojstvo ličnosti od čijeg ispunjenja zavisi utvrđivanje moralne odgovornosti

ili postoji još neko svojstvo na kome se može utemeljiti koncept ličnosti, u onom smislu koji je potreban za postojanje moralne odgovornosti, iako se ne može tvrditi da je takav subjekt autonoman. Dakle, nakon dokaza da jedan aspekt kauzalnog determinizma koji se smatrao osujećujućim u pogledu postojanja moralne odgovornosti prisutan u PAM-u zapravo ne predstavlja irelevantan uslov u pogledu postojanja odgovornosti, na ovom stupnju je trebalo dokazati da i drugi aspekt, na kome je bila utemeljena pretpostavljena premisa, takođe predstavlja irelevantan uslov po pitanju postojanja moralne odgovornosti. Ukoliko bi se moglo pokazati da uticaj koji determinizam vrši na autonomiju subjekta i koji je svakako nepobitan, može predstavljati irelevantan faktor u pogledu odgovornosti, onda bi se moglo dokazati da kauzalni determinizam ne predstavlja osujećujući uslov po pitanju postojanja moralne odgovornosti. Na taj način bi bilo moguće dokazati važenje Frankfurtovog kompatibilizma polazeći od determinističkog kraka dilema-odbrane čime bi, na osnovu determinističkog primera frankfurtovskog tipa, mogao da se odbaci i izazov klasičnih kompatibilista vezan za kondicionalnu interpretaciju druge premise bazičnog argumenta, što bi na kraju značilo da ni ovaj kompatibilistički pristup, budući da počiva na MPD uslovu, ne može predstavljati opravdanu strategiju za utvrđivanje kompatibilizma kauzalnog determinizma i moralne odgovornosti.

Relativizovanje libertarijanski određenog koncepta subjekta, u nameri da se problematizuje uslov autonomije, učinjeno je uvođenjem Frankfurtovih primera sa zavisnicima koji u formi indirektnog primera protiv PAM-a nisu samo dokazali mogućnost MO situacije, već i da subjekt može biti smatran moralno odgovornim u situaciji u kojoj uslovi nad kojima ne poseduje kontrolu determinišu njegovo delovanje. MO situacija koja je skicirana u ovim primerima, pomoću uvođenja hijerarhijske teorije volje kao relevantnog kriterijuma za procenu moralne odgovornosti, pokazala je da se uslov 'po svom' može uspešno reinterpretirati i u situaciji u kojoj je važenje TN uslova obezbeđeno uslovima nad kojima subjekt ne poseduje kontrolu. Međutim, razlika u odnosu prema ovim uslovima koji demonstriraju subjekti u ovim primerima bila je dovoljna da se zaključí da oni, u specifičnim okolnostima scenarija, nisu bespomoćni i pasivni posmatrači sila koje ih nagone na delovanje, već da je njihov odnos aktivan u jednom drugačijem smisu od onoga koji nameće sloboda određena kao funkcija alternativnih mogućnosti. Iako je delovanje u pogledu efekta za oba subjekta identično, iako oni ne mogu učiniti da se ne desi ono što

mora da se desi, to još uvek ne znači da pitanje o kvalitetu volje sa kojom postupaju za njih predstavlja irelevantno pitanje. U odnosu prema volji ogleda se u stvari i njihov odnos prema onome što im je važno, tako da sama situacija i okolnosti u kojima deluju ne mogu da onemoguće ovaj vid aktivnosti. Čineći od želje prvog reda drugostepeno htenje i identifikujući se sa tim htenjem subjekt formira volju koju želi. To 'prisvajanje' se nikada ne vrši nasumično, već uvek ukazuje na postojanje neke normativno-vrednosne strukture u skladu sa kojom subjekt vrši identifikaciju, tako da se u ovoj delatnosti zapravo odražava ko je on i šta mu je, u krajnjoj liniji, važno. Upravo se ovaj aspekt delovanja može procenjivati i on obezbeđuje osnov polazeći od koga vršimo procenu moralne odgovornosti, zato što nije MPD uslov potreban da bi subjekt delovao 'po svom', već se kriterijum odgovornosti nalazi u kvalitetu volje sa kojom on deluje. Upravo je iz navedenih razloga bilo moguće zaključiti da autonomija ne predstavlja ključno svojstvo ličnosti koje je potrebno kako bismo je smatrali moralno odgovornom. Na taj način je takođe pokazano u kom smislu kauzalni determinizma ne može funkcionisati kao izuzimajući izgovor od moralne odgovornosti, iako može predstavljati regularan izgovor po pitanju nepostojanja autonomije.

S obzirom na to da su implikacije teze o važenju kauzalnog determinizma ispitane u skladu sa analognim situacijama, u kojima je pokazano da nijedan od inkompatibilistički istaknutih uslova nije nužan za postojanje moralne odgovornosti, dokazano je da indeterministički krak dilema-odbrane ne važi, ali je, u isto vreme, bio otvoren put ka determinističkom kraku. Međutim, pre uvođenja Fišerovog determinističkog primera kao ilustracije ove mogućnosti, bilo je potrebno odgovoriti izazovima fatalizma. Prigovor koji je Kadri Vivelin uputila zastupnicima Frankfurtovog kompatibilizma zasnivao se na zapažanju da ukoliko prihvatimo da je subjekt u primeru moralno odgovoran, onda naša procena počiva na mešanju modaliteta kada, polazeći od subjekta, razmatramo uslov odgovornosti i kada razmatramo metafizičku stukturu scenarija. Naime, ukoliko tvrdimo da je subjekt moralno odgovoran, onda se naša ocena zasniva na formuli da je subjekt mogao da postupi drugačije, zato što Blek ne može da utiče na intrinzične subjektive sposobnosti, dok, s druge strane, kada tvrdimo da je delovanje neizbežno pa tako i nužno, prihvatamo fatalističku tezu, odakle proizilazi da subjekt može biti moralno odgovoran i u fatalističkom scenariju. Vivelin je ovaj zaključak zasnivala na misaonom eksperimentu za koji tvrdi da je

u ideji paralelan s Frankfurtovim primerom. Dokazivanjem da ova dva primera zapravo nisu identična, zaključio sam da je nužnost koja je prisutna u Frankfurtovom primeru drugačije prirode od fatalističke nužnosti i da se mora razmatrati polazeći od subjekta i onoga što on čini. Nužnost konsekvence nije identična nužnosti konsekvensa, ne samo zato što subjekt ne može da postupi drugačije, već i zato što se protivčinjenička stabilnost postiže i njegovim htenjem da postupi na određeni način. Neophodnost subjekta u determinističkom svetu nije samo instrumentalna jer on, uz kontrolu nad vlatitim telesnim pokretima koji dovode do ostvarenja jedine moguće konsekvence, poseduje i normativno-deliberativnu kontrolu, tako da činjenica da je subjekt neophodna karika u determinističkom lancu nije sama po sebi dovoljna da bismo ga smatrali moralno neodgovornim za ono što čini. Mi ne možemo prosto zanemariti uslov neophodnosti, jer kad to činimo mi onda zanemarujemo i normativno-deliberativni mehanizam sa kojim je subjekt delovao, i na taj način zanemarujemo važan detalj koji nam nudi aktuelni scenario i na kome se zasniva procena moralne odgovornosti. Prema tome, ni protivčinjenička stabilnost od koje zavisi uspeh Frankfurtovog scenarija ne mora biti obezbeđena samo i jedino eksternim uslovima, već se opravdano može govoriti i o subjektivnoj stabilnosti. U suprotnom, to bi značilo da uvek delujemo zato što nas okolnosti primoravaju da postupimo na određeni način, a ne i zato što i sami želimo da tako postupimo. Drugačije izraženo, to bi značilo da je koncept postojanog delovanja besmislen. Nakon odbacivanja fatalističkog prigovora, uveden je Fišerov deterministički primer frankfurtovskog tipa koji u potpunosti predstavlja prihvatljivu ilustraciju kompatibilističkog primera na kome se može utemeljiti važenje druge premise Frankfurtovog argumenta i tako pokazati da dilema-odbrana u odnosu na oba svoja kraka ne može problematizovati poentu Frankfurtovog primera, čime je dokazano da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja moguću i relevantnu kompatibilističku poziciju.

Prihvatanjem ove pozicije mi smo, takođe, prinuđeni da prihvatimo i njene implikacije koje su svakako, polazeći od uobičajenog razumevanja, drastične tako da su u poslednja dva poglavlja razmotreni izazovi argumenta manipulacije i Kantove maksime 'treba, dakle možeš'. Odgovor na izazov argumenta manipulacije koncipiran je na osnovu analize aistorijskog i istorijskog koncepta moralne odgovornosti, koji predstavljaju instancu 'teorije aktuelnog scenarija', i ispitujući prednosti i nedostatke obe pozicije, zaključeno je da

se samo pomoću simbioze ova dva stanovišta može obezbediti prihvatljiv odgovor argumentu manipulacije. Budući da subjekt deluje u skladu sa normativno-deliberativnim mehanizmom za čije funkcionisanje metafizičke alternative ne predstavljaju potreban uslov, pokazano je u kom smislu subjekt može biti moralno odgovoran u situacijama manipulacije. Na kraju, analiza maksime 'treba, dakle možeš' omogućila je da, nasuprot Frankfurtu, zaključimo da se u determinističkom scenariju ne može vršiti obavezivanje koje bi pratilo logiku ovog principa, zato što pripisivanje pohvale i pokude pretpostavlja alternativnu mogućnost delovanja, a ovaj uslov ne može biti zadovoljen u determinističkom scenariju. Međutim, to ne znači da moralne teorije koje se utemeljuju na aktuelnom scenariju ne mogu formulisati iskaze obavezivanja utemeljujući ih na nekom drugačijem osnovu dužnosti. Fišer je pokazao da pozicija dovoljnog razloga može predstavljati jednu od prihvatljivih mogućnosti. Posedovati dovoljan razlog za određeno činjenje ne povlači da subjekt može to da učini zato što bi ga razlog koji ga vodi prilikom delovanja u kontekstu Frankfurtovog primera vodio i u situaciji u kojoj bi mogao da postupi drugačije. U skladu sa funkcionisanjem normativno-deliberativnog mehanizma, subjekt prisvaja razloge nezvezano od toga da li može ili ne može da postupi drugačije.

Subjekt u determinističkom scenariju nije sveznajući genije u Laplasovom (Laplace) kosmosu koji u svakom trenutku može znati koje ga determinante nagone na delovanje, ali i činjenica da on ne može ovo znati nije potrebna da bi u skladu sa određenim razlogom preduzeo konkretnu radnju. Ukoliko bi se deliberacija odvijala tako da subjekt prihvata nemoralan razlog zato što stvari svakako ne mogu biti drugačije, na taj način bi demonstrirao odsustvo respekta prema moralnim razlozima što bi ga direktno učinilo moralno odgovornim za činjenje onoga što nije mogao da ne učini. Sama kalkulacija svodi se na vrednovanje u kome se, na primer, određenom sebičnom razlogu daje prvenstvo u odnosu na neki moralno prihvatljiv razlog jer, zašto bi neko u situaciji u kojoj je izvesno da će postupiti na određeni neprihvatljiv način, davao primat moralnim razlozima, kada mu je na raspolaganju oslobađajući izgovor? Samo zato što ga takav izgovor može amnestirati od kvalifikacije dela, ali ne i od odgovornosti za vlastito sopstvo i onoga što smatra vrednim i poželjnim. Kvalitet volje sa kojom deluje čak i u determinističkom svetu, u kome nam je na raspolaganju najmoćniji izgovor od odgovornosti, ne bi mogao da bude amnestiran, zato što

se u našem odnosu prema uslovima koji nas nagone na delovanje ogleda šta je nama prvenstveno važno i kakva ličnost želimo da budemo.

Na ovo zapažanje naslanja se i zaključak da bismo polazeći od Frankfurtovog kompatibilizma, ukoliko bi u nekom mogućem scenariju, kako je to Fišer primetio, nauka utvrdila važenje kauzalnog determinizma, i dalje mogli opravdano da sebe i druge smatramo moralno odgovornima. Jednom rečju, u takvom scenariju mi bismo i dalje bili ličnosti. Na kraju, i strosonovski motivisana distinkcija između optimističkog i pesimističkog stava u pogledu postojanja moralne odgovornosti ne treba da nas zabrinjava, zato što pesimizam koji bi nastupio, ukoliko bi se dokazalo važenje kauzalnog determinizma, pogađa samo našu megalomansku težnju da u svemu utisnemo vlastiti pečat. Iako se ovakva stremljenja mogu razumeti, njihova nemogućnost ne predstavlja dovoljan razlog da odustanemo od koncepta moralno odgovornog subjekta.

S obzirom na to da na ključnim mestima analize metaforično izlaganje ne može delovati opravdano, u zaključku je moguće načiniti izuzetak, posebno ako metafora na efektan način sažima poentu izlaganja, a Fišerova, koju imam u vidu, upravo predstavlja jednu takvu konstataciju, na čiji se smisao, uz određene modifikacije, može ukazati sledećim rečima: s obzirom na to da u kauzalno determinisanom svetu ne možemo sebi načiniti, niti podeliti karte sa kojima treba da odigramo partiju, to još uvek ne znači da sa dodeljenim kartama ne možemo igrati na najbolji mogući način.⁴³³ Iz ovih, ali i na osnovu izvedenih razloga u prethodnim poglavljima, opravdano je zaključiti da Frankfurtov kompatibilizam predstavlja poziciju koja uspešno može prevladati tradicionalne dileme, a kada se to učini, onda nam se i pojam moralne odgovornosti pokazuje u drugačijem svetlu.

⁴³³ Originalna interpretacija metafore nalazi se u: Fischer, J. M. (2012b), p. 21/2.

LITERATURA

- Aristotel** (2003). *Nikomahova etika*. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Aune, B.** (1982). Hypotheticals and 'Can': Another Look. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 36-41.
- Austin, J. L.** (1966). Ifs and Cans. U: Berofsky, B. ed. (1966). *Free Will and Determinism*. New York: Harper & Row, pp. 295-321.
- Ayer, A. J.** (1982). Freedom and Necessity. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 15-24.
- Baker, L. R.** (2006). Moral Responsibility without Libertarianism. *Noûs*, 40(2), pp. 307-330.
- Beebe, H.** (2003). Local Miracle Compatibilism. *Noûs*, 37(2), pp. 258-277.
- Berofsky, B.** (2002). Ifs, Cans, and Free Will: The Issues. U: Kane, R. ed. (2002), pp. 181-229.
- Berofsky, B.** (2006). Global Control and Freedom. *Philosophical Studies*, (131), pp. 419-455.
- Blumenfeld, D.** (1971). The Principle of Alternate Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 68(11), pp. 339-345.
- Bunzl, M.** (1996). The Logic of Thought Experiments. *Synthese*, (106), pp. 227-240.
- Buss, S. and Overton, L.** ed. (2002). *Contours of Agency. Essays on Themes from Harry Frankfurt*. Cambridge: MIT Press.
- Campbell, J. K.** (2007). Free Will and the Necessity of the Past. *Analysis*, 67(2), pp. 105-111.
- Campbell, J. K.** (2008). Reply to Brueckner. *Analysis*, 68(3), pp. 264-269.
- Chisholm, R. M.** (1982). Human Freedom and the Self. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 24-35.
- Clarke, R.** (1993). Toward a Credible Agent-Causal Account of Free Will. *Noûs*, 27(2), pp. 191-203.
- Cohen, D. and Handfield, T.** (2007). Finking Frankfurt. *Philosophical Studies*, (135), pp. 363-374.

- Copp, D.** (1997). Defending Principle of Alternate Possibilities: Blameworthiness and Moral Responsibility. *Noûs*, 31(4), pp. 441-456.
- Copp, D.** (2006). 'Ought' Implies 'Can', Blameworthiness, and the Principle of Alternate Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. (2006), pp. 265-300.
- Copp, D.** (2008). 'Ought' Implies 'Can' and Derivation of the Principle of Alternate Possibilities. *Analysis*, 68(1), pp. 67-75.
- Cox, D. J.** (1993). The Robert Alton Harris Decision: Federalism, Comity, and Judicial Civil Disobedience. *Golden Gate University Law Review*, 23(1), pp. 155-212.
- Crisp, T. M. and Warfield, T. A.** (2000). The Irrelevance of Indeterministic Counterexamples to Principle Beta. *Philosophy and Phenomenological Research*, 61(1), pp. 173-184.
- Dejvidson, D.** (1995). Individuacija događaja. U: Dejvidson, D. (1995). *Metafizički ogledi*. Beograd: Studentski izdavački centar, str. 182-207.
- Dennett, D.** (1984). *Elbow Room*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Descartes, R.** (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji*. Beograd: Plato.
- Đurić, D.** (2010). Aristotel i Diodor Kron – princip bivalencije i princip realizacije. *Theoria*, (53), str. 109-123.
- Ekstrom, L. W.** (1998). Protecting Incompatibilist Freedom. *American Philosophical Quarterly*, 35(3), pp. 281-291.
- Ekstrom, L. W.** (2000). *Free Will: A Philosophical Study*. Boulder, CO: Westview Press.
- Finch, A. and Warfield, T. A.** (1998). The *Mind* Argument and Libertarianism. *Mind*, 107(427), pp. 515-528.
- Finch, A. and Warfield, T. A.** (1999). Fatalism: Logical and Theological. *Faith and Philosophy*, pp. 233-238.
- Fischer, J. M.** (1979). Lehrer's New Move: 'Can' in Theory and Practice. *Theoria*, 45(2), pp. 49-62.
- Fischer, J. M.** (1982). Responsibility and Control. *The Journal of Philosophy*, 79(1), pp. 24-40.
- Fischer, J. M.** (1994). *The Metaphysics of Free Will*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fischer, J. M.** (1999). Recent Work on Moral Responsibility. *Ethics*, 110(1), pp. 93-139.

- Fischer, J. M.** (2002). Frankfurt-Type Examples and Semi-Compatibilism. U: Kane, R. ed. (2002), pp. 281-308.
- Fischer, J. M.** (2006). *My Way. Essays on Moral Responsibility*. New York: Oxford University Press.
- Fischer, J. M.** (2006a). Responsibility and Alternative Possibilities. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 38-62.
- Fischer, J. M.** (2006b). Responsibility and Self-Expression. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 106-123.
- Fischer, J. M.** (2006c). Frankfurt-Style Compatibilism. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 124-142.
- Fischer, J. M.** (2006d). Free Will and Moral Responsibility. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 182-216.
- Fischer, J. M.** (2006e). Responsibility and Manipulation. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 223-250.
- Fischer, J. M.** (2006f). "Ought-Implies-Can", Causal Determinism, and Moral Responsibility. U: Fischer, J. M. (2006), pp. 217-222.
- Fischer, J. M.** (2008). Responsibility and the Kinds of Freedom. *The Journal of Ethics*, (12), pp. 203-228.
- Fischer, J. M.** (2010). The Frankfurt Cases: The Moral of the Stories. *Philosophical Review*, 119(3), pp. 315-336.
- Fischer, J. M.** (2011). The Zygote Argument Remixed. *Analysis*, 71(2), pp. 1-6.
- Fischer, J. M.** (2012). *Deep Control. Essays on Free Will and Value*. New York: Oxford University Press.
- Fischer, J. M.** (2012a). Indeterminism and Control: An Approach to the Problem of Luck. U: Fischer, J. M. (2012), pp. 85-105.
- Fischer, J. M.** (2012b). Deep Control: The Middle Way. U: Fischer, J. M. (2012), pp. 3-29.
- Fischer, J. M.** (2012c). Freedom, Foreknowledge, and Frankfurt: A Reply to Vihvelin. U: Fischer, J. M. (2012), pp. 53-66.
- Fischer, J. M.** (2012d). The Importance of Frankfurt-Style Argument. U: Fischer, J. M. (2012), pp. 67-75.
- Fischer, J. M.** (2012e). Guidance Control. U: Fischer, J. M. (2012), pp. 186-205.

- Fischer, J. M. and Hoffman, P.** (1994). Alternative Possibilities: A Reply to Lamb. *The Journal of Philosophy*, 91(6), pp. 321-326.
- Fischer, J. M. and Ravizza, M.** (1992). When the Will Is Free. *Philosophical Perspectives*, (6), pp. 423-451.
- Fischer, J. M. and Ravizza, M.** (1993a). Responsibility for Consequence. U: Fischer, J. M. and Ravizza, M. ed. (1993). *Perspectives on Moral Responsibility*: Itaca and London: Cornell University Press, pp. 322-347.
- Fischer, J. M. and Ravizza, M.** (1994). Responsibility and History. *Midwest Studies in Philosophy*, (19), pp. 430-451.
- Fischer, J. M. and Ravizza, M.** (1996). Free Will and the Modal Principle. *Philosophical Studies*, (83), pp. 213-230.
- Fischer, J. M. and Tognazzini, N. A.** (2011). The Physiognomy of Responsibility. *Philosophy and Phenomenological Research*, 82(2), pp. 381-417.
- Frankfurt, H.** (1969). Alternate Possibilities and Moral Responsibility. *The Journal of Philosophy*, 66(23), pp. 829-839.
- Frankfurt, H. G.** (1988). *The Importance of What We Care About*. New York: Cambridge University Press.
- Frankfurt, H. G.** (1988a). Rationality and Unthinkable. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 177-190.
- Frankfurt, H. G.** (1988b). Freedom of the Will and the Concept of a Person. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 11-25.
- Frankfurt, H. G.** (1988c). Identification and Externality. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 58-68.
- Frankfurt, H. G.** (1988d). Identification and Wholeheartedness. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 159-176.
- Frankfurt, H. G.** (1988e). Three concepts of Free Action. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 47-57.
- Frankfurt, H. G.** (1988f). What We Are Morally Responsible For. U: Frankfurt, H. G. (1988), pp. 95-103.
- Frankfurt, H.** (1999). Responses. *The Journal of Ethics*, (3), pp. 367-372.

- Frankfurt, H. G.** (1999a). *Necessity, Volition, and Love*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frankfurt, H. G.** (1999b). Autonomy, Necessity, and Love. U: Frankfurt, H. G. (1999a), pp. 129-141.
- Frankfurt, H. G.** (1999c). The Faintest Passion. U: Frankfurt, H. G. (1999a), pp. 95-107.
- Frankfurt, H. G.** (1999d). An Alleged Asymmetry between Actions and Omissions. U: Frankfurt, H. G. (1999a), pp. 142-145.
- Frankfurt, H. G.** (2002a). Reply to Gary Watson. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), pp. 160-164.
- Frankfurt, H.** (2002b). Reply to J. David Velleman. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), pp. 124-128.
- Frankfurt, H.** (2002c). Reply to John Martin Fischer. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), pp. 27-31.
- Frankfurt, H.** (2006). Some Thoughts Concerning PAP. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 339-345.
- Frankfurt, H. G.** (2008). Sloboda volje i pojam ličnosti. U: Bojanić, P i Krstić, P. pr. (2008). *Odgovornost: individualna i kolektivna*. Beograd: Službeni glasnik, str. 183-197.
- Freddoso, A. J.** (1983). Accidental Necessity and Logical Determinism. *The Journal of Philosophy*, 80(5), pp. 257-278.
- Frede, M.** (2012). *Slobodna volja. Poreklo pojma u antičkoj misli*. Beograd: Fedon.
- Ginet, C.** (1966). Might We Have No Choice? U: Lehrer, K. ed. (1966). *Freedom and Determinism*. New York: Random House, pp. 87-104.
- Ginet, C.** (1983). In Defense of Incompatibilism. *Philosophical Studies*, (44), pp. 391-400.
- Ginet, C.** (1990). *On Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ginet, C.** (2006). In Defense of the Principle of Alternative Possibilities: Why I Don' t Find Frankfurt' s Argument Convincing. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), p. 75-90.
- Ginet, C.** (2006a). Working with Fischer and Ravizza' s Account of Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (10), pp. 229-253.
- Ginet, C.** (2011). Can an Indeterministic Cause Leave a Choice Up to the Agent? U: Palmer, D. ed. (2011). *Libertarian Free Will*. New York: Oxford University Press, pp. 15-26.

- Ginet, C. and Palmer, D.** (2010). On Mele and Robb' s Indeterministic Frankfurt-Style Case. *Philosophy and Phenomenological Research*, 80(2), pp. 440-446.
- Glatz, R. M.** (2008). The (Near) Necessity of Alternate Possibilities for Moral Responsibility. *Philosophical Studies*, (139), pp. 257-272.
- Goetz, S.** (2002). Alternative Frankfurt-Style Counterexamples to the Principle of Alternative Possibilities. *Pacific Philosophical Quarterly*, (83), pp. 131-147.
- Goetz, S.** (2005). Frankfurt-Style Counterexamples and Begging the Question. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), p. 83-105.
- Goetz, S.** (2008). *Freedom, Teleology, and Evil*. London, NY: T&T Clark
- Golden, J. L.** (2005). An Argument That Goes Back to the Womb. U: Golden, J. L. (2005). *Message in a Bottle. The Making of Fetal Alcohol Syndrome*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 152-171.
- Graham, P. A.** (2010). Against the *Mind* Argument. *Philosophical Studies*, (148), pp. 273-294.
- Graham, P. A.** (2011). Ought and Ability. *Philosophical Review*, 120(3), pp. 337-382.
- Haji, I.** (1998). *Moral Appraisability. Puzzles, Proposals, and Perplexities*. NY, Oxford: Oxford University Press.
- Haji, I.** (2002). *Deontic Morality and Control*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haji, I. and McKenna, M.** (2004). Dialectical Delicacies in the Debate about Freedom and Alternative Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 101(6), pp. 299-314.
- Haji, I. and McKenna, M.** (2006). Defending Frankfurt' s Argument in Deterministic Contexts: Reply to Palmer. *The Journal of Philosophy*, 103(7), pp. 363-372.
- Horgan, T. E.** (1977). Lehrer on 'Could'-Statements. *Philosophical Studies*, (32), pp. 403-411.
- Horgan, T.** (1985). Compatibilism and the Consequence Argument. *Philosophical Studies*, (47), pp. 339-356.
- Hume, D.** (1988). *Istraživanje o ljudskom razumu*. Zagreb: Naprijed
- Hunt, D. P.** (1996). Frankfurt Counterexamples: Some Comments on the Widerker-Fischer Debate. *Faith and Philosophy*, 13(3), pp. 395-401.
- Hunt, D. P.** (2000). Moral Responsibility and Unavoidable Action. *Philosophical Studies*, (97), pp. 195-227.

- Hunt, D. P.** (2005). Moral Responsibility and Buffered Alternatives. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), pp. 126-145.
- Hunt, D. P.** (2006). Freedom, Foreknowledge and Frankfurt. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 159-183.
- Hunt, D. and Shabo, S.** (2013). Frankfurt Cases and the (In)significance of Timing: a Defense of Buffering Strategy. *Philosophical Studies*, (164), pp. 599-622.
- Hurley, S. L.** (2003). *Justice, Luck, and Knowledge*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kane, R.** (1985). *Free Will and Values*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Kane, R.** (1989). Two Kinds of Incompatibilism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 50(2), pp. 219-254.
- Kane, R.** (1998). *The Significance of Free Will*. New York: Oxford University Press.
- Kane, R.** ed. (2002). *The Oxford Handbook of Free Will*. New York: Oxford University Press.
- Kane, R.** (2007). Response to Fischer, Pereboom and Vargas. U : Fischer, J. M., Kane, R., Pereboom, D., Vargas, M. (2007). *Four Views on Free Will*. MA, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, pp. 166-183.
- Kapitan, T.** (1996). Incompatibilism and Ambiguity in the Practical Modalities. *Analysis*, 56(2), pp. 102-110.
- Kapitan, T.** (2002). A Master argument for Incompatibilism. U: Kane, R. ed. (2002), pp. 127-158.
- Lamb, J. W.** (1977). On a Proof of Incompatibilism. *Philosophical Review*, 86(1), pp. 20-35.
- Lamb, J. W.** (1993). Evaluative Compatibilism and the Principle of Alternate Possibilities. *The Journal of Philosophy*, 90(10), pp. 517-527.
- Lehrer, K.** (1960). Can We Know That We Have Free Will by Introspection? *The Journal of Philosophy*, 57(5), pp. 145-157.
- Lehrer, K.** (1976). 'Can' in Theory and Practice: A Possible Worlds Analysis. U: Brand, M. and Walton, D. ed. (1976). *Action Theory*. Dordrecht: Reidel, pp. 241-271.
- Lehrer, K.** (1980a). Preferences, Conditionals and Freedom. U: van Inwagen, P. ed. (1980). *Time and Cause: Essays presented to Richard Taylor*. Springer Science+Business Media Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, pp. 187-201.

- Lehrer, K.** (1980b). A Self Profile. U: Bogdan, R. J. ed. (1980). *Keith Lehrer*. Dordrecht: Reidel, pp. 13-39.
- Lehrer, K.** (1982). Cans without Ifs. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 41-45.
- Lehrer, K. and Taylor, R.** (1965). Time, Truth, and Modalities. *Mind*, 74(295), pp. 390-398.
- Levy, N.** (2004). Why Frankfurt Examples Don' t Beg the Question: A Reply to Woodward. *Journal of Social Philosophy*, 35(2), pp. 211-215.
- Levy, N.** (2008). Counterfactual Intervention and Agents' Capacities. *The Journal of Philosophy*, 105(5), pp. 223-239.
- Levy, N. and McKenna, M.** (2009). Recent Work on Free Will and Moral Responsibility. *Philosophy Compass*, 4(1), pp. 96-133.
- Lewis, D.** (1973). Causation. *The Journal of Philosophy*, 70(17), pp. 556-567.
- Lewis, D.** (1981). Are We Free to Break the Laws? *Theoria*, (47), pp. 113-121.
- Lewis, D.** (1999). Finkish Dispositions. U: Lewis, D. (1999). *Papers in Metaphysics and Epistemology*. New York: Cambridge University Press, pp. 133-151.
- Lewis, D.** (2001). *Counterfactuals*. Massachusetts, Oxford: Blackwell Publishers.
- Locke, D. and Frankfurt, H. G.** (1975). Three Concepts of Free Actions. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, (49), pp. 95-125.
- Lok, Dž.** (1962). *Ogled o ljudskom razumu*. Beograd: Kultura.
- Łukasiewicz, J.** (1968). On Determinism. *The Polish Review*, 13(3), pp. 47-61.
- Mackie, P.** (2003). Fatalism, Incompatibilism and the Power To Do Otherwise. *Noûs*, 37(4), pp. 672-689.
- Martin, C. B.** (1994). Dispositions and Conditionals. *The Philosophical Quarterly*, 44(174), pp. 1-8.
- McKay, T. J. and Johnson, D.** (1996). A Reconsideration of an Argument against Compatibilism. *Philosophical Topics*, 24(2), pp. 113-122.
- McKenna, M.** (2005a). The Relationship between Autonomous and Morally Responsible Agency. U: Taylor, J. C. ed. (2005). *Personal Autonomy. New Essays on Personal Autonomy and Its Role in Contemporary Moral Philosophy*. New York: Cambridge University Press, pp. 205-234.

- McKenna, M.** (2005b). Where Frankfurt and Strawson Meet. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), pp. 163-180.
- McKenna, M.** (2006). Robustness, Control, and the Demand for Morally Significant Alternatives: Frankfurt Examples with Oodles and Oodles of Alternatives. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 201-219.
- McKenna, M.** (2008a). Frankfurt Argument against Alternative Possibilities: Looking Beyond the Examples. *Noûs*, 42(4), pp. 770-793.
- McKenna, M.** (2008b). A Hard-line Reply to Pereboom' s Four-Case Manipulation Argument. *Philosophy and Phenomenological Research*, 77(1), pp. 142-159.
- McKenna, M.** (2012). Moral Responsibility, Manipulation Arguments, and History: Assessing the Resilience of Nonhistorical Compatibilism. *The Journal of Ethics*, (16), pp. 145-174.
- Mele, A. R.** (2000). Reactive Attitudes, Reactivity, and Omissions. Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility by John Martin Fischer; Mark Ravizza. *Philosophy and Phenomenological Research*, 61(2), pp. 447-452.
- Mele, A. R.** (2005). A Critique of Pereboom 'Four-case Argument' for Incompatibilism. *Analysis*, 65(1), pp. 75-80.
- Mele, A. R.** (2006). *Free Will and Luck*. New York: Oxford University Press
- Mele, A. R.** (2006a). Fischer and Ravizza on Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (10), pp. 283-294.
- Mele, A. R.** (2008). Manipulation, Compatibilism, and Moral Responsibility. *The Journal of Ethics*, (12), pp. 263-286.
- Mele, A. and Robb, D.** (1998). Rescuing Frankfurt-Style Cases. *The Philosophical Review*, 107(1), pp. 97-112.
- Mele, A. and Robb, D.** (2006). Bbs, Magnets and Seesaws: The metaphysics of Frankfurt-Style Cases. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 127-138.
- Moore, M. S.** (1985). Causation and the Excuses. *California Law Review*, 73(4), pp. 1091-1149.
- Moya, C. J.** (2007). Moral Responsibility without Alternative Possibilities?. *The Journal of Philosophy*, 104(9), pp. 475-486.
- Nagel, T.** (1982). Moral Luck. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 174-186.

- Naylor, M. B.** (1984). Frankfurt on the Principle of Alternate Possibilities. *Philosophical Studies*, (46), pp. 249-258.
- Nelkin, D. K.** (2004). Irrelevant Alternatives and Frankfurt Counterfactuals. *Philosophical Studies*, (121), pp. 1-25.
- Nowell-Smith, P. H.** (1960). Ifs and Cans. *Theoria*, (26), pp. 85-101.
- People v. Harris**, 623 P. 2d 240 - Cal: Supreme Court 1981.
- Pereboom, D.** (2000). Alternative Possibilities and Causal Histories. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 119-137.
- Pereboom, D.** (2001). *Living Without Free Will*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pereboom, D.** (2006). Source Incompatibilism and Alternative Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 185-199.
- Pereboom, D.** (2008). Defending Hard Incompatibilism Again. U: Trakakis, N. and Cohen, D. ed. (2008). *Essays on Free Will and Moral Responsibility*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, pp. 1-33.
- Perry, J.** (2008). Can't We All Just Be Compatibilists? A Critical Study of John Martin Fischer's *My Way*. *The Journal of Ethics*, (12), pp. 157-166.
- Pettit, G.** (2005). Moral Responsibility and the Ability to Do Otherwise. *Journal of Philosophical Research*, (30), pp. 303-319.
- Plantinga, A.** (1969). De Re et De Dicto. *Noûs*, 3(3), pp. 235-258.
- Plantinga, A.** (1974). *The Nature of Necessity*. Oxford: Clarendon Press.
- Prašević, N.** (2009). Bazični argument i primeri frankfurtovskog tipa. *Filozofski godišnjak*, (22), str. 195-222.
- Rowe, W. L.** (1987). Two Concepts of Freedom. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 61(1), pp. 43-64.
- Rowe, W. L.** (2006). Alternate Possibilities and Reid' s Theory of Agent-causation. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 219-234.
- Sartorio, C.** (2011). Actuality and Resposnibility. *Mind*, 120(480), pp. 1071-1097.
- Schnall, I. M.** (2001). The Principle of Alternate Possibilities and 'Ought' Implies 'Can'. *Analysis*, 61(4), pp. 335-340.
- Schnall, I. M.** (2010). Weak reason-reaponsiveness meets its match: in Defense of David Widerker' s attack on PAP. *Philosophical Studies*, (150), pp. 271-283.

- Slote, M. A.** (1980). Understanding Free Will. *The Journal of Philosophy*, 77(3), pp. 136-151.
- Slote, M.** (1982). Selective Necessity and the Free-Will Problem. *The Journal of Philosophy*, 79(1), pp. 5-24.
- Speak, D.** (2007). The Impertinence of Frankfurt-Style Argument. *The Philosophical Quarterly*, 57(226), pp. 76-95.
- Strawson, P.** (1982). Freedom and Resentment. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 59-81.
- Stump, E.** (1996). Libertarian Freedom and the Principle of Alternative Possibilities. U: Howard-Snyder, D. and Jordan, J. ed. (1996). *Faith, Freedom and Rationality*. Janham, MD: Rowman and Littlefield, pp. 73-88.
- Stump, E.** (1999). Alternative Possibilities and Moral Responsibility: The Flicker of Freedom. *The Journal of Ethics*, (3), pp. 299-324.
- Stump, E.** (2002). Control and Causal Determinism. U: Buss, S. and Overton, L. ed. (2002), pp. 33-60.
- Šuster, D.** (2012). Lehrer and Consequence Argument. *Philosophical Studies*, (161), pp. 77-86.
- Taylor, C.** (1982). Responsibility for Self. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 111-126.
- Taylor, R.** (1960). I can. *Philosophical Review*, 69(1), pp. 78-89.
- Taylor, R.** (1962). Fatalism. *The Philosophical Review*, 71(1), pp. 56-66.
- Timpe, K.** (2006). A Critique of Frankfurt-Libertarianism. *Philosophia*, (34), pp. 189-202.
- Timpe, K.** (2009). Causal History Matters, but Not for Individuation. *Canadian Journal of Philosophy*, 39(1), pp. 77-92.
- van Inwagen, P.** (1977). Reply to Narveson. *Philosophical Studies*, (32), pp. 89-98.
- van Inwagen, P.** (1978). Ability and Responsibility. *The Philosophical Review*, 87(2), pp. 201-224.
- von (sic!) Inwagen, P.** (1980). The Incompatibility of Responsibility and Determinism. U: Bradie, M. and Brand, M. ed. (1980). *Action and Responsibility*. Bowling Green: Bowling Green State University, pp. 30-37.
- van Inwagen, P.** (1982). The Incompatibility of Free Will and Determinism. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 46-58.
- van Inwagen, P.** (1983). *An Essay on Free Will*. Oxford: Clarendon Press.

- van Inwagen, P.** (1989). When is the Will Free. *Philosophical Perspectives*, (3), pp. 399-422.
- van Inwagen, P.** (1991). Modal Inference and Free-Will Problem. *Daimon: Revista de filosofía*, (3), pp. 57-63.
- van Inwagen, P.** (2000). Free Will Remains a Mystery. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 1-19.
- Vargas, M.** (2006). On the Importance of History for Responsible Agency. *Philosophical Studies*, (127), pp. 351-382.
- Velleman, J. D.** (1992). What Happens When Someone Acts? *Mind*, 101(403), pp. 461-481.
- Vihvelin, K.** (1988). The Modal Argument for Incompatibilism. *Philosophical Studies*, (53), pp. 227-244.
- Vihvelin, K.** (2000). Freedom, Foreknowledge, and the Principle of Alternate Possibilities. *Canadian Journal of Philosophy*, 30(1), pp. 1-24.
- Vihvelin, K.** (2008). Freedom, Foreknowledge, and Frankfurt: Reply to Fischer. *Canadian Journal of Philosophy*, 38(3), pp. 343-372.
- Vuoso, G.** (1987). Background, Responsibility and Excuse. *The Yale Law Journal*, 96(7), pp. 1661-1686.
- Warfield, T. A.** (2000). Causal Determinism and Human Freedom are Incompatible: A New Argument for Incompatibilism. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 167-180.
- Watson, G.** ed. (1982). *Free Will*. New York: Oxford University Press.
- Watson, G.** (1982a). Free Agency. U: Watson, G. ed. (1982), pp. 96-110.
- Watson, G.** (1987). Free Action and Free Will. *Mind*, 96(382), pp. 145-172.
- Watson, G.** (1998). Some Worries about Semi-compatibilism: Remarks on John Fischer's *The Metaphysics of Free Will*. *Journal of Social Philosophy*, 29(2), pp. 135-143.
- Watson, G.** (1999). Soft Libertarianism and Hard Compatibilism. *The Journal of Ethics*, (3), pp. 351-365.
- Watson, G.** (2004). *Agency and Answerability*, Oxford, NY: Clarendon Press.
- Watson, G.** (2004a). Two Faces of Responsibility. U: Watson, G. (2004), pp. 260-288.
- Watson, G.** (2004b). Responsibility and the Limit of Evil: Variations on a Strawsonian Theme. U: Watson, G. (2004), pp. 219-259.

- Widerker, D.** (1987). On an Argument for Incompatibilism. *Analysis*, 47(1), pp. 37-41.
- Widerker, D.** (1991). Frankfurt on 'Oughts Implies Can' and Alternative Possibilities. *Analysis*, 51(4), pp. 222-224.
- Widerker, D.** (1995). Libertarianism and Frankfurt's Attack on the Principle of Alternative Possibilities. *Philosophical Review*, 104(2), pp. 247-261.
- Widerker, D.** (1995a). Libertarian Freedom and the Avoidability of Decisions. *Faith and Philosophy*, 12(1), pp. 113-118.
- Widerker, D.** (2002). Farewell to the Direct Argument. *The Journal of Philosophy*, 99(6), pp. 316-324.
- Widerker, D.** (2005). Agent-Causation and the Control. *Faith and Philosophy*, 22(1), pp. 87-98.
- Widerker, D.** (2006). Blameworthiness and Frankfurt's Argument Against the Principle of Alternative Possibilities. U: Widerker, D. and McKenna, M. ed. (2006), pp. 53-73.
- Widerker, D.** (2006a). Libertarianism and Philosophical Significance of Frankfurt's Scenarios. *The Journal of Philosophy*, 103(4), pp. 163-187.
- Widerker, D.** (2009). A Defense of Frankfurt-friendly Libertarianism. *Philosophical Explorations*, 12(2), pp. 87-108.
- Widerker, D. and McKenna, M.** ed. (2006). *Moral Responsibility and Alternative Possibilities*. Hants, Burlington: Ashgate.
- Widerker, D. and Goetz, S.** (2013). Fischer Against the Dilemma Defence: The Defence Prevails. *Analysis*, 73(2), pp. 283-295.
- Wolf, S.** (1980). Asymmetrical Freedom. *The Journal of Philosophy*, 77(3), pp. 151-166.
- Woodward, J.** (1984). A Theory of Singular Causal Explanation. *Erkenntnis*, (21), pp. 231-262.
- Wyma, K. D.** (1997). Moral Responsibility and Leeway for Action. *American Philosophical Quarterly*, 34(1), pp. 57-70.
- Yaffe, G.** (1999). 'Ought' implies 'Can' and the Principle of Alternate Possibilities. *Analysis*, 59(3), p. 218-222.
- Yaffe, G.** (2005). More on 'Ought' implies 'Can' and the Principle of Alternate Possibilities. *Midwest Studies in Philosophy*, (29), pp. 307-312.

Zagzebski, L. (2000). Does Libertarian Freedom Require Alternate Possibilities. *Philosophical Perspectives*, (14), pp. 231-248.

Zimmerman, M. J. (2002). Taking Luck Seriously. *The Journal of Philosophy*, 99(11), pp. 553-576.

Biografija autora

Nedžib M. Prašević je rođen u Kladovu 22. decembra 1979. godine, gde je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je filozofiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici. Od 2007. godine radi na istom fakultetu na Katedri za filozofiju, prvo u zvanju saradnika u nastavi, a od 2010. godine u zvanju asistenta. Doktorske studije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu upisao je 2007. godine. Objavio je naučne radove u međunarodnim zbornicima i vodećim nacionalnim i inostranim časopisima. Oblast Praševićevih interesovanja su metafizika slobodne volje i istorija filozofskih ideja.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: Неџиб М. Прашевић

број уписа: ОФ070046

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Франкфуртов компатибилизам – одговорност и алтернативне могућности

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 04.09.2014.

Неџиб М. Прашевић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Неџиб М. Прашевић

Број уписа: ОФ070046

Студијски програм: Филозофија

Наслов рада: Франкфуртов компатибилизам – одговорност и алтернативне
могућности

Ментор: Проф. др Драго Ђурић

Потписани: Неџиб М. Прашевић

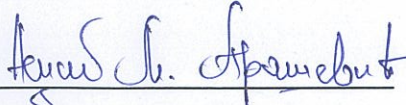
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској
верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума
Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског
звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум
одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне
библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 04.09.2014.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Франкфуртов компатибилизам – одговорност и алтернативне могућности која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис докторанда

У Београду, 04.09.2014.

